

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

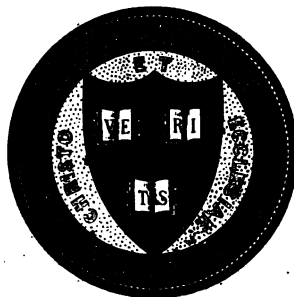
Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

North 1.8 KF 687

Harvard College Library

FROM THE BEQUEST OF

JAMES WALKER, D.D., LL.D.,

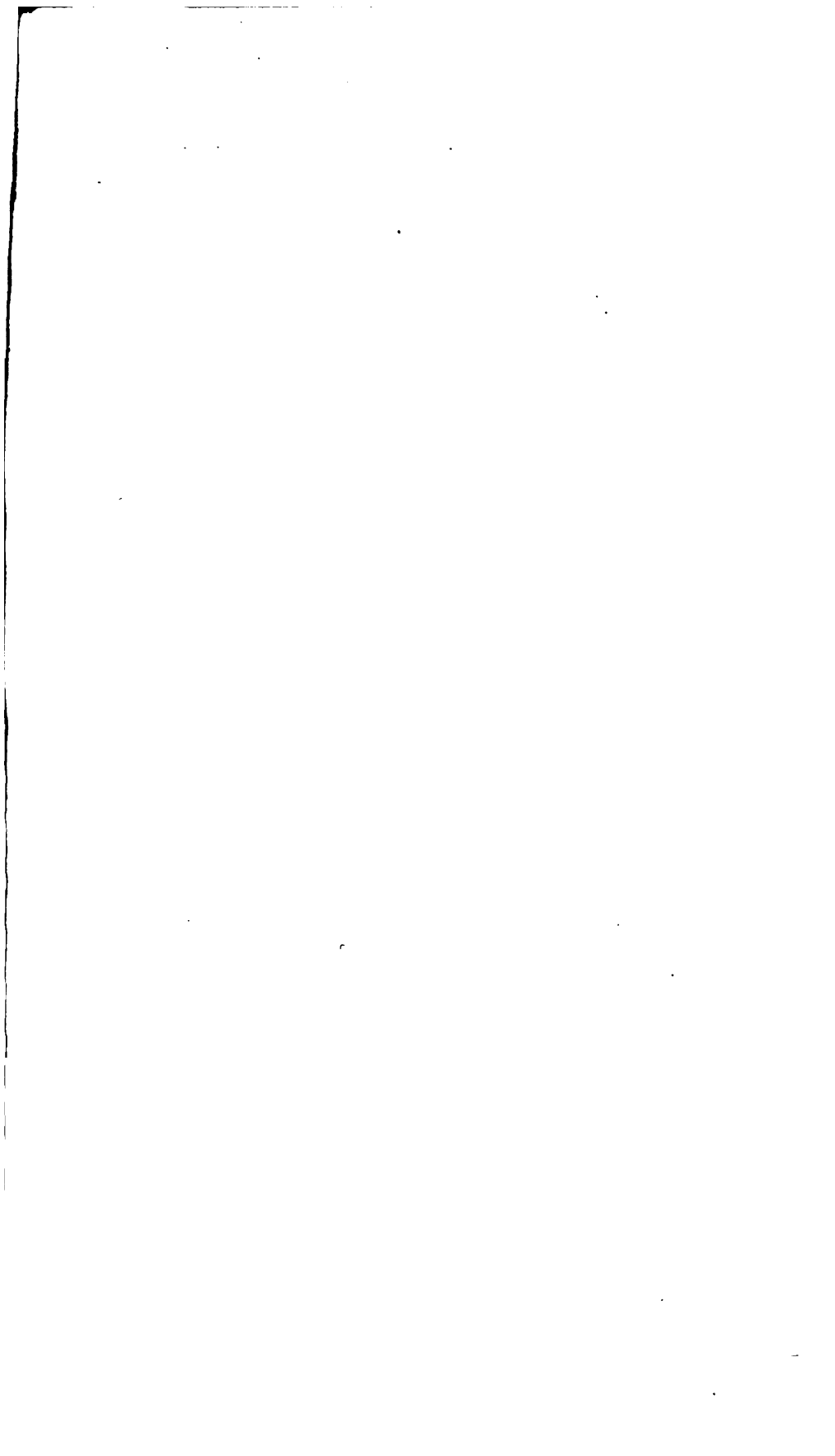
(Class of 1814)

FORMER PRESIDENT OF HARVARD COLLEGE;

“Preference being given to works in the Intellectual
and Moral Sciences.”

A R C H I E F

VOOR

NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS.

III.

LEIDEN: BOEKDRUKKERIJ VAN L. VAN NIFTERIK HZ.

ARCHIEF

VOOR

NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS,

ONDER REDACTIE VAN

J. G. R. ACQUOY EN H. C. ROGGE.

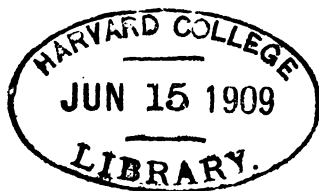
DERDE DEEL.

'S-GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.

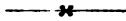
1889.

Nethel

Walker fund

I N H O U D.

De „Sporta” en de „Sportula fragmentorum” van den Kamerijkschen deken Gillis Carlier, gedrukt te Brussel in de jaren 1478 en 1479, door Dr. PAUL FREDERICQ	blz.	1—31.
Het doleerend Lutherdom in de 17 ^{de} eeuw. Tien jaren uit de geschiedenis der Evangelisch-Luthersche gemeente te Amsterdam, 1681—1691, door K. A. GONLAG	„	32—72.
Daniël de Breen, door Dr. B. TIDEMAN Jz.	„	73—84.
„Of een bastaert admissibel sij tot de H. Bedienenge des Evangeliums?” door S. D. VAN VEEN.	„	85—89.
Hinne Rode (Joh. Rodius), Rector van de Hiëronymusschool te Utrecht (—1522), Predikant te Norden (—1530), in betrekking tot de Anabaptisten, door Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN.	„	90—101.
Voorbedding der nonnen van Couwater voor Prins Frederik Hendrik, door Dr. J. G. R. ACQUOY.	„	102—104.
Jacobus Taurinus en de Utrechtsche kerk in het begin der 17 ^{de} eeuw, door Dr. H. C. ROGGE	„	105—264.
Mariëngaarde, een vrouwenklooster binnen de stad Monnikendam, door D. J. M. WÜSTENHOFF	„	265—279.

Collatierecht en incorporatie van kerken, door Mr. S. MULLER Fz. (Bijlagen)	blz. 280—336.
De Remonstranten en Contra-Remonstranten in het land van Voorne, in 't bijzonder te Brielle, in de jaren 1612—1619. Notitie van Willem Crijnsze, medegedeeld door H. DE JAGER.	„ 337—399.
Overzicht van Geschriften betreffende de Nederlandsche Kerk- geschiedenis over het jaar 1838.	„ 400—452.

DE „SPORTA” EN DE „SPORTULA FRAGMENTORUM”

van den Kamerijkschen deken GILLIS CARLIER, gedrukt te Brussel in de jaren

1478 en 1479,

DOOR

Dr. PAUL FREDERICQ.

Terwijl ik bezig was, over de geschiedenis der Nederlandsche Inquisitie vóór de 16de eeuw allerlei stukken te verzamelen¹⁾, werd mijne aandacht toevallig op twee zeldzame Brusselsche wiegedrukken van 't einde der 15de eeuw gevestigd. Tot hiertoe hebben die twee bundels slechts de opmerkzaamheid der bibliografen en der beoefenaars van de geschiedenis der Nederlandsche boekdrukkunst gewekt. In Campbell's „Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle” staan die bundels onder n°. 398 beschreven, als hebbende 280 ongenummerde bladen in-folio en zijnde in 1478 en 1479 bij de Broeders van het Gemeene Leven gedrukt. Van de openbare boekerijen in Holland en België zijn er slechts twee, bij

---

1) Na vijf jaren voorbereidende opzoekingen ligt dit werk nu ter pers; het zal verschijnen onder den titel van *Corpus documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*. Het eerste deel zal de stukken bevatten tusschen de jaren 1025 en 1520.

mijne wete, waar het werk voorhanden is, namelijk de Koninklijke Bibliotheken van Brussel en Den Haag.

Wie was de Aegidius Carlerius, dien wij leeren kennen als den voornaamsten schrijver der twee bundels, waarvan de eerste „Sporta fragmentorum”, en de tweede, alhoewel lijviger, „Sportula fragmentorum” heet?

Aegidius Carlerius, Gillis Charlier of liever Gillis Carlier, zooals zijn tijdgenoot de Atrechtsche kroniekschrijver Jacques Du Clercq hem noemt, was te Kamerijk geboren. Hij studeerde en doceerde te Parijs in het „Collège de Navarre”, werd in 1431 deken der Kapittelkerk van Kamerijk, speelde in 1433 eene aanzienlijke rol op de algemeene Kerkvergadering van Bazel, werd door het Concilie naar Bohemen gezonden, disputeerde gedurende vier dagen tegen de Hussieten te Praag, keerde naar Parijs en Kamerijk terug, en leefde tot den 23sten November 1472 ¹⁾.

Uit de brieven zijner tijdgenooten, die in de „Sporta” en in de „Sportula” voorkomen, kan men afleiden, hoe algemeen hij om zijne geleerdheid gewaardeerd is geweest. Ook in Launoius’ geschiedenis van het „Collège de Navarre” van Parijs ²⁾ is er als een weerklank van dien roem te vernemen. „Inter sodales [Collegii]”, lezen wij daar (blz. 367), „unus omnium maxime claret Aegidius Carlerius decanus Cameracensis, qui ad oblatas sibi undequaque consultationes doctissime respondet. Hinc varia responsa excreverunt in unum volumen, quod moriens Collegio legavit.”

---

1) Zie Sweertius, *Athenae Belgicae*, blz. 105; Valerius Andreas, *Bibliotheca Belgica*, 2de druk van 1643, blz. 23 v.; Foppens, *Bibliotheca Belgica*, deel I, blz. 27 v.; J. le Carpentier, *Histoire générale des Pays-Bas ou Histoire de Cambray et du Cambresis*, Leiden 1664, deel I, blz. 432; Baluze, *Miscellanea*, deel III, blz. 301; Laserna Santander, *Dict. bibliogr. choisi*, deel II, blz. 273; *Nouvelle biographie générale* (Firmin Didot), deel IX, blz. 939, op Charlier; *Biographie universelle* (Michaud, nouvelle édition), deel VII, blz. 659, op Charlier; Fétis, *Biographie universelle des musiciens*, 2de uitgave, deel II, blz. 252, op Charlier, enz.

2) *Johannis Launoi Opera omnia*, deel IV, 2de stuk, blz. 351, 356, 361, 367, vooral 565—567

Deze verzameling heeft wellicht de stof geleverd voor de twee bundels, die door de Broeders van het Gemeene Leven te Brussel kort na 's mans afsterven gedrukt werden. De Kamerijksche deken bracht een langen tijd van zijn leven te Parijs door, maar enkele zijner stukken zijn „Ex Cameraco” gedagteekend. Hierbij dient ook aangemerkt te worden, dat het toenmalige bisdom Kamerijk zich op den rechteroever der Schelde over een goed deel van het hedendaagsche België uitstreckte, zoodat het niet alleen het Kamerijksche, maar ook het graafschap Henegouwen (met de steden Valencijs, Bergen of Mons, Halle, enz.), een deel van het graafschap Vlaanderen (met de steden Aalst, Geeraardsbergen, Ronse, Ninove, enz.), een deel van het hertogdom Brabant (met de steden Brussel, Antwerpen, Lier, enz.) en de kleine heerlijkheid Mechelen omvatte.

Over het gansche bisdom strekte zich de bedrijvigheid van den Kamerijkschen deken uit, en niet zelden werd hij door de geestelijkheid der naburige bisdommen Doornik en Atrecht geraadpleegd.

Om de veelzijdige belangrijkheid der twee bundels van Gillis Carlier te doen uitschijnen, zal 't voldoende zijn, een vluchtig overzicht te geven van de verhandelingen, brieven en vertoogen van onzen Kamerijkschen deken en van enkele zijner tijdgenooten, die in die twee deelen bijeen zijn gebracht. Aan 't hoofd van ieder deel staat eene inhoudstafel, die de plaats van den afwezigen titel inneemt. Die tafels zullen ons tot richtsnoer dienen in onze ontleding, ofschoon alles, wat in 't werk voorkomt, er niet steeds op vermeld staat ¹⁾.

Nemen wij nu den eersten bundel („Sporta”) ter hand, aanvangende met een voorwoord met het opschrift: [„Incipit prefatio Magistri Egidij Carlierij, decani ecclesie Cameracensis, in Spor-

---

1) De titels, die in de twee tafels ontbreken, zullen wij tusschen haakjes mededeelen.

tam fragmentorum"]. Daarna legt de schrijver den titel van zijn werk uit, zeggende dat hij dien „korf met kruimels” gevuld heeft van den afval der tafel, waaraan grooter godgeleerden gezeten waren, enz. Deze voorrede staat in de inhoudstafel, die haar onmiddellijk voorafgaat, niet vermeld. Volgen wij nu stap vóór stap die „Tabula contentorum in Sporta fragmentorum”. Gemakshalve zullen wij vóór ieder stuk een volgnummer plaatsen.

1. Tractatulus pro conseruatione bonorum ecclesie occasione quorundam detinentium illa. Door aanhalingen uit gewijde Schriften en door mirakels wordt bewezen, dat het veroveren van kerkelijke goederen eene godlasterende euveldaad is.

2. Defensorium ecclesie. Verdediging der Kerk tegen de aanvallen van hare benijders en vijanden.

3. Tractatus de communione non consecrantium sub unica specie scilicet panis. Ad instantiam magistrorum Iacobi de Hatten et Theobaldi de Campis, regentis in facultate artium Parisius et specialiter illius regentis. Soort van brief van Carlier aan éénen van beiden, waarin breedvoerig gehandeld wordt over het gebruik van brood en wijn te gelijk of afzonderlijk in de communie. Gedagteekend: „Ex Cameraco xi Marcij 1447 per me Egidium Carlerij, decanum ecclesie Cameracensis.”

4. Tractatus contra certas propositiones et additiones male sonantes in materijs auctoritatis ecclesie iurisdictionis et clauium eius, ad instantiam reuerendissimi domini archiepiscopi Bisuntinensis. De lijst dier verdachte stellingen staat vooraan. Daarop volgt Carlier's wederlegging van iedere in 't bijzonder, op verzoek van den aartsbisschop van Besançon opgesteld.

5. Opusculum de redditibus ad vitam,

ad instantiam prioris Cartusiensium de Capella de Angia, gallice d'Enguien. Eerst wordt een schrift medegedeeld, getiteld: „*Questio prefati prioris cum allegationibus dictorum quorundam doctorum*” en eindigende met de woorden: „*Hec ex parte magistri Henrici prioris Cartusiensium de Angia, 1447*”, waarop volgt de „*Decisio Egidij decani Cameracensis super emptione reddituum ad vitam, ad instantiam prioris Cartusiensium de Capella iuxta Angiam, gallice Enguien.*” De vraag, die door Carlier onderzocht wordt, is deze, of het verboden is lijfrenten te koopen, zooals Hendrik van Gent, de beroemde „*doctor solemnis*” der Sorbonne in de 13de eeuw, leerde. Enghien (in 't Nederlandsch Edingen) is, zooals men weet, een gedeeltelijk Vlaamsch stadje van het voormalig graafschap Henegouwen.

6. *Opusculum super diuersis erroribus in materia de sanctitate beate Virginis, de visione Christi in eucaristia, de indulgencijs, etc. Ad instantiam magistri Hemerici de Campo.* Soort van brief van Carlier als antwoord op drie brieven van Hemericus de Campo, waarin eene reeks kettersche stellingen worden wederlegd. Aan 't slot: „*Exiguum hoc munus cum det tibi pauper amicus, accipito placide, sapientissime doctor, quod tue lima correctionis expurget aut si expedit penitus deleat. Ex Cameraco Augusti 19. anno verbi incarnati 1452.*”

7. *Tractatulus pro perpetua virginitate Marie matris Dei contra blasphemias hereticas cuiusdam impurissimi.* Ad instantiam dominorum vicariorum domini Cameracensis. Oordeel van Carlier op verzoek der vicarissen-generaal van den bisschop van Kamerijk uitgesproken over hetgeen er te doen staat ten opzichte van eenen ketter, die de Maagd Maria gelasterd heeft. (Wegens het openbaar schandaal moet hij streng en openlijk gestraft worden, ofschoon hij berouwvol om genade bidt en dronken was, toen hij zijn schelmstuk beging, hetgeen echter geene verzachtende omstandigheid is, daar men vermoeden

mag, dat hij in zijnen beschonken toestand zijne geheimste gepeinzen zal verraden hebben).

8. *Opusculum contra quendam aduersus prelatos, rectores et sacerdotes Dei blasphemias in fide male sonantes in quadam appellatione preferentem. Ad requestam reuerendi in Christo patris domini episcopi Cameracensis.* Oordeel van Carlier op verzoek van den bisschop van Kamerijk uitgebracht over de verdachte stellingen van meester Johannes Leonis (de Leeuw?), die namens de overheid en de ingezetenen der stad Mechelen¹⁾ tegen een kerkelijk interdict van den bisschop in beroep was gegaan en beweerd had, dat de geestelijkheid het arme volk verdrukte, terwijl zij nochtans verdienen zou, om hare afschuwelijke zonden getuchtigd te worden, er bijvoegende dat alwie zulks zou doen, gelijk zou moeten gesteld worden met hem, die de Turken bevecht. (Deze stellingen zijn lasterlijk en kettersch).

9. *Tractatulus contra yconomachos. Ad instantiam aliquorum fidelium.* Oordeel van Carlier op verzoek van eenige geloovigen uitgesproken over het afwerpen van een Christusbeeld te Kamerijk. (Degenen, die zulks onder een verkeerd voorwendsel hebben durven doen, moeten verdacht worden in hun geloof, en zouden als dusdanig vóór de geloofsrechtbank moeten gedaagd worden).

10. *Contra quendam inuocatorem super ymagines ab eo consecratas in ciuitate Tornacensi. Ad instantiam domini officialis eiusdem.* Oordeel van Carlier op verzoek van den officiaal van Doornik uitgebracht over het geval van eenen priester dier stad, die door duivelsche middelen de liefde van een meisje had trachten te winnen. (Dit maakt hem van ketterij verdacht, en hij zou vóór de geloofsrechtbank moeten gedaagd worden, evenals zijn medeplichtige Egidius).

---

1) Mechelen was in 't bisdom Kamerijk gelegen.

11. *Qualificatio certorum articulorum et ratio eius contra quendam errantem in sacramento eucaristie, etc.* Oordeel van Carlier op verzoek van den officiaal van Doornik uitgebracht over achttien verdachte stellingen van eenen zekeren Massinus, die tegen den pastoor zijner parochie (Sinte Kathelijne) was opgestaan, en die daarenboven, nadat hij in den kerker der Inquisitie was geworpen, allerlei dolingen en dwaasheden had verkondigd. (Onder die stellingen zijn er kettersche, schandelijke, oproerige, enz. Uit Massinus' geval blijkt overigens, hoe gevaarlijk voor de leeken het bezitten van eene vertaling van den Bijbel in de moedertaal is).

12. *Opusculum contra fictores aduentus malorum spirituum. Ad instantiam dominorum decani et capituli ecclesie Laudunensis.* Oordeel van Carlier op verzoek van den deken van het kapittel van Laon uitgesproken over het geval van eenen man en twee vrouwen, die spokerijen en andere verschrikkelijke praktijken hadden gebruikt, om een stuk land meester te worden. (Merkwaardige verhandeling over het aanroepen van geesten en spoken, enz.).

13. *Consultatio aduersus quendam iuuenulam houpellum amatorium componentem. Ad instantiam aliquorum fidelium, presertim dominorum vicariorum domini episcopi Cameracensis.* Oordeel van Carlier op verzoek van eenige geloovigen en inzonderheid van de vicarissen-generaal van Kamerijk uitgesproken over het geval van Katharina, een jong meisje, dat eenen betooverden rozenhoed gemaakt had, om de liefde van eenen jongeling te winnen. (Het meisje moet van afgoderij en ketterij verdacht worden).

14. *Contra quendam qui per figmenta prohibita speravit reperire thesauros absconditos. Ad instantiam dominorum vicariorum reuerendi in Christo patris domini episcopi Cameracensis.* Oordeel van

Carlier op verzoek der vicarissen-generaal van Kamerijk uitgesproken over het geval van iemand, die door duivelsche bezweringen getracht had, verborgene schatten te bemeeesteren. (Merkwaardige verhandeling, waarin over allerlei bijgeloovigheden der 15de eeuw gehandeld wordt).

15. *Interrogationes fiende demonibus aut spiritibus humanis apparentibus.* Lijst van vragen, die met toelating des bisschops en na het slaan van het H. Kruis aan duivels en geesten mogen gesteld worden. (Achtien vragen, te richten tot de duivels, negentien tot geesten van goede afgestorvenen, die in 't vagevuur lijden, en twaalf tot geesten van booze afgestorvenen worden hier opgegeven).

16. *Articuli quinque iniuriosi et seditiosi impositi cuidam fratri minori per dominos vicarios Tornacenses, quos fertur predicasse in Gandauo anno 1448.* Eerst worden de vijf verdachte stellingen, door den minderbroeder te Gent in 1448 gepredikt, opgesomd. Onder den titel van „*Contra quinque articulos per quendam fratrem minorem predicatos in Gandauo scriptum ad instantiam dominorum vicariorum reuerendi in Christo patris domini Tornacensis*”, volgt dan Carlier's oordeel, op verzoek van de vicarissen-generaal van Doornik¹⁾ uitgesproken. (Die stellingen, handelende over de schraapzucht der pastoors en de geschillen dezer laatsten met de minderbroeders over het bedienen der sacramenten, zijn oproerig, lasterlijk, kettersch, enz. Carlier's besluit is, dat men tot zelfs bij den Paus zou moeten aandringen, opdat de predikers der biddende orden slechts onder de voorzichtigste en geleerdste broeders zouden worden gekozen).

17. *Contra quendam fratrem de ordine minorum, qui, cum deberet predicare in Gandauo, obmissa forma predicationis dixit quod sic res se habebat, quod veritas dici non potuerat, et hoc probauit*

---

1) Gent was in het bisdom Doornik gelegen.

per fabulas de leone, lupo et vulpe et de tribus citatis, et in hijs dictis posuit finem. Ad instantiam dominorum vicariorum reuerendi in Christo patris domini Tornacensis. Oordeel van Carlier op verzoek van de vicarissen-generaal van Doornik uitgesproken over hetgeen er te doen staat jegens eenen anderen minderbroeder, die te Gent een verdacht sermoen gepredikt had. (Men zou hem over zijne bedoelingen met het aanhalen dier volksfabeltjes scherp moeten ondervragen, alsook over zijne meening aangaande zijnen kloosterbroeder, die onlangs door 't geestelijk hof van Doornik werd gestraft. Vermoedelijk wordt hier de monnik van 't voorgaande stuk bedoeld).

18. Contra detractatores Sancto (sic) Manne in ecclesia Atrebatensi existenti. Ad instantiam dominorum decani et capituli ecclesie memorate. Oordeel van Carlier op verzoek van den deken en het kapittel van Atrecht uitgesproken over het geval van eenen priester dier stad, die van de aldaar bewaarde reliquie van het Heilig Manna kwaad gesproken had. (Volgens 's priesters verklaringen vóór den inquisiteur, en volgens de getuigenissen tegen hem ingebracht, moeten zijne dolingen als kettersch beschouwd worden).

19. Pro minutis decimis. Ad instantiam cuiusdam pro parte dominorum decani et capituli beate Marie Antwerpiensis. Verhandeling van Carlier over de kerkelijke tienden, op verzoek van den deken en van 't kapittel der O. L. Vrouwekerk te Antwerpen opgesteld.

20. Epistola super non esu carniun a Cartusiensibus directa domino Johanni Kinwer, nouicio in eorum ordine apud Herinnes prope Angiam. Antwoord van Carlier op tien twijfelpunten, die hem door Jan Kinwer, proefkloosterling der Karthuizers van Hérinnes bij Enghien in Henegouwen, werden onderworpen.

21. Pro celibatu presertim ecclesiasticorum. Verhandeling van Carlier over den ongehuwden staat der geestelijken en het verbreken van dit celibaat.

22. Consultatio super clausura cuiusdam monasterij canonicorum regularium. Verhandeling van Carlier over de opsluiting der reguliere Augustijner-kanunniken ¹⁾.

23. Opusculum de pluralitate baptismorum. Ad instantiam aliquorum civium Cameracensium. Verhandeling van Carlier op verzoek van eenige Kamerijksche burgers geschreven over de stelling: de biecht is een tweede doopsel.

24. Consultatio in quadam causa matrimoniali inter unum solutum et quandam viduam, quam tamen memoratus solutus, viuento viro illius licet agente in remotis, per adulterium polluerat. Oordeel van Carlier over het geval van Ticius, een jongman, die met Berta, bij 't leven van haren echtgenoot, die afwezig in andere streken was, echtbreuk gepleegd en zonen bij haar gewonnen heeft. Mogen beiden een kerkelijk huwelijk aangaan, nu de man gestorven is?

25. Pro iustificatione captionis duarum sororum hospitalis sancte Genouefe Laudunensis. Ad instantiam dominorum decani et pincerne ecclesie Laudunensis. Oordeel van Carlier op verzoek van den deken en den zaakwaarnemer der kerk van Laon uitgesproken over de aanhouding van twee zusters van 't gasthuis van Sinte Genoveva aldaar, die van verduistering van hospitaalgoederen, van duivelskunskenarij en andere misdaden verdacht waren, en waarvan ééne zich in hare gevangenis had opgehangen.

---

1) Dat dit vraagstuk ten tijde van Carlier zeer aan de orde was, blijkt uit de mededeelingen van Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, deel II, blz. 274—277.

26. *Querebatur si dyaconus audiens in confessione presbiterum qui tenebatur illo die celebrare nec habebat copiam sacerdotis et faciebat sibi conscientiam de peccato mortali, sit hereticus et protali censendus.* Oordeel van Carlier over 't geval van eenen diaken, die de biecht van eenen in zijn geweten bezwaarden priester gehoord had.

27. *Responsio ad certas questiones magistro Egidio decano factas per dominum abbatem Aquiscintensem.* Antwoord van Carlier op de vragen hem gesteld door den abt van Anchin over het verkoopen van pauselijke aflaten in eene kerk van 't bisdom Amiens en over het herwijden van kerken in geval van hare geheime ontheiliging door onkuische daden. (Gedagteekend: „*Ex Cameraco septima Marcij*”).

28. *Consultatio super certo contractu emptionis redditus vitalis a quodam monasterio.* Oordeel van Carlier over het geval van eenen kloosterprior, die in Henegouwsch geld eene lijfrente aan eenen burger van Valencijs verkocht had, terwijl hij als prior reeds afgesteld was, die daarenboven de acte met een valsche zegel bezegeld had en later gevlucht was. Is de nieuwe prior en het klooster daarvoor verantwoordelijk? enz.

29. *Consultatio decani Cameracensis in quadam causa beneficiati.* Breedvoerig driedubbel oordeel van Carlier over het geval van twee godgeleerden, waarvan de eene aan den anderen zijn aartsdiakonaat van Brie in de kerk van Soissons overdragen wil, 1453. (Processtukken in 't Fransch en in 't Latijn worden in deze verhandeling in hun geheel aan gehaald).

Het eerste deel van Carlier, zijne „*Sporta*”, wordt met de volgende regels besloten:

„*Explicit Sporta fragmentorum magistri Egidij Carlerij, decani ecclesie Cameracensis, impressa in opido Bruxellensi ducatus Brabantie. Anno domini M.cccc.lxxvij.*”

Laat ons nu ook het tweede deel of de „Sportula” vluchtig overzien. Er is geen titelblad. Na de inhoudstafel, die aan 't hoofd van 't boek gedrukt staat, vindt men eene korte „Prefatio magistri Egidij Carlerij, decani ecclesie Cameracensis, in Sportulam fragmentorum”, waarin hij nogmaals over kruimels en korfjes handelt.

De „Tabula contentorum in hac Sportula” als richtsnoer nemende en ieder stuk van een cijfer voorziende, vinden wij eerst:

1. Responsiones ad certas questiones ad instantiam magistri Henrici de Pomerio, religiosi in Septemfontibus. Dit stuk is voorafgegaan van de twijfelpunten met den titel: [„Ista sunt michi Henrico de Pomerio dubia”]. Deze twijfelpunten zijn: Hoe kon Jezus tot apostel kiezen dien Judas, die hem moest verraden? en andere dergelijke. Daarop antwoordt Carlier in eene soort van brief, punt voor punt ¹⁾.

2. Quid contra illatas iniurias sit agendum. Ad instantiam domini Egidij de Barlarem degentis in Viridi Valle. Antwoord van Carlier op de vraag van Gillis van Barlarem, monnik van Groenendale, of het beter is zwijgend onrecht te dragen dan sprekend zijne onschuld te doen blijken.

3. Contra quendam hereticum impurissimum. Ad instantiam inquisitoris heretice prauitatis. Brief van Carlier aan eenen inquisiteur, die hem over drie verdachte stellingen en over 't geval van eenen zekeren Mattheus Mignot en van twee andere personen had geraadpleegd. (De bedoelde stellingen zijn kettersch. Tegen Mignot is maar één echte getuige opgekomen. Mignot moet nochtans opnieuw ondervraagd

---

1) Over den merkwaardigen Henricus de Pomerio of Hendrik van den Bogaerde raadplege men Acquoy, *Het klooster te Windesheim*, deel II, blz. 214 v., 236 v., 299, en voorts de *Analecta Bollandiana*, deel IV, Bruss. 1885, blz. 257—322.

worden. De twee anderen moeten door den inquisiteur aangehouden worden, die er vervolgens aan de vicarissen-generaal van 't bisdom bericht van zal moeten geven. In der haast geschreven).

4. *Contra tres propositiones per quendam predicatas. Ad instantiam inquisitoris heretice prauitatis.* Brief van Carlier aan eenen inquisiteur over drie verdachte stellingen door eenen benedictijnermonnik te Saint-Quentin in Vermandois gepredikt. (De monnik zal vóór de geloofsrechtbank gedaagd worden. Men zal hem vragen, waar hij zijne valsche stellingen heeft geleerd, en hem dwingen om ze in 't openbaar, ter plaatse waar hij ze gepredikt heeft, te herroepen).

5. [*Ad dominum inquisitorem heretice prauitatis.*] Andere brief van Carlier aan denzelfden inquisiteur over het sermoen van den monnik te Saint-Quentin. (Dit sermoen had in Mei plaats, en de inquisiteur schreef aan Carlier den 24sten dier maand. Carlier denkt, dat de zaak zal moeten onderzocht worden door den bisschop van Noyon of door zijne vicarissen-generaal).

6. *Contra duas assertiones temere in sermone prolatas. Ad instantiam inquisitoris heretice prauitatis.* Oordeel van Carlier op verzoek van eenen inquisiteur uitgesproken over het geval van eenen prediker, die in zijn sermoen twee verdachte stellingen verkondigd had. (Indien hij loochent, de eerste stelling gepredikt te hebben, en het tegendeel uit het geloofsonderzoek blijkt, dan moeten de geloofsrechters weten, hoe zij volgens het recht te handelen hebben. In allen gevalle moet hij gestraft en tot herroeping gedwongen worden. De rechters zullen hem zijne penitentie in den kerker laten volbrengen).

7. *Tractatus de iherarchia ecclesiastica. Ad instantiam domini inquisitoris.* Brief van Carlier aan eenen inquisiteur bevattende, op diens verzoek, eene verhandeling over de kerkelijke hierarchie.

8. *Tractatulus de redditibus ad vitam. Ad instantiam aliquorum timoratorum.*

Oordeel van Carlier op verzoek van eenige angstvallige zielen uitgesproken over het al of niet zondige van lijfrenten te koopen of te bezitten. (Zie n°. 5 van 't eerste deel).

9. *Tractatus pro decimis*. Tamelijk uitgebreide verhandelings van Carlier over de geestelijke tienden. (Zie n°. 19 van 't eerste deel).

10. *Tractatus de honore impendendo ymaginibus*. [De ymaginibus occasione cuiusdam enormis excessus facti ymagini crucifixi in quodam ludo.] Verhandeling van Carlier over den beeldendienst en de vereering van het kruisbeeld ter gelegenheid van een tooneelspel (?) te Kamerijk vertoond, waarin een der spelers een kruisbeeld aldus schertsend toegesproken had: „Se vous tenoye en mes mains, „il faulroyt que fesissies que demande, ou vous laisseries „de vos plumes.... Que vous me tanes et que vous „appercheues de rien.... Chieux crucifix chi toute iour „me tient et me met a malaise.... Vous mestes sur le „trop rebours.... Allegies etc. et vous seres bons trup- „pelus.... Que vous estes ung gros crestien et a poures „gens rude et sur.... Que Dieu est une escarse pin- „chemaille.” (De spelers zouden op voorhand hunne stukken moeten laten onderzoeken, ten einde zulk schandaal te voorkomen).

11. *Consultatio super integritate confessionis et super auctoritate summi pontificis. Ad instantiam domini Petri de Vaucello, sacre theologie professoris egregij*. Oordeel van Carlier op zijn verzoek aan Pieter de Vauceil, professor in de godgeleerdheid te Parijs, gezonden over twee stellingen, gepredikt door den minderbroeder Johannes de Porta. (Carlier zegt er onder anderen, dat er schier twee en dertig jaren vervlogen zijn, sedert dat hij de godgeleerde faculteit van Parijs verlaten heeft).

12. [Determinatio domini Iohannis Tinctoris, professoris sacre theologie, canonici Tornacensis, directa decano Came-

racens.] Oordeel door Johannes Tinctoris ¹⁾, kanunnik van Doornik en professor in de godgeleerdheid, op aanvraag van Carlier over te twee bovengemelde stellingen uitgesproken. (Hij deelt eerst uittreksels van St. Thomas, Alexander de Halis, Duns Scotus, enz. mede. Daarna geeft hij zijn eigen oordeel).

13. [Adegregium sacre theologie professorem magistrum Iohannem Tinctoris, canonicum Tornacensem, ego Egidius, decanus Cameracensis.] Brief van Carlier aan Johannes Tinctoris over dezelfde twee stellingen van den minderbroeder Johannes de Porta. (Deze laatste zal zijne verdachte leerstellingen in 't openbaar moeten herroepen. Weigert hij, dan zal men hem in eenen kerker werpen). In de laatste regels van dezen brief klaagt Carlier over het verzwakken zijner lichaamskrachten en zegt: „Habemus adhuc unum virum strenuum, theologie professorem Parisiensem egregium, Attrebatum, dominum decanum Iacobum de Bosco, vita et scientia famosum. Si vis, omnia nostra in hac re communica. Forsitan post me tibi eum successorem relinquam” ²⁾.

1) De gelijktijdige kroniekschrijver Jacques Du Clercq noemt hem „Jehan Taincture, docteur en theologie et tres notable clerq [en la ville de Tournay] et moult renommé en sens et en clergie” (*Mémoires*, deel III, blz. 31). Hij voegt er bij, dat die Doorniksche godgeleerde tegen de Waldenzen in 1460 eene belangrijke verhandeling schreef: „Et feit ledit maistre Jehan Taincture sur ladite Vaulderie ung traictié tres belle, lequel il publia et envoya en plusieurs lieux. Ne sçai qu'il y avoit.” Wij weten het intusschen, daar deze verhandeling in MS. n°. 733—741 der Koninklijke Bibliotheek van Brussel bewaard wordt. Zij draagt er den titel van *Sermo de secta Vaudensium factus per egregium sacre theologie doctorem magistrum Iohannem Tinctoris, anno 1460*, en is onbekend gebleven aan wijlen den hoogleeraar N. C. Kist in diens „Literatuur betreffende de Waldensen” (*Nederlandsch Archief voor kerkelijke geschiedenis*, deel VI, Leiden 1846, blz. 109—132, 495 v.). 't Is een langwijlig stuk, dat nochtans enkele schilderachtige bijzonderheden bevat over de duivelskunenarijen, die omstreeks 1460 den Waldenzen te Atrecht en elders werden ten laste gelegd en welke zij op de pijnbank bekenden.

2) Over den deken Jacques Du Bois en diens hardnekkige vervolging der kettersche Waldenzen van Atrecht in 1459—1462 kan men de *Mémoires* van den tijdgenoot Jacques Du Clercq raadplegen (deel III, uitgave van De Reiffenberg).

14. *Responsio ad septem questiones si fides sit adhibenda demoniacis. Ad instantiam cuiusdam magni prelati.* Oordeel van Carlier op verzoek van eenen grooten kerkprelaat uitgesproken over het geval van drie tooverheksen en van eenen toovenaar, die op ingeving des duivels bekend gemaakt hadden, wie de schuld van den dood eens edelmans was geweest. Mag men aan zulke duivelsche openbaringen geloof hechten? (Belangrijk antwoord van Carlier op die vraag en op zes andere soortgelijke).

15. *Contra quendam predicatorem [ad populum] diffamantem sacerdotes malos. Ad instantiam domini Attrebatensis.* Oordeel van Carlier op verzoek van den bisschop van Atrecht uitgesproken over de houding, die men tegenover de slechte priesters moet aannemen, ter gelegenheid van een onvoorzichtig sermoen op dat punt gepredikt. (Zie ook hieronder nos 16 en 17).

16. [*Ex parte domini Attrebatensis.*] Op-gave der vijf verdachte punten, in 't Fransch, op den Zondag van Laetare en op Palmenzondag door eenen karmeliet gepredikt. (Dit stuk zond de bisschop van Atrecht aan Carlier).

17. *Contra predicantem diffamarię de defectibus sacerdotum. Ad instantiam domini Attrebatensis.* Carlier's Latijnsche wederlegging der vijf bovengemelde punten, waaronder enkele hem kettersch voorkomen.

18. *Scriptum domini Gregorij Nicolai, officialis Cameracensis, si sit presumendum de consensu saltim tacito pape, quando tolerat monachos Sancti Benedicti comedere carnes et non prohibens.* Verhandeling van Gregorius Nicolai, officiaal van Kamerijk, over de vraag, of de stilzwijgende goedkeuring des pausen voldoende is, om den monniken der Benedictijnerorde toe te laten vleesch te eten.

19. [*Si sit presumendum de consensu*

saltem tacito pape, quando tolerat monachos Sancti Benedicti comedere carnes, non seruare silentium nec clausuram eo modo quo regula precipit, prima scriptura Egidij Carlerij, decani Cameracensis.] Eerste verhandeling van Carlier over de voorgaande vraag in n°. 18 en een paar andere van denzelfden aard.

20. [Secunda scriptura domini Gregorij Nicolai, officialis Cameracensis.] Tweede verhandeling daarover van Gregorius Nicolai.

21. [Secunda scriptura Egidij Carlerij, decani Cameracensis.] Tweede verhandeling daarover van Carlier.

22. [Littera domini thesaurarij (sic) Insulensis.] Brief van Johannes de Econte, professor in de godgeleerdheid en kanunnik-schatbewaarder der St. Pieterskerk van Rijsel, aan Carlier, om hem te vragen, wat hij doen moet ten opzichte van eenen minderbroeder, doctor in de godgeleerdheid, die over het einde der wereld in zijn klooster te Rijsel gepredikt heeft en het juiste jaar, de maand, den dag en het uur aan de saamgestroomde menigte heeft aangeduid. (Johannes de Econte zegt, ook aan Joannes Tinctoris, doctor in de godgeleerdheid, zijn gevoelen daaromtrent te hebben gevraagd. Gedagteekend: „Baptim Insulis xxij marcij”).

23. Contra calculatores consummationis seculi ad thesaurarium Insulensem. Antwoord van Carlier aan Johannes de Econte. (De stelling van dien monnik is gevaarlijk, vals en, zoo er in volhard wordt, kettersch. De monnik moet uitgenoodigd worden, haar in een volgend sermoen te herroepen. Weigert hij zulks te doen, dan moet hij bij den bisschop van Doornik aangeklaagd worden).

24. [Littera domini thesaurarij Insulensis.] Brief van Johannes de Econte aan Carlier, om hem de vraag te stellen, of men de stoelen der jonkvrouwen in de kerken mag koopen en verkoopen. (Daarop zijn zeven

twijfelpunten opgerezen. Gedagteekend: „Ex Insulis raptim xxv die septembris”).

25. *Responsio ad septem questiones si liceat emere aut vendere sedes in ecclesia. Ad instantiam domini thesaurarij Insulensis.* Antwoord van Carlier aan Johannes de Econte op de zeven twijfelpunten van hierboven.

26. *Quomodo vitanda est missa presbyteri concubinarij notorij. Ad instantiam domini thesaurarij Arriensis.* Verhandeling van Carlier, op verzoek van den kanunnik-schatbewaarder van Aire bij Sint-Omaars opgesteld, over de wijze waarop men de mis van eenen zedeloozen priester moet ontwijken.

27. *Si habens indultum apostolicum de eligendo confessorem circa decretalem illam: „Omnis utriusque sexus”, etc. teneatur semel in anno confiteri sacerdoti parochiali. Ad instantiam thesaurarij Arriensis.* Antwoord van Carlier op eenen brief van den voormelden kanunnik-schatbewaarder van Aire, hem vragende of men toch nog eens in 't jaar aan den pastoor zijner parochie biechten moet, wanneer men de toelating heeft verkregen om zijnen biechtvader te kiezen.

28. *Contra duas propositiones super matrimonio erroneas.* Oordeel van Carlier over twee verdachte stellingen aangaande het huwelijk.

29. *Super amortisationibus a questarum per certam ecclesiam. Ad instantiam cuiusdam prioris Cartusiensium.* Brief van Carlier aan eenen Karthuizerprior over de amortisatie van kerkgoederen.

30. *[Questio ex parte domini Egidij Baerlaem (sic)].* Vraag aan Carlier door Gillis van Barlaren gesteld over eene plaats van Mattheus VII.

31. *De valore laudis operis sine laude cordis et oris. Ad instantiam domini Egidij Barlaren, in Viridi Valle degentis.* Antwoord van Carlier aan Gillis van Barlaren daarover.

32. *Pro quo quis plus tenetur orando pro viuis vel defunctis. Ad instantiam cuiusdam viri timorati.* Oordeel van Carlier, op verzoek van een angstvallig man uitgesproken over de vraag, of het beter is voor de levenden dan voor de dooden te bidden.

33. *Tractatulus contra Marcum Cornet, errantem in sacramento eucaristie.* Ver- toog van Carlier over twee kettersche stellingen van zekeren Marcus Cornet aangaande het H. Sacrament des altaars en de onsterfelijkheid der ziel. Die stellingen worden in 't Fransch opgegeven: „Quand ie verray esleuer lostie en le messe, ie verray ung peu de pain en maniere de une ronde piece de papier. — Quand nous sommes mort, tout est mort.” Ter weerlegging schrijft Carlier eene reeks bewijsplaatsen over, onder titels gerangschikt: „Auctoritates de Veteri Testamento, Auctoritates ab ecclesia, Auctoritates ex doctoribus. Rationes ostensivae, Rationes ducentes ad impossibile”).

34. *Contra Hottinum de Marques apostatam.* Oordeel van Carlier over het geval van zekeren Hottinus de Marques, die zijne ziel aan den duivel verkocht had. (Men vindt er twaalf punten van verstandhouding met den duivel, die den apostaat Hottinus ten laste gelegd werden).

35. *Contra quendam fratrem de ordine minorum sediciose predicantem, cuius responsiones et confessiones preponuntur.* Dit is de gemeenschappelijke titel eener reeks van vier stukken, aangaande twee verdachte sermoenen, te Valencijn in 1463 door den minderbroeder Denijs Soncaine, monnik van het Kamerijksche klooster, gepredikt. Daarop volgt aanstonds de titel van 't eerste dier stukken: [Responso una cum declarationibus fratris Dyonisij Soncaine, religiosi ordinis fratrum minorum conuentus Cameracensis, ad articulos promotoris sibi impositos, exhibita anno Domini 1463, 25 die mensis augusti.] Een zijner twee antwoorden op de hem ten

laste gelegde stellingen is gedagteekend den 25 Augustus 1463. (Daarin vertelt de monnik, hoe men hem die stellingen heeft willen doen herroepen, en welke zijne houding tegenover zijne beschuldigers is geweest. Hij bekent sommige der punten, zegt de dagvaarding ontvangen te hebben, en verklaart zóózeer verschrikt te zijn geweest, dat hij er tegen in beroep is gegaan vóór de vicarissen-generaal van Kamerijk, waarover hij zich verontschuldigt. Ten slotte onderwerpt hij zich in allen ootmoed aan de goedertierenheid zijner rechters.

36. [Contra responsiones seu confessiones fratris Dyonisij Soncaine de ordine minorum in secunda audientia et ultima, qui sediciose predicauerat in multis.] Carlier's wederlegging van het bovengenoemde verweerschrift van broeder Soncaine.

37. [Pro reparatione fienda per ipsum fratrem Dionysium.] Carlier's Latijnsch ontwerp van herroeping, die door den monnik op den predikstoel te Valencijn zal moeten voorgelezen worden.

38. *Reparatio facta per eundem fratrem ad populum scandalisatum, ut patet per cedula in Gallico scriptam.* Schier letterlijke Fransche vertaling van het bovengaande Latijnsche ontwerp, zooals de openbare herroeping door broeder Soncaine op bevel der vicarissen-generaal van Kamerijk te Valencijn werd voorgedragen.

39. *Littera missa a decano Cameracensi et officiali ad dominos vicarios Attrebatenses tempore persecutionis. Valdentium in Attrebato.* Brief van Carlier en van den Kamerijkschen officiaal Gregorius Nicolai aan de vicarissen-generaal van Atrecht over het geval van Denisette Greniere en van Jan Tannor, gezegd „l'Abbé de peu de sens”, dien zij plichtig van ketterij en andere grove misgrepen tegen het geloof verklaren, daar de betichten zelve bekend hebben. (Denisette's plichtigheid wordt breedvoerig gestaafd. Eindelijk wordt gewezen op het voorbeeld

der straffen, die elders tegen soortgelijke duivelskunstenaars werden uitgesproken, namelijk in 't geval van eenen smid, die zestig jaren vroeger in den kerker der Inquisitie werd geworpen en een geteekend kleed moest dragen; en van Rodige de Sense, die in 1426 te Parijs zijne dolingen moest herroepen, uit alle ambten werd gesloten, en eene reeks verre bedevaarten moest volbrengen). De gelijk-tijdige kroniekschrijver Jacques Du Clercq, die van de verschrikkelijke kettervervolging der Atrechtsche Waldenzen een breedvoerig verhaal geeft, zegt onder anderen: „Les vicaires de leveque envoierent a Cambray leur confession pour avoir conseil de ce qu'ils avoient a faire, a ung maitre Gilles Carlier, docteur en theologie, agie de lxxij ans ou plus, doyen de leglise Notre Dame de Cambray, et ung des notables clerqs Gregoire Nicolai, canoine et official de leveque de Cambray, tres noble clercq, comme on disoit. Lesquels notables clerqs, ladite confession veu desdits prisonniers, renvoyerent leur opinion par escript auxdits vicaires; et non obstant que ne veis pas ladite opinion, toutesfois on disoit que l'opinion desdits clerqs estoit que, s'ils vouloient rappeler, pour la premiere fois ils n'en debvoient point mourir, au cas qu'ils n'eussent commis nuls meurdres ni mal usé du corps de notre Seigneur Jesus Christ, c'est assçavoir du sacrement de l'autel” (Mémoires de Jacques Du Clercq, uitg. door De Reiffenberg, deel III, blz. 16). Wij zijn gelukkiger dan de kroniekschrijver en kunnen hier het stuk van Carlier en Nicolai in den tekst lezen; maar uit die lezing blijkt, dat de inhoud van den brief niet zeer getrouw aan Jacques Du Clercq was medegedeeld.

40. Contra quendam carmelitam sediciose predicantem super materia confessionis. Ad instantiam domini Attrebatensis episcopi. Oordeel van Carlier, op verzoek van den bisschop van Atrecht uitgesproken, over de verdachte stellingen te Valencijn door den karmeliet Hubertus Leonardi in 1459 gepredikt. (Voor den bisschop wegens zijne sermoenen gedaagd, heeft de monnik een

schriftelijk antwoord ingediend aangaande de punten, die hem ten laste werden gelegd. Carlier onderzoekt en weerlegt zijn antwoord op de voornaamste dier punten, en raadt den bisschop aan, tegen den karmeliet met voorzichtigheid te handelen, gezien den moeielijken tijd, zonder een nieuw onderzoek in te stellen).

41. *Inuectiua multiplex contra tenentes Johannem Euangelistam fuisse factum filium realem et verum et potuisse fieri filium naturalem Virginis vi verborum Christi dicentis ad matrem: „Mulier, ecce filius tuus”.* Verhandeling van Carlier tegen de verdachte stelling aangaande Maria en St. Jan den Evangelist, te Kamerijk en te Dowaaï op den Goeden Vrijdag (27 Maart 1466) door twee minderbroeders gepredikt. Zij hadden in hun sermoen verkondigd, dat Jezus, aan 't kruis hangend, van St. Jan den vleeschelijken zoon van Maria gemaakt had bij middel van een paar woorden. Degene, die te Kamerijk had gepredikt, werd door de geestelijkheid ondervraagd over zijne bedoelingen, en aan het schandaal werd een einde gesteld. Carlier verklaart de stelling kettersch, en weerlegt onder anderen de schier gelijkkluidende meening van Bonetus en Franciscus de Maronis dienaangaande).

42. [*Responsiones sequentes suscepti ab uno professore pro parte Scotistarum.*] Antwoorden over het voorgaande punt, welke Carlier zegt van eenen professor in de godgeleerdheid ontvangen te hebben vanwege de Scotisten.

43. [*Ad magistrum Petrum de Vaucello, sacre theologie professorem.*] Brief van Carlier aan Pieter de Vauceil, professor in de godgeleerdheid te Parijs, over de twee verdachte stellingen aangaande Maria en St. Jan den Evangelist. (Carlier dankt God, dat hij uit een schrijven van Pieter de Vauceil heeft gezien, dat zijn gevoelen over deze ketterij bijgetreden wordt. Hij zegt hetzelfde ondervonden te hebben vanwege drie uitstekende godgeleerden uit zijnen omtrek, Joannes Tinc-

toris van Doornik, Johannes de Econte van Rijsel en Andreas Carnificis van Dowaaï. Overigens hebben de vicarissen-generaal van Kamerijk eenen monnik, die op Goeden Vrijdag (1466) die stellingen in het bisschoppelijk paleis in een sermoen gepredikt had, tot eene openbare verklaring gedwongen, waarvan Carlier bij dezen brief aan Pieter de Vauceil den Franschen tekst zendt. Zie het volgende stuk).

44. [Declaratio indicta fratri ad populum.] Openbare Fransche verklaring van bovengenoemden minderbroeder, hem door de vicarissen-generaal van Kamerijk opgelegd. (Hij verklaart, zijne verdachte stelling aangaande Maria en St. Jan den Evangelist niet voor de waarheid te hebben gegeven, maar alleen gezegd te hebben, dat hij haar had hooren verdedigen. Ten bewijze harer valschheid haalt hij plaatsen uit den Bijbel, St. Hieronymus, Albertus Magnus en Nikolaas van Lira aan. Ook zegt hij terloops, dat een zekere meester Willem Varillon, om haar verdedigd te hebben, naar Rome geroepen werd en er gestorven is).

45. Scriptum domini Johannis Tinctoris, professoris sacre theologie egregij, canonici Tornacensis et hospitalarij, super transsubstantiatione Johannis in Christum. Brief van Johannes Tinctoris, professor in de godgeleerdheid en kanunnik van Doornik, aan zijnen leermeester Carlier, om hem te zeggen, dat hij zijn oordeel over de verdachte stelling aangaande Maria en St. Jan den Evangelist volkomen bijtreedt (1466).

46. [Item scriptum eiusdem professoris contra Bonetum et Franciscum de Maronis.] Andere brief van denzelfde aan denzelfde over de verdachte stelling van Bonet en Franciscus de Maronis. (Als student aan de hoogeschool van Keulen heeft Johannes Tinctoris die stelling eens in de godgeleerde twistgesprekken hooren vooruitzetten; maar de godgeleerde Faculteit verbood haar op straf van den kerkelijken ban. Gave God, dat de Parijsche Faculteit even wijs mocht gehandeld hebben!).

47. [Aliud scriptum ipsius Tinctoris contra fictores nouarum adinventionum in generali sub pulcerrima sathira.] Klaagschrift in den vorm van eenen brief van Johannes Tinctoris aan Carlier over de vermetele uitvinders van nieuwigheden in geloofszaken.

48. Scriptum duplex domini Johannis Tinctoris contra duas propositiones erroneas. Verhandeling door Johannes Tinctoris aan zijnen leermeester Carlier ter verbetering gezonden over twee spitsvondige kettersche stellingen.

49. [Actor.] Opmerkingen van Carlier, den schrijver van dit boek (actor¹), dienaangaande.

50. Scriptum si papa possit immutare sacramentalia et effectus eorum. Ad instantiam cuiusdam viri studiosi. Brief van Carlier aan eenen weetgierigen persoon als antwoord op de vraag: Kan de paus aan de sacramenten en aan hunne kracht veranderingen toebrengen?

51. Contra quendam blasphemum contra Virginem matrem Christi. Ad instantiam domini inquisitoris heretice prauitatis. Antwoord van Carlier aan eenen inquisiteur, die hem over eenen lasteraar der H. Maagd geraadpleegd had en zich afvroeg, of de plichtige vóór den bisschop alleen of ook tevens vóór den inquisiteur moest gedaagd worden. (De lasteraar heeft geene eigenlijke ketterij verkondigd, maar om zijne kwade levenswijze komt hij verdacht voor. Daarom moet de bisschop hem eerst alleen onderzoeken; blijkt het daarna, dat hij een ketter is, dan moet de bisschop er den inquisiteur bij roepen, om te zamen of afzonderlijk het kettergeding te leiden en om te zamen het vonnis uit te spreken).

52. De clausura religiosarum ordinis Sancti Dominici. Oordeel van Carlier, op verzoek

---

1) Actor = auctor; verg. beneden, blz. 29.

van eenen Atrechtschen kanunnik uitgesproken, over de opsluiting van de geestelijke zusters der Benedictijner-orde.

53. *Si licet mercata fieri in ecclesia, cimiterio vel porticu. Item si quis possit credere certitudinaliter se esse in gratia. Ad instantiam cuiusdam canonici Attrebatensis.* Antwoord van Carlier op de vragen, hem gesteld door eenen Atrechtschen kanunnik: Of men markten houden mag in kerken, kerkhoven en kerkportalen? Of iemand de zekerheid kan hebben, in staat van gratie te zijn? (In zijn schrijven noemt Carlier den Atrechtschen kanunnik „conscientiarum timoratarum consolator”. Hij herinnert hem, dat Johannes Gerson, kanselier der hoogeschool van Parijs, en de godgeleerde faculteit aldaar in 1420 zich over de tweede vraag in schriften geuit hebben).

54. *Quid facere debent canonici mercata reprehendentes minoris partis capituli contra alios maioris partis illa sustinentis.* Oordeel van Carlier over het gedrag, dat de minderheid der Atrechtsche kanunniken, die tegen het houden van markten in gewijde plaatsen zijn, moeten aannemen tegenover de meerderheid hunner kapittelbroeders, die er voor zijn.

55. *Si liceat abstinere a celebratione propter temptationes irruentes. Ad requestam cuiusdam sacerdotis celebrare formidantis propter irruentes temptationes.* Brief van Carlier aan eenen bevrienden kanunnik, als antwoord op diens vraag: Mag men zich onthouden van mis te lezen uithoofde van overweldigende verzoe kingen? (Door tusschenkomst van dezes kapittelbroeder Bartholomeüs zendt Carlier hem het boek van Gerson over de mis).

56. [*Querit quidam scolasticus a me certificari super quibusdam questionibus ortis ex votis unius viri et unius mulieris conjugate, factis adinuicem; et primo ponitur votum viri, secundo votum mu-*

lieris, postea sequuntur questiones et responsiones] 1). De geloften van man en vrouw worden eerst in 't Fransch opgegeven. Carlier, op verzoek van eenen scolasticus, onderzoekt de gevolgen en de waarde dezer geloften.

57. De absolute in foro penitentiali eorum, qui castra principum bellantium sequuntur. Ad requestam cuiusdam rectoris ecclesie parochialis unius opidi firmati. Oordeel van Carlier, op verzoek van den parochiepastoor eener ingesloten stad uitgesproken, over de twee volgende vragen: Mogen krijgvoerende personen in de biecht de absolutie krijgen? Hoe moet men handelen met de gevluchte priesters en parochianen, die zich tijdelijk in de stad hebben gevestigd, uit vrees voor de gevolgen van den oorlog?

58. Copia epistole misse uni domino, ad cuius providentiam dispositio pendet multorum agibilibus. Brief van Carlier aan eenen zeer vermogenden kerkprelaat, dien hij „preceptor dilectissime” noemt, over hetgeen deze laatste doen moet, om in al zijne wereldlijke beslommeringen de zaligheid zijner ziel niet uit het oog te verliezen.

59. Contra tres presbiteros nec ordinarios nec priuilegiatos nec alias missos, ingerentes se ad audiendas confessiones parochialianorum, inuito curato. Ad requestam duorum dominorum. Oordeel van Carlier, op verzoek van twee met hem bevriende geestelijke heeren uitgesproken, over de stelling van drie priesters aangaande het bedienen der biecht. (Hunne stelling is valsch en zeer verdacht. Carlier zegt dit antwoord te geven, alhoewel de twee geestelijke heeren in hunne eigene stad den uitstekenden godgeleerde en professor Andreas [Carnificis?, prior van het predikheeren-klooster

---

1) In de inhoudstafel leest men eenvoudig: *De votis viri et mulieris coniugate, sciente viro.*

van Dowaaï,] of anderen wellicht hadden kunnen te rade gaan).

60. *Silicet addere canoni misse aliquid ultra antiquam constitutionem, que in primo memento habet: „famulorum famularumque tuarum” etc.; sed in aliquibus nouis missalibus et quibusdam antiquis habetur in glosa: „atque omnium fidelium Christianorum et omnium circumstantium”;* et in quibusdam ponitur in textu: „atque omnium fidelium Christianorum.” Ad requestam cuiusdam ecclesiastici egregij. Oordeel van Carlier, op verzoek van eenen uitstekenden geestelijke uitgesproken, over het verkeerde van toevoegsels in de mis te lasschen.

61. *Si licet pro spiritualibus accipere temporalia. Ad instantiam cuiusdam presulis.* Brief van Carlier aan eenen bisschop, die hem gevraagd had, of men in ruiling van geestelijke gaven ook wereldlijke mag ontvangen. (Dat mag men, mits men strenge voorzorgen in acht neemt).

52. *Contra errorem dicentis quod non aueret iurare articulos fidei, sagitte potentis acute catholice, scilicet rationes cum torqueantur illum penitus extinguendo.* Oordeel van Carlier, op verzoek van eenen kerkprelaat uitgesproken, over het geval van eenen persoon, die uit gewetensbezwaar weigerde de dogma's der Kerk onder eede te bezweren. (Daardoor alleen is hij reeds verdacht in zijn geloof. Indien hij ook staande houdt, dat men nooit mag zweren, dan is dit eene stellige ketterij. Is zijn geval geheim gebleven, zoo kan men nog geduld hebben, maar niet te lang; want een enkel kettersch vonkje, dat men verzuimt uit te dooven, kan eenen ontzachelijken brand veroorzaken. Uit vriendschap mag men den plichtige niet sparen, want Gods eer staat op het spel. Een verkankerd lid moet men afsnijden, doch met omzichtigheid. De bedoelde persoon zou door de

geloofsrechtbank scherp moeten onderzocht worden, en ingevolge zijner antwoorden kan men dan met hem handelen, zonder al de gewone rechtsvormen te moeten in acht nemen. Komt hij tot inkeer en legt hij den gevraagden eed af, dan kan hij als boeteling gestraft worden naar het goeddunken der vicarissen-generaal van 't bisdom).

63. *Tractatus de duplici ritu cantus ecclesiastici in diuinis officijs*. De aanleiding tot het schrijven dezer verhandeling over den zang en de muziek in de kerkelijke diensten, legt Carlier zelf in deze eerste regels uit: „*Quesiuit quidam deuotus quid est quod in multis ecclesijs tam cathedralibus quam collegiatis canonicorum secularium cantus Gregorianus, id est cantus simplex negligitur, et dulcis iubilatio armonicaque vocum concordia in diuino resonat officio; quem ritum religiones bene institute non observant, sed voce flebili et submissa conuenienter seruiunt Deo; et si uterque bonus est.*” Deze verhandeling is in zes hoofdstukken verdeeld. Carlier bespreekt er de invoering van zang en muziek in de Kerk, en hij bazuïnt hunnen lof met eene naïeve overtuiging uit. Die lofredde op de kerkmuziek verschaftte aan onzen goeden Kamerijkschen deken eene plaats in Fétis' „*Biographie universelle des musiciens*”! De geleerde musicoloog zegt er overigens niet veel goeds van: „*Au nombre des productions de Charlier, on trouve parmi les manuscrits de la bibliothèque impériale de Paris (n°. 7212 A, in-fol.) un ouvrage intitulé Tractatus de laude et utilitate musicae. C'est un livre de peu de valeur, dédié au pape Clément V. On en trouve une copie manuscrite dans la bibliothèque de l'université de Gand*”. Dit afschrift ter Gentsche bibliotheek vindt men op fol. 71—73 van de beroemde muzikale verzameling met talrijke figuren, gekend onder den titel van „*Flores musicae artis*”, enz. (H.S. n°. 421, op perkament te Gent door eenen monnik in 1504 afgeschreven¹⁾). Doch men

---

1) Op de wereldtentoonstelling te Weenen (1881) werd er 100.000 fr. voor aangeboden.

vindt er slechts een deel der verhandeling, die in de *Sportula* is opgenomen, namelijk hetgeen aldaar het *Tercium capitulum* uitmaakt, getiteld: „*De cantu iubilationis armonice et utilitate eius*”, en de volgende hoofdstukken tot aan het einde, zoodat hoofdstuk I en II in het Gentsche handschrift ontbreken.

Achter Carlier's verhandeling over den kerkzang vindt men eene soort van nawoord zonder titel, waarin de schrijver vooral over het opkomen van allerlei ketterijen jammert en besluit met eenen stichtelijken lofzang in den vorm van een gebed. Te midden der bladzijde leest men dan eindelijk: „*Explicit Sportula Fragmentorum magistri Egidij Carlerij, decani ecclesie Cameracensis, impressa in opido Bruxellensi ducatus Brabantie. Anno Domini M.cccc.lxxix.*”

Maar daarmede is de bundel niet ten einde. Op dezelfde bladzijde volgt nog eene soort van inhoudstafel van het aanhangsel, dat achter Carlier's verzameling gedrukt is. In dezer voege wordt de lezer er van verwittigd:

„*Quod autem sequitur, processit a domino Johanne de Econte, sacre theologie professore, thesaurario Insulensi; et a domino Gregorio Nicholai, in utroque iure licentiate egregio, dum viuebat officiali Cameracensi; sed omnia precedentia preter scriptum domini Johannis Tinctoris sunt ab actore ¹⁾. Sed habentur alique rationes magistri Andree Carnificis contra transsubstanciationem beati Johannis etc. post primum scriptum domini Johannis de Econte.*”

Ziehier een vluchtig overzicht der stukken van het aanhangsel, welke allen in een nauw verband met die van Carlier's bundels staan en, evenals zooveel andere stukken zijner tijdgenooten hooger, hadden kunnen opgenomen worden.

1. *Scriptum domini Johannis de Econte, sacre theologie professoris, thesaurarij ecclesie sancti Petri Insulensis, contra*

1) Verg. boven, blz. 24, noot 1.

dicentes sanctum Johannem Euangelistam factum fuisse filium Virginis verum et naturalem per transsubstantiationem corporis Johannis in corpus Christi vi verborum a Christo in cruce pendente directorum matri sue gloriose Marie virgini de ipso Johanne: „Mulier, ecce filius tuus”. Antwoord van Johannes de Econte aan zijnen leermeester Carlier, die hem geraadpleegd had over eene verdachte stelling, gepredikt door eenen monnik aangaande Maria en St. Jan den Evangelist. (De kanunnik van Rijsel zendt aan Carlier vijf bewijsredens tegen die stelling. Gedagteekend: „Ex Insulis xix. mensis Julij”). Zie hierboven de stukken Nrs 41—46 van den tweeden bundel („Sportula”). Dezen brief, evenals de volgende, vermeldt Carlier in zijn schrijven aan Pieter de Vanceil (n°. 43 van de „Sportula”).

2. Rationes magistri Andree Carnificis, ordinis predicatorum, sacre theologie professoris, contra transsubstantiationem corporis beati Johannis Euangeliste in corpus Christi predictam magistro Egidio, decano Cameracensi, misse. Antwoord van den predikheer Andreas Carnificis, prior van het klooster van Dowaaï en professor in de godgeleerdheid, aan Carlier, die hem over dezelfde zaak geraadpleegd had. (De predikheer zendt hem negen bewijsredenen tegen die stelling).

3. Scriptum domini Johannis de Econte, sacre theologie professoris Parisiensis, thesaurarij Insulensis, super materia filiationis Johannis Euangeliste contra Bonetum et Franciscum de Maronis. Andere brief van Johannes de Econte aan Carlier over hetzelfde onderwerp en meer bepaald over de stellingen van Bonetus en Frans de Maronis. (Deze brief getuigt van de groote beroemdheid van Carlier in zake van kerkleer en ketterij. Johannes de Econte overlaadt hem met loffuitingen en beklagt

het bitter, dat zooveel oproerigheden in de Kerk en in de Godgeleerde Faculteit van Parijs iederen dag geduld worden, terwijl de ketterij in Bohemen aan het woeden is).

4. [Articuli super quibus petitur consultatio.] Fransch stuk over het geval van eene kerk, die niet goed weet wat haar te doen staat jegens haren heer, den graaf van Artois, in zake van amortisatie.

5. Scriptum domini Gregorij Nicolai, officialis Cameracensis, super amortisationibus tangentibus certam ecclesiam. Verhandeling van den Kamerijkschen officiaal Gregorius Nicolai naar aanleiding van het voorgaande stuk geschreven. (Zie ook Carlier's stuk n°. 29 der „Sportula”). Hiermede sluit de tweede bundel voorgoed zonder eenige andere aanduiding noch jaartal.

Aan de lezers, die 't geduld gehad hebben deze al te dorre opsomming te volgen, moet ik doen opmerken, dat veel van hetgeen mij minder trof in de zoo afgewisselde en veelzijdige vertoogen van Carlier en van zijne tijdgenooten, voor anderen, inzonderheid voor de eigenlijke beoefenaars der kerkgeschiedenis, ongetwijfeld van eenig belang zal zijn. Mijn overzicht der inhoudstafels van Carlier's bundels heeft dan ook alleenlijk ten doel, veler aandacht op die schier ongebruikte schatten te vestigen.

Gent, Februari 1888.

HET DOLEEREND LUTHERDOM IN DE 17DE EEUW.

TIEN JAREN UIT DE GESCHIEDENIS DER
EVANGELISCH-LUTHERSCHE GEMEENTE TE AMSTERDAM,

1 6 8 1 — 1 6 9 1 ,

DOOR

K. A. GONLAG.

Gerust kon men in 't laatst der zeventiende eeuw zeggen, dat het der gemeente van de Augsburgsche Confessie te Amsterdam niet slecht was gegaan. Wel hadden voorgangers en voorstanders vrij wat te strijden gehad, eer zij de gewenschte vrijheid van godsdienstoefening hadden verkregen, maar die strijd had de liefde tot hunne kerkgemeente vaster doen wortelen.

Had de gemeente niet reeds twee kerken, waarin door vier vaste predikanten, meestal door een adjunct bijgestaan, de dienst werd waargenomen? Getuigden hare doop- en lidmaatboeken niet van voortdurenden aanwas? Waren er in 1670 niet 1299 kinderen bij haar ingelijfd door den doop? Had zij niet reeds haar hofje in de Konijnenstraat? Had niet Jan Geerkens haar den grond aan de Laurierstraat vermaakt, opdat daar eens een weeshuis zou verrijzen? Zeker, zij was eene aanzienlijke gemeente geworden in de hoofdstad, de grootste na de Ned.

Hervormde en R. Katholieke, ja, had zich verheven gezien tot eerste der Luthersche gemeenten in den lande; zij presideerde, als die gemeenten hare gezamenlijke of classicale vergadering hielden.

Bij haar voorspoed echter bleef zij niet gespaard voor beproevingen. Was de strijd naar buiten volstreden, er zou een strijd ontbranden, veel droeviger, een strijd in eigen boezem, een strijd waarin en voorgangers en leden der gemeente betrokken waren.

Omstreeks 1680 ontstond er verdeeldheid over het stemrecht bij de verkiezing van kerkeradsleden, maar, zooals 't meer gaat, ging het ook hier: er was eene openlijk aangeheven strijdleuze, en door haar werd de oppervlakte ook wel bewogen, maar er was eene dieper liggende kwestie, die de beweging voedde. De „doleerenden” riepen luide om wraak over verkorting in hun recht van stemming, maar 't was er bij hun strijd om te doen, hunne theologische gevoelens den boventoon in de gemeente te doen voeren.

Juist daardoor is die strijd bijzonder merkwaardig. Wij zullen trachten, er eene schets van te geven, die, naar wij hopen, dienen kan als bijdrage tot de kennis van het Lutherdom in Nederland en zijne geschiedenis.

In Duitschland werd in de dagen, waarin wij ons verplaatsen gaan, de strijd gestreden tusschen Wittenberg en Helmstadt, d. i. tusschen het streng Luthersche confessionnalisme en eene meer gematigde, schriftuurlijke opvatting. Die strijd zou ook in Neêrlands hoofdstad ontbranden. De Luthersche gemeente aldaar, had altijd, tot op de komst van den welsprekenden en bekwamen Conradus Hoppe, predikanten gehad, die in Duitschland gestudeerd hadden of Duitschers waren, en het onvervalscht Lutheranisme meestal in 't Duitsch tot de gemeente brachten. Met Hoppe kwam daarin verandering. Deze had te Helmstadt gestudeerd, en was de gematigde gevoelens, daar gepredikt, van harte toegedaan. Bovendien deed hij wat hij kon, om het Nederlandsch element in de gemeente het recht,

dat daaraan toekwam, te verzekeren. Hij, die den bijnaam zou krijgen van den Nederlandschen Gamaliël, leidde verscheidene jonge mannen tot het predikambt op, en deze allen predikten in den milden geest huns meesters. Voortreffelijk prediker, trouw herder der gemeente (het huisbezoek werd door hem ingesteld), was zijn invloed groot.

Hij mocht het dan ook beleven, dat zijn leerling V. Visscher in 1670 geroepen werd, om het werk des ambts aan zijne zijde te verrichten, en toen hij in den loop van dat zelfde jaar overleed, werd tot zijn opvolger een geestverwant, nl. A. G. Velten van Utrecht, benoemd. Het college van diakenen, dat, nu en later, steeds de meer vrijzinnige richting was toegedaan, droeg tot dat beroep veel bij. Wanneer wij dit hier opmerken, wijzen wij o. i. meteen op het feit, dat er nog eene andere partij was, die zich de rechtzinnige noemde. En zij zat, al leed ze tot nu toe nog al eens de nederlaag, niet stil. Had men van die zijde Hoppe gedwarsboomd, men deed het niet minder den verlichten Visscher, die reeds vóór dat Balthasar Bekker zijne „Betooverde wereld” schreef, meeningen over den duivel op den preekstoel bracht. Zoo sprak hij op 3 Nov. 1677 over 1 Cor. 10 : 20, en op 27 Febr. 1678 over Matth. 4 : 1vv. ¹⁾, en tastte daarin de vooroordeelen van dien tijd dapper aan. Herhaaldelijk viel men hem lastig en eischte van hem, en ook van Velten, verklaringen van rechtzinnigheid. De andere predikanten spraken onder aanwijzing van hunne gevoelens van Socianerij en ketterij.

In 1678 stierf Visscher, en in zijne plaats werd beroepen de onrustige Vos van Leiden, die ook in die gemeente vrij wat rumoer had gemaakt, maar wiens Lutheranisme

---

1) Deze leerredenen zijn niet door hem zelven, maar door een zijner vrienden na zijn dood uitgegeven onder den titel: *Vertooninge des Satans ryck, voorgesteld in twee Predikatiën over 1 Cor. 10 : 20 en Math. 4 : 1. Onlangs opentlyck geleert door de Eerwaardige en Hooggeleerden, nu Zal. Heer Volkard Visscher, leeraer der Luytersche Gemeenten tot Amsterdam. En nu in 't licht gegeven tot onderwijs der eenvuldigen, en overtuiging aller lastertongen door een liefhebber van Godts Kerk, t'Amsterdam, bij Johannes van Someren, enz., 1678. 4°.*

onverdacht was. Die wachter op Sions muren zou, zoo riep men, den wijngaard zuiveren van onkruid. „Judas is weg! Matthias komt!” Nu eerst zou der gemeente het onvervalschte Lutheranisme worden gepredikt. In die verwachting werd men niet teleurgesteld. Nauwelijks in dienst greep hij zijn ambtgenoot Velten aan. Deze was echter niet zoo dadelijk uit het veld geslagen, maar een jaar na de komst van Vos riep God Velten op tot hooger orde.

Alzoo waren er nu geen Hoppeanen meer onder de predikanten. Maar nu moest ook alles aangewend worden, om in 't vervolg dat bederf te weren. Geheel zonder beschermers was het lang nog niet. De diakenen waren Hoppeaansch. Groot trouwens was hun macht bij beroepingen niet. Wel stemden zij mede met predikanten, ouderlingen, oud-raden en oud-diakenen, maar altijd uit eene nominatie, door predikanten en ouderlingen gemaakt. Bij het beroep van Colerus (1 Sept. 1679) protesteerden zij en begonnen van toen aan meerdere rechten te eischen. Den 23sten Sept. 1679 stond de kerkeraad hun die toe in dier voege, dat zij mede mochten werken tot de benoeming van alle kerkelijke personen en zij verder voor de nominatie van predikanten één van de vier mochten stellen. Spoedig oefenden zij dit recht uit. In de vacature Velten, waarin de rechtzinnigen Ds. Lange van Deventer wilden, nomineerden zij Ds. Wesling van Leiden, die 15 Febr. 1680 met een en twintig tegen veertien stemmen werd beroepen. Dit was een streep door de rekening der rechtzinnigen. Men begreep: bij de diakenen zat het kwaad. De concessie, aan dit college gedaan, moest teruggenomen worden. Eene eerste poging in die richting had weinig succes, ja, bewerkte het tegendeel van 't geen gezocht werd. Er werd bepaald, dat voortaan bij de nominatie van vier, twee predikanten door het zoogenaamd consistorie, d. i. predikanten en ouderlingen, en twee door diakenen zouden gekozen worden; men zou elkaar de nominatie ter goedkeuring zenden, en dan tot stemming overgaan. Wijst dit op eene vrijzinnige strooming in den kerkeraad, ook het feit, dat bepaald werd, dat om „kleine Pauschapjes”

te voorkomen, elke predikant op zijne beurt eene maand president van den kerkeraad zou zijn, doelt hierop.

Den 13den Oct. 1680 overleed Ligarius na 36-jarigen dienst. En nu, in plaats van tot een beroep over te gaan, sloeg men, wellicht om strijd te vermijden, een zijweg in. Ds. Blum, in 1678 emeritus verklaard en sinds dien tijd te Maarsen woonachtig, kwam weer naar Amsterdam, en werd opnieuw onder de dienstdoende predikanten opgenomen.

De confessioneele partij zat niet stil. Zij begreep nu, dat de weg was, in den kerkeraad mannen te brengen, op wie zij zonder eenigen twijfel zou kunnen rekenen, menschen, „die gaarne in alles den dominé volgen”, zooals zij in een geschrift, getiteld „Historisch verhaal van den beklaglijken opstand, sedert eenige jaaren in de gemeente toegedaan de Augsburgsche Confessie in deze stede ontstaan”, Amst. 1690, werden genoemd.

Bij de eerste de beste verkiezing van ouderlingen en diakenen, hoopten zij hun slag te slaan.

Volgens de oudste ordonnantie, die van 1614, en ook volgens die van de Amsterdamsche gemeente van 1596, geschiedde de verkiezing van kerkeraadsliden door alle (mannelijke) leden der gemeente, bij meerderheid van stemmen. Toen het aantal leden belangrijk aanwies, werd in de genoemde ordonnantie van 1644 en ook in de herziene van 1681 bepaald (Hoofdst. III, art. 2, dl. 2), dat de verkiezing geschieden zoude door predikanten, gedeputeerde ouderlingen, oudste raden, regeerende en oud-diakenen, „mitsgaders van de contribueerende ledematen van ieder gemeente, sulx uit het dubbeltal so hiervorens ter electie van ged. oud. en reg. diakenen door de voornoemde predikanten, gedeputeerde ouderlingen in den tijd, mitsgaders regeerende diakenen gesamentlijk opgesteld en genommeerd is”.

Welnu, deze clause over de contribueerende lidmaten zou, zoo dacht men, het middel aan de hand doen, om te slagen. Men had slechts een groot aantal derzulken ter stembus te brengen, en 't pleit kon beslist zijn. Gewoonlijk kwamen er weinigen op, omdat, weet het „Verhaal”

te zeggen, de meesten niet „zooveel wind op 't lijf hadden als deze Messieurs”.

Er werden lijsten rondgezonden, waarop vijftig à zestig namen stonden van personen, waarop de partij kon rekenen; uit dezen moest men eene keuze doen. Krachtig wekte men de vrienden op, om te gaan stemmen. Men vertrouwde dat, waren er al onder de vrienden, die eigenlijk gezegd, geen contribuanten waren, de kerkeraad niet zoo nauw kijken zoude, wie er stemden ¹⁾.

Nu bestond er in de gemeente eene Vereeniging of Collegie van vrienden, die des Zondags te zamen kwamen, om door bespreking van de Augsburgsche Confessie hun geloof te bevestigen. Ook bij haar werden lijsten bezorgd. Hier evenwel was men aan een geheel verkeerd adres.

De leden der Vereeniging zagen, wat hier schulde, en men rekende het zich ten plicht, den kerkeraad te waarschuwen. Huybert Tol, Andries Rolof en Gerrit Hendriks werden gecommitteerd, om een memorietje, inderhaast opgesteld, den kerkeraad te overhandigen. Deze mannen kwamen aan de Oude Kerk, toen de kerkeraad reeds bijeen was, om straks de verkiezing te leiden. De deurwaarder, aanhanger der tegenpartij, ontried na lezing de indiening; de kerkeraad zou het aanzien voor een paskwil. Juist echter kwam nog een ouderling aan, dien men het stuk overhandigde, en zoo kwam het in de vergadering.

Daar wekte het niet weinig verbazing, zoowel bij hen, die op 't punt stonden overrompeld te worden, als bij hen, die van de zaak wisten. Tot deze laatsten behoorden de predikanten Vos, Colerus en Van Born. Blum hield zich neutraal, op welke neutraliteit echter een eigenaardig licht

---

1) In de *'tSamenspraecke tusschen twee ledematen der Lutherse Gemeente tot Amsterdam* (1690), blz. 7, zegt Malcontent, dat hij meermalen medegestemd heeft, en „nochthans noyt met eygen handteekeninge eene sodanige somme gelds als gy segt dat een rechte contribuant maakt, heeft beloofd noch gecontribueert”; waarop Vredelievend antwoordt: „dat kan ik seer gemackelyck gelooven vermits ik weet dat in voorgaande tyden en by schaersheydt der contribuanten, de Kerkenraedt die discrecie gebruyckt heeft”.

valt, als men bedenkt, dat hij veel had kunnen doen, om de zaak in beginsel tegen te gaan.

De gecommiteerden werden boven geroepen, en hun werd categorisch gevraagd, of zij zeker wisten, dat er een complot bestond. Zij antwoordden bevestigend, toonden eene aanbevelingslijst, en wezen de personen aan, die met de lijsten werkten, waarop hun door den president dank werd gebracht voor hunne waarschuwing.

't Was nu kort beraad, goed beraad. Wat voor de hand lag, werd besloten, nl. maatregelen te nemen, om van de stemming streng te weren diegenen, die geene contribuanten waren. Men bepaalde, dat aan den ingang van het doophuis een ouderling zou zitten met de lijst van contribuanten, en dat slechts zij tot de stemming zouden worden toegelaten, wier namen op de lijst stonden. De voorzitter-predikant zou de gemeente vóór het begin der stemming in kennis stellen met dien maatregel van orde.

Zoo geschiedde het. De verkiezing begon. Eerst stemden predikanten, ouderlingen, oud-raden, oud- en dienstdoende diakenen, en daarna was de beurt aan contribuanten. Zekere Lucas Boon weet den ouderling voorbij te glippen, maar na hem komt een werkelijke contribuant, gevolgd door zekeren Jan Groen. Deze stond niet op de lijst, maar hield vol, contribuant te zijn, omdat hij een ducaton plaatsgeld betaalde. Dit, werd door den ouderling hem geantwoord, was niet bedoeld; hij was geen contribuant. Maar pas was dit woord er uit, of Daniël Rademaker begon den kerkeraad op heftige wijze uit te schelden, zoodat er een oploop kwam. De stemming moest een oogenblik worden gestaakt, waarna er weer stilte kwam en men voort kon gaan.

Ten duidelijkste was nu gebleken, dat er samenspanning bestond, en de kerkeraad achtte het noodig, maatregelen te nemen, ten einde verdere ongeregeldheden te voorkomen.

Volgens de ordonnantie mocht de kerkeraad de bepalingen van deze „amplieeren of diminueeren”. De algemeene ordonnantie van 1681 erkent in meer dan één artikel het recht van bijzondere bepalingen voor bijzondere gemeenten, en, zoo men dit er nog aan toe wil voegen,

de Augsburgsche Geloofsbelijdenis zegt in art. 7, dat voor eenheid der kerk eenheid van ceremonie niet noodig is. Zoo handelde dus het Amsterdamsche consistorie volkomen correct, waar het, om verdere ongeregeldheden te voorkomen — zoo men meende — verandering bracht in de wijze van uitoefening van het stemrecht bij kerkelijke verkiezingen. En welke was nu die verandering? Was het beperking of uitbreiding? In schijn beperking, maar in werkelijkheid uitbreiding.

De bepaling, die gemaakt werd, was deze, „dat het eligeeren van ouderlingen en diakenen voortaan geschieden zou door predikanten, ouderlingen, diakenen, oud-ouderlingen en diakenen, weleer in dienst geweest zijnde, en den secretaris. „En opdat evenwel de gemeente, niet soude moeten sien tot kerkenregenten en diaconen verkooren te worden, mannen van onbekwaamheid en van een ergerlijk leven, soo souden de namen van diegene, welke van het collegie van ouderlingen en diaconen op de nominatie gebragt waren, twee sondagen voor de verkiesinge, van den predikstoel der gemeente voorgedragen worden, op dat, soo iemand met fundament iets wist in te brengen tegen eenige van de gemelde genomineerde personen, waardoor deselve onbekwaam wierden gestelt tot sulken bedieninge, dat sulks soude kunnen ende moeten doen voor den laatsten zondag voor de verkiesing”.

Op deze wijze stemde de kerkeraad daadwerkelijk, maar door de bijvoeging kon, zooals in strijdschriften van die dagen herhaaldelijk ook is gezegd, en krachtig als argument is gebruikt, de gemeente gezegd worden in haar geheel, ja zelfs hoofd voor hoofd, te stemmen. Ieder kon immers opkomen, contribuant of niet; die zwijgt, stemt toe.

Maar toch met het oog op wat volgt past hier het „*hinc illae lacrymae!*” De predikanten Vos en Colerus, nu geheel gedwardsboomd en met de drijvers der partij machteloos gemaakt, trachtten wel dit besluit omver te werpen, maar slaagden daarin niet. Wel in iets anders, namelijk in het overbrengen van den strijd, die aanvankelijk een theologisch geschil was, op een terrein, waar on-

middellijk de groote menigte er in gemoeid werd, en waar het gemakkelijk viel, aan deze den indruk te geven, dat zij waren de verdedigers van hen, aan wie de kerkeraad in zijne zoogenaamde aanmatiging een hun toekomend recht wilde ontnemen. Achter dit beweren verschansten zij zich, en met vrij wat rumoer werd de strijdkreet aangeheven, dat de kerkeraad aan de gemeente het recht van stemming had ontnomen, en met dit onware of liever geheel onjuist den toestand aangevende woord, zou men de gemoederen in beweging brengen.

Eene petitie van beklag werd opgesteld, en van overal werden onderteekenaars gezocht. Vijf hunner verschenen met vrij wat driestheid voor het wekelijksch consistorie (de vergadering van predikanten en ouderlingen), dat, deze zaak niet kunnende beslissen, hen naar den kerkeraad verwees. Toch kwamen, zoo vaak het consistorie vergaderde, en dat was naar Hoppe's instelling eens in de week, deze mannen, die zich den weidschen naam van Gedeputeerden der gemeente gaven, met vrij wat drukte hun eisch van herstel van rechten herhalen, terwijl zij alles deden, wat zij konden, om de gemeente op te zetten tegen dat bestuur, dat rechten ontnam aan de leden der gemeente, om die aan zich te trekken, en zoo de eerstgenoemden te tiranniseeren.

Dit ging een geruimen tijd zoo voort, totdat actie ook hier reactie bracht. Daar waren er zeer velen in de gemeente, die zeer goed wisten, waarom de zaak der stemming op 't tapijt werd gebracht, en „'t oogmerck waerom deselvige geventileerd" werd. Zij doorzagen het plan, en wilden niet gerekend worden medeplichtigen te zijn. Vijftien personen richtten een adres aan den kerkeraad, om adhaesie te betuigen met hetgeen deze had gedaan en te zeggen, dat zij, de beweging der ontevreden en aanzien- die beschouwden als zeer kwaad voor de gemeente, strekkende tot tweespalt en ruïne van de gemeente. Zij zagen zich genoodzaakt, hun Eerw. te demonstreeren, „dat sy hen ten hoogste verwondert hielden over de onregtmattige proceduren en onredelijke ondernemingen deser lidmaten". Zij konden niet gelooven, „dat sy eenig karakter

of commissie souden kunnen toonen, ten minste niet van de gansche gemeente, alsoo sy van haer doen (alsmede lidmaten synde onser gemeente) niet wisten, maar ter contrarie hare manier van procedeeeren verfoeiden, achtende deselvige 't eenemaal rebellicoos, perturbeerende de rust der goede gemeente". De kerkeraad moet niet met de malcontenten in debat treden, maar hen tot rust vermanen; misschien ook ware het goed, de aanstokers dezer zaak op te sporen. Adressanten zeggen, niet meer dan vijftien namen op hun adres te hebben, omdat zij er niet mede willen loopen, zooals de anderen doen.

Dit feit had beteekenis. Het spreken der malcontenten, alsof zij de gemeente vertegenwoordigden, bleek thans grootspraak te zijn. Men had nu voortaan twee partijen: de doleerenden of malcontenten en de vredelievende lidmaten. Beiden benoemden commissarissen, om voor hen op te treden. Beiden liepen storm op 't consistorie. En de vraag, waarom alles draaide, was nu: wat is een contribuant? De vredelievenden zeiden, zich houdende aan de bepaling der ordonnantie: iemand die jaarlijks voor zekere som ten behoeve der kerk intee kent; de malcontenten zeiden: contribuant is ieder, die iets aan de kerk geeft, in welken vorm ook, maar vooral zij, die plaatsgeld betalen.

De zoogenaamde vredelievenden weerden zich niet het minst; zij leefden in voortdurende vreeze, dat het consistorie toegeven zou, tegen hun raad en advies in, vooral toen hun gecommitteerden, bij gelegenheid dat zij voor 't consistorie waren, door de predikanten Vos en Colerus minder heusch bejegend werden, zoo zij meenden. Colerus wees hen, toen zij 1 Petr. 2:13 aanhaalden, om gehoorzaamheid aan de overheid der kerk als schriftmatig te bepleiten, op de verklaring, dat hier van de wereldsche overheid sprake is. Aan die redekaveling werd wel spoedig een eind gemaakt, maar zij vernamen, dat het consistorie eerst nog de andere partij moest hooren, en dat tegen hen werd ingebracht dat zij liepen om onderteekenaars op hun adres, 'tgeen zij eerst zoo streng in de tegenpartij gelaakt

hadden. Op dit laatste antwoordden zij, daartoe wel genoodzaakt te zijn, omdat men anders sprak van een kale vijftien. Na dat geval zagen zij duidelijk, dat er hulp was voor de malcontenten in 't consistorie. Ds. Vos, Ds. Colerus pochten er reeds op, dat de vredelievenden niet zeer aangenaam in dit college waren ontvangen. Den 18den October werd weder een adres, geconcipeerd door hunne partij, in den kerkeraad gebracht en gelezen. Zij verzochten niets toe te geven, omdat anders „het recht, redelyckheydt, en christelyke billykheydt voor de onregtmagheydt, onredelyckheydt zoude schynen te moeten zwichten en het hoofd te onderhalen”. De vergadering besloot, Zondag 22 Oct. daaraanvolgende, ten einde de gemeente te „desabuseeren”, eenige volzinnen van de predikstoelen te doen aflezen. Deze hielden in, „dat 'tgeen van haar (d. i. van den kerkeraad) geresolveert was, omtrent het voorsz. punt van electie, was gedaan tot voorkoming van wanorde in Gods kerke, zonder de minste intentie om de gemeente eenig ongenoegen te geven, gelyck sy dan om sulks te doen blyken, het gearresteerde omtrent het voorsz. point hiermede der gemeente kenlyck maken. Vermanende ook hetselvige niet te misduiden, geen party-schap tegen den kerkeraad op te vatten”.

De malcontenten begrepen, dat alles moest gedaan worden, om die afkondiging te beletten. Intimideeren dacht hun het beste middel, om hun doel te bereiken. Op Ds. Vos en Colerus viel te rekenen. Zij zouden die afkondiging niet doen. Maar de andere predikanten? Op Zaterdag 21 November werd hun en eveneens aan den presideerenden ouderling eene insinuatie, opgemaakt voor den notaris Stafmaker Varlet, bezorgd, waarin hun werd gezegd, die voorlezing niet te doen. Daarin wordt de goede trouw van den kerkeraad, om vrede te maken en te handhaven, erkend, maar toch ook gezegd, dat de doleerenden dat standpunt trouwer innemen: zij blijven bij 't oude recht. Door af te kondigen, heet het verder, komt de zaak voor een onbevoegden rechter; 't is beter, dat niet allen in de zaak gemengd worden. De predikanten worden verzocht,

in te zien, hoe hard het is voor de leden, om te hooren dat hunne rechten hun zijn ontnomen, nog wel door hen die daartoe niet bevoegd zijn; „en wanneer” — zoo luidt het stuk — „bij U predicanten daarin verders werd gegaan, 'tzy door publicatie, prediking of andere diergelyke vehemente middelen, dat de voors. goede gemeente genootzaakt sal wezen daartegen sulke tegenmiddelen te gebruiken, als syluiden tot bewering van haar goed recht ende maintainue van hetselve sullen goedvinden te behooren en te rade werden”. En de troebelen dan ontstaan, daarvan is de verantwoordelijkheid voor den kerkeraad.

Alleen Ds. Blum las de afkondiging in den namiddagdienst in de Nieuwe Kerk af. Weslingh schijnt door Vos en Colerus op ietwat slinksche wijze van zijn voornemen tot afkondigen te zijn afgebracht. De kerkeraad zag hierin verzet, en, meenende dat niemand dan alleen Burgemeesteren der stede afkondigingen konden verbieden, en dat deze hun volledige vrijheid van oefening van hun godsdienst hadden gegeven, besloot hij, zich tot den magistraat te wenden. Hadden de doleerenden met hunne insinuatie niet reeds het administratief gezag te hulp geroepen?

Zeker is de kerkeraad zich bewust geweest van 't gewicht van dezen stap, die de zaak in eene nieuwe phase bracht.

Vos en Colerus werden voor H.H. Burgemeesteren geroepen, en daar werd hun gelast, de afkondiging te doen overeenkomstig het besluit des kerkeraad. Maar eene afkondiging kon, nu het zóóver gekomen was, den vrede niet terug doen keeren. Dat zag men in. Er moest een kerkeraadbesluit komen, waarbij allereerst de rechten van dat college werden gehandhaafd, maar waarbij ook die leden van den kerkeraad vrede konden hebben, die den doleerenden genegen waren. Men plaatste zich op de basis der ordonnantie en formuleerde scherper, wat verstaan moest worden onder contribuant.

Den 31sten December werd groote vergadering gehouden, en daarin het volgende besloten:

1º. een boek zal worden aangelegd, waarin, naar de

ordonnantie van 1681, ieder die contribuant wil worden, zijn naam heeft te zetten, en daarachter de som, die hij jaarlijks wil contribueeren;

2°. die op deze wijze als contribuant tot stemming wil worden toegelaten, betaalt jaarlijks minstens *f* 20;

3°. die nog vóór Mei a. s. *f* 20 betalen, zullen opgeroepen worden, opdat uit hun midden de tien medestemmers benoemd mogen worden;

4°. die boven *f* 20 nog 10 ducats geeft, zal mede opgeroepen worden, om het boek der administratie van kerk en armen op te nemen en na te zien.

Mocht men meenen, dat op deze wijze de vrede hersteld was, men zou blijken buiten den waard te hebben gerekend. In den kerkeraad waren er, die het vuur aanstookten, en dat niet alleen Vos en Colerus, maar behalve hen nog drie regeerende ouderlingen, vijf regeerende diakenen, drie oud-ouderlingen en vier oud-diakenen. Dezen protesteerden den volgenden dag reeds bij notarieele acte, beteekend aan den president-ouderling Vreeland. Zij beweerden tegen de bewuste artikelen steeds geprotesteerd te hebben en nog te protesteeren, als strijdende tegen „de ruste, het welvaren ende privilegiën van de gemeente, volgens Classicale vergadering van 1681, en alle voorgaande ordonnantiën”.

Den 2^{den} Januari gingen zij naar Burgemeesteren met een protest tegen den kerkeraad, waarin o. a. gezegd werd, dat er onrecht geschiedde, dat de kerkeraad deed wat hij niet mocht doen.

Den 6^{den} Januari was er kerkeraadsvergadering. Ook daar was een schrijven van de doleerenden ter tafel. Hadden de kerkeraadsliden, die op de hand der ontevreden waren, willen pleiten op eene informaliteit bij de vergadering van 31 December, nu dat niet baatte, nu men de zaak niet stilletjes van de baan krijgen kon, sprak men ook op deze wijze in het college van den kerkeraad de meening uit, dat slechts eene classicale vergadering in de zaak der stemming uitspraak kon doen.

Den 20sten Januari nu verschenen de vredelievenden en brachten bij hun Burgemeester een request in, waarin zij

de overheid in wilden lichten omtrent den waren stand der kwestie, die door de doleerenden geheeld verkeerd werd voorgesteld. Men spreekt het hier uit, dat de malcontenten zijn „ingeboesemt van een factie by het hatelijk kerkenmonster odium theologicum gesmeedt”, dat zij niet de gemeente zijn, dat de vredelievenden minstens een even groot deel van die gemeente vormen, en dat, indien de malcontenten „haar oogmerk komen te comportsieren, dat men alsdan soude moeten sien de voornoemde hartkoppige factie op den troon heeven, en voorts alle deftige, geleerde, welsprekende, moderate en vreedliovende mannen daaruit gebannen”.

Wij zien het, van grootspraak waren ook de vredelievenden niet geheel vrij. De bringers werden beleefd ontvangen, maar tevens hun te kennen gegeven, dat de wensch der regeering was, dat deze twist zeer spoedig een einde mocht nemen. In den loop dezer week, zoo wilden H.H. Burgemeesteren, moest de zaak getermineerd zijn; deed de kerkeraad dat niet, welnu, dan zouden zij het doen hunnerzijds door eene resolutie. Men liet het — en wat zou men in de gegeven omstandigheden ook beter hebben kunnen doen — op Burgemeesteren aankomen, en zoo werd 24 Januari eene resolutie afgelezen, waarbij, „uit enixse genegentheit tot rust en vrede, ook tot vermijding van scheuring en onrust, sonder verkortinge en onvermindert het recht van eenen yegenlyck, alleen by provisie sal worden gepractiseerd, achtervolgd en van waarden gehouden”, wat in de kerkeraadsvergadering van 31 Dec. 1682 en 6 Jan. 1683 is bepaald.

In deze resolutie wordt gesproken van eenige dissentieerende ledematen. Bij H.H. Burgemeesteren ging de gelijkstelling van de doleerenden met de gemeente dus niet op. En niet weinig wekte dit hun toorn. De vrede was niet hersteld. Den 8sten April kwam er nog eens aanschrijving van Burgemeesteren om 't geschil bij te leggen of te slechten bij verblijf; kon dat niet, dan zouden Burgemeesteren er door eene finale resolutie een eind aan maken. Misschien ware er toen wel vrede gekomen,

indien Colerus maar gewild had; zijne persoonlijke eerzucht belette hem echter, het hoofd in den schoot te leggen. En het voorstel, dat hij deed, behaagde den kerkeraad niet. Toen dit Burgemeesteren bekend werd, spraken zij den wensch uit, dat beide partijen zich vredelievend zouden gedragen bij de verkiezingen in Mei, „sullende daarna ten principale door hen geresolveerd worden”.

Aan dezen wensch schijnt voldaan te zijn. De verkiezing liep rustig af, maar Vos en Colerus wilden die niet bijwonen. Volgens resolutie van 5 December en 6 Januari stemden tien contribuanten mede. De doleerenden of dissentieerenden — en wien valt het niet tegen, als hij verneemt dat hun getal circa zestig bedroeg, — begrepen, dat zij ook van de zijde der overheid geen heil te wachten hadden, en daarom bouwden zij van toen af hunne hoop geheel op de classicale vergadering. Wel was er eene resolutie van H.H. Burgemeesteren, maar nog geen finale; slechts provisioneel was de toestand geregeld; de weg tot herstel van rechten was niet gesloten, zoo meenden zij. En de generale ordonnantie wees dien aan. Immers Art. 7 van Hoofdst. I, dl. 2, sprak van geschillen, die beslecht konden worden door de drie naastliggende gemeenten en het Amsterdamsche consistorie. Nu besloten zij zich te wenden tot Haarlem, Leiden en Den Haag, met verzoek aan deze gemeenten, om de zaak te onderzoeken, zoo noodig haar voor te bereiden ter classicale vergadering.

Aan deze gemeenten, alsmede aan andere, werd een exemplaar der Generale Ordonnantie, die op last der dissentieerenden was gedrukt, toegezonden met en benevens een boekske getiteld: „Het recht van de gemeentens van de onveranderde Augsburgsche Confessie in de Ver. Ned. Prov. tot de verkiesinge van ouderlingen en diaconen in deselfde gemeentens vastgesteld en verdedigd”. Hand. 1 : 23 en 6 : 3 staan als motto's gedrukt op den titel, terwijl op 't exemplaar, dat voor mij ligt en dat aan de Amsterdamsche Bibliotheek behoort, nog staat geschreven Ps. 94 : 2, 15 („Verhef u, o regter der wereld, vergeld den hoovaardigen wat zij verdienen, maar regt moet altijd regt

blijven, en alle vrome harten zullen het achterna volgen”).

Wie de schrijver was van dit pamflet, dat de zaak der dissentieerenden moest verdedigen? Men mompelde den naam van Colerus, en voegde er dadelijk bij, dat, als hij zelf 't al niet geschreven had, het zeker door hem was geïnspireerd.

Het standpunt, waarop de schrijver zich tegenover de onlusten in de gemeente plaatst, is het best weer te geven door het: „niet ik ben het, die Israël beroert, maar gij”.

Het is voor 't juist begrip van den strijd, dien wij bespreken, goed, een oogenblik te verwijlen bij dat boekje „Het recht van de gemeentens”, niet alleen omdat het nog al een rol gespeeld heeft, maar ook om de wijze van argumenteeren der doleerenden ietwat nader te leeren kennen.

Het betoog begint met aan te wijzen, hoe verkiezingen vóór 1682 geregeld waren. Een beroep op Hand. 6 : 3 moet aantoonen, dat vanouds de gemeente stemde. Zoo was het ook te Amsterdam. In de ordonnantie van 1681 nu werd bepaald, wat onder de gemeente verstaan moest worden, en dat was: de contribueerende ledematen. Op deze wijze nu wordt de bepaling, die feitelijk verandering bracht in de wijze van stemming, door hen eenvoudig als eene verandering van redactie beschouwd. Dit komt telkens terug; altijd weer heet het: contribuanten, dat zijn leden der gemeente, want ieder contribueert toch wel wat. Toch is dit beweren onjuist; contribuanten traden op als vertegenwoordigende de gemeente. Art. 2, Hoofdst. VI, dl. 2, der ordonnantie bepaalde dan ook, wie contribueerende lidmaten zijn.

Geen consistorie, zoo argumenteerde men verder, had het recht, verandering te brengen. Hier moest de Classis decideeren, aangezien Amsterdam er bij was en dus niet het vroeger door ons aangehaalde artikel, waarbij Amsterdam met drie nabijliggende gemeenten te pas gebracht kon worden.

Ook op dit argument is af te dingen. De consistoriën namelijk hadden wel het recht, zooals ook hierboven reeds is gezegd, te amplieeren of te diminueeren. Maar er is

verandering gebracht. Men heeft, zoo argumenteert „Het recht” voort, menschen geweerd, omdat hunne namen niet op een boek stonden. En daar zijn er in kerkedienst, die naar dien maatstaf „noit eligibel, selfs niet nominabel” geweest zijn. Voorzanger, koster, knaap, organist, hebben altijd medegestemd; daar is nooit kwestie geweest. Ja, een boek is er geweest, maar om goede redenen is gebleken, „dat hetzelfde eerder nadeeligh als voordeeligh voor de kerke en de armen soude wezen”. Immers denk aan Matth. 6 : 2. Iemand kan achteruitgaan; dan zou hij meer beloven dan kunnen doen; 1 Cor. 16 : 2. Wel heeft men, als proef zulk een boek gemaakt, om de contribuanten nominatim te onderscheiden, maar men is er mede opgehouden. De inkomsten der kerk bestaan uit collecten, armbossen, giften van vreemden, testamentaire dispositiën; deze en geen andere rubrieken staan in de ordonnantie. Uit dit een en ander blijkt, dat het recht der gemeente tot stemming niet mag in twijfel getrokken of teruggehouden worden „op soodanigen enormen en exorbitanten wijze als het selve in 't publicq is gepleeght”.

Daarenboven heeft de kerkeraad der gemeente het recht van electie ontnomen zonder grond. Van noodzakelijkheid, om orde en rust te handhaven, kan hier h. i. geen sprake zijn; die is er nooit geweest; alleen door de verandering is die gekomen. Ook dat argument neemt men den vrede-lievenden uit de hand. En wat zeggen dezen hiertoe? Luister wat het „Historisch verhaal” ter weerlegging zegt. Na de argumenten der tegenpartij gememoreerd te hebben, met hier en daar eene vraag, eene opmerking als van ter zijde, geeft het ons 't volgende te lezen:

Waartegens wy een beter bewys over stellen, en trots zy geboden die 't omverre stort.

Welke de kerken-ordonnantie voor contribueerende ledematen erkent, die geeft sy ook het recht om nevens de Kerckenraedt mede te stemmen.

Maar, de kercken-ordonnantie erkent niemand voor contribueerende leden, als die met eigenhandige belofte beloofd hebben

wat tot onderhoudt van kercke en armen te willen contribueeren, en oock doen.

Ergo, niemand als de soodanige geeft de kerkenordonnantie recht om nevens den kerkenraadt mede te stemmen.

Het eerste staat met uitgedruckte termen in de kerkenordonnantie van den jare 1681, by hen lieden voor de rechte, daar alles na geslist moet worden, gehouden, in 't tweede Articul van 't III^de hoofdstuk des II^{en} deels¹⁾.

Het tweede ofte middel in deselve kerkenordonnantie Art. 2 des 6^{en} Hooftdeels des tweeden deels²⁾.

Ook onzes inziens waren de grieven der doleerenden niet rechtmatig. Van recht ontnemen mochten zij niet spreken; zij wilden een toestand, die onreglementair was, bestendigen. Wat deed het consistorie? Het veranderde de wijze van stemming. De nominatie werd toch (vóór 1682) door 't consistorie gevormd. Bij de verkiezing stemden contribuanten mede, als zij er waren. Meestal waren zij er niet, en dan stemden koster, voorzanger etc. mede. Dat was zoo het beloop. Al was het niet juist en niet naar de ordonnantie, dat men niet toezag en het boek niet in orde hield, wij kunnen ons voorstellen, dat het zoo ging. Maar is het nu niet goed gezien om, waar onge-regeldheden dreigden, tot de wet terug te keeren, den ongeregelden toestand door een geregelden te vervangen? Bij de doleerenden wilde men toen, hoewel dat standpunt

1) „Welke verkiesinghe (van oud. en diak.) alsdan geschieden sal door de predicanten, gedeputeerde ouderlingen, oudste regeerende en oud diaconen, mitsgaders van de contribueerende ledematen van ieder gemeente, sulcks uit het dubbeld getal so hier voorens ter electie van ged. oud., reg. diak., door voorn. pred., ged. oud. in der tijd, mitsgaders regeerende diaconen gesamentlyck opgesteld en genomineerd is”, etc.

2) „Daeromme sal een ygelyck van de gemeenten na syn vermogen bewilligen, jaerlix aan den Gedeputeerden ofte voorstanders der kercken tot onderhoud des Predick-ampts en der kercken een handreyckinge te doen, gelyk sy oock aan de diaconen uyt christelycke liefde en ter eeren Godes jaerlix een sekeren penning beloven en betalen sullen tot alimentatie der kerckenarmen, en hoe veel yeder kan of wil geven sal hy selfs verklaeren en met syn eygen naem schryven en onderteekenen, welke jaerlykse contributie van de armen en kercken de ouderl. en diaconen alle vierendeels of half jaeren inmaenen sullen”, etc.

geheel onjuist mocht heeten, van geen onderscheid weten tusschen contribuanten en gemeenteleden; welnu, de kerkeraad, om een bewijs van toenadering te geven, laat die kwestie liggen en geeft eene nieuwe manier van stemming, waardoor, voor zoover dat in eene groote gemeente kan, deze in de zaak betrokken wordt. Toch is 't niet goed. Er wordt nog een ander middel tot verzoening beproefd. Men neemt de ordonnantie, waarbij de malcontenten zweren, tot grondslag, en nog is 't niet goed. Waarom niet? „Het recht van de gemeentens” licht een tip van den sluier op, als het zegt: Wat geven tien medestemmers, het consistorie overvleugelt hen toch! Is hier niet eene aanwijzing, dat het om iets meer nog dan alleen om het recht van medestemming is te doen?

En wat de laatste grief betreft, dat men de zaak voor Burgemeesteren bracht, waren de doleerenden zelven niet begonnen met hunne insinuaties?

Willen wij nu na dit een en ander de kwestie tusschen de partijen in ééne formule voor ons zien, zonder ons verder in de langdradige redeneeringen van de strijdschriften dier dagen te verdiepen, dan geloof ik, dat wij dit kunnen doen met een woord uit dien tijd zelf, genomen uit eene resolutie van HH. Burgemeesteren van Amsterdam, d.d. 8 April 1685, waarin gezegd wordt, dat de geschilpunten bestaan in deze „differente kwestieën, namenlyk wie voor een contribueerend lid zoude moeten of behooren gehouden te worden, en dan of de presente contribueerende ledematen hoofdelyk of wel een seker getal van contribuerende ledematen, ordentlyk te eligeeren, nevens deselve kerkeraad, d'electie van ouderlingen en diaconen uit de nominatie van een dubbeld getal, bij de voorsz. kerkeraad alvorens opgesteld, soude behooren te doen”.

Keeren wij na deze uitweiding tot de geschiedenis terug.

De stap, door de doleerenden gedaan, werd gevolgd door de vredelievenden. Ook dezen richtten een schrijven aan de gemeenten. Men schreef, dat de doleerenden volstrekt niet de gemeente waren; dat hier vooral het „audi et alteram partem” niet vergeten worden mocht. Zij beschreven

de zaak als eene „puure kerkelyke rebelye”, aangezien het besluit van den kerkeraad en door de ordonnantiën en door de omstandigheden volkomen gewettigd was.

Leiden alleen antwoordde. 's-Gravenhage had o. a. tot predikant Spitsius, volbloed Wittenberger, Haarlem Dürer, eveneens aanhanger dier partij.

En wat antwoordde Leiden?

De kerkeraad dier gemeente achtte zich niet geroepen, hier als bemiddelaar op te treden. Zulk eene zaak moest in eigen gemeente worden uitgemaakt, zooals het ook bij haar was geschied. Het Amsterdamsche consistorie werd machtig genoeg geacht, om deze zaak te beëindigen. Officieel had men van dit college niets gehoord, en men meende dus ook niet geroepen te zijn, om op te treden.

Ook op deze wijze kwam men niet verder. De zaak bleef in statu quo. Maar een maand of drie later zou de strijd heviger dan ooit ontbranden, en zou ieder gemakkelijk weer kunnen zien, wat eigenlijk de kwestie, en welke de voorgewende grief was.

Ds. Blum overleed 3 Maart 1683, na acht en twintig jaren dienst, vijf jaren na zijn emeritaat, dat voor hem toch niet bestaan had, en nu moest er een opvolger worden gekozen. Was het te bevreemden, dat elke partij trachtte een voorstander meer onder de predikanten te krijgen? Zeker niet. En hier bleek in het streven van beide kanten, hoe de z.g. malcontenten Wittenbergers, de anderen Hoppeanen wilden. Ds. Lange van Zwolle was de candidaat der eersten, Ds. Dominicus, leerling van Hoppe, die van de laatstgenoemden.

Toen de dag van het beroep, de 14de October, daar was, ging men te werk, zooals in 't vorig jaar bepaald was. Het consistorie en de diaconievergadering maakten elk eene nominatie. Die van 't eerste college bestond uit Ds. De Lange van Zwolle en Hoppe van Rotterdam; die van de diaconievergadering uit Ds. Hopser van Alkmaar en Ds. Dominicus van Leiden. Dezen laatste wilden de Wittenbergers of dissentieerenden, hoe men hen noemen wil, met geweld weren. Toen de diakenen met hunne nomi-

natie voor 't consistorie kwamen, werd er echter geen aanmerking gemaakt. Maar Ds. Van Born stond op en zeide, dat hem namens doleerende lidmaten een stuk was overhandigd van veel gewicht, dat men vóór de electie wenschte behandeld te zien. De voorzitter zeide, dat het stuk te laat kwam en dus niet meer behandeld kon worden, en vroeg aan Ds. Van Born, wat er in stond. Deze gaf daaraan geen gehoor, waarop de voorzitter het stuk aannam, in den zak stak, en HH. diakenen verzocht, met hun allen boven te komen. Dit geschiedde, en nu besloot de kerkeraad bij meerderheid van stemmen, het stuk niet te lezen. Men ging over tot het beroep — en Ds. Dominicus werd gekozen.

Nu was het Lutherdom in last! Dominicus immers was niet zuiver in de leer. Hij had zulks indertijd getoond in eene predikatie, waarover hij wel, des gevraagd, zich verantwoord had, maar het feit der onrechtzinnigheid bleef. Vos en Colerus wilden den beroepsbrief eerst niet teekenen. Zij vestigden de aandacht opnieuw op de leerrede, door hem den 17^{den} November 1682 gehouden over Ezech. 18: 1—4, en dienden een protest in d.d. 16 October, dus twee dagen na 't beroep, waarin zij met Van Born eenige stukken „desidereerden”, welke zij als redenen opgaven, waarom zij den beroepsbrief niet onderteekenden.

Eene theologische discussie breekt nu de eentonigheid der geschiedenis af. Het odium theologicum blies den haat een tijdlang aan. De schare werd in den strijd gemengd, en zij was natuurlijk op de hand van hen, die riepen over ketterijen, nieuwigheid en afwijking van de „klare letter”.

Volgen wij, alvorens de genoemde discussie te bespreken, den draad der gebeurtenissen, en zien wij, wat er gebeurde op 24 October.

Het protest der drie predikanten baatte niet. Dominicus zou zijne intrede doen. De beroering in de gemeente was groot. Een Hoppeaan beroepen! Geen acht geslagen op het protest der drie rechtzinnige predikanten! Dan met grof geschut! De intrede moest onmogelijk worden gemaakt. Zoo dra de tekst door den nieuwen leeraar zou zijn afgelezen,

zou men beginnen te zingen Ps. 12: „Ach God van hemel, zie daarin”. Dit gebeurde ook. Eene bakkersvrouw begon, en de schare viel in. Ontzettend was hierop de verwarring in het kerkgebouw. Geroep, geschreeuw, geklap in de handen, gedrang om er uit te komen, onzinnige, woeste kreten, als „brui dood den hond!”, voltooiden het ergerlijke van het tooneel. Er moest hulp komen. De substituut-officier met zijne schouten slaagde er niet in, orde te krijgen. De officier zelf moest komen. Hij nam plaats in de bank der ouderlingen, en nu kon de prediker voortgaan. Bij het uitgaan echter moest men, om Dominicus uit de handen van het door malcontenten opgeruide volk te houden, den predikant na eenigen tijd toevens achter uitlaten.

Het spreekt van zelf, dat na deze dingen de drie predikanten voor Burgemeesteren werden geroepen, en dat hun gelast werd, Ds. Dominicus als hun collega te erkennen.

Zij zagen in, dat er niet veel aan te doen was, dat Dominicus gehandhaafd werd, en kwamen bij Burgemeesteren weer met hunne oude grieven voor den dag. Zij beweerden, dat hunne zaak nog door eene classis beëindigd worden moest. En nu men zag, dat HH. Burgemeesteren daaraan óók niet doen konden of ten minste deden, kwamen zij bij den magistraat en vroegen „vrije exercitie van hunne religie conform de Augsb. confessie en de ordonnantiën”.

Openlijk werd hier dus — daarop doelde men — de mogelijkheid van scheuring uitgesproken. Burgemeesteren spraken als hun wensch uit, dat de vertegenwoordigers van den kerkeraad en wel meer bijzonder de HH. Van den Broek en Althusius, als advocaten, met de malcontenten confereeren zouden, ten einde te komen tot een vergelijk. Herhaalde comparities leidden tot niets, en onderwijl gingen de drie oudste predikanten voort met te spreken over dwaalleeraars in zóó bedekte termen, dat ieder wist wie bedoeld werd.

Dominicus, een bedaard en bezadigd man, meende toch zijn woord in de zaak te moeten spreken. Den 24sten November beantwoordde hij de grieven, door de andere pre-

dikanten tegen zijne rechtzinnigheid ingebracht. Zij waren, zoo wij hierboven zagen, gegrond op eene predikatie over Ezech. 18 : 1—4. Dominicus, zoo beweerde men, had niet recht geleerd van de erfstraffen. Bij vers 4 van den tekst had hij gesproken van enkel tijdelijke straffen. Verder had hij gezegd, dat nooit iemand leed of gestraft werd om eens anders zonde; dat Exod. 20 : 5 alzoo moet verstaan worden, dat die kinderen gestraft werden, die in 't zondig spoor hunner ouders gingen; dat Sam. 24 : 15 de zeven duizend niet om Davids, maar om eigen zonde gestraft waren, en eindelijk, dat hij gezegd zou hebben, dat Jos. 7 : 24 vgg. de zonen van Achan niet met hem waren omgekomen, maar enkel aanschouwers zijns doods waren geweest.

Dominicus verdedigde zich door te doen opmerken, dat hij in zijne preek, waarin hij leerde dat God niet met eene eigenlijke straffe den mensch straft om anderer zonde, niet gezegd had, dat de Joden om hunne zonden ook niet den eeuwigen dood verdiend hadden, maar dat hier sprake is van tijdelijken dood; wat het andere betreft, dat hij geleerd had, dat niemand onschuldig tegen zijnen wil met eene eigenlijke straf gestraft wordt om de zonde van een ander, en dat hij onderscheid maakte tusschen lijden en gestraft worden. In zijn beweren, dat het met Gods rechtvaardigheid strijdt, dat iemand onschuldig, zonder gemeenschap te hebben met de zonde van een ander, gestraft worde, zag hij niets onschriftmatigs, en tartte hij zijne tegenstanders, één theoloog te wijzen die dit zoo vond. Dat vaders en kinderen gestraft worden, als zij zondigen, komt overeen met de leer der glossateurs van den Weimarschen Bijbel, en wat 2 Sam. 24 : 15 betreft, beweerde hij, dat zij gestorven zijn om Davids wil, die in hen gestraft is. Had God hen met David gestraft, dan hadden zij medeplichtig geweest moeten zijn aan diens zonde, hetgeen strijdt met vers 17; en waren zij dit dus niet, dan zijn zij niet om zijne, maar om hunne eigene zonde gestraft. En wat het laatste punt betreft, niemand had hem nog kunnen bewijzen, dat de kinderen met Achan gesteengd en verbrand zijn.

Den 9den December werd over deze zaak kerkeradsvergadering gehouden en geoordeeld, dat de punten in kwestie de zaligheid niet raken. Op bevel des kerkerads kwam men na eenige discussie tot een accoord, maar tot vrede kwam men nog niet. Colerus schreef een boekje over de erfstraffen, en gaf eene sententie uit van de hoogeschool van Amsdorf, waarbij eenige stellingen werden veroordeeld, waarvan men zeide dat zij van Dominicus afkomstig waren.

Dit maakte verweer van de zijde van Dominicus noodig. Maar de man deed alles kalm en bescheiden. Hij richtte zich tot de hoogeschool van Leipzig, die bij censure van 12 April 1684 de meeningen, door hem in de bewuste predikatie geuit, voor orthodox erkende en sanctioneerde. Uitgegeven is deze censuur door hem niet. Zijne vrienden, die er inzage van kregen, kopieerden ze, en zoo kwam zij ook in het „Historisch verhaal”.

Een jaar ging zonder veel bijzondere drukte voorbij, totdat de tijd der verkiezing van kerkeradsleden aankwam. Toen begon de agitatie opnieuw. Burgemeesteren, den storm ziende opkomen, maanden tot vrede. Burgemeester Hudde werd tot arbiter aangesteld. De kerkeraad zou zich neerleggen. De doleerenden, d. i. hunne gecommiteerden, zeiden, dat zij zulks voor hun persoon óók wel wilden, maar dat zij ruggespraak dienden te houden met degenen die hen committeerden. Dezen weigerden in accoord te treden; zij bleven staan op wat zij noemden hun recht. Daarop werd den kerkeraad verzocht, een weg aan te wijzen om tot eenheid te komen, zij het iets als een „modus vivendi”. Eene commissie werd benoemd, bestaande uit de predikanten Colerus en Wesling met eenige ouderlingen en diakenen, en deze zond haar rapport in. Burgemeesteren zouden met het daarin voorgestelde genoegen nemen. Maar nu kwamen de malcontenten, ziende dat het ernst was, en, om hetgeen zij eene nederlaag noemden te ontgaan, met de exceptie voor den dag, dat zij wilden onderhandelen, op voorwaarde dat Colerus voor hen optrad. De tegenpartij meende, dat het nu gewonnen was; immers

Colerus had ook zijn gevoelen in het kerkeradsrapport neergelegd; men zou dus in één schuitje komen. Dit was buiten Ds. Colerus gerekend. Deze wilde den vrede niet op die wijze; ten minste, dat scheen wel zoo. Hij gaf, toen hem was toegestaan voor de malcontenten op te treden, een geheel ander advies, waarop Burgemeesteren, de doolwegen der onderhandelingen moede, den 8sten April 1685 resolutie namen en ordonneerden, dat deze resolutie 9 April in de kerken moest worden afgelezen. Daarbij werd geresolveerd: „beyde parthyen te doen aanseggen dat sy haar gerustelyk en vrede-lievend sullen hebben te gedragen en op te volgen voor de aanstaande electie der ouderlingen en diaconen, de provisioneele resolutie bij HEd. Gr.Achtb. op dit subjet genomen den 23 Jan. 1683, sullende daarna ten principale by HEd. Gr.Achtb. geresolveert werden, sooals sy ten meesten dienste rust ende vrede van haar ingesetenen verstaan sullen te behooren”.

Maar, al werd de resolutie gelezen, de twistappel bleef. Reeds vroeger hadden de doleerenden aan scheiding gedacht, en nu de zaken van hen zóó stonden, leefde die gedachte weer op. Zij hoopten, dat Colerus, de meest gewilde der predikanten, met hen zoude gaan, en dan zou het grootste deel der gemeente wel volgen.

De kerkeraad, 't zij om de bewering dat de ontevreden de gemeente uitmaakten nog eens te ontzenuwen, 't zij om scheuring voor te komen, door aan te toonen hoe weinigen mede zouden gaan, besloot tot juiste kennis van den toestand te komen, door de gelegenheid te openen voor allen, die de manifesten van de laatste jaren hadden ondertekend, om voor eene commissie uit den kerkeraad, waarin ook Vos en Colerus zitting hadden, te verschijnen en hunne grieven bloot te leggen.

Deze maatregel werd genomen met goedvinden van HH. Burgemeesteren. Allen werden tegen een bepaalden tijd opgeroepen. Wel kwamen er velen voor de kerkdeur, maar slechts twee personen onder die allen, die vrij wat rumoer maakten, wilden vóórkomen. H. H. Brouwer, uit het Wapen van Amsterdam, en de chirurgijn Jan Spreen,

wilden samen gehoord worden. Dit was echter tegen het door den kerkeraad bepaalde, waarop zij, na eerst nog wat gescholden te hebben, weer aftrokken.

Was het wonder, dat het Burgemeesteren, die al zoo lang geduld hadden gehad en na zooveel strubbeling altijd nog voor finale resolutie terugdeinsden, begon te vervelen? Was het wonder, dat zij deze zaak zeer euvel opnamen?

Maar wat gaven de malcontenten daarom? Zij gingen steeds verder. Wel zagen zij in, dat als pleitbezorgers voor de gemeente op te treden niet meer doenlijk was. Daarom sloegen zij thans den weg der scheiding in. Met betrekkelijk groote geldelijke opoffering werd het Oude Glashuis op de Keizersgracht gehuurd ¹⁾, en begon men in April dat huis in te richten tot kerk.

Den 8sten Augustus was men zóóver gevorderd, dat er gepredikt worden kon. Wat men gehoopt had van Colerus, werd niet vervuld. Uit alles is trouwens duidelijk, dat lijdten ter wille van recht en overtuiging, iets was dat in zijn woordenboek niet stond: niet hij diende de partij, maar deze moest hem, of liever zijne theologische zienswijze dienen. Men moest een proponent zoeken. Deze werd gevonden, en 8 Augustus gingen de doleerenden op naar hun eigen preekhuis. Onder hen bevonden zich ook de kinderen van Colerus.

Jammer, dat H.H. Burgemeesteren zoo spoedig tusschen beide kwamen. Den volgenden dag reeds werd er een stads-slot op het gebouw gelegd en een keten er voor gehangen, terwijl de hoofden nog nader werden ontboden, om te verschijnen voor den magistraat. Deze had er nu genoeg van. Den 10den September werd eene finale resolutie uitgevaardigd, waarbij bepaald werd, dat contribuant was hij, die tien gulden 's jaars contribueerde, en dat vijftien contribuanten tot de electie zouden worden toegelaten. Zoo was dan de te bepalen som van twintig op tien gulden gedaald, en

---

1) Dit gebouw, gelegen bij de Berenstraat, diende vroeger tot eene glasblazerij, die te dier tijde reeds naar de Rozengracht was verplaatst.

in plaats van tien, zooals vroeger bepaald was, zouden vijftien personen mede eligeeren.

Nu scheen alle hoop voor de doleerenden verdwenen. Wel beproefden zij nog, op het Jan-Hansenpad, grondgebied van den Baljuw van Kennemerland, eene vergaderplaats te verkrijgen, maar te vergeefs; de hoofdaanleggers mochten nog van geluk spreken, dat hunne namen niet bekend werden bij Burgemeesteren van Amsterdam.

Alleen de Classis kon nog helpen. Juist in 1686 zou die te Amsterdam bijeenkomen. Den 29sten Mei van dat jaar werd dan ook aan hare leden een schrijven gezonden, waarbij de gravamina der doleerenden aldus waren geformuleerd: „Vooreerst dat alzoo het voorsz. tweede articul des derden hoofdstucks in het tweede deel der generale kerklyke ordonnantie, in 't reguarde van de contribuerende ledematen niet klaar en spreekt, vragen zij, wie dat het Eerw. Classis verstaat contribuerende lidmaten te zijn, van dewelke in het voorsz. tweede articul gesproken werdt”. Verder wenschen zij, dat de Classis hun zegge, „hoe de respective consistoriën, ende specialyk het consistorie van Amsterdam, willen connen gehouden worden tot de opvolginge en nakominge van de generale kerklyke ordonnantie, ende specialyk tot nakominge van het sevende artic: des eersten hoofdstuks in het tweede deel ¹⁾, sonder in het toekomende de respective achtb. Magistraten, en specialyk de achtb. magistraat van Amsterdam met de

---

1) „Indien tegens vermoeden in d'een of d'ander van onse gemeentens, 't zij onder haer selfs ofte oock met eenige andere Gemeentens eenige onverhoopte kwestien ofte verschil kwame te ontstaan ofte nu ook al geresen waren, zullen deselve onder hen selfs niet kunnende vergeleken worden, gedefereert en gebracht moeten worden aan het cons. van Amst.: benevens de drie naastliggende gemeentens, om bij deselve vereffent en bygelegd te worden op sodanige manier en wyze als ter laatste Classis van 1681 is bepaalt.

Edoch, 't geen God verhoede, de saecke in dier voegen alsdan niet kunnende afgedaan en getermineert worden, sal men, mits sig onderwerpende de straffe van temerarie provocatie en appellatie by de classicale vergadering te injungeeren, vermogen te apelleeren aan den algemeenen voornoemden classis.”

domestique zaken van de Luthersche Gemeente sodanig te importuneeren ende aan te loopen, dat deselve zich genecessiteerd vonden daartoe resolutie te moeten nemen".

Den 25sten Juni kwam de Classis bijeen. Werd aldaar door de doleerenden de twistappel over het presidentschap niet in de vergadering geworpen, toch werd de twist daarover door hen sterk aangevuurd. Het is ten minste opmerkelijk, dat Van Born, Vos en Colerus met vele gemeenten, die zij op hunne hand hadden weten te krijgen, bleven beweren, dat niet Ds. Wesseling als president van het consistorie, maar dat de oudste predikant van dat college het presidium in de Classis moest bekleeden. Wonen dit pleit, dan bezorgde men het consistorie eene nederlaag, en wist kans te hebben dat de zaak der malcontenten in behandeling kwam. Men bracht het zóóver, dat ettelijke gemeenten weigerden zitting te nemen wegens de presidentskeuze: Wesseling was tot voorzitter benoemd. De tegenstand duurde echter niet lang; den volgenden dag reeds legden zij, ook de predikanten Van Born, Vos en Colerus, zich neer bij de gedane keuze.

Den 27sten Mei verscheen notaris Rohart, ten verzoeke van en vergezeld door Lucas Boon, Jan Jans Wijn, Jan Bartelsz. Heetveld, Helmer Gaden en Jurriaen Heije, aan de Oude Kerk, en overhandigde den secretaris der Classis een verzoek om ter vergadering te worden toegelaten, ten einde te hooren „in welker vougen dese saek differentiael voorgedragen ende ter kennis van U Eerw. zal moeten gebracht worden, ten einde de ondergeschrevenen zich daarnaar souden mogen schikken en richten".

De Classis was van meening, dat deze zaak voor behandeling niet vatbaar was, als afgedaan zijnde. Nog beproefden enkele leden, doch te vergeefs, eene verzoening tusschen de strijdende partijen te weeg te brengen.

Ook de classicale vergadering bracht het niet zoover, een einde aan de zaak te maken.

Daarop werd aan de gemeenten een boekje gezonden getiteld: „Verhaal van 't gepasseerde in ende omtrent de differentiën, ontstaan in de Luth. Kerke binnen Amster-

dam, tusschen de Gemeente en den Kercken-Rade, geadresseerd aan de respectieve kerckenraden van de Luth. Gem: in de Vereenigde Nederlandsche provinciën”.

In dit werkje wordt de zaak voorgesteld als eene kwestie tusschen den kerkeraad en de gemeente. De eerste heeft willekeurig verandering gebracht in het recht van stemming, dat zij der gemeente ontnomen heeft; zij heeft, toen over de zaak moeite ontstond, den magistraat ingeroepen, terwijl de classikale vergadering eigenlijk de macht was, die hier moest beslissen. De kerkeraad heeft, vóórdat de Classis vergaderde, omdat hij, zoo heet het, van die vergadering niet zeker was, decisie van H.H. Burgemeesteren zien te verkrijgen. Toen eindelijk de zaak voor de Classis van 1686 kwam, heeft men alles gedaan, om de zaak van de baan te schuiven, eerst de kwestie van 't presidentschap in zijn geest zien te beslissen, terwijl later werd besloten, geene zaak bij de Classis aanhangig te maken, die niet twee maanden te voren ter kennisse was gebracht. Ja, zelfs wijst de schrijver er met zekeren ophef op, dat de kerkeraad amnestie aanbood, maar . . . met conditiën, die men niet aan kon nemen. Nu moeten de kerkeraden spreken. 't Is waar, hunne afgevaardigden waren ter Classis, maar als zij toen verzuimden, is het nu nog tijd dit te herstellen, en te voorkomen dat Amsterdam, willekeurig handelende en niet gevende om recht en ordonnantie, de andere gemeenten beschouwe „als hare suppoosten”. Men ziet het, de schrijver heeft zeer booze gedachten van den kerkeraad. Het komt hem voor, dat de „voorsz. proceduren” niet anders zijn dan zoovele „middelen en passen, tot subversie van alle ordres en reglementen, dewelke geen andere uytkomsten en kunnen hebben als het verval niet alleen van kerk en armen, maar ook van de godsdienst selve. De kerkeraden dienen nu te spreken en de doleerenden van ongelijk te overtuigen of hen te maintaineren en te handhaven”.

Ook dit vrij boosaardig geschrijfte werkte niets uit. Het scheen zelfs, dat na een drietal jaren de kwestie van de baan was! Toen echter werd zij vervangen door eene andere, die, omdat ze een geschorst predikant van Leeu-

warden gold, in schijn met de door ons behandelde zaak niet had te maken, maar toch bij nader inzien daarmede wel degelijk samenhang.

Wie waren het, die zich den door de kerkelijke macht en de overheid afgezetten Pesarovius aantrokken? — De doleerenden. Wie stelden zich, toen adviezen van onze gemeenten, ja, een besluit der Staten van Friesland in 1686, zijne afzetting hadden bekrachtigd, voor hem in de bres? — Alweer de doleerenden, en wel de Amsterdamsche predikanten Vos en Van Born. Eerstgenoemde gaf den man zelfs eene attestatie, die oorzaak was dat de zaak voor den kerkeraad kwam, en Vos verzocht werd zich van 't eerstvolgend avondmaal te onthouden. Wie waren het, die, toen Pesarovius, met die attestaties gewapend, naar Amsterdam kwam, om daar zich te verdedigen, maar toen toch een ander predikant te Leeuwarden werd beroepen, daartegen protesteerden? — Niemand anders dan Vos, Colerus en Van Born! Vanwaar kwamen, toen Pesarovius te Amsterdam kwam en daar conventikels hield, de scharen, die zijn huis vulden? — Uit de kringen der doleerenden.

Het spreekt van zelf, dat het consistorie, waar het zag dat de kerk schade leed doordien de giften, die anders der kerk ten goede kwamen, naar de conventikels van Pesarovius vloeiden, zich de zaak aantrok. Het bracht zijn beklag in bij Burgemeesteren. Dit had het gewenschte gevolg. De bijeenkomsten werden verboden. Later echter hadden ze weer plaats. Toen men aan Burgemeesteren verlof gevraagd had en daarop geen antwoord ontving, meende men het spreekwoord „die zwijgt, stemt toe” te mogen toepassen.

Deze zaak hield natuurlijk de spanning gaande. Den 19den April 1690 toch ontving de kerkeraad weder een rekest, waarbij de doleerenden verzochten, hunne zaak nog eens ter sprake te mogen brengen. Zij legden hierbij over theologische adviezen van de Academiën van Greifswald, Tübingen en Giessen en van het Ministerium van Frankfort.

Men had aan deze colleges vijf vragen gedaan:

1°. Heeft het Consistorie absolute macht in het aanstel-

len van kerkedienaren, zoodat het die zonder toestemming der gemeente kan benoemen en ordineeren? Daarop was door Universiteiten en Ministerium ontkennend geantwoord.

2°. Of door een Consistorie, dat toch doet alsof het absolute macht heeft, niet een Paapsch-Remonstrantsch pausdom wordt opgericht en staande gehouden? Antwoord: het Consistorie gaat hierin met het Pausdom samen, dat het 't volk uitsluit.

3°. Kunnen dus aangestelde dienaren der kerk in waarheid aldus genoemd worden? Het antwoord verwijst naar art. 4 der Augsburgsche Confessie.

4°. Of niet rekening en verantwoording voor predikanten en gemeentelieden gedaan dient te worden? Het antwoord luidde bevestigend.

Tot zoover werd den kerkeraad mededeeling gedaan; de vijfde vraag, met het antwoord daarop gegeven, hield men achterwege. Deze vraag hield in, of men, in geval van afscheiding een beroep zou mogen doen op de hulp van den Koning van Zweden („Koninklyke intercessie pro-voceeren”).

Greifswald antwoordt op de vraag dat, aangezien het verlof tot uitoefening der religie van de overheid is gegeven, men de overheid het verkeerde van het streven der consistorialen moet voorstellen, maar helpt dit niet, dan kan een Luthersch vorst om interventie worden aangesproken, terwijl dan ook de andere gemeenten „communi suffragio” het Consistorie het verkeerde zijner handelingen moeten voorstellen. Helpt dit alles niets, dan is het tijd om „uit Babel” uit te gaan.

Giessen meent, dat men eerst dan tot scheiding moet overgaan, als de Evangelische leer en het geloof openlijk vernietigd en vervolgd worden. Verder bidde en smeekte men om herstel van grieven; geeft dat niet, dan confereere men met de andere gemeenten over eene mediatie.

Tübingen is óók tegen eene scheiding. Luther en de zijnen gingen eerst uit, toen men hen uitbande. Deze faculteit trouwens behandelt de zaak wat uit de hoogte; 't is soms, of zij de doleerenden een weinig terechtzet. In-

terventie inroepen raadt zij af; men kan immers de wederpartij niet van openbare Arminianerij beschuldigen. Deze laatste zal moeten worden gehoord; schriftelijke mediatie zal niet geven; een theoloog afzenden kost veel geld; bovendien Z. M. heeft „in negotiis publicis” zóóveel te doen, dat men hem niet gemakkelijk er toe zal krijgen, zich met kerkelijke zaken te moeien, vooral die van een vreemden staat. Maar toch, als niets helpt, ja, dan zou Z. M. wel te vinden zijn wellicht, om tot eendracht en vrede het zijne te doen.

Frankfort raadt en scheiding en tusschenkomst af. Niet kenbaar is 't geworden, dat het Consistorie van de ware leer is afgeweken. Wie zou hier scheidsman zijn? Het Ministerie drukt bijzonder op de noodzakelijkheid, om door gebed en „door tusschenspreken van vreedsame en vertrouwelyke vrienden” tot vrede te komen, en herinnert door woorden van buitenlandsche godgeleerden, hoe men verplicht is, de onderteekende Confessie te handhaven.

Het spreekt van zelf, het Consistorie ging niet meer in op de afgedane zaak. Den 31sten Mei kwamen de doleerenden weer voor, en weer werden zij afgewezen; de zaak was afgedaan. Nu richtten zij zich tot de predikanten. Wesling en Dominicus refereerden zich aan het besluit des kerkerads. Niet alzo de anderen. Zij gaven eene verklaring, die zeker allerzonderlingst heeten mag. Immers zij conformeerden zich met de adviezen, en verklaarden tevens dat de adviezen niet streden met de eindordonnantie van HH. Burgemeesteren. Aan deze laatste moest dus gehoorzaamd worden, tot H.E.A. anders zouden oordeelen.

Met recht kan hier de vraag gesteld worden: als dit een en ander zoo is, waar is dan het essentieel punt der leer, waartegen men opkomt.

Toch waren de doleerenden met die verklaring tevreden. Geen wonder: de predikanten traden hier openlijk aan hunne zijde op. Daardoor sterk ging men tot Burgemeesteren en zeide, dat de kerkeraad hun het recht van stemming had ontnomen, hetgeen, ook naar het oordeel der Universiteiten, „paepsche heerschzucht en Armiaensche

maxime" was. De overheid werd verzocht allen, die zulks voorhadden, te weren uit den kerkedienst en tegenover hen den kerkeraad, die onrechtzinnig was, te conserveeren bij vrijheid van godsdienstoefening.

De theologische adviezen doen hier dienst als stormram. Men veroorlooft zich de vrijheid, er een zin in te leggen, die er niet in lag. Tübingen heeft gezegd, men kan niet openlijk beschuldigen van onrechtzinnigheid; hier gebeurt het. Frankfort is tegen scheiding, en wordt daarop hier niet gezinspeeld, of wordt daarmee niet bedreigd?

Burgemeesteren zonden het stuk om informatie aan den kerkeraad.

Inmiddels werd de gemeente bewerkt door pamfletten. Daar verscheen het „Kort bewijs en onderrichtinge over de strijdt-vrage”, een boekje dat vrij wat sensatie maakte, waarin op zeer vinnige wijze de oude kwestie werd behandeld. Onmiddellijk daarop verscheen ter weerlegging de „'t Samen-spraeck tusschen twee ledematen der Luth. Gem. tot Amsterdam”, waarvan zich op het titelblad en in de voorrede schrijvers noemen „de vreedliovende lidmaten der Luth. Gemeente”. Men meende, dat Ds. Vos de schrijver was van 't „Kort bewijs”, hetgeen echter de proponent Everwijn Swidde, die zich óók in de kwestie mengde, ontkende in zijn boekje, getiteld „Ware toestand der voornaamste oneenigheden, welke eenige jaren de gemeentens, toegedaan de Augsb. Conf. in dese vereenigden Nederlanden”. De steller der „'t Samen-spraeck” gaf na het verschijnen van Swidde's „cartabel” een vervolg, en deze kwestie aanroerende zegt hij, „dat andere 't selvige wel met een eedt hebben willen bevestigen”. Ook de schrijver van het „Kort verhaal” wijdt ettelijke pagina's aan de weerlegging dezer boekskens. Wij gaan daar niet op in; 't is altijd weer 't zelfde, altijd weer de valsche casuspositie: er is twist tusschen kerkeraad en gemeente, omdat de eerste de laatste in hare rechten heeft aangetast. Wel hadden vreedliovenden in hunne „'t Samen-spraek” (voorrede) recht te zeggen, dat in de pamfletten der doleerenden, zoowel in 't „Vast bericht” als in de „Zamenspraeck tusschen een Amsterdammer

en Leeuwarder", niet alleen de staat van het geschil „verdraeyt", „maer oock Gods woord misbruykt, de consciencien gevangen en de eenvoudigen misleid" werden. Wij willen hier alleen nog opmerken, dat thans de predikanten Van Born, Vos en Colerus met Pesarovius aangeduid worden als de „conspirateurs" der doleerenden. Was het wonder, dat zij al de grimmigheid van hun toorn lieten neerkomen op het hoofd van de z.g. vredelievende lidmaten, dat zij hen dreigden met alle straffen der hel ¹⁾? De gemeente werd voortdurend opgezweept, zóó zelfs, dat eens op een Zondag een oproer dreigde uit te barsten. Colerus had gepreekt en duchtig losgetrokken tegen de „'tSamenspraeck". Het volk, dat op zijne hand was, werd razend. Na kerktijd trok het in hoopen naar een boekverkooper, eischende dat men het paskwil zou uitleveren, waarover Ds. Colerus had gepredikt. De vrouw van den boekverkooper zeide, geen paskwillen te verkoopen. Op het aandringen der menigte legde zij de verschillende boekjes voor, die waren uitgekomen.

Inmiddels kwam de boekverkooper thuis. Deze, hoorende wat er te doen was, zeide, niet te weten wat er gepreekt was, maar dat, als er sprake was van een paskwil, het dan zeker dit moest zijn, en hij reikte hun — het „Kort bewys". De schare droop woedend af, en beraadslaagde een oogenblik of die snoode boekverkooper niet moest gestraft worden. Men vreesde gelukkig de overheid en hield zich stil.

Het consistorie besloot 22 Juli 1691, in groote vergadering, H.H. Burgemeesteren te dienen van advies, en dat wel overeenkomstig hetgeen eene commissie van rapport in deze had voorgesteld, om nl. aan Burgemeesteren kennis te geven, dat de doleerenden niet in alles ter goeder trouw geweest waren, en o. a. de vijfde vraag, door hen

---

1) Ds. Vos ontzag zich niet, tot den deurwaarder der Oude Kerk, die 't complot in zake de stemming indertijd had helpen verhinderen, te zeggen, „dat het hem en zijnen kinderen in eeuwigheid niet wel zou gaan"! Van twee anderen, die gestorven waren, zeide hij: „God weet waar zij gevaren zijn"!

aan de Faculteiten gedaan, niet hadden gepubliceerd. Het stuk, in dien geest geconcipieerd, werd eenparig goedgekeurd; alleen Van Born en Vos waren er tegen; Colerus was ziek en dus niet aanwezig.

Den 23sten werd het besluit aan H.H. Burgemeesteren overhandigd. Nu poogden Van Born en Vos den indruk daarvan te verzwakken, door, nog vóórdat het in de Burgemeestersvergadering kwam, het verdacht te maken, en ook den 24sten en volgende dagen deden zij wat zij konden, om te verhinderen dat Burgemeesteren voor goed decisie namen. Edoch vergeefs. Den 30sten werden beide partijen op het Raadhuis ontboden, en hun voorgelezen een stuk, dat later, nl. 4 Februari daaraanvolgende, in de beide kerken werd voorgelezen en aldus luidde:

„Burgemeesteren en Regeerders der stad Amsterdam met bevreemdingh hebbende gesien, uyt eenige requesten met hare bylagen geteekent by verscheiden personen, sikh noemende dolerende ledematen van de Augsb. Confessie hier ter stede, klagende nu wederom opnieus over de conduites van die van den Kerkeraad, en ook swarigheid makende om het geordineerde van Haar Ed. Groot Achtb. te observeren, dat deselve dolerende ledematen sikh soo verre hebben begeven, om op vijf vraagpoincten te verzoeken de adviesen van de Universiteyten van Gripswalde, Tübingen en Giessen, mitsgaders van het ministerie van Frankfort, onder het laatste punt latende influeeren zaken rakende alleen aan de Heeren Burgemeesteren en Regeerders deser stede, ende niet aan de decisie van eenigh uytheems potentat, te meer also bereids over die saken bij haar E. Gr. A. ten definitive, op 10 Sept. 1685 is gedisponeert, en waarby H. E. G. A. enkelyk de rust en eenigheid in de voorsz. gemeente hebben beoogt; hebben goet gevonden en verstaan als noch, bij deselve dispositie te persisteren ende het daarbij te laten. Gelastende soowel den kerkeraad als de leden van de voorsz. gemeente yder in het syne de gemelde dispositie in al hare deelen gereedelyk en vredelyk te obedieeren en te achtervolgen. Doch eenigh verschil synde over geloofspuncten ter Saligheydt, verklaren H. E. Gr. A. dat sy geenszins van meeninge zijn, sikh daarin te geven, maar hetselve te sullen laten aan het oordeel van de Synodens van de voorsz. Augsb. Confessie, hier te lande te houden, ende sal kopy hiervan gesonden worden aan de gemelde

kerkenraad, aan de voorz. doleerende ledematen, en aan de predicanten Van Born, Vos en Colerus, met orde aan de gesejde kerkeraad, om hiervan by afkondigingh van de preekstoel in beide de kerken kennisse te geven aan de gemeente, tot hun aller narichtinge.”

Na voorlezing van dit stuk werd het rekest der doleerenden, waarbij zij verzochten, op grond der theologische adviezen gemaintineerd en beschermd te worden, voor de oogen der beide partijen verscheurd en verbrand.

Was nu de zaak afgedaan?

Er was nog eene achterdeur in de Resolutie. Of werd daarin niet gezegd, dat Burgemeesteren zich met geene theologische kwesties in zouden laten, deze ter beslissing der Synoden latend? Welnu, de doleerenden maakten hier gebruik van. De kwestie ging weer veranderen van vorm. Te recht merkt Jurriaen Heijen in zijne hieronder te vermelden „Verantwoordinge” op, dat tot 30 Januari de kwestie liep over het recht der gemeente, maar dat ze na dien tijd het karakter aannam van kwestie van leer, al of niet instemming met de Symbolische Boeken. Toch merken wij hierbij op, dat de kwestie, zooals wij zagen, van den beginne af eene kwestie was tusschen theologische richtingen. Op dat gebied lag het doel; de stemrecht-kwestie was niet dan middel, om daartoe te komen.

De theologische adviezen der buitenlandsche Faculteiten waren het middel, dat de doleerenden gebruikten, om onder een nieuwen vorm de oude kwestie op te halen. De kerkeraad kreeg 23 April een verzoek, om afschriften van die adviezen te zenden aan de Nederlandsche gemeenten, ten einde hun oordeel daarover te hooren, en de zaak te brengen op de punten van beschrijving voor de aanstaande classicale vergadering. De kerkeraad zag in, dat men niets anders beoogde, dan eene kwestie, die nu door de resolutie der overheid voorgoed als afgedaan moest beschouwd worden, weer op het tapijt te brengen, en weigerde.

Nu richtte men zich tot de kerkeraden der gemeenten,

in classi vergaderd, en zond 26 Juni notaris Meyer naar de Oude Kerk, ten einde het rekest der vergadering te presenteeren. Dit ging niet zoo vlot. De deurwaarder zeide hem, dat hij niet binnen mocht treden zonder geroepen te zijn. En hij werd maar niet geroepen. Eindelijk kwam Ds. Hoving uit de vergadering, en dezen verzocht men Ds. Hunten van Enkhuizen te roepen, opdat deze het rekest ter tafel brengen zou. In dat rekest vroeg men, met overlegging der adviezen en andere bewijsstukken, geen deliberatie, maar eene decisie in eene zaak, die de kerkeraad voor Burgemeesteren, zij voor de Classis hebben gemeend te moeten brengen. Geeft deze Classis, evenals de vorige, geene einddecisie, welnu dan is de Classis verantwoordelijk voor de gevolgen: de omkeringe van de Luthersche religie. De Classis moet, dat is het doel, haar oordeel uitspreken, haar goedgevonden uitbrengen.

Gunstig stonden de kansen in de Classis niet. Reeds bij het begin was uitgemaakt, dat het Amsterdamsche ministerie niet vijf, maar slechts ééne stem zou uitbrengen, en ook dat geene protesten van particuliere leden, maar wel van gemeenten, in behandeling zouden komen. 't Was, of de Amsterdamsche kwestie door allen werd in 't oog gehouden. Dat kon ook niet anders. Van Born, Vos en Colerus begrepen ook zeer goed, wat deze besluiten beteekenden; zij verlieten de vergadering, toen ze genomen waren, en keerden niet terug vóór het einde, bij de amnestie.

In de 13de zitting las Ds. Wesling, Voorzitter der Classis, de insinuatie bij het overgeven van het rekest voor, en verzocht de vergadering, ook uit naam van 't Amsterdamsche Consistorie, haar gevoelen uit te spreken over de kwestie, „of de uiterlyke maniere, oeffening en uitvoering van nominatie en verkiezinge van Predikanten, Ouderlingen en Diakenen is een essentieel of wezentlyk point, het geloof en de leer betreffende, dan of hetselve alleen behoort tot de bestiering der kerken”.

Het aldus formuleeren der kwestie heeft den kerkeraad

van de tegenpartij het verwijt van dwingelandij en willekeur op den hals gehaald. Dit was nochtans onverdiend. Naar de Ordonnantie toch mocht men in zaken, het bestier der kerk betreffende, naar omstandigheden en toestanden wijziging aanbrengen. O. i. was de kwestie, die de Classis had uit te maken, deze: of die verkiezingen behoorden tot dat bestier der kerk, ja of neen. Welnu, zij maakte ze uit in bovengenoemden zin.

Den volgenden dag werd den doleerenden van deze uitspraak kennis gegeven. En dezen, getrouw aan 'tgeen zij altijd hadden beweerd, nl. dat de zaak door eene Classis moest worden uitgemaakt, verklaarden zich tot nadere samensprekingen, die tot vrede konden leiden, bereid. Zij hadden gewenscht, dat men de theologische adviezen tot grondslag of punt van uitgang had genomen. Geen wonder, want die antwoorden waren gegeven op vragen, die meerendeels zóó gesteld waren, dat men vooraf bijna weten kon, welk antwoord er zou gegeven worden, en die zeer duidelijk den stempel hunner opvatting droegen.

Vier gecommiteerden uit de doleerenden, nl. Lucas Boon, Jan Bartelsz. Hetvelt, Helmer Gaden en Jurriaen Heijen, vervoegden zich den dag daarop bij de Classis, om te onderhandelen. Daarop verschenen de predikanten Bilevelt van Gouda, Baars van Utrecht, Petri van Sardam, Mitsen van Kuilenburg en Sauter van Zwolle, in de kamer van diakenen, om met de gecommiteerden, om zoo te zeggen, de vredesvoorwaarden te regelen. Op den voorgrond bij de onderhandeling plaatste men vrede en vriendschap. Van deze vergadering heeft Heijen gegeven een „Nootwendigh bericht en Verantwoordinge”, en volgens dat geschriftje is 1°. gevraagd aan bovengenoemde predikanten, of zij optraden als commissie uit de Classis; 2°. of de gravamina der doleerenden behoorlijk behandeld waren; 3°. of de Classis zich had geconformeerd met de theologische adviezen der Universiteiten en de leer, daarin vervat, had aangenomen; 4°. of dit gerekend mocht worden het geval te zijn met de gansche broederschap.

Op al deze vragen werd door de predikanten bevesti-

gend geantwoord. Wat wilde men meer? Het eindvonnis was geveld. Men wilde vrede, en men sprak dus van generale amnestie; de Synode moest, als competente rechter in deze, de zaak verder afmaken. De doleerenden meenden, dat hunne partij nu ook het hoofd wel in den schoot leggen zou, maar op ééne voorwaarde: de theologische adviezen moesten het punt van uitgang zijn voor de nadere regeling der kwestieuze zaken. Daarin, zoo was der predikanten antwoord, zou de Synode handelen, zooals zij „voor God, de geheele wereld en de Academiën” kon verantwoorden. De conferentie was afgelopen.

Vrijdag, 6 Juli, werd in de 15de zitting van de Classis bepaald, dat het theologisch advies, in de 13de zitting vastgesteld, ter kennis van alle gemeenten zou worden gebracht. Toen dit was aangenomen, had er eene eigenaardige plechtigheid plaats. Elk der leden legde persoonlijk de verklaring af, dat men elkaar erkende als rechtzinnige godgeleerden en God bad hen daarbij te bewaren.

Gevoelde deze Classis niet, dat, waar protestanten een leerstuk decreteren of uitspraken doen, die gevoelens binden, de verdeeldheid toch niet uitblijft, en dadelijk veel onaangener vormen aanneemt?

Thans gesterkt achtte men zich in staat, de doleerenden te doen voorkomen.

Van wat er toen geschiedde bestaat tweeërlei verslag, vooreerst de officieele notulen, en ten andere het geschriftje van Heijen, gesteund of liever gevolgd door eene officieel voor notaris Meyer afgelegde verklaring van de vier gecommitteerden.

Volgens de officieele Acta vroeg de President Wesling den gecommitteerden: 1°. of zij de Synode of Classis erkenden als competenten rechter in 't hangend geschil? Het antwoord was bevestigend. 2°. Of zij de zaak aan de Synode overgeven wilden ter decisie, en met die decisie tevreden zouden zijn? Wederom werd dit in bevestigenden zin beantwoord. 3°. Of zij het besluit, in de 13de zitting genomen, voor zich en de hunnen erkenden, om dan met het Consistorie in generale amnestie te treden? — Ook op

deze vraag, zeggen de Acta, is bevestigend geantwoord, doch de verklaring van Heijen is anders.

Volgens dezen heeft Helmer Gaden op de laatste vraag geantwoord, dat hij daarop voor de zijnen geen beslist antwoord geven kon; de tijd toch was te kort, om zijne committenten te raadplegen; hij voor zich was gerust; H.H. Burgemeesteren hadden immers gezegd, dat de Classis uitspraak moest doen, en hij zou zich daarbij dan ook neerleggen. Jurriaen Heijen zou volgens dezelfde verklaring ook de voorwaarde gesteld hebben, dat het oordeel aan de fraterniteit was, mits men zich plaatste op den grondslag der adviezen. De Voorzitter zou toen dadelijk gezegd hebben, dat men geen nieuwe kwestieën opwerpen moest, en tevens verklaard hebben, dat men gerust kon zijn, wijl alles zou geschieden zooals in de conferentie was besproken. Na het voorlezen der resolutie, in de 13de zitting genomen, had Heijen nog iets willen zeggen, maar werd door Helmer Gaden in de rede gevallen, met een „tut tut, ik acquiesceere”, waarmede Born en Heetveld instemden. Hierop zou de Voorzitter op Heijen zijn afgegaan, zeggende: „Neem toch den vrede aan!” waarop deze eenigszins in verwarring antwoordde: „Ik neem vrede aan, maar verzoek kopij!”

Toen reikte men elkaar de hand. Vier naast gelegen gemeenten werden nog in commissie benoemd, om de amnestie te decreteeren, en daarmede reikte men weer elkaar de hand van vrede en broederschap.

Nu men zoover was, traden Colerus, Vos en Van Born weer binnen ter synodale vergadering.

Hiermede was de zaak afgedaan. Zij had alle stadiën doorloopen. Nog lang gaf het verhoor der committenten, getuige Heijen's „Verantwoordinge”, aanleiding tot gesprekken. De zaak der verkiezing bleef, zooals zij bij eind-resolutie was. De kwestie geraakte langzamerhand van de baan; in het jaar 1690 kwam geen der contribuanten, om zijn recht te doen gelden. Zwakker werd ook de confessionele partij onder de predikanten. Colerus, in zijne verwachtingen teleurgesteld en zich ontwapend ziende, vertrok

in 1696 naar Den Haag, en de Hollandsche richting, d. i. de gematigde, nam meer en meer de overhand.

De confessioneele partij, één met die der doleerenden, had met deze de nederlaag geleden; hare poging om langs den weg, door ons besproken, gebiedster te worden in de gemeente, was mislukt.

B e v e r w i j k.

DANIËL DE BREEN,

DOOR

Dr. B. TIDEMAN Jz.

Onder de studenten, die in 1618—'19 het Staten-College te Leiden bewoonden en de partij der Remonstranten kozen, wordt eene eigenaardige plaats ingenomen door Daniël de Breen, geboren te Haarlem in 1594 en vanwege de vroedschap dier stad alumnus aan genoemd College. Hij behoorde onder de leerlingen van Episcopus, en wel onder de zeer zelfstandige. Hij trok mede naar de Synode te Dordrecht, en diende daar met anderen de gedagvaarde Remonstranten als secretaris. Daarop nam hij, nog vóórdat in October 1619 de Acte van stilstand aan de studenten der Leidsche Hoogeschool werd voorgelegd, zijn ontslag en trok naar Straatsburg. In 1621 vinden wij hem terug in het vaderland en wordt hij te Haarlem gevat, waar hij zich met Montanus meer en meer voegt bij de Collegianten, nadat hij in 1620 reeds zijn leermeester Episcopus bestreden had over de vraag, of het den christen geoorloofd is een overheidsambt te bekleeden. De Breen meende die vraag ontkennend te moeten beantwoorden. Tegenover Paschier de Fijne bestreed hij het uitgeven van de Belijdenis der Remonstranten, en maakte in 1638 daartoe uittreksels uit Kamphuysen's brieven

openbaar. Hij behoorde tot de oprichters van het eerste college der Collegianten te Amsterdam en overleed in 1664. In dat jaar bezorgde zijn neef, Frans Kuyper, eene volledige uitgave zijner „Opera theologica”.

Het is mijn voornemen, de beteekenis van Daniël de Breen in die verschillende opzichten gedeeltelijk uit nog ongedrukte bescheiden nader toe te lichten.

Het eerst trekt zijne werkzaamheid ter Dordsche Synode de aandacht. Van zijne toen gestelde memoriën en brieven is het een en ander bewaard in de boekery der Remonstrantsche gemeente te Rotterdam, en, voor zoover Brandt er geen gebruik van maakte, kan die schriftelijke nalatenschap eene enkele bijzonderheid uit het verhandelde in de Synode toelichten. Men heeft hier namelijk ¹⁾:

1°. Vier pagina's in folio van een onbekende, gedagteekend Dinsdag middag 18 Dec. 1618, behelzende korte aantekeningen van het verhandelde ter Synode 8—14 Dec. 1618. De inhoud daarvan is door Brandt gebruikt ²⁾.

2°. Twee brieven aan Rem Bisschop, den 9den en 28sten Dec. 1618 geschreven. De tweede dezer brieven is door Brandt gebruikt ³⁾. De eerste is belangrijk. De schrijver spreekt daarin van de 3de zitting der Synode op Zaterdag 8 Dec. 1618. Dit was eigenlijk de 24ste, maar de derde, waarin Daniël de Breen met de geciteerde Remonstranten tegenwoordig was. De brief luidt aldus :

Laus Deo.

Uyt Dordregt den 9. Decembris Anno 1618.

Waerde seer beminde Heer ende Vrient, naer dat de eerste en tweede sessie gehouden waren in manieren als voren ver-

1) *Catalogus der Handschriften in de Bibliotheek der Remonstrantsche Gemeente te Rotterdam*, n°. 48.

2) *Historie der Reformatie*, dl. III, blz. 127—171.

3) A. w., dl. III, blz. 207—216. In ditzelfde pakket n°. 48 bevindt zich nog: Brief van Dominicus Sapma aan Rem Bisschop van 23 Januari 1619 (bij Brandt, III, 416); een brief van Dominicus Sapma aan Adriaen Jacobsz. van Noordt (gebruikt door Brandt, III, 419—421), en een opstel van Grevius, groot 6½ blad folio, over hetgeen 19 Febr. 1619 en volgende dagen in de Synode geschiedde.

haelt is, so is sanderendaegs daernaer, namelyck saterdaegs op de gewoonlycke wyse de derde sessie geweest, in de welke men niet van de saecke selfs gehandelt heeft, gelyckerwys als daegs te voren den Remonstranten aengeseyt was, dat men doen soude, maer men heeft alleenlyck gedelibereert, ofte niet de Predicanten van Uytregt, welke tot nog toe als lidmaten der Synodi in de Synodale vergaderingen geseten ende haere keurstemmen neffens de anderen gehadt hadden, haer niet en behoorden te voegen bij de andere geciteerde Remonstranten.

Naer ondervraginge van stemmen, welke hier op verscheyden vielen is eyntelyck by de meeste stemmen geresolveert, dat sy souden blyven in gelycke qualiteyt als voren mits aenneming van seeckere conditioen, welke vijf in getal waren, als:

1°. dat sy souden verclaeren in goede conscientie, dat sy macht hadden van haere committenten om te decideren niet alleen van de accommodatie en onderlinge tolerantie maer oock van de waerheyte ofte onwaerheyte dier poincten, daerover tegenwoordig questie is;

2°. dat sy niet souden communiceren ofte raetplegen met de geciteerde remonstranten, nochte oock hetgene hetwelcke in de absentie van deselvige in den synodo gehandelt wert souden elimineeren;

3°. dat sy niet souden verwisselen den persoon ofte qualiteyt van rechters als sy waren in den persoon van partijen ende aenklagers;

4°. dat sy niet door ontydige ende onbehoorlycke tusschenspreekingen de actien van den Synodus souden verhinderen ofte verstooren;

5°. en ten laetste, dat sy souden doen denzelfden eedt, die de andere leden der Synode gedaen hadden, van alleen te sien op Gods woord en sonder praepjudicie te sullen oordeelen.

De Remonstranten van Uytregt uytstel versocht hebbende om op dese voorgestelde conditioen te mogen antwoorden, hebben naulyx respyt connen gecrygen tot des avonds ten vyf uyre.

Ende ondertusschen dat dit geschiedde moesten de geciteerde Remonstranten buiten de vergaderinge staen ende met patientie verwachten tot dat de sessie geeyndigt was.

Maer de voorschreven Predicanten van Uytregt hebben volgens haeren last noch 't avonds te vyf ure een geschrift overgegeven, waerinne sy verclaerden haer bereyt te syn de vier van de voorgestelde conditioen te achtervolgen, maer wat de

tweede aengaet, haer en dochte niet billyc te syn, dat men haer soude verbieden communicatie met soodanige personen, welcke de Synodus voor haere partyen niet en wilde erkennen, welcke partyschap alleen oorsaecke conde syn, waerom men haer sulks verbieden soude, verclaerden voorder, dat haer dochte vreemt te syn, hetgeen dat daerby gevoegt wert, van niet te elimineeren die dingen welcke in het bywesen van een soo groote menichte van toehoorderen souden gehandelt werden, ten ware dat men deselve al te samen oock den mond wilde toesluiten, ofte voortaan niet meer tot de vergaderingen toelaeten.

Hierop hebben sy voor antwoord ontvangen, dat de eerwaardige Synodus elimineren niet anders verstond als het verbreyden en communiceren dier dingen, welcke sy als rechters zittende met geen goede conscientie en souden mogen elimineren.

Doch als sy hierop onderling met haere broeders beraedslaagt hadden is door gemeyne toestemming goed gevonden dat sy haere zitplaatsen verlaten souden, en hen by de andere Remonstranten voegen souden.

Dit is de uitkomst van de derde sessie geweest. De 4de sal toecomende maendag gehouden worden, welcke geschiet synde sal ick U. E. van haer handelingen adviseren. Hiermede desen eyndigende bevelen U. E. met uwe lieve huysvrouwe en gansche huysgesin in de genadige bescherminge des allerhoogsten. Uwen E. Broeder mijn eerwaardige Meester ¹⁾ doet U. E. van gelycken seer groeten.

U. E. dienstwillige vrient

Daniel de Breen.

Eersamen, vromen
seer discreten heer
Rem Egbertsz. Bisschop
woonende in 't Slot van
Coninxbergen over de
Romaensche Kade
tot
Amsterdam.

Loont.

---

1) Simon Episcopus.

Brandt ¹⁾ deelt de voorwaarden, aan de Utrechtsche Remonstranten gesteld, eenigszins anders mede. De vierde voorwaarde is bij hem de derde, en de derde de vierde. Volgens hem zouden zij dit vierde punt, nl. zich niet aan de zijde der Remonstranten te stellen, hebben toegegeven. Maar hij voegt er bij, dat sommigen het tegendeel be-
weerden. De brief van De Breen, een oog- en oorgetuige, bewijst, dat deze laatsten juist hebben bericht. Omdat die van Utrecht weigerden, alle gemeenschap met de ge-
daagde Remonstranten af te snijden, moesten zij wel besluiten, zich bij hen te voegen, en van dit besluit, 10 Dec. des morgens genomen ²⁾, werd den Voorzitter des Maandags daarna mededeeling gedaan in een brief, onder-
teekend door Frederici en Naeranus.

Na de veroordeeling der Remonstranten in Januari 1619 wachtte Daniël de Breen niet af, dat de afgevaardigden der verschillende synoden hem als student aan het Staten-College zouden ontslaan. Hij schreef een brief aan de Haarlemsche vroedschap, dat hij zijne voedster-
heeren niet langer met noodelooze lasten wilde bezwaren, omdat hij in zijn gemoed verzekerd was van de waarheid, door de Synode veroordeeld. Hij vertrok uit Leiden, zoodat de afgevaardigde, die in Sept. 1619 de studenten Koener-
ding, Jan Matthijszoon, Jacobus Westerbaen, Joh. Polyander en Walewijn van Rijswijk afzetten, hem niet vonden. Hij was vertrokken naar Straatsburg, en schreef van daar
aan de Haarlemsche regeering, dat hij zich als een vroom burger en oprecht christen zou gedragen ³⁾. Tusschen Ja-
nuari 1619 en November 1621 moet De Breen te Straats-
burg geweest zijn. Daar de lijsten der studenten der Straatsburger school, die in 1621 tot universiteit verheven werd, eerst met dit jaar aanvangen ⁴⁾, hebben wij hier geen

1) A. w., dl. III, blz. 10.

2) Bij Brandt, a. w., dl. III, blz. 133 staat: „september”, wat natuur-
lijk eene drukfout is.

3) Brandt, a. w., dl. III, blz. 923; dl. IV, blz. 619.

4) Volgens eene welwillende mededeeling van Prof. Dr. R. Zoepffel te Straatsburg.

ander bewijs dan de mededeeling van Brandt. De Straatsburger school, in 1544 opgericht, had in 1566 van keizer Maximiliaan den titel van Academie en het „jus promovendi” ontvangen. Aan die school heerschte sinds 1589 het meest strenge Lutherdom. Marbach en Pappus, vooral de laatste, verbanden het Calvinisme uit kerk en school ¹⁾. Het anti-calvinisme te Straatsburg kon dus De Breen hebben aangetrokken, voor zoover in het Lutherdom meer de godsdienstige behoeften des menschen op den voorgrond traden. Maar, als wij letten op De Breen's sympathie voor de weerlooze vroomheid der Doopers en Collegianten, die hij reeds in 1620 tegenover zijn leermeester Episcopius verdedigde, dan kon hij ook te Straatsburg in de vroomheid der gemeente van Schwenkfeld, die na 1556 met rust gelaten werd ²⁾, gevonden hebben, wat hij zocht.

Reeds in 1620 schreef De Breen een „Examen tractatus a magistro Simone Episcopio conscripti, super quaestione, an liceat Christiano magistratum gerere”. Glasius ³⁾ schijnt een exemplaar gezien te hebben; tot nog toe is het alleen bekend, zooals het opgenomen werd in het tweede deel der „Opera theologica” van Episcopius (1665 ⁴⁾. Uit hetgeen daarbij door den uitgever dier werken, Philippus à Limborch, werd aangeteekend, blijkt dat De Breen zijn oorspronkelijk opstel van 1620 heeft herzien en gematigd. Hij had toch oorspronkelijk van de hemelsche zaligheid allen uitgesloten, die zijne gevoelens niet deelden. Wij bezitten van hem een brief van 4 April 1625, uit Haarlem geschreven, waarin hij aan Episcopius, die over deze zaak met hem in briefwisseling stond, rekenenschap geeft van zijn gevoelens. De brief ⁵⁾ luidt aldus:

1) J. W. Rörich, *Geschichte der Reformation im Elsass und besonders in Strassburg*, 1838, Bd. III, S. 140—177.

2) Rörich, a. a. O., Bd. III, S. 136 fg.

3) *Godgeleerd Nederland*, dl. I, blz. 172.

4) Pars altera, fol. 468—507. Het Latijnsche tractaat van Episcopius werd tegen den zin des schrijvers in het Nederlandsch vertaald in 1639 en uitgegeven door Fonteyn te Haarlem. Zie Rogge, *Beschrijvende Catalogus der Pamfletten* enz., st. I, afd. I, blz. 44.

5) Bibl. der Remonstranten te Rotterdam, n°. 816 der Handschriften.

D. Simoni Episcopo Daniel Brenius. S. P. D.

Rothomagum.

Dilecte in Christo.

Literae tuae tantum prae se ferunt benevolentiae lenitatis moderationis, ut certam propemodum spem mihi faciant, hujus quae agitur inter nos controversiae, talem fore eventum qualem uterque nostrum a Deo exoptat. Etsi enim tenuitatis meae probe mihi sim conscius, censi tamen velim in eorum numero, qui veritatem si non plane viderint, videre eam certe et cognoscere vel unice desiderant. Confido etiam ita animatum me esse, ut quemlibet meliora docentem, meum tam amicum hominem, fautorem et praeceptorem meum libentissime sim admissurus, cumque dominus deus noster parvulis fore dignetur revelare mysteria sua ac insaniam ora in laudes suas resolvere sciat, non dedignabitur (spero) nobis spiritu suo adesse et mentem nostram ac sermonem ita regere ut quod rectum est invenire tam plane et aperte tradere aliis possimus, praesertim cum sapientes vaceant, et quibus subactis iudicium in hoc controversiarum genere, quare partim sponte mea, partim hortatibus tuis exstimulatus, coeptum opus hactenus prosecutus sum quantum per privata negotia mea licuit, ut jam prima hujus operis pars absoluta sit praeterquam quod hac in specie non tractem de iudiciis capitalibus, quod non adeo necessarium videbatur cum ista simul cum minoribus iudiciis tractata sint. Non pigebit tamen postea de illis aliquid addere speciatim, si deus facultates nobis concedat. Paene interim notari velim hoc loco mihi usu venisse quod inquirentibus solet, ut dies diem doceat, et posterior cogitatio priorem acuat et corrigat, ut cum incredulis dico liberum (hoc est, non prohibitum voce Evangelii) esse posse, quod Christianis vetitum, sicque iudicia et magistratus tolli puto, ut ab ecclesia excludantur, non a Republica quam distinctionem non videram antea. Hinc fortasse rectius intelligi poterit quid sibi velint elogia ista quae magistratibus gentilibus tribuit apostolus Rom. 13, de quo loco postea dicendum erit. Quod reliquum est deum precor ut magis magisque nomen suum sanctificat inter nos et charitates in nobis adimpleat per dominum nostrum Jesum Christum.

Dabam Harlema 4 Aprilis 1625.

Tui observantissimus
Daniel de Breen.

Het mag overbodig geacht worden, dezen verdediger van het weerlooze christendom te volgen in zijn uitvoerig betoog. Hij verwijst naar Matth. XX : 25, waar volgens hem onder de Christenen verboden wordt het gezag der overheid, dat bij de andere volken wordt gevonden. Straf mag de overheid niet toepassen, zooals het gebeurde met de overspelige vrouw (Joh. VIII) leert. De christelijke deemoed sluit het overheidsambt uit, en het rijk der Christenen behoort niet op aarde, maar in den hemel. De overheid is geene instelling, uit de natuur voortvloeiend. Zij is ontstaan uit het onderling overleg der burgers, wat onder Christenen onbestaanbaar is. Mag voorts de Christen den booze niet wederstaan, dan mag hij nog veel minder eene macht in het leven roepen, die door het aandoen van schade en kwelling het kwade bestrijdt. Ook Paulus vermaant (1 Cor. VI), de twisten onder Christenen door geestverwanten te doen bijleggen. Dezen toch staan boven de wereldsche overheid, die, met al wat der wereld is, door de gemeente geoordeeld wordt. Met het recht der wedervergelding wordt ook het strafrecht verboden (Matth. V : 38). En, zoo er rechters onder Israël waren, dezen hadden hun ambt in de godsgemeente van God zelven, enz.

Toen Daniël de Breen in 1625 aan Episcopius uit Haarlem schreef, had hij zich aldaar bij de Remonstranten aangesloten en heel wat ondervonden.

Op Vrijdag, 19 Nov. 1621, verstoorde de Haarlemsche overheid eene vergadering van Remonstranten, waarin Herman Montanus voorging. De predikant ontkwam ternauwernood. Vijf en twintig toehoorders werden met name opgeteekend, en onder dezen ook De Breen. Hij werd naar het tuchthuis gebracht en daags daarna door den pensionaris De Glargis verhoord. Hij verdedigde zich echter flink tegen de beschuldiging van oproer te hebben willen maken. Hij weigerde, de namen der andere aanwezigen en van den predikant mede te deelen. Ook na twee dagen beraads was De Breen ten stadhuize door de H.H. Burge-meesters niet tot onderwerping te brengen. Natuurlijk werd hij, de vroegere alumnus van Haarlem, daar beschuldigd

van ondankbaarheid. Alle menschelijke verplichtingen en verbintenissen moesten volgens hem wijken voor den band, waarmede hij aan God en Christus verknocht was. Verder verklaarde hij, dat het leerstellig verschil niet behoorde tot het noodzakelijke in den godsdienst, maar tot hetgeen door liefde ware te verdragen, indien de onverdraagzaamheid van enkelen het niet onverdragelijk gemaakt had. Men ontsloeg hem nu, ook zonder de boete, gesteld op de weigering zijne medestanders te noemen, en verbood hem, weder zulke vergaderingen te bezoeken. De Breen antwoordde, „dat hy sich daerin soude draegen, gelyk hy 't voor Godt dacht te verantwoorden" ¹⁾.

Bij de volgende stoornis, door de Remonstranten te Haarlem op 24 Juli 1622 ondergaan, vinden wij De Breen niet vermeld. Hij bleef, behalve met Episcopius, ook met andere Remonstranten in betrekking. Zoo schreef hij (waarschijnlijk in 1624) 12 Mei en 25 Oct. aan Frans van Limborch twee brieven ²⁾. Hij zond hem zijne briefwisseling met Episcopius, en vroeg ook boeken van hem ter leen. Hij zwierf toen rond. Volgens het onderschrift dier brieven was hij nu eens in Den Haag, dan weder op den Brinkhorst. Zijn omgang met Montanus deed hem meer en meer neigen tot de gemeenschap der Rijnsburgsche profeten. Hij droomde van een duizendjarig rijk, en getuigde daarvan in zijn „Tractatus de regno ecclesiae glorioso per Christum in terris erigendo”.

Daarna vestigde hij zich te Amsterdam, waar hij met Adam Boreel, Galenus Abrahamsz. de Haan en Michiel Komans het eerste „collegie” oprichtte.

In 1638 gold hij algemeen als de vervaardiger van zekere uittreksels uit Kamphuysen's brieven, die moesten waarschuwen tegen het uitgeven van de Belijdenis der Remonstranten. Die uittreksels werden, zelfs tegen den

1) Brandt, a. w., dl. IV, blz. 619—626. Met deze mededeeling moet het geschrevene in mijn werkje *De Remonstranten te Haarlem*, blz. 19, bij den 9^{den} regel v. o. worden aangevuld.

2) Bibliotheek der Remonstranten te Rotterdam, n°. 815 der Handschriften.

zin des drukkers, geplaatst in den tweeden druk van Kamphuysen's „Theologische werken” ¹⁾, en De Breen vrij algemeen als schrijver en dus ook als uitgever aangewezen. Paschier de Fijne, predikant te Haarlem, waar in dat jaar de overheid het den Remonstranten lastig begon te maken ²⁾, schreef 27 Aug. van dat zelfde jaar een scherpen brief aan De Breen, om hem zijne afkeuring kenbaar te maken over het laten drukken dezer uittreksels. Hij verklaarde daarin, ook uit naam van anderen te spreken.

Hij noemde die uittreksels oneerlijk, omdat men niet de brieven in hun geheel gegeven had, liefdeloos, omdat het alleen diende om de verdrukking te vermeerderen en de Remonstranten openlijk ten toon te stellen, die men liever had moeten vermanen. Men had er, volgens Paschier, Kamphuysen's nagedachtenis geen dienst mede gedaan. Men weet nu, hoe bitter die stichtelijke schrijver van scheldwoorden kon gebruik maken. Zodoende draagt men koren op den molen der Contra-Remonstrantsche partij. Deze uittreksels zijn misplaatst in de stichtelijke werken van Kamphuysen ³⁾.

Of De Breen op dezen brief geantwoord heeft, is mij niet bekend.

In de uitgebreide letterkunde van de Collegianten of Rijnsburgers vinden wij geene nadere mededeelingen over De Breen's werkzaamheid in dien kring ⁴⁾. In het streven van Galenus Abrahamsz. de Haan, om de Collegianten bij de Amsterdamsche Doopsgezinden in te lijven, schijnt De Breen niet betrokken te zijn geweest. Hij hield zich eenigszins op den achtergrond. Toch had hij veel omgang met Galenus en Boreel, en wordt hij met dezen laatste genoemd een uitmuntend man, van wien Galenus veel

1) „t Amsterdam ghedr. by J. A. Colom.” 1638 (zie Rogge, *Bibl. van Remonstr. Geschriften*, 1863, blz. 158).

2) Tideman, *de Remonstranten te Haarlem*, blz. 30.

3) Dr. J. van Vloten, *Paschier de Fijne*, blz. 281—285.

4) Volgens welwillende mededeeling van den grondigen onderzoeker dier geschriften, Ds. J. C. van Slee te Brielle.

leerde ¹⁾. Toch heeft zijn arbeid tot verdediging van 't weerlooze christendom, in 1640 onmiddellijk in 't Hollandsch vertaald, het leven geschonken aan den arbeid van anderen op dit punt. De Breen's neef, Fr. Kuyper, deelt mede ²⁾, dat Wolzogen tot zijne geschriften werd gebracht door De Breen's arbeid, en dat de Poolsche edelman Samuël Przipkowski in 1650—'51 De Breen's werk weerlegde.

De Breen is in 1664 te Amsterdam overleden in den ouderdom van zeventig jaren.

Ten slotte volge hier, wat in handschriften en in druk van hem overig is.

Brief van 9 Dec. 1618 uit Dordrecht aan Rem Bisschop (zie boven blz. 74).

Brief van 9 Dec. 1618 uit Dordrecht aan een onbekende ³⁾.

Brief van 28 Dec. 1618 uit Dordrecht aan Rem Bisschop ⁴⁾.

1620. „Examen tractatus a Magistro Simone Episcopio conscripti super quaestione an liceat Christiano magistratum gerere” ⁵⁾.

1624. Twee brieven aan Frans van Limborch, d.d. 12 Mei en 25 Oct. ⁶⁾.

1625. Brief aan Simon Episcopus van 4 April ⁷⁾.

1638. Uitgave van Kamphuysen's werken, 2de druk. Amst., J. A. Colom.

1) Lijkrede op Galenus Abrahamsz., uitgesproken 16 Juni 1706 door Willem van Maurik.

2) In de voorrede van een pamflet, getiteld: *De recht weerlooze Christen of verdediging van 't gevoelen der eerste Christenen en gemartelde Doopsgezinden, wegens het overheydsambt, oorlog en geweldige tegenstand, waarbij een lijkrede en lijkdicht op Joh. Hartigveldt van Joachim Oudaen*, Rott. 1778 (Bibliotheek der Doopsgezinden te Amsterdam).

3) Gebruikt door Brandt, a. w., dl. III, blz. 127—171.

4) Gebruikt door Brandt, a. w., dl. III, blz. 209—216. Deze brieven berusten in de Bibliotheek der Remonstranten te Rotterdam onder n°. 48 der Handschriften.

5) In eene tweede redactie (1625?) opgenomen in *Episcopii Opera theologica*, II, Pars altera, fol. 468—507.

6) Bibliotheek der Remonstranten te Rotterdam, n°. 815 der Handschriften.

7) Bibliotheek der Remonstranten te Rotterdam, n°. 816 der Handschriften. Zie boven blz. 79.

1640. „De qualitate regni Domini nostri Jesu Christi: quodque illud totum in spirituali dominio consistat” (in Hollandsche vertaling 1640, 1641 en 1657 te Amsterdam onder den titel: „Van de hoedanigheid des rijks christi; de tweede (derde) druk. Daer is bygevoegt: verklaringhe van de gewichtigheyd des geschils, of, en hoeverre het een christen past de wereldlycke heerschappye te bedienen; gesteld in twee brieven van Daniel van Breen¹⁾. Item eene korte verklaring over het V, VI en VII capittel van Matheus. Item verklaringhe over Luk. VI vers 17 tot het eynde des capittels”, in 12°).

1664. „Opera theologica”, uitgegeven door Frans Kuyper. Afzonderlijk verschenen daaruit:

„Annatationes breves in Vet. et Nov. Testamentum”, Amst. 1664, in folio.

„Verklaring van Job en de Openbaring van Johannes”, Amst. 1664, in 4°.

„Vriendelijke disputatie tegen de Jooden”, Amst. 1664.

„Dialogus brevissimus de veritate religionis christianae” (vertaald Amst. 1664 met een bijvoegsel van Joachim Stegman Jr., een Poolschen sociniaan. In 1685 verscheen te Haarlem bij Sim. Piet. Boncq eene breedere bewerking²⁾).

„Christelyke Deughdenspiegel”³⁾.

„Compendium theologiae Erasimicae”, Rott. 1677 (vertaald door J. de Haas onder den titel: „Kort begrip van Erasmus Godgeleerdheid”, Rott. 1679. Nog eens herdrukt met eene voorrede van J. Oudaen).

„Voorbereiding tot het H. Avondmaal”.

„Geestelyke wandelpligt”, Amst. 1711.

---

1) Deze brieven zijn door hem gericht aan Frans Joachimsz. Oudaen. Zie: *Historie der Rijnsburgsche vergadering*, Rott. 1775.

2) H. C. Rogge, *Bibl. v. Pamfletten*, dl. II, afd. II, blz. 72.

3) Deze en de volgende titels zijn door mij aan Glasius ontleend.

„OF EEN BASTAERT ADMISSIBEL SIJ TOT DE
H. BEDIENENGE DES EUANGELIUMS?“

DOOR

S. D. VAN VEEN.

Het zal tegenwoordig wel in niemand opkomen, voor de toelating tot de Evangeliebediening den candidaat als voorwaarde te stellen, dat hij uit een wettig huwelijk geboren zij. 't Is waar, er bestaat in geene der Protestantsche kerken hier te lande eene bepaling, die recht zou geven tot het doen van zulk een eisch. Maar wij gelooven dan toch ook, dat allen het hierin wel eens zullen zijn, dat het maken van zulk eene bepaling niet wenschelijk zou wezen.

Wij weten, dat in de Roomsche kerk menige bastaard van koninklijken of adellijken bloede aanzienlijke betrekkingen bekleed heeft. 't Is niet noodig, hier vele voorbeelden van aan te halen. Wij herinneren slechts aan den bekenden Aartsbisschop van Utrecht, David van Bourgondië, den bastaard van hertog Filips den Goede.

In de Gereformeerde kerk van ons Vaderland bestond geen algemeen geldende regel, waarbij onechte kinderen van de bediening des Evangelies werden buitengesloten. Nochtans waren er velen, die het niet wenschelijk en zelfs ongeoorloofd achtten, anderen met kerkelijke ambten te

bekleeden, dan die uit een wettig huwelijk geboren waren.

Welke redenen men daarvoor opgaf, moge blijken uit hetgeen ik in deze weinige bladzijden uit de Acta van de Classis van Groningen en 't Gorecht wensch mede te deelen.

In de vergadering van den 11den Maart 1721 (art. 4) werd „voorgesteld een quaesitum, of een bastaert admissibel zij tot d' H. bediening”. Wie dat voorstelde, wordt niet gezegd, maar men achtte blijkbaar de quaestie van te veel belang, dan dat men haar vluchtig zou behandelen. Men besloot dus, haar uit te stellen tot de eerstkomende vergadering, „om inmiddels sijn gedachten daer over t' laten gaen”.

Nadat men den 8sten April eene extraordinaire vergadering gehouden had, waar natuurlijk deze zaak niet ter sprake gebracht werd, kwam men den 29sten dier maand weer in eene gewone vergadering bijeen. Reeds als art. 1 werd nu dit onderwerp behandeld, en hoe gewichtig men het vond, blijkt uit het besluit, om het bij eene Classicale bespreking niet te laten.

„Dit in omvraege gebracht” — zoo lees ik daar — „soo is daer over geoordeelt voor (1) dat dit Quaesitum sal door de Gecommitteerde worden gebracht tot het anstaende Sinodus. Ten (2) dat geen bastaert is admissibel tot de h. bedienenge; om verschejdene bij gebrachte redenen, die soo 't in sijnodo vereist wordt, nader sullen gegeven kunnen worden, van onse Gecommitteerde”.

Door de Synode werd nu (art. 22) dit Quaesitum „of een bastaert admissibel sij tot de h. bedienenge des Euangeliums?” ad referendum genomen.

De Classis nam het daarom in hare vergadering van den 7den April 1722 (art. 4) weer in behandeling. Dit artikel, waarin de Classis redenen geeft voor hare ontkenkende beantwoording der vraag, is van dezen inhoud:

Soo is het oordeel van Classis Groningana dit volgende. sij stelt voor af vast, dat sij geen bastaers of hoerkinderen, buiten een wettich houwelick gebooren, uitsluit van de Gemeinte, ende de gemeenschap der heiligen, als sij gelovige en heilige van wandel sijn, 't sij, sij sijn spurii simplices,

bastaers uit vrije ouderen gebooren, die anders eerlick sijn in haer gedrach, 't sij, sij oock sijn spurii qualificati bastaers en hoerkinderen, gebooren of uit bloetschande, of uit overspel, of uit Concubinaetschap, of uit andere hoererijs; wiens ouders ergerlick leeven. Nochtans soo oordeelt het Classis, dat het Decorum van de kercke, het niet toe en laet, een bastaert te neemen tot de h. Bedienenge des Euangeliums, en dat om verscheidene redenen.

voor (1) uit anmerckenge van Godts uitgedrukt gebodt. Deut. 23 vs. 2. een bastaert sal niet koomen in de vergaeringe des Heeren; door in de vergaeringe des Heeren te koomen, verstaet Piscator, en andere Godtsgeleerde, gelick oock onse Oversetters op de Cant: in een openbaer ampt een lijdt te sijn, een stemme te hebben in publicke vergaeringe, plaetse in den raedt der regenten en Richteren des volcks; dat wijrde ps. 82:1. een vergaeringe Godts genaemt, van sulck een publick ampt der overheeden, wijrden de bastaerts toegelaten; alsoo wijrden mede tot het priesterambt niet toegelaten die enich gebreck an 't lichaem hadden, om Godts heiligdoom niet te ontheligen. lev. 21:6, 17, 21, 23.

het gevogh nu is, soo de Heere in het O. T. niet wilde hebben bastaers in de vergaeringe des Heeren; en tot die weerdicheit van te moogen sijn regenten of priesters onder Godts volck, hoe soudan dan bastaerts sijn admissibel tot de h. bedienenge des Euangeliums? onder het N. Testaments, alsoo de bedienenge des Euangeliums in 't N. T. veel heerlicker is als de bedienenge des O. Testaments. 2 Cor. 3:8, 9.

En de gront van dit verbodt, is niet ceremonieels, maer is moreel en sedelick; het is, op dat het niet mochte strecken tot verwijtinge, en tot klein achtenge van het ampt der overheeden ofte der priesteren, en op dat de Heere sijn volck soude anprijsen heilicheit kuisheit en reinheit, en een wettich houwelick tot dat einde; ende haer soude afschrieken van hoererijs en onreinheit; Godt sochte een heilich saet. mal. 2:15. uit dien hoofde verbiedt hij, dat geen bastaert sal koomen in de vergaeringe des Heeren; En soo heeft de selve morele reden oock noch plaetse onder ons.

Ten (2) om dat altijt in de h. schrift van bastaerts en hoerkinderen met verachtenge gesproocken wort, soo wort getuight van Jephtha, dat hij wel was een helt, maer bijgedaen tot sijner verkleininge, dat hij was een hoerkint.

Jud. 11. vs. 1, 2. soo seiden de Joden eens tot Jesus als hij haer antoonde, dat sij niet waeren Abrahams saet, sij seiden, wij sijn niet gebooren uit hoererijs. Joh. 8:41. Sij willen seggen wij sijn echte kinderen, en [hebben] alsoo recht om te moogen spreken. Soo spreekt Paulus oock met verachtenge van bastaerts. Heb. 12:[8]. En wat is onder anderen mede de reden, dat Jesus uit de maget Maria gebooren; die geen vader hadde nae sijne menscheit, heeft willen opgevoedet sijn geweest, door Joseph; als of die sijn vader was geweest; op dat Jesus van de Joden niet mochte worden gelastert ende gehouden voor een hoerkint; ende alsoo sijn persoon verachtet, sijn leere verworpen, en sijne bedienenge onder haer vruchteloos. Het hoereloon als verachtelick, weigerde de Heere in sijn huis te ontfangen. Deut. 23:18. Soude daer dan een hoere soon als een hoerevrucht in sijn huis en tot de bedienenge des h. Euangeliums kunnen plaetse hebben.

Ten (3) om dat geen bastaert of hoerkint heden-daeghs mach koomen in enich politiek ampt ofte bedienenge, ja oock selfs niet in enige burgerlicke bedienenge in gilden, om daer te worden olderman of hoveling, in Duitslant worden sij selfs van alle gilden geheel uitgesloten, die niet kunnen toonen dat sij echtgebooren sijn, hoe soudan dan sulcke persoonen kunnen worden toegelaeten tot de h. bedienenge des Euangeliums, ende gestelt tot regierders in de Gemeinte?

Ten (4) Wat voor vrucht en stichtinge soudanige met haer predicken kunnen doen in de Gemeinte? al waert dat sij oock gaven en bequaemheit hadden tot het werck; hoe soudan sij de sonde van hoererijs en ontucht met enige vrucht kunnen bestraffen? Wat luister en heerlicheit soude de h. bedienenge door sulcke bastaerts dan kunnen ontfangen? veel eer soude door het admitteren van bastaers in de h. bedienenge, een deure worden opengeset, om bastaers, die men niet kan brengen in de politicke ampten, noch in burgerlicke regierenge, te brengen tot Leeraers in de kercke; en alsoo de kercke (die doch van de bose werelt gering genoeg geachtet wort;) hier door te meer verachtelick te maeken: alwaerom oock die Godtsgeleerde, die enichsins voor de bastaers geintentioneert sijn, eenpaerich betuigen en oordeelen; dat sij achter alle andere, moeten achtergesteld worden.

Om dese en diergelicke redenen oordeelt Classis Groningana

dat een bastaert niet admissibel is tot de bedienenge des h. Euangeliums: dat het strijdet tegen de luister en heerlicheit der h. bedienenge; en oock niet is tot stichtenge voor Godts kercke.

Tot zoover de Acta van de Classis van Groningen en 't Gorecht, die verder over deze quaestie het stilzwijgen bewaren. Mij dunkt, er zal wel niemand zijn, die door de opgegeven redenen tot de overtuiging komt, dat „bastaerts niet admissibel sijn tot de h. bedienenge”. Die redenen zijn daarvoor dan ook te zwak, terwijl de geheele quaestie ons voorkomt tamelijk splinterig te zijn.

Wat hieromtrent verder besloten werd, dan of de zaak zonder nader besluit ex actis Synodi gelaten is, bleek mij niet. Het was mij echter ook maar alleen te doen, om de denkwijze te doen kennen van velen uit dien tijd.

Bastaards, hoe achtenswaardig overigens ook, wilde men niet toegelaten zien, omdat de luister der kerk daardoor zou tanen. Dronkaards echter liet men, zonder strenge censuur, meestal predikant blijven, alsof zij der kerk geen schade deden!

Groningen.

HINNE RODE (JOH. RODIUS), RECTOR VAN DE
HIËRONYMUSSCHOOL TE UTRECHT (—1522),
PREDIKANT TE NORDEN (—1530), IN BE-
TREKKING TOT DE ANABAPTISTEN,

DOOR

Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN.

Wie van het werk van den Münsterschen Archivaris L. Keller: Die Reformparteien vor die Reformation (Leipzig, 1885) meer dan oppervlakkig kennis nam, heeft daarin overvloedig aanleiding gevonden om zich de op- en naspraak te verklaren, welke dat boek veroorzaakt heeft. Het lievelingsdenkbeeld van dien geestdriftigen onderzoeker, dat in de christenheid van de vroegste tijden af „ééne heilige, algemeene christelijke gemeente” bestaan heeft, die zich nooit met de hiërarchie, noch ook met de confessioneele kerk der Reformatie heeft vereenigd, en in de meer of minder consequente toepassing van een geestelijk-practisch beginsel haar kenmerk en hare verdienste heeft, — dit denkbeeld heeft Dr. Keller er toe gebracht, om voor de anti-hiërarchische verschijnselen in de Kerk althans vóór de Reformatie, een onderling verband aan

te nemen, hetwelk niet zelden als slechts schijnbaar bestaande en soms ook als onbewezen moet worden aangemerkt. Evenwel wil het mij voorkomen, dat er bij dit overdrevene en onbewezene toch ook veel in zijn boek gevonden wordt, hetwelk een nader onderzoek vereischt en verdient, omdat het des schrijvers meening bevestigt, dat door de meeste geschiedschrijvers het verband van sommige dier anti-hiërarchische bewegingen en strevingen niet altijd genoeg is in het oog gehouden. Men heeft dat verband, zoo dunkt mij, in het algemeen te veel uitsluitend als van bloot negatieven en anti-kerkelijken aard beschouwd. Daarenboven heeft de geleerde en verdienstelijke schrijver in het ijverig opzoeken van hetgeen hij vinden wilde, allerlei sporen betreden, die vóór hem nauwelijks begaan waren, en daarlangs bijzonderheden kunnen aanwijzen, waaronder er zijn die al onze aandacht waardig schijnen.

Zoo heeft Dr. Keller aangetoond, dat het Anabaptisme in Zwitserland, Duitschland en de Nederlanden een bijzonder karakter heeft verkregen door de eenzijdige ontwikkeling van sommige eigenaardigheden in verband met bijkomstige omstandigheden, waardoor de reformatorische kerkbouw van de zestiende eeuw daarmede zoo spoedig in strijd is gekomen en het heeft helpen vervolgen ten bloede toe. Omtrent de oorzaken van het fanatiek karakter, dat aan het Anabaptisme in die tijden en later eigen geweest is, kan nog veel gevraagd worden, maar zeker is het, dat de verhouding, waarin de hervormingsgezinden over het algemeen aanvankelijk stonden tot de voorstanders van den doop na de belijdenis, eene andere was dan men zich doorgaans voorstelt, en naar mij voorkomt, moet de nawerking van die verhouding, nevens andere oorzaken, in aanmerking komen voor de verklaring van het feit, dat b. v. in Noord-Nederland, waar het Anabaptisme in de zestiende eeuw tientallen van jaren lang bij de meerderheid der uit de Roomsche Kerk scheidenden weerklank en aanhang vond, toch de Gereformeerde Kerk in de laatste helft dier eeuw dezelfde meerderheid in haren schoot heeft kunnen bijeen verga-

deren. Bij deze verhouding der gezindheden is het ook niet bevreemdend, dat men in den hervormingstijd dezulken met de Anabaptisten in verbond of althans in verband aantreft, van wie men zulks naar de gewone voorstelling allerminst verwachten zou.

Het zij mij vergund, vóórdat ik hiervan een merkwaardig voorbeeld in het licht stel, onder de aandacht mijner lezers een en ander te brengen, dat ons tot opheldering van dergelijke verschijnselen kan strekken. Ook hier is het, gelijk het meermalen plaats heeft: er zijn dingen, die men wel weet, en die toch niet of weinig mederekenen in het vormen van eene meening of een samenvattend oordeel.

Al aanstonds verdient het onze aandacht, dat het oordeel over de voorstanders van den doop der bejaarden bij menigeen uit dien tijd zich zoo aanmerkelijk gewijzigd heeft. Ik noem van hen in de eerste plaats onzen Erasmus. In 1529 schreef hij (Epist. Ludovico Bero, 13 Aprilis. Opera III, pars post., p. 1186. Ed. 1703): „Quae secta, quum magis invisita sit Principibus quam ulla caeterarum, propter anarchiam et rerum communionem quam praedicare conantur, tamen nec templum habent usquam nec regnum moliuntur, nec ulla vi se tuentur, et habere dicuntur multos moribus longe sincerioribus quam caeteri”. Hetzelfde zegt hij in een brief, bij Brandt (Hist. der Reformatie, I, blz. 104) aangehaald, waarin hij in de Zürichsche Gereformeerden veroordeelt, dat zij „die luiden aan den hals straffen, daer men van seit dat in hun geselschap seer veele sijn, die sich van het booste tot het beste leven bekeert hebben”. Dit was in 1530. Maar reeds in 1534 schreef hij aan Guido Morillon, Keizer Karel's geheimschrijver: „Anabaptistae non aliter inundarunt Germaniam inferiorem quam olim ranae et locustae Aegypti, genus hominum lymphatum ac morti devotum. Irrepserunt sub umbra pietatis, sed exitus erit publicum latrocinium. Et quod prodigii simile est, quum doceant absurda, ne dicam ἀδύνατα, quum proscribant inamoena, tamen populus fatali quodam affectu, seu potius mali dae-

monis instinctu rapitur in eam sectam" 1). — Quantum mutatus ab illo!

Nu, ook van Zwingli weten wij, uit het verhaal van Bullinger (*Der Widertoufferen Ursprung, Fürgang, Secten*, u. s. w., 1561, S. 9, 10), dat hij de gemeenschap met zulken, die den doop der bejaarden voorstonden, eerst verbrak, toen zij hem „fürhielten es wäre nun mer an der Zyt — dasz man sich absündere". Toen antwoordde hij, dat zulk eene afzondering en scheuring hem niet beviel, waarop zij hem lieten varen en eene „abgesünderte Kirche" oprichtten, en aanvingen „den Kindertouff zu schälten". In zijn *Elenchus contra Catabaptistas*, p. 363, verhaalt hij dit zelf uitvoeriger en voegt er bij, dat zij gedurende geheel den strijd over den kinderdoop niets hadden voorgesteld „de Catabaptismo", d. w. z. niets dat eene verwerping van den kinderdoop mocht heeten. Hij zag nu wel in „hunc Catabaptismum seditiosorum hominum esse veluti tesseram". Bij Zwingli beteekent dat woord: *Contrabaptismus*, d. i. de verwerping van den Doop, zooals die algemeen in de christelijke Kerk bediend werd, *Widertaufe*, niet *Wiedertaufe*, zooals men later algemeen gewoon werd te schrijven, toen men ook doorgaans sprak van *Anabaptisten*, en daarbij het herdoopen bedoelde. Oorspronkelijk was er strijd geweest over de vraag, of de Kinderdoop door Jezus bevolen was; eerst later werd het punt van den strijd de vraag, of de Doop, eenmaal aan een kind toegediend, geldig moest geacht worden. Zwingli zelf had, naar zijne eigene verklaring (*Von dem Touf*, u. s. w., *Opp. II, I*, p. 245), vroeger gemeend dat het beter was eerst op lateren leeftijd te doopen.

1) De brief is opnieuw uitgegeven in den onlangs publiek gemaakten brievenchat, door Abraham Ortelius, den Antwerpschen geograaf, vermaakt aan de Hollandsche Gereformeerde gemeente te Londen (*Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, Tom. I, ed. Joannes Henricus Hessels. Cantabr. 1887). — Van hetgeen in dit prachtig gedrukt boekdeel (4°) belangrijks voorkomt voor de Kerkgeschiedenis, zal later in dit Tijdschrift verslag worden gegeven.

Van Bucer weten wij, dat hij op het punt van den Doop aanvankelijk zeer verdraagzaam was. „Wo jemand,” zoo schreef hij in 1524 (*Grund und Ursach der Neuerungen in der Gemeine Straszburg*), „mit der Taufe wollte warten, und solches bei denen er wohnt ohne Zerstörung der Lieb und Einigkeit erhalten kann, wollen wir uns darum nit mit ihm zweyen, noch ihn verdammen; ein jeder sey seines Sinnes gewiss. Das Reich Gottes ist nicht Essen und Trinken, also auch nicht der Wassertauff, sondern Gerechtigkeit und Fried und Freud im heiligen Geist”. Doch toen hij het radicalisme van de Katabaptisten en de afwijkingen van de Evangelieleer, die onder hen waren, nader leerde kennen, stelde hij zich schrap tegen hunne verachting van hetgeen de Kerk moest doen blijven op het fundament, dat eenmaal gelegd was.

Een merkwaardig voorbeeld van hiermede verband houdende verschijnselen, zooals die tegen het midden der zestiende eeuw niet vreemd waren, wordt vermeld door T. W. Röhrich in zijne *Geschichte der Straszburgischen Wiedertäufer* (*Niedner's Hist. Zeitschr.*, 1860, I, S. 19) van een Elzasser ridder, Eckard zum Trübel, van Hindesheim, een warm godsdienstig man, dien menigeeen voor een wederdooper aanzag. Hij liet zijne drie zonen, één van zeven jaren, één van drie, en den derde een half jaar oud, met elkander te gelijk doopen, onder uitdrukkelijk protest tegen de meening dat hij een wederdooper zoude zijn. Uit dergelijke verschijnselen leidt Röhrich af, dat in den aanvang de kinderdoop door de Zwitsersche Hervormers niet voor noodzakelijk werd gehouden: althans dat zij te dezen aanzien zeer verdraagzaam waren.

Niet minder opmerkelijk is, dat wij ook van een wederdooper-martelaar, den anders altijd zoo roerigen strijder — hetzij dat hij tegen de Joden te velde trok (in 1519 te Regensburg), hetzij dat hij tegen Zwingli den kinderdoop beoorloogde — Balthasar Hübmeyer lezen, dat hij nog in Jannari 1525, dus drie jaren vóór zijnen dood, aan

Oecolampadius te Bazel schreef van zijne gewoonte om ook wel kinderen te doopen, „si erant parentes adhuc infirmi, qui volunt omnibus nervis baptizari prolem”. Later heeft de „Apostel der Wederdoopers”, Johannes Denck, hem hiervan afgebracht, maar het teekent toch wel, dat ook deze zeloot aanvankelijk op de grenzen stond van die breede schaar, waaruit zoowel de gemeente der strenge Katabaptisten, als de leden der Luthersche en der Gereformeerde Kerk zijn voortgekomen.

Het doopen van bejaarden moet aanvankelijk in de Middeleeuwen en tot in de zestiende eeuw in het algemeen bij de tot hervorming gezinden van eene meer beperkte beteekenis zijn geweest dan het later geworden is, toen het met de absolute verwerping van den kinderdoop gepaard ging, d. i. toen „Katabaptisme” en „Anabaptisme” woorden van gelijke beteekenis werden, en deze verwerping van den kinderdoop bij de fanatieken eene partij-leus werd, hetwelk medebracht dat allen, die zich onder die leus niet schaarden, natuurlijkerwijs het doopen van bejaarden nu gingen verwerpen. Wat dat oude, onschuldig geachte gebruik van een bejaarden-doop betreft, hoe goed laat het zich begrijpen dat men, op het voorbeeld van Johannes den Dooper, aan de bejaarden, die zich afscheidten van de gemeenschap der in dwaling en zedeloosheid verzonken menigte, een doop toediende bij het intreden in den broederkring of onder „de bondgenooten”. Zoo geschiedde het bij de Boheemsche Broeders tot in 1535, volgens hunne Confessie aan Koning Wladislaus van 1504, vergeleken met die van 1535 en latere (Zie Dr. A. Gindly, Über die dogm. Ansichten der Böhm.-Mähr.-Brüder, in de Werken der [Oostenr.] Kaiserl. Akad. der Wissensch. XIII, S. 349). Hunne praktijk wordt door henzelven verhaald aan het slot van de Confessio Bohemica van 1535, die in Niemeyer's Collectio Confessionum gevonden wordt. Tegenover zulken, die dit later sectarisch vasthielden, kwamen de mannen, die aan de reformatie van de Kerk de hand sloegen, in eene eigenaardige, gewijzigde stelling.

Dit hebben wij wel in het oog te houden bij de beoordeeling van hetgeen ons anders moeielijk te verklaren zou zijn in de verhouding van de Hervormers en hunne eerste volgelingen tot het toedienen van den doop aan bejaarden. Stellen wij het behoorlijk voor onze aandacht, dan bevreemdt het ons niet, wanneer Keller aanwijst, dat dit gebruik b. v. door Farel nog in 1527 volstrekt niet schuins werd aangezien, blijkens een brief van hem aan zekeren Dr. Noël Galeot, te Lausanne, aan wien hij rekenschap geven wilde van zijn hervormend streven en werken. Hij gaat daarbij uit van de stelling, dat de zelfzuchtige mensch eene overplanting noodig heeft in den waren wijnstok, niet maar uitwendig door de besprenging met water of het gebruik van het Avondmaal, en dan beklagt hij zich, dat de beteekenis niet verstaan werd van zich aan Christus te wijden (nomen dare Christo), voor Hem te strijden, alles te verzaken om den wille Gods en te wandelen met volharding in nieuwigheid des levens door de instorting (per infusionem) van den Geest, waarmede Christus de zijnen doopt. Dan gaat hij voort: „*Latet quid sit in animo destinasse, hujusque gratia, coram Christiana plebe intingi aqua velle, ut palam protestatur quod corde credit, ut fratribus carior sit et Christo magis hac solemni adstrictus professione, quod majusculis ad nos ab impiis confugientibus fieret, singula si recte dispensarentur, ut magnus ille coepit Joannes, ac omnium maxime praecepit Christus, non abarcendo parvulos ut nonnulli voluerunt. Participes foederis Dei per Christum icti nobiscum quis non suscipiat inque piorum coetum admittat? Sanctos ex sanctis progenitos quis ne tingantur prohibebit?*” (De brief is afgedrukt bij A. L. Herminjard, *Correspondance des Réformateurs dans les pays de langue Française*, II, p. 48). Farel heeft dus een doop voor zulke bejaarden, die tot de gezuiverde kerkgemeenschap overgingen, bestaanbaar en stichtelijk geacht, zonder den doop aan het kruost der geloovigen te willen onthouden. Het schijnt, dat zijn gevoelen bij sommigen zijner geestverwanten achterdocht

wekte, naarmate de bejaarden-doop reeds meer en meer als partijzaak begon te gelden. Althans in een brief, aan hem gericht door Emile Perrot, den 6den Januari 1529, lezen wij: „Gaudeo non parum vana esse quae *περὶ τῆς ἀναβαπτιστέως* audieram, quae profecto nova et mira admodum mihi contigerunt, quod nihil in divinis eloquiis tale contineri putarem” (l. l., p. 166 ¹).

Onder hen, die wij in de zestiende eeuw met de Anabaptisten in betrekking en te hunnen gunste gestemd vinden en van wie zulks bevreemding wekken kan, indien men niet in aanmerking neemt hoe de bejaarden-doop bij het opkomen der Reformatie zich voordeed en opgenomen werd, behoort ook de man, aan het hoofd van dit opstel genoemd: Hinne Rode (hij was van Friesche afkomst), die onder de eerste belijders van de beginselen der Hervorming in ons vaderland een zoo beroemden naam heeft, van wien Bucer in 1526 aan Zwingli schreef, dat geheel Holland en Friesland vooral door zijne ijverige bemoeiingen tot betere gedachten werd gebracht, en die in Oost-Friesland in de Gereformeerde Kerk als een getrouw dienaar zijnen loop voleindigd heeft. Zijn naam komt voor als van één, die in de jaren 1530—'35, dus tijdens de opkomst der bewegingen, die weldra het Anabaptisme in zijn bedenkelijk karakter zouden doen kennen, over de

---

1) Toen het fanatisch en revolutionair drijven van de Anabaptisten tot stilstand gekomen was, kwam bij de Protestanten in Engeland de vroegere beschouwing weder op. In *A declaration of the Lords and Commons* — — concerning the Papers of the Scots' Commissioners, in 1647 voor het Parlement opgesteld, wordt van de Anabaptisten gezegd: „A name that hath indeed contracted much odium by reason of the extravagant opinions and practices of some of that name in Germany, which opinions and practices we abhor and detest. But for their opinion against the Baptism of Infants, it is onely a difference about a circumstance of time in the administration of an ordinance, wherein in former ages as well as in this learned men have differed both in opinion and practice”. Zie H. Weingarten, *Die Revolutions-Kirchen Englands*, S. 103, die hierbij nog aanteekent: „Der ganzen enthusiastischen Partei galt die Kindertaufe als etwas Indifferentes”. In de Synode van Westminster (1643—'49) werd daarover, met reden, sterk geklaagd.

voorstanders van den bejaarden-doop geen verwerpend oordeel velde en zelfs in eene verbintenis met hen, waar zij, zooals te Münster, zich met macht deden gelden, geen bezwaar schijnt gezien te hebben.

Dé blijken daarvan meen ik, op Dr. Keller's aanwijzing, aan te treffen in de stukken van het proces van den Lübeckschen Burgemeester Jürgen Wullenwever (geb. 1492, onthoofd bij Wolfenbittel, 21 September 1537), die afgedrukt zijn in het voor de geschiedenis dier dagen uiterst belangrijk boek: *Lübeck unter Jürgen Wullenwever und die Europäische Politik*, von Georg Waitz, III Band, en voor een gedeelte ook bij L. von Ranke, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, VI, S. 148 fgg. (N. uitgave).

Toen deze rampspoedige staatsman in zijne pogingen om den invloed der stad Lübeck als hoofd der Hansa in de Scandinavische rijken te handhaven schipbreuk had geleden, en hij, na zijn aftreden in 1535 nog voortgaande zich in de Noordsche verwickelingen te mengen, in het laatst van dat jaar op last van den Aartsbisschop van Bremen was gevangen genomen, werd hij aan den Hertog van Brunswijk uitgeleverd, om terechtgesteld te worden wegens hetgeen hij geacht werd misdreven te hebben tegen den Koning van Denemarken (Christiaan III) en tegen het Duitsche Rijk. Op het kasteel Rothenburg in het Stift Bremen werd hij op de pijnbank gebracht, en hij beleed bij de verschillende verhooren, doch niet alleen „in pijn en banden”, o. a. als volgt:

In het eerste verhoor, den 31sten December 1535, bekende hij: „Hansz Roden in den Stenen und Hieronimus Witzendorf zu Lunenburg sein auch seiner parth. — Mit disen allen ist der Verlasz gewesen, wann es inē zu Lubeck gelinge, alsdan sollten sy in den Stetten mit dem Widertauf und allem handel vortfahren, und mit dem regiment gleicher weysz handeln wie die von Lubeck”.

In een tweede verhoor, den 27sten Januari 1536, „bekannt, das einer sei zu Lunenburgk, den habe er aus

Hollandt verschrieben, mit namen her Johan, wonhaffig uf der probstei zu Lunenburgk. Derselbe her Johan habe erstlich mit ime des widdertaufs und der secten halber gehandelt, der habe inem mit der Schrift beredet, dasz er sich duncken liesse er mochte damit selig werden". Nog beleed hij „dass der Predicant zu Lunenburg und doctor Oldendorff ine bei allen handel des Widdertaufs gebracht habe".

Nog vinden wij in eene opteekening van dezelfde personen omtrent een „besonderes Bekentnis J. Wullenweyers" van denzelfden datum, dat hij bekende „dasz er her Johan, wanhaffig auf der brapstey zu Lunenburg, gern zu Lubeck behalden hatte, aber Jheronimus Witzendorf zu Lunenburg habe denselbigen herr Johann von Lubeck nach Lunenburg gevordert, und Jheron. Witzendorf hab den handel des Widdertaufs mit gewust und sey des mit ime, einig gewesen".

Eindelijk in de „Anklageschrift", die bij Wullenweyer's veroordeeling en executie werd voortgebracht, is vermeld: „Desgleichen hat er Hansz Roden, und Hier. Witzendorf zu Lunenburg entschuldigt, das sie seiner miszhandlung" (d. i. van hetgeen hij, eigenlijk uitgevoerd had) „kein wissen tragen".

Dat wij in deze bekentenissen aan Hinne Rode, die ons zoo wel bekend is, te denken hebben, meen ik uit de daarin voorkomende opgaven zelve, in verband met hetgeen wij van elders aangaande onzen landgenoot weten, te moeten vaststellen.

1°. Wel hebben de verklaringen omtrent de betrekking, waarin Wullenweyer tot de Wederdoopers geraakt was, iets onbepaalds, wat met name ook den persoon van „Hansz Roden" betreft, doch zeker is, dat Wullenweyer in de verbintenissen, die hij zocht aan te knoopen, om tot zijn verstrekkend doel te geraken, ook met Munster reeds in 1534 in aanraking kwam en daar hulp beloofde, ten einde wederkeurig van daar hulp te kunnen bekomen. Zie Cornelius' Bericht der Augenzeugen über das Münstersche Wiedertäuferreich, in de Ste-

schichtsquellen des Bisthums Münster, II, S. 246 fg., 260. — Wullenwever was geen Anabaptist van professie, doch dat hij met zulken in aanraking was en daarvan bekentenis deed in dat onbepaalde, hetwelk die betrekkingen gehad hadden, is in overeenstemming met zijne overige gedragingen en proefnemingen.

2°. Hij had „Hansz Roden uit Holland ontboden” en met hem over „den wederdoop en in het algemeen over die secte” gehandeld, en „deze had hem met de Schrift overtuigd, dat hij zich dunken liet, hij daarmede kon zalig worden”. Zoo dachten en spraken dezulken, die de Anabaptisten en hun bedrijf met nog niet geweken welwillendheid aanzagen, zooals er in 1530—’35 nog velen onder de Zwinglianen waren. Dat ook onze Rode zoo dacht en sprak, heeft niets dat bevreemden mag.

3°. Wullenwever had vele betrekkingen in Holland, en Hinne Rode was wederkeerig in Duitschland sedert zijne verdrijving uit de Hiëronymus-school te Utrecht geen vreemdeling. „Hij reisde menigmaal naar de Evangelischen in Duitschland”, schrijft van der Linden (Nerdenus) in zijne bekende Voorrede voor het Systema Theol. aangaande hem. Van 1527—1530 was hij Predikant te Norden in Oost-Friesland. In laatstgenoemd jaar werd hij door het dringen van de Luthersche Predikanten, die van Bremen derwaarts gekomen waren, van zijn ambt ontzet, en wij weten niet wanneer hij weder in dienst van de Oost-Friesche Kerk gekomen is. Alleen zegt Micronius in zijn Apologeticum scriptum contra Westphalum, dat hij te Wolthuizen, bij Norden, als Predikant gestorven is. Er is reden om te denken, dat dit niet dadelijk mogelijk zal zijn geweest; dat hij dus tijdelijk naar Holland is teruggekeerd, waar Wullenwever hem om raad schreef en daardoor zijne wederkomst verhaastte, is alleszins natuurlijk. Hij is, volgens het aangehaald bijzonder verhoor, te Lübeck geweest en heeft te Lüneburg bij Jheronimus Witzendorf een langer verblijf gehad. De reden daarvan ligt voor de hand. Immers hadden de Graven Enno en Johan in 1534 tot hunne veiligheid in het Rijk de hulp gevraagd van den

Vorst van Lüneburg, om de kerkorde in Oost-Friesland in te richten naar Lutherschen en Lüneburgschen trant. Dat Rode zich hier ophield en zich voegde bij degenen, die er de belangen der Oost-Friesche Kerk tegen het drijven der Lutherschen behartigden, misschien op een redetwist ten overstaan van de overheid hopende, is ook wederom in overeenstemming met hetgeen wij van den stand der kerkelijke zaken in noordelijk Duitschland te dien tijde weten. Opmerkelijk is ook, dat de Luthersche Predikanten in een schrijven, waartegen Micronius ter boven aangehaalde plaatse is opgekomen, van de Norder-gemeente en hare Predikanten zich beklaagden, dat „major pars erant Sacramentarii et Anabaptistae” (Zie E. Meiners, Oostvrieschlandts Kerkelyke Geschiedenisse, II, bl. 372 vg.). De Luthersche zeloten, die den tegenstand, in Oost-Friesland gevonden, niet wel verdroegen, beschouwden de Sacramentariërs (Zwinglianen) en de Wederdoopers in hetzelfde licht, en vonden hen inderdaad dicht genoeg bij elkander, om hun in gemeenschap iets hatelijks te zeggen.

Ik eindig, want mij dunkt dat er geen grond is om te betwijfelen, dat ook Hinne Rode met de Anabaptisten nog in eene andere verhouding stond, dan in later tijd de stelling der mannen van Gereformeerde belijdenis tegenover het Anabaptisme geworden is.

VOORBIDDING DER NONNEN VAN GOUWATER
VOOR PRINS FREDERIK HENDRIK,

DOOR

Dr. J. G. B. ACQUOY.

De brief, dien ik hier laat volgen, werd mij onlangs in een gelijktijdig afschrift, waarschijnlijk door den afzender zelve of te zijnen behoeve vervaardigd, door mijn hooggeachten ambtgenoot, Mr. H. van der Hoeven, Hoogleeraar te Leiden, onder andere papieren, zijne familie betreffende, getoond. Hij scheen mij belangrijk genoeg, om te eeniger tijd in eene aflevering van het „Archief” ter aanvulling te dienen. Mijn verzoek, om hem daarvoor te mogen gebruiken, werd terstond met de grootste bereidwilligheid toegestaan. En wijl nu aan deze aflevering juist een paar bladzijden ontbreken, moge hij reeds terstond voor het gezegde doel dienen.

De man, aan wien de brief werd gericht, was de geleerde Dordrechtsche staatsman Cornelis de Bever of Cornelis van Beveren, Heer van Strevelshoek, tienmaal Burgemeester van zijne vaderstad, Buitengewoon Gezant in Denemarken en elders, door Karel II van Engeland met een gouden keten vereerd, en reeds vroeger door Lodewijk XIII van Frankrijk in den adelstand verheven ¹⁾. Als schrijver

---

1) Zie over hem Van Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, Dordr. 1677, blz. 222, 876 v., maar vooral Schotel, *Geschied-, letter- en oudheidkundige uitspanningen*, Utr. 1840, blz. 63—68.

van den brief doet het onderschrift zijnen neef Robert de Bever op den huize Beekveld te Berlicum kennen ¹⁾. Het klooster Couwater, waarover de brief handelt, lag in de Meierij van 's Hertogenbosch. Het was omstreeks 1434 deels voor mannen, deels voor vrouwen van de Brigittijnerorde gesticht. Na de inneming van 's Hertogenbosch door Frederik Hendrik in 1629 moesten de monniken het klooster verlaten, ofschoon dit eerst in 1652 geschiedde, terwijl de nonnen verlof kregen om te blijven, totdat zij zouden zijn uitgestorven, hetgeen echter door den bijna honderdjarige ouderdom der laatst overgeblevene niet vóór 1711 plaats had. Inmiddels bleven de nonnen tersluiks novicen aannemen, zoodat haar aantal meer toedam afnam. Omstreeks den tijd, waarin onze brief werd geschreven, waren er meer dan vijftig. De toenmalige abdis heette Johanna van Hijnsbergen ²⁾.

Wel Edele Gestrenge Heere ende Neeff.

Neffens mijne dienstelijke gebiedenis dient desen, als dat mevrouwe des Cloesters van het Couwater mij heeft geweest besoecken, ende geclaecht dat den heere ontfangen Schuijt haere Eerw. aengeseijt hadde, datse soude hebben over te leveren, binnen den tijt van veertien daegen, haer ontfank ofte rentboecken, om daarmede te ontfangen des Cloesters goederen ofte innecoemen, waer van de voorsz. vrouwe seer tonvreden is, overmits het innecomen van hen goederen weijnich is, ende niet genocht, om hen te onderhouden, het welke sij met hennen arbeit moeten subpleeren, niet tegenstaende de religieussen hen voor wel het derdendeel vanden Jaere hen (sic) behelpen met te eten olie ende broet, jaee meenige daegen waeter ende broet, volgens hennen regel ende statuten. Souden sij dan hier van ontfangers loon moeten geven ende henne cleijne innecoemen wijt ontfangers handen moeten haelen, soe waeren sij miserabel. Dehalven heeft mevrouwe mij instantelijck gebeden, ende op mij versocht, terwijlen onse voor ouders vanden huijse De Bever

1) Dit huis werd in 1821 gesloopt. Zie Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. II, blz. 215.

2) Zie dit alles bij Schutjes, *Kerkelijke Geschiedenis van het Bisdom 's Hertogenbosch*, 's Bosch, 1870, dl. V, blz. 592—596.

benefactores van dat cloester sijn geweest, dat ik mij soude laeten employ[eren], gelijk meermaels gedaen hadde, van haer aen te wijsen een heere, aen wien haeren agent hem mochte adresseren, ten eijnde het closter, door het faveur vanden gemelten heere, mochten blijven in possessie van hen cleijne in-necoemen ende goederen, ende dat het aengeven vanden heere ontfangen Schuijt mach verhouden woerden, ommers ten tijt toe dat haer Ho: Mo: daer anders van hebben geordineert. Ende terwijl mijn Neeve is onsen Patroen, ende oversulx een geboeren Protecteur vanden voorsz. Cloester, soe wil ik mijn Neeve ten hochsten gebeden hebben, de protectie desselfs te gelieven aen te verden, ende mevrouwe hierinne te assisteren, ende behulpich te wesen met uwe Wel Ed. gestrenge advis ende recommandacien den Secretaris van Berlikem Mr. Tomas Jegers, die ik exspres aen mijn Neeve dierhalven ben seijndende, met last van nae te coemen het ordre, die hij van uwe wel Ed. ge: ontfangen sal. Waer voor mijn Neeve genieten sal, den loon die sijn hoecheijt den Prince Frederick Hendrick van Oranis, hoech loffelijker memorie, genoeten heeft, die het voors. Cloester geprotecteert hadde ten uijtsen (sic), vraegden op een tijt aende vrouwe, wat loon hij daer van genieten soude, die antwoerde, het gebed van mij ende alle mijne religieussen, soo lange wij leven. En dit was sijn hoecheijt soe aengenaem, dat sij in alle noot hunnen toevlucht tot hem mochten nemen, ende door hem alles obtineerden. Den selfden loon, gelijk ik geseijt hebbe, sal uwe wel Ed: ge: oik genieten, te weten hen gedurig voorbiden, dat strecken sal niet alleen tot eenen segen van uwer wel Ed. ge: familie, maer over het geheele geslachte De Bever. Hier met eijndende wensche ik mijn Neeve, mevrouwe ende nichte met de jonge neefven ende nichten een geluk zalich nieuwe jaer ende blijve gelijk ik ben

Wel Edele gestrenge heere

Die sijne wel Ed: ge: geaffectioneerde
dienaer en Neeff

Op mijn huijs te
Beecevelt tot Ber-
likem den 12^e Januarij
1651.

Robert de Bever.

't opschrift was, Wel Edele gestrenge heere
mijn heere De Bever Ridder heere van Strevelshoek.

**JACOBUS TAURINUS EN DE UTRECHTSCH E KERK
IN HET BEGIN DER 17de EEUW,**

DOOR

Dr. H. C. ROGGE.

Utrecht heeft niet alleen gedurende de middeleeuwen, maar ook in het eerste tijdperk van de Nederlandsche Republiek eene belangrijke rol gespeeld. In de voormalige zetelplaats van den bisschop, wiens geestelijk gezag zich uitstrekke over alle noordelijke gewesten, werd de Unie gesloten, die de grondslag werd hunner staatkundige vereeniging. Leycester maakte Utrecht tot uitgangspunt zijner regeeringsplannen. Na zijn vertrek hebben stad en gewest eene eigene geschiedenis, die in vele opzichten verschilt van die van andere gewesten. Vooral op kerkelijk gebied vinden wij hier toestanden, die elders niet worden aangetroffen. In den godgeleerden strijd, die in Holland ontbrandt en weldra een staatkundig karakter aanneemt, treedt het op den voorgrond en doet het zijn invloed een tijdlang gelden. Eerst na de omwenteling van 1618 richt het zich in op den voet der andere gewesten, en wordt de kerk van het Sticht opgenomen in het verband der Gereformeerde kerk in de Nederlanden.

Dit duidelijker in het licht te stellen, dan tot hiertoe geschied is, ziedaar het doel van mijn schrijven. Dat ik
III.

daarbij den persoon van Jacobus Taurinus in het volle licht plaats, zal niemand bevreemden. Hij was ontegenzeggelijk de meest beteekenende der Utrechtsche predikanten, op wien velen, ook buiten het gewest, de oogen gericht hielden. Reeds als schrijver van de „Weeghschael”, die zooveel gerucht maakte en zulke ernstige gevolgen had, verdient hij beter gekend te worden. Maar bovendien is zijne levensgeschiedenis zoo geheel saamgeweven met de gebeurtenissen van zijnen tijd, dat ik meende geen onnut werk te doen door hem tot een onderwerp van bijzondere studie te maken.

In het begin van de 17de eeuw stond te Schiedam een predikant, Petrus Taurinus, die aan de vaderlandsche kerk niet minder dan drie leeraars heeft geschonken. Hij schijnt van goeden huize geweest te zijn, ontving zijne opleiding in de godgeleerdheid te Heidelberg ¹⁾, en was niet alleen een stadgenoot, maar blijkbaar ook een vriend en geestverwant van Jacobus Arminius. Een enkele brief van hem, die toevallig bewaard is gebleven ²⁾, getuigt van zijne correspondentie, en levert ons tevens het bewijs, dat hij te midden zijner ambtsbezigheden zijne studiën niet vergat.

---

1) J. de Wal, „Nederl. studenten in Heidelberg” in *Handel. van de Maatsch. der Nederl. Letterk. van 1886*, blz. 60. Hij werd in 1569 ingeschreven, en achter zijn naam lezen wij: „Audewatranus”. Op het adres van zijn brief noemt hij Arminius ook zijn stadgenoot. M. Soermans (*Kerkel. register van pred. van Z.-Holland*, 2de dr., Haarl. 1702, blz. 82) voegt bij de opgave van zijn naam onder de predikanten van Schiedam het jaartal 1588, alsof hij toen aldaar beroepen was. Dit is onjuist. Blijkens een door hem ondertekenden brief van den kerkeraad te Schiedam aan de Dordrechtsche synode van 1578, berustende in het archief van de kerk te Delft, die eerlang in de werken der Marnix-Vereeniging zal worden uitgegeven, stond hij daar reeds minstens tien jaren vroeger.

2) *Catalogus van handschr. op de Bibl. der Rem.-Geref. gemeente te Rotterdam*, N°. 1792. Zie den brief beneden, in Bijl. 4.

Wtenbogaert noemde hem „een treffelyck leeraer”. Ongetwijfeld heeft hij in zijne zonen de begeerte gewekt om de kerk te dienen, en uit het medegedeelde blijkt genoeg, dat hij hen niet de dogmatiek van Calvijn zal hebben ingeprint.

Van de drie zonen, die zijne gade Marridje Jans ¹⁾ hem schonk, was Franciscus de middelste. Na in Leiden gestudeerd te hebben ²⁾, werd deze in 1604 predikant te Rijsoord en Strevelshoek, vanwaar hij in 1613 naar Maarsen vertrok ³⁾. Dáár deelde hij in 1618 in het lot van alle Remonstrantsche predikanten in het Sticht. Hij bleef daarna trouw aan zijne overtuiging; doch hoewel het hem niet ontbrak aan ijver en goeden wil, meenden de hoofden der Remonstranten, die in den vreemde de belangen der noodlijdende gemeenten in het vaderland behartigden, hem toch niet op den voorgrond te kunnen plaatsen „om de soberheid syner gaven” ⁴⁾.

Zijn broeder Johannes, die zes jaren jonger was, heeft meer van zich doen spreken. Na vier jaren aan de Leidsche Academie te hebben doorgebracht ⁵⁾, diende hij

1) Haar naam komt voor op een geslachtsboom, in het bezit van den heer W. H. Croockewit te Rotterdam. Uit dit huwelijk werden ook twee dochters geboren, Maria, later gehuwd met Johannes Voegel, brouwer in den Zwartten Leeuw te Gorcum, en Catharina. Zij worden als doopgetuigen van kinderen van Petrus Taurinus Jac.zn. vermeld in de genealogische mededeelingen van den heer Croockewit in *Algem. Nederl. Familieblad*, 1887, blz. 113 vv.

2) Hij werd op 9 Febr. 1597 door den rector Gomarus ingeschreven (*Album stud. Acad. Lugd. Bat.*). Uit de vermelding van zijn leeftijd, 16 j., blijkt dat hij in 1581 geboren was.

3) M. Soermans, a. w., blz. 33. H. v. Rhenen, *Naaml. der pred. van Utrecht*, uitg. A. W. K. Voet, Utr. 1724, blz. 48. In de 1ste uitg. dezer *Naamlijst* leest men (blz. 108) achter zijn naam ten onrechte „Utrechteenaar” in plaats van „Schiedammer”.

4) Hij nam deel aan de vergadering der gebannen Remonstranten, die van 30 Sept. tot 4 Oct. 1629 te Antwerpen werd gehouden, en teekende mede in Dec. 1623 een vertoog aan de Staten van Holland, waarin de onschuld der Remonstranten aan de conspiratie werd bepleit. Daarna hooren wij niets meer van hem (J. Tideman, *De stichting der Remonstr. Broederschap*, Amst. 1872, dl. I, blz. 99, 225, 292).

5) Hij werd den 5den Nov. 1605, op 16jarigen leeftijd, door den rector Arminius ingeschreven.

eerst de gemeente van Nieuw-Beijerland, vanwaar hij nog in hetzelfde jaar 1609 naar Delft vertrok ¹⁾. Dat hij in het begin van 1618 naar Den Haag werd geroepen, had hij aan den invloed van Wtenbogaert te danken. De groote omkeer van dat jaar had zijne afzetting ten gevolge. Maar hem ontbrak de moed zijner broeders; hij boog het hoofd, tot groote smart van Wtenbogaert en diens geestverwanten. Na eene openlijke schuldbelijdenis weder in genade aangenomen ²⁾, trad hij als prediker van Maasland op, waar hij werkzaam bleef tot 1628, toen hij andermaal werd afgezet, omdat hij heimelijk verstandhouding hield met de Remonstranten, en zich tegen zijne classis had verzet. Ook later gaf hij den kerkelijken nog meermalen redenen tot beklag ³⁾.

Jacobus was de oudste zoon van Petrus. In 1576 geboren, vertrok hij op vijftienjarigen leeftijd naar de Leidsche Hoogeschool, waar hij op 14 Nov. 1599 door den rector Joannes Heurnius werd ingeschreven ⁴⁾. Hij hoorde er de lessen van de godgeleerden Franciscus Junius en Lucas Trelcatius, Gomarus en Bertius ⁵⁾, misschien ook die van Bonaventura Vulcanius, Paulus Merula en Scaliger ⁶⁾. Dat hij zijn studententijd goed besteedde, heeft hij later bewezen. Hij behoorde tot de geleerdste predikanten van die dagen, en zijne verdiensten in dit opzicht werden niet enkel door zijne vrienden en geestverwanten, maar ook door

1) Soermans, a. w., blz. 15, 36, 42.

2) G. Brandt, *Hist. d. Reformatie*, dl. II, blz. 916 v., 937 vv.

3) Kist en Royaards, *Archief voor kerkel. geschied.*, dl. VII, blz. 196 vv., 219 vv., 228 vv., 235 v. Na zijne afzetting te Delft wonende, gaf hij een boekje uit, dat zeer werd afgekeurd. Misschien was dit getiteld: „Bedenkingen over de historie van 't Samaritaansche vrouwtje”, Delft, 8°, opgegeven door I. van Abkoude, *Naamregister*, Leiden, 1743, blz. 355. Het mocht mij niet gelukken, dit boekje te vinden.

4) In het *Album* wordt noch zijn leeftijd, noch zijne geboorte- of woonplaats, noch zijn studievak vermeld.

5) In zijn boek *Van de onderlinge verdraagzaamheid* noemt hij dezen „mijnen gewesenen Meester”.

6) Hij schijnt lang gestudeerd te hebben, daar hij eerst in 1600 als predikant optrad.

anderen erkend¹⁾. Ongetwijfeld heeft de gematigde en vredelievende Junius hem meer aangetrokken dan de strenge en strijdlustige Gomarus. Hij verliet de Academie, zonder het onderwijs van Arminius genoten te hebben. De predikanten Van den Borre, Dwinglo en Corvinus, later ijverige Remonstranten, kwamen, evenals Festus Hommius, eerst na zijn vertrek. Daarentegen ontmoeten wij onder de studenten van zijn tijd een aantal personen, die later behoorden tot zijne vrienden of tegenstanders, of althans tot hen, die in de gebeurtenissen tijdens het Bestand eene meer of minder belangrijke rol hebben gespeeld. Willem van Zijl, Carel Ryckewaert en Everard Booth werden zijne Utrechtsche ambtgenooten. Johannes van Naarssen van Dordrecht, alumnus van het Staten-College, werd een zijner meest vertrouwde vrienden, met wien hij eene drukke briefwisseling onderhield²⁾. In Eduard Poppius en den jongen Simon Goulart zou hij godgeleerden vinden, die zijne overtuiging deelden; de Vlamingen Willem Baudart en Antonius Walaeus, Sebastiaan Damman en Jeremias Bastingius zouden straks zich scharen aan de zijde der Contra-Remonstranten. Dat Adriaan Smout, eerlang zijn opvolger op zijne tweede standplaats, nog eens de kerk in rep en roer zou brengen, heeft hij even weinig vermoed, als dat de zoon van zijn leermeester Junius, Johan Casimir, zijn „Weeghschael” zou weerleggen. Onder hen, die hij als studenten aan de Academie leerde kennen, verdienen nog vermeld te worden Petrus Scriverius en Gerardus Vossius, Cornelis van der Myl en Gideon van Boetselaar, heer van Langerak, doch inzonderheid Huig de Groot, wien hij in later jaren meermalen zal hebben

1) In de *Brevis descriptio status, in quo est Ecclesia Catholica in partibus Belgii*, 1616, worden alle predikanten van Utrecht „satis indocti” genoemd, „excepto uno, Taurino nomine, qui videtur plusculum studuisse” (*Archief van het Aartsb. Utrecht*, dl. I, blz. 214).

2) De eenige brieven van Taurinus aan Narsius, die schijnen bewaard gebleven te zijn, bevinden zich in de verzameling van de Remonstr. kerk te Rotterdam (*Catal. v. handschr.*, N°. 1789 en 1790) en worden hierachter medegedeeld onder Bijl. B en C. De brieven aan Taurinus zijn allen verloren gegaan.

ontmoet. Al weten wij niet, in welke betrekking hij stond tot deze jongelieden, waaronder ouderen dan hij, toch is het niet zonder gewicht de omgeving te kennen, te midden waarvan hij zich tot het predikambt heeft voorbereid.

Zijn eerste werkkring was de gemeente van 't Woud, bij Delft ¹⁾. Vermoedelijk was zijn vader niet meer in leven ²⁾, toen hij in 1600 den dienst aanvaardde. Hij vertoefde hier ternauwernood een jaar, want reeds in 1601 werd hij naar Delftshaven beroepen. Hier bleef hij vier jaren werkzaam, naar het schijnt met vrucht, want noode stond men hem af, toen Utrecht hem begeerde ³⁾. Waarom men dáár juist op hem het oog gevestigd had, zal blijken, wanneer wij ons vooraf op de hoogte zullen hebben gesteld van den toestand der gemeente aldaar.

De Utrechtsche gemeente verkeerde in een geheel bijzonderen toestand. Men weet, in welken geest Huibert Duifhuis hier de Hervorming had gepredikt. Naast hem hadden de volgelingen van Calvijn eene andere gemeente

---

1) Soermans, a. w., blz. 40, 46. Van Rhenen, a. w., blz. 31. Voet, a. w., blz. 8. De gemeente wordt aldaar „'t Rijke Woud” en „Rijkewoude” genoemd. Reeds in oorkonden van het laatst der 13de eeuw komt eene „ecclesia de Woude”, het gehucht „op 't Wout” voor. Toen zal het woud nog bestaan hebben, waaraan deze plaats haar naam ontleende, evenals Rijnsaterwoude, Zoeter(Zuider)woude, Hazerswoude, Abtswoude en Woubrugge genoemd zijn naar de bosschen, die in vroeger eeuwen den bodem van Holland bedekten.

2) Soermans geeft zijn sterfjaar niet op. Uit de komst van Ruard Acronius in 1599 meen ik te mogen opmaken, dat hij in het begin van dat jaar, of in het einde van 1598 overleed. Alle nasporingen, die de heer Fr. Haverschmidt, predikant te Schiedam, zich heeft getroost, zijn vruchteloos geweest. De protokollen van den kerkeraad beginnen eerst met 1640, en de oude grafboeken geven geen licht.

3) Taurinus werd te Delftshaven door Sam. Gruterus vervangen, naast wien in 1609 Smout optrad. Bij den strijd der partijen, die het gevolg was van het geschil der hoogleeraren Arminius en Gomarus, schaarde deze gemeente zich aan de zijde van den laatste.

opgericht. Weldra stonden de Consistorialen der Minderbroederskerk vijandig tegenover de leden der St. Jacobsparochie. Vond de laatste steun bij de regeering, de eersten trokken meer en meer het volk tot zich. De verzoening, door Leycester tot stand gebracht, was inderdaad niets anders dan eene gedwongene oplossing van de Duifhuisiaansche gemeente in de kerk, die geheel op Calvinistische leest werd geschoeid. Toen deze landvoogd het veld moest ruimen, bleef de reactie niet uit. De afgezette regenten kwamen weder op het kussen, de predikanten ontvingen gezamenlijk hun ontslag, en al werd de gemeente van St. Jacob niet in den vroegeren vorm hersteld, de Hervormde kerk van het geheele Sticht zag zich onder voogdij van den magistraat gebracht en ontving in 1590 een reglement, waarbij haar inderdaad alle vrijheid van beweging werd ontzegd. De Staten meenden op deze wijze voorgoed een einde te maken aan de woelingen der Calvinisten, terwijl de vroedschap van Utrecht aan de 25 artikelen nog een zestal toevoegde ¹⁾. Wij kennen de gevolgen van dezen maatregel uit de levensgeschiedenis van Wtenbogaert ²⁾. De ontevredenheid onder het volk verkreeg zulke afmetingen, dat het eindelijk geraden bleek, de teugels een weinig te vieren. Door tusschenkomst van Junius en Wtenbogaert werden in 1593 enkele wijzigingen in deze kerkordening gemaakt, waarbij aan den kerkeraad van Utrecht althans eenige invloed op de keuze van predikanten, ouderlingen en diakenen werd gegeven. Het heette, dat deze regeling slechts eene voorloopige was, dat men zich voorbehield om later, wanneer de gemoederen geheel tot rust gekomen zouden zijn, grootere vrijheden aan de kerk te verleen. Alles bleef evenwel van jaar tot jaar op den ouden voet, behoudens een paar onbeduidende veranderingen, en de kerkelijke toestanden te Utrecht verschilden zeer van die

1) C. Hooijer, *Oude kerkordeningen*, Zalt-Bommel, 1865, blz. 284 vv.

2) Zie mijn *J. Wtenbogaert en zijn tijd*, dl. I, 3de en 6de hoofdst., alsmede „De Utrechtsche Synoden van 1606 en 1612” in *Vaderl. letteroef.* 1868.

in andere gewesten. Eerst in 1618 werd de Stichtsche kerk in het verband der Gereformeerde kerk der Vereenigde Nederlanden opgenomen.

Hoe het in de gemeente te Utrecht gesteld was op het tijdstip dat Taurinus aldaar den dienst zou aanvaarden, weten wij tot in de kleinste bijzonderheden. Wij danken die wetenschap aan een der predikanten, Johannes Gerobulus, die in 1603 eene uitvoerige beschrijving gaf „van den staet der Gereformeerde kercke, die den Sone Gods binnen Utrecht door 't Evangelium vergadert wert” ¹⁾, waarin ook het schoolwezen, de armbedeeling, kortom alles wat direct of indirect kon geacht worden tot de kerkelijke aangelegenheden te behooren, ter sprake wordt gebracht. Eigenlijk is zijn geschrift eene soort van apologie. Hij heeft de pen opgevat, om aan de lasterlijke geruchten omtrent den staat van zaken te Utrecht sedert de omwenteling van 1589 voorgoed een einde te maken ²⁾. Blijkbaar is hij zeer ingenomen met de wijze, waarop alles geregeld is, en hij roemt, in zijne opdracht aan de regeering van stad en land, de wijsheid van de magistraten, die door volharding de reformatie hadden gebracht op den tegenwoordigen voet, al bleef het groote werk onvoltooid, zoolang de kleine steden en het platteland nog niet „tot eene behoorlyke conformiteyt” waren gebracht. Als men elders maar eens wist, hoe het in Utrecht toeging, zou men reden hebben tot dankbare blijdschap. Immers waren

---

1) Het boekje, waarvan de hoogl. J. I. Doedes een exemplaar bezit (*Collectie van rariora*, Utr. 1887, blz. 59), verscheen oorspronkelijk in kl. 8°. bij J. W. van Rhenen te Utrecht. In 1801 werd aldaar door Mr. P. van Musschenbroek een herdruk uitgegeven in 8°. (J. T. Bodel Nijenhuis, *Typogr. lijst d. plaatsbeschr.*, Amst. 1862, N°. 2598). Al wat op de scholen betrekking heeft, werd daaruit door L. E. Bosch in den *Utrechtschen Volks-Almanak* voor 1843 overgenomen.

2) „Niet uyt eenige nieus- ofte eergiericheyt” had hij zich tot schrijven gezet, „maar uyt noot, tot bevorderinge der oprechte waarheyt, ende om ons, niemant quetsende ofte praejudicerende, te bevrijden van 't-gene dat ons dus-lange, sonder fundament, ende ofte uyt onwetenheyt, ofte uyt affecten, ongoddelijck nageseyt is. Verhopende ende betrouwende dat sulcx voortaan cesserem sal”.

de bepalingen van de kerkordening, waaronder men hier leefde, naar zijne overtuiging noch met Gods woord, noch met de besluiten van vroegere Nationale Synoden in strijd. Wat bijvoorbeeld „de bestelling des predic-ampts” betrof, waarover zooveel te doen was geweest, toen hij in 1590 alhier als predikant optrad, hem was gebleken, dat hierin niets was gedaan of nagelaten wat goed, noodig en stichtelijk was. De bediening des woords en der sacramenten geschiedde hier, zijns inziens, meer dan elders overeenkomstig den geest der Schrift. Ten aanzien van de inrichting der scholen en de vervulling der mindere kerkelijke bedieningen stond men bij andere kerken niet achter, al bleef er altijd nog veel te verbeteren. De armverzorging, vergeleken bij vroeger, gaf alle stof tot tevredenheid. Wat de kerkelijke vergaderingen betrof, de zorg voor de predikanten en hunne weduwen, de inrichting van den openbaren eeredienst, hij weet niet dat iets werd nagelaten, wat behoorde te geschieden. Zóó verre is het er van af, dat men hier zonder orde zou leven. Lette men op de bevordering van het huwelijk en hetgeen gerekend kon worden dienstig te zijn, om den invloed der kerk uit te breiden, waar elders was het beter dan hier? Inderdaad het was met de reformatie te Utrecht niet slechter gesteld dan in andere kerken. Nochtans ziet hij de tekortkomingen niet over het hoofd van hen, die anderen ambts- en plichtshalve moesten voorgaan in het goede, en erkent hij gaarne dat alle dingen nog niet geschiedden, zooals het behoorde; maar desniettemin was er alle grond, om zijn gevoel van dankbaarheid uit te spreken voor hetgeen de Staten en stedelijke magistraten hadden gedaan, ten einde aan den verwarden staat van weleer een einde te maken.

Jammer, dat de werkelijkheid met deze tamelijk rooskleurige beschouwing wel eenigszins in strijd bleek te zijn. In den boezem der gemeente waren er niet weinigen, die, hetzij uit gemoedelijke overtuiging, hetzij uit halsstarigheid, zich bij de opgedrongene kerkordening niet konden neerleggen, en telkens geraakten de hartstochten in beweging. Ook was een treurig gevolg van de willekeur,

waarmede de regenten telkens ingrepen in kerkelijke zaken, dat het uiterst moeielijk viel, bij vacaturen predikanten te vinden, die geschikt en genegen bleken te zijn, om hier den dienst te aanvaarden. Dat een Blockhoven, op wiens zedelijk gedrag vrij wat viel aan te merken, zijn ontslag had ontvangen, behoefde niemand af te schrikken, maar het voorbeeld van Ursinus had geleerd, wat hem te wachten stond, die het waagde eene meening uit te spreken, afwijkende van de inzichten der heeren regenten. Het zielelental der gemeente nam toe, weshalve het beroepen van een vijfden predikant werd toegestaan, maar de pogingen om deze plaats te doen vervullen mislukten voor en na. Tot overmaat van smart ziet men zich gedrongen, den predikant Bergerus ¹⁾ af te zetten. De grieven, die tegen hem worden ingebracht, zijn waarlijk niet gering. Hij heeft den predikant Fontanus van Arnhem belasterd, bij den schout een diaken aangeklaagd, omdat deze geweigerd had eene overspelige vrouw te bedeele, andere diakenen voor „nebulones” en „diabolen” uitgemaakt, omdat zij hem hadden durven berispen over zijn gedrag. De bewijzen zijn voorhanden, dat hij zich aan allerlei oplichterijen heeft schuldig gemaakt, en onder anderen met zekere weduwe eene valsche obligatie heeft opgesteld. Voorts oefent hij de genees- en heilkunde uit, zich beroepende op een promotiebrief; doch toen de overlieden van het chirurgijns-gild verlangden dit stuk te zien, had hij hen met een broodmes bedreigd. De wijze, waarop hij voorgeeft zieken te kunnen genezen, is zeker nog al bedenkelijk; want hij bedient zich van toovermiddelen en maakt zijne patienten diets, dat zij behekst zijn ²⁾. Maar nog het meest heeft hij ergernis gegeven door zijne preeken. De bordeeltaal, waarvan hij zich

1) Johannes Mauritius Bergerus van Ebersberch, was in 1600 uit Gelderland gekomen (v. Rhenen, a. w., blz. 29; Voet, a. w., blz. 7).

2) Aan iemand had hij als geneesmiddel voorgeschreven, drie tanden van een schedel tot poeder te stampen, en dat in te nemen. Voor den zoon van een koopman, die aan vallende ziekte leed, begroef hij kruiden in den grond, verzekerende dat de patient genezen zou zijn, zoodra ze verrot waren.

op den kansel soms bediende, heeft hem den bijnaam bezorgd van Broer Cornelisz. van Brugge ¹⁾. De strenge Calvinisten heeft hij in het harnas gejaagd door te zeggen: „De joden wilden niet in het rechthuis van Pilatus gaan, om niet verontreinigd te worden; zoo doen ook onze oude Consistorianten: zij willen de predikanten niet hooren en scheuren de gemeente”. Bij eene andere gelegenheid heeft hij hun voor de voeten geworpen: „Die oude Consistorianten zijn een handvol boeven en woekeraars, die tweeën-dertig ten honderd nemen, ons willen regeeren en hun eigen huis niet kunnen besturen” ²⁾. Geen wonder, dat er groote ontevredenheid is. De kerkeraad doet intusschen zijn plicht. Men heeft Bergerus reeds de bediening en het gebruik van het Avondmaal ontzegd en wendt zich tot Burgemeesters en Schepenen. In tegenwoordigheid van afgevaardigden uit hun midden wordt de aangeklaagde bij herhaling gehoord. Hij zoekt allerlei uitvluchten, beklagt zich bij de vroedschap, dat de drie predikanten te gelijk zijne beschuldigers en rechters zijn. Maar niets mag baten; den 7den Maart 1605 wordt hij afgezet, met goedkeuring van den magistraat ³⁾.

1) O. a. had hij gezegd: „Wie zal ons scheiden van de liefde Christi? De duivel noch zijn moer”. En bij eene lijdenspredikatie: „De krijgsknechten hebben Jezus een mantel omgehangen, die drie jaren achter de kist had gelegen en door de ratten en muizen bepist was”.

2) *Hand. v. d. kerkeraad*, 16, 23, 31 Jan. 1605. De acte van beschuldiging, 25 punten omvattende, beslaat 7 fol. bladzijden.

3) Uit de *Hand. v. d. kerkeraad* blijkt verder het volgende. Bergerus wendde zich 5 Aug. tot de Staten van Utrecht met een request, waarin hij niet onduidelijk te kennen gaf, op grond van onrechtvaardige beschuldigingen te zijn afgezet, en verzocht, ergens op het platte land in dienst gesteld te worden. Na ingewonnen advies van de vroedschap en den kerkeraad werd hierop afwijzend beschikt (12 Aug.); om in genade weder aangenomen te worden, diende hij het hoofd in den schoot te leggen. Hij verklaarde zich eindelijk hiertoe bereid, waarop hem een formulier van schuldbelijdenis werd gezonden, hetwelk onderteeekend terugkwam. Toen hij die schuldbelijdenis met betraande oogen voor eene commissie had herhaald, werd hij weder ten avondmaal toegelaten (29 Aug., 12, 25 Sept.). Toch bleef men vooralsnog ongenegen, hem elders in het Sticht in dienst te stellen, uit vrees van aanleiding te geven tot nieuwe beroeringen (2 Oct.). Naar het schijnt, trok hij zich

Juist in dezen tijd kwam Wtenbogaert te Utrecht. Zoolang de regeering als de kerkeraad verlangde zijne hulp, om de gemeente met raad en daad bij te staan. Hij bleef er van Maart tot Mei, en een der belangrijkste vruchten van zijne bemoeiingen was, dat de bepalingen van 1593 werden ingetrokken ¹⁾. Zoolang er echter geene kerkorde door eene synode was vastgesteld, onder goedkeuring van de Staten, dienden er enkele bepalingen te zijn. Deze werden door de predikanten met Wtenbogaert ontworpen, en de kerkeraad hechte er zijn zegel aan. Den 25sten Maart kon eene commissie het verblijvend bericht brengen, dat de vroedschap deze regeling had goedgekeurd ²⁾. In 1593, zoo heet het in deze acte, zijn eenige artikelen vastgesteld betreffende de regeering en de bediening der kerk, naar de gelegenheid des tijds, niet als eene altijddurende wet en met de bedoeling om deze gemeente in den vorm van kerkbestuur af te zonderen van alle andere in de Geünieerde Provinciën, maar om voorloopig orde op alles te stellen, totdat er meer rust en eenheid in de gemeente gekomen zou zijn. Na de wijzigingen, van tijd tot tijd daarin gebracht, en de afwijkingen van de letter dezer kerkelijke wet, waartegen de regeering zich niet verzet had, zoodat het grootste gedeelte der oude artikelen reeds in onbruik was geraakt, achtte de raad op verzoek van den kerkeraad thans het oogenblik gekomen, om ten aanzien van de evangelieprediking, de bediening der sacramenten en de

---

ergens op het land terug, waar hij zich weldra weder schuldig maakte aan het inzegenen van huwelijken, die, hetzij door de ouders of door anderen, op grond van wettige bezwaren geweigerd waren (29 Nov. 1607), iets waarin hij vroeger ook misdreven had. Hij zette zich later in Amsterdam als geneeskundige neer, waar hij op Trigland, die hem persoonlijk leerde kennen, een zeer ongunstigen indruk maakte (*Kerk. Geschied.*, blz. 805). In 1614 had hij den moed, aan burgemeesters van Utrecht eene attestatie te vragen, dat hij met eere van hen gescheiden was. De kerkeraad adviseerde, dat hij tevreden moest zijn met het afscheid, hem in 1605 gegeven (17 Mei).

1) Zie deze artikelen bij Bor, Bk. XXX, blz. 733.

2) *Hand. v. d. kerkeraad*, 13, 22 en 25 Maart. Den 8sten April werd de acte, „in francijn” geschreven, in den kerkeraad gelezen. Zie het stuk uit de *Resol. v. d. Raad*, afgedrukt in *Dotd's Archief*, dl. IV, blz. 339.

uitoefening van de kerkelijke tucht vrijheid te geven, zich te voegen naar hetgeen in de naburige kerken gebruikelijk was, zonder zich verder aan bovengenoemde artikelen te storen. Men hield zich overtuigd, dat predikanten zoowel als kerkeradsleden zich zouden beijveren, om de rust te bewaren en om niemand oorzaak tot klachten te geven, en dat zij bij de uitoefening van de discipline met de grootste zachtmoedigheid en gematigdheid te werk zouden gaan. Wat aangaat het beroepen van predikanten en de keuze van ouderlingen en diakenen, zoo luidt het verder, dient er een vaste regel gesteld te worden. Daarom, zoo er een predikant noodig is, zal de kerkeraad dit den raad aandienen, waarna vier magistraatspersonen, „doende openbare professie van de gereformeerde religie”, zullen worden aangewezen, om met even zooveel kerkeradsleden de beroepingscommissie te vormen. Hij, op wien de keuze is gevallen, zal, na door regeering en kerk te zijn goedgekeurd, door beiden beroepen worden. Mocht een predikant zich misdragen, dan zal de kerkeraad niet tot schorsing en afzetting overgaan zonder voorkennis en goedkeuring van den raad. Voor de verkiezing van ouderlingen en diakenen zal de kerkeraad een dubbeltal voordragen, waaruit de magistraat eene keuze heeft te doen. Deze bepalingen bleven kracht van wet behouden, totdat eene Nationale Synode, op gezag van de Staten Generaal en de Staten van dit gewest, eene definitieve kerkordening zou hebben afgekondigd.

Men bezat dus nu een reglement, dat bij alle vrijheid die het liet, toch in de hoofdzaak nog altijd zeer afweek van de voorschriften, die men bijna overal elders, met name in Holland, gewoon was te volgen ¹⁾, maar waarmede politieken en kerkelijken voor het oogenblik vrede konden hebben. Volgens de bepaling, die uit de oude artikelen

---

1) Gerobulus (a. w.) beroept zich, om te bewijzen dat het in Utrecht niet anders toeging dan in de naburige kerken, alleen op Middelburg en op de Kerkordening der Staten van Holland van 1591, die echter niet ingevoerd kon worden.

waren overgenomen, kon thans met het beroepingswerk een begin worden gemaakt. Allereerst moest in de behoefte van het oogenblik worden voorzien. Overal volgde men de gewoonte om, bij gebrek aan een voldoende aantal predikanten, tijdelijk andere van zustergemeenten te leenen. Zoo had Den Haag thans Wtenbogaert afgestaan, maar als de bepaalde tijd verstreken zou zijn, moest hij onherroepelijk vertrekken, om den Prins in het leger te volgen. Daarom besloot men, Adriaan van den Borre van Leiden en Joannes Matthisius van Haaren ter leen te verzoeken. Wtenbogaert gaat zelf met den oudsten predikant in dienst en een ouderling eerst naar den raad, om vergunning te vragen, daarna naar de beide steden, en hij heeft de voldoening, dat Matthisius voor zes weken, Van den Borre voor drie maanden wordt afgestaan. Thans vormt zich eene commissie voor het beroep, bestaande vanwege den magistraat uit twee schepenen en twee raden, vanwege den kerkeraad uit de beide oudste predikanten en een tweetal ouderlingen, en deze vestigt eenparig hare keuze op Johannes Wtenbogaert ¹⁾. Wij weten, dat de pogingen, toen en later bij herhaling aangewend om den hofprediker weder te verbinden aan zijne geboorteplaats, die een onvervreemdbaar recht op hem meende te hebben, vruchteloos zijn geweest ²⁾. Zijnerzijds toonde hij zich van den aanvang niet ongenegen, om aan dien wensch te gemoet te komen, en naarmate de kerkelijke verwickelingen in Holland in omvang en beteekenis toenamen, werd het hem te meer ernst met dien terugkeer naar zijne vaderstad. Maar waren de predikanten van dien tijd aan hunne gemeenten en classen, aan magistraten en ambachtsheeren gebonden door banden, die zeer moeielijk, soms onmogelijk konden losgemaakt worden, een Wtenbogaert gevoelde zich op zijne standplaats minder dan iemand vrij. Nochtans belette hem dit niet, herhaaldelijk naar Utrecht weder te keeren, op de stadsgemeente en de geheele kerk van het

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 8, 15, 22 Apr.

2) *J. Wtenbogaert en zijn tijd*, dl. I, blz. 235 vv.; II, 5de hoofdst.

Sticht een veelbeteekenenden invloed uit te oefenen, en zijne hulp te verleen, telkens wanneer daarop een beroep werd gedaan.

De zes weken van Matthisius waren spoedig om, en Haarlem wilde niet van verlenging weten ¹⁾. In den kerkeraad werd door enkelen het voorstel gedaan, om Werner Helmichius van Amsterdam ter leen te verzoeken. Hij was evenals Wtenbogaert een stadgenoot, had te gelijk met dezen onder het oude consistorie in de dagen van Leicester gediend, en was te gelijk met hem in 1589 ontslagen. Doch Helmichius was van eene andere denkwijze, en hoezeer hij zich altijd als een gematigd en verdraagzaam Calvinist had doen kennen, in de gegeven omstandigheden was het voor de rust der gemeente niet raadzaam, hem thans op den kansel te brengen ²⁾. Eenparig werd besloten niet dezen, maar Joannes Dibbits van Dordrecht uit te noodigen. Wtenbogaert, die op weg naar het leger deze vergadering bijwoonde, was bereid, met een ouderling naar Dordrecht te gaan, en verkreeg dat Dibbits voor zes weken werd afgestaan. In die zelfde vergadering handelde men over het beroep, waarmede toch eindelijk een begin diende gemaakt te worden. Men noemde de namen van Jacobus Taurinus, Petrus Sonnius van Ede en Lambert de Rijcke van Bergen op Zoom, besloot deze predikanten eerst te hooren en, zoo men een gunstigen indruk ontving van hunne personen en gaven, hen uit te noodigen om eens te Utrecht op te treden, opdat de regeering en de gemeente in staat zouden zijn, mede een oordeel te vellen. Zoo geschiedde het, dat Taurinus den 3^{den} Juli voor het eerst in de Donkerk den kansel beklom ³⁾. Weldra volgde

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 20 Mei. Hij vertrok 25 Juni met brieven van dankzegging.

2) „Om seeckere goede consideratien, den persoon endé den dienst W. Helmichij niet nadeelich sijnde, niet twijfelende of bij vervolch van tijd hetselve bequamelijcke soude konnen te weghe gebracht worden” (l. a. p., 1 Juni).

3) Sonnius preekte den 10^{den} Juli. De Rijcke schijnt niet bevallen te zijn; althans hij kwam niet.

de samenstelling der commissie, die den 17den Juli, „na gedane gebeden tot God”, eenparig goedvond, den predikant van Delftshaven te beroepen ¹⁾. Magistraat en kerkeraad vereenigden zich met deze keuze, en de predikant Caesarius werd met den ouderling Ellert van Helsdingen naar Den Haag afgevaardigd, met het dringend verzoek aan Wtenbogaert, om naar Delft en Delftshaven te gaan, ten einde bij de betrokken autoriteiten het ontslag van Taurinus te bewerken ²⁾. Zijne veelvermogende tusschenkomst werd noodig geacht, om eene teleurstelling te voorkomen.

Men heeft in later jaren, toen Taurinus zich als een der voorvechters van de Remonstrantsche partij had doen kennen, aan Wtenbogaert verweten, dat hij dezen man te Utrecht zou hebben gebracht, wel wetende wien hij aanbeval, gelijk hij ook andere predikanten van denzelfden geest aldaar zou hebben ingedrongen ³⁾. Hij ontkende echter ten sterkste, dat hij zich aan zulk eene handelwijze had schuldig gemaakt. Allen waren gekomen door een wettig beroep van de overheid en de kerk, terwijl aan alle bepalingen van het reglement was voldaan. Iemand aanbevelen was nog niet, hem in de kerk te brengen; en had de tegenpartij niet hetzelfde gedaan? De meeste predikanten waren te Utrecht gekomen, vóórdat de Remonstrantie nog in de wereld was, en die daarna optraden,

---

1) Uit de vroedschap waren afgevaardigd de schepenen Jacob van Bommel, Jan Gerrits van der Lid en Jacob van Medenblick, alsmede de raad Willem Willemsz.; uit den kerkeraad de predikanten Caesarius en Booth en de ouderlingen Aernt van de Sande en Bernt Wtenengh. Dezelfde commissie besloot tevens, verlenging voor de leening van Van den Borre aan te vragen, die nog werd toegestaan tot 28 Aug., alsmede met het beroepingswerk niet verder te gaan, vóór men Nicolaas Dammius van Brielle had gehoord, van wien echter daarna geen sprake meer is (t. a. p.).

2) T. a. p., 28 Juli.

3) In de voorrede vóór de *Acta des Nation. Synodi*, Dordr. 1621, wordt met zoovele woorden gezegd, dat Wtenbogaert „eenighe remonstrantsche predicanten, ende onder deselve Jac. Taurinum, een oproerich ende wreet mensche, in de kercke inghevoert heeft”. Verg. Trigland, *Kerckel. Gesch.*, blz. 806.

werden zonder zijn toedoen gekozen ¹⁾. Bovendien vergat men geheel en al, dat door zijne bemoeiing Dibbits was overgekomen, en dat hij getracht had Damman aan Utrecht te verbinden. Wat Taurinus aanging, „het is een ander”, zegt hij, en ik vermoed dat hij den predikant Booth bedoelt ²⁾, „die hem daar heeft gerecommandeerd, buiten mijn weten. Ik vernam het eerst, toen men besloten was hem te beroepen. Taurinus was de aanbeveling waard, maar de eer van komt Wtenbogaert niet toe. Wettig was hij te Delftshaven beroepen, en met groote moeite werd die gemeente bewogen hem af te staan” ³⁾. Zoo was het inderdaad: op 3 Augustus kwam bij den kerkeraad het bericht in, dat men te Delftshaven niet geslaagd was. Er waren aanbevelingsbrieven van den Raad en van Gecommitteerde Raden van Holland gevraagd, om ze in handen te stellen van den magistraat van Delft, opdat deze het verzoek met aandrang zou overbrengen aan de gedeputeerden van de classis van Rotterdam en Schieland. De predikant Caesarius ging zelf naar Rotterdam, om in de classicale vergadering de zaak te bevorderen, en eerst den 8sten Augustus kon deze melden, dat Taurinus met toestemming van de regeering van Delft, van de kerk van Delftshaven en de classis van Rotterdam de beroeping had aangenomen. Op 2 October werden zijne attestatiën aan den kerkeraad overgelegd, waarop hij den volgenden Zondag aan de gemeente voorgesteld en den 19den bevestigd werd ⁴⁾.

1) Namelijk Frederici, van Zijl en Nypoort. Alleen had hij bij het beroep van den eersten zijne hulp verleend, om dezen los te maken van zijne standplaats (*Oorspronck der Nederl. kerckel. geschillen*, blz. 39 vv.). Reeds in 1618 schreef hij: „Wtenbogaert heeft noch remonstrant, noch remonstrantsche leer te Utrecht ingevoerd. De leeraars die daar den Heer dienen zijn er door hem niet gebracht, maar wettig door degenen wien het toekwam, allen mannen van goede getuigenis” (*Noodighe antwoordt op der Contra-Rem. Teghen-vertooch*, dl. II, blz. 107).

2) Ik leid dit enkel hieruit af, dat deze den veelbelovenden jongeling in zijn studietijd had leeren kennen, en met hem te Leiden de vriendschap had gesloten, die beiden zoo innig aan elkander verbonden heeft.

3) Wtenbogaert, a. w.

4) *Hand. v. d. kerkeraad*.

Zoo zag Jacobus Taurinus op negen-en-twintigjarigen leeftijd zich geroepen, om in de aloude bisschopsstad de Hervorming te handhaven en uit te breiden. Klaagde men elders, dat er nog zooveel krypto-katholieken, vooral onder de meer aanzienlijken, zelfs onder de regenten werden gevonden, hier was het getal dergenen, die nog geen professie van de religie gedaan hadden, zeker niet gering. Daarbij maakte de verhouding tusschen kerk en staat de vervulling van het predikambt hier niet gemakkelijk, en was er veel zeemanschap noodig, om niet op gevaarlijke klippen te stooten. Voorts werd er groote voorzichtigheid en gematigdheid vereischt, ten einde het vuur der tweedracht, dat nog altijd in den boezem der gemeente smeulde, niet weder in laaie vlammen te doen uitslaan, maar langzamerhand geheel te dooven. Of de jonge, zeker hoogst bekwame en volijverige predikant in staat zou zijn, om aan alle eischen te voldoen, moest de tijd leeren.

Van de ambtgenooten, die hij te Utrecht vond, was Henricus Caesarius ¹⁾ de oudste in dienst, want bij de omkeering van 1589 was hij naar Utrecht geroepen. De vijf-en-vijftigjare had een veelbewogen jeugd achter den rug en een schat van ervaring opgedaan. Toen hij als knaap in zijne geboorteplaats Zalt-Bommel op de schoolbanken zat, had Cicero hem reeds op gezag van Plato geleerd, dat een mensch niet voor zijn eigen genot leeft; ouders, vrienden en vooral het vaderland, ze hebben allen voor een deel recht op hem. Ook de Stoïcijnen zeiden, dat, terwijl de aarde alles voortbrengt ter wille van den mensch, deze alleen ter wille zijner medemenschen geboren wordt. Die lessen had hij nooit vergeten. Natuurlijk was hij in den schoot der moederkerk opgevoed, doch reeds in 1566 bevonden zich te Bommel vele hervormden, waartoe zijne neven, de broeders Seris en Hendrik Miechilsz. behoorden, alsmede een oom van den lateren predikant Albert Selcart, namelijk Hubert Selcart, die, met den bijbel in de hand,

---

1) Hij heette eigenlijk Hendrik de Keyser, maar zijne tijdgenooten hebben hem altijd met dien Latijnschen naam gencemd.

openlijk op de markt te velde trok tegen de paapsche afgoderij, doch zijne stoutmoedigheid met den marteldood boette ¹⁾). Als jongeling was hij getuige geweest van de geestdrift der Hervormden, toen Johannes Ceporinus ²⁾ als eerste predikant optrad. Helaas, de komst van Alva had alle verwachtingen der Evangelischen verijdeld. Ceporinus nam met een aantal burgers de wijk, en Caesarius ging zijne studiën te Keulen voortzetten. Toen hij eens heimelijk in zijne vaderstad terugkwam, moest hij het aanzien, hoe „vrome burgers” op het schavot onthalsd en hunne lijken daarna door beulsknechts onder schandelijke spotternij onder den grond gestopt werden. Maar in 1572 kwam er verlossing. Het gelukte op 1 Augustus met hulp van Dirk van Haaften, Heer van Gameren, een handvol gewapenden, „in de boonen liggende”, door de Boschpoort binnen te krijgen, en van dat oogenblik was de stad aan 's Prinsen zijde gebracht. Hij zelf stond toen reeds als rector aan het hoofd der Latijnsche of parochieschool aldaar. Zijne ouders hadden hem voor het priesterambt bestemd, en tot zijn zeventiende jaar bleef hij een gehoorzaam zoon der kerk; maar sedert Petrus Langenius Agrippa als rector uit Den Bosch naar Bommel was gekomen, werd hij onder diens leiding voor de Hervorming gewonnen ³⁾. Had hij aanvankelijk zijne overtuiging geheim moeten houden, nu kon hij haar openlijk uitspreken. Hoe verheugde hij zich in den tijdelijken terugkeer van Ceporinus, in de komst van Caspar Grevinchoven en vooral in het optreden van Joannes Leo ⁴⁾. Hij heeft geene woorden genoeg, om de welsprekendheid, de geleerdheid, de vroomheid en den ijver van dezen predikant te roemen. Deze had in hem,

1) Alle deze bijzonderheden zijn ontleend aan de voorrede vóór zijn „Danck sermooen” van 1609 (zie mijne *Bibl. der remonstr. geschr.*, blz. 158), overgenomen in de *Beschryving der stad Bommel*, Arnh. 1765, blz. 181 vv.

2) Zie J. G. R. Acquoy, *Jan van Venray (Joh. Ceporinus)*, 's Hertogenb. 1873.

3) Acquoy, a. w., blz. 8 v.

4) Vader van Hendrik Leo, bekend als remonstrantsch predikant (J. Tideman, *Biogr. naamljst*, Haarl. 1847).

den ouderling der gemeente, de begeerte gewekt, om zijne gaven aan den dienst der Hervormde kerk te wijden. Taffin, de hofprediker van den Prins, had hem op eene classicale vergadering geëxamineerd en toegelaten. Na enkele proefpreken te hebben gehouden, was hij in 1577 te Dordrecht beroepen, vanwaar hij nog in hetzelfde jaar naar Schoonhoven vertrok, om na twaalf jaren in Utrecht een nieuwen werkkring te vinden ¹⁾. Nu wij deze bijzonderheden kennen, begrijpen wij beter, welk een invloed hij geoeffend heeft op eene gemeente, die hij met onverflauwde liefde heeft gediend, totdat zijne hooge jaren en het afnemen zijner krachten hem in 1618 een ontslag deden vragen, hetwelk hem toch zou zijn gegeven. Meer man van het woord en van de daad dan van de pen ²⁾, schijnt hij jaren lang de meest geliefde prediker geweest te zijn, totdat de godgeleerde geschillen velen van hem vervreemdden. Want al mengde hij zich niet in den leerstelligen strijd, eene verdraagzaamheid, als hij voorstond, was niet naar den smaak der strenge Calvinisten. Met de regenten, die zijne

---

1) G. D. J. Schotel, *Kerk. Dordrecht*, dl. I, blz. 102, 148; H. van Berkum, *Beschryf. van Schoonhoven*, blz. 413; Soermans (a. w. blz. 68), die onjuist 1581 opgeeft voor het jaar van zijn vertrek naar Utrecht; van Rhenen, a. w., blz. 24 v. Vgl. Van der Aa's *Biogr. Woordenb. der Nederl.*

2) Behalve hovengenoemd „Danck Sermoon”, gaf hij nog uit in 1602 „Sterftroost” (in den oudsten Catalogus van de Utrechtsche Bibliotheek vermeld, maar spoorloos verdwenen), „Theylige Emaus” (zie hieronder), een boekje getiteld „Ziel, hemel en helle”, Utrecht 1622 (J. van Abkoude, *Naamregister, Aanhangel en vervolg*, Leiden, 1745, blz. 40), dat ik nergens heb kunnen vinden, en „Staet der regeringhe, nae den wijsen Raedt van Iethro tot Moses, Exod. 18, vs. 21. 22 voor-gesteld alle Overheeden, hooge ende leege, enz., een tractaet, weesende schriftuerlick, historisch, politijck ende morael”, Utrecht, Jan Amelisz. 1625, 40. Dit geschrift, waarvan de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht een exemplaar bezit, bewijst dat Caesarius een man was van groote belesenheid, en bevat zijn keurig portret op 75-jarigen leeftijd, vervaardigd door Crisp. de Pas, met dit onderschrift van een onbekende (A B).

Jam rude donatus, populum qui pascere verbo
 Quondam solebas, principes doces viros
 Nuper et ut templum sic nunc tibi curia aperta est
 Hinc Caesaris vel iure nomen obtines.

verdiensten erkennen ¹⁾, verkeerde hij op den besten voet. Blijkbaar was hij de ziel van den kerkeraad, die bij alle belangrijke aangelegenheden rekende op zijne voorlichting en medewerking. Dat hij de leidsman werd der jongere predikanten, die zich achter hem schaarden, laat zich denken. De wijze, waarop Taurinus later den strijd aanbond met de tegenpartij, moet zijne onverdeelde goedkeuring niet hebben weggedragen; in elk geval is hij niet in staat geweest, dezen vurigen kampioen te beteugelen, en den slag te voorkomen, die dezen en zijne geestverwanten onvermijdelijk treffen moest.

De ons reeds bekende Johannes Gerobulus ²⁾ was gelijktijdig met Caesarius te Utrecht beroepen, en had weinige weken later den dienst aldaar aanvaard. Het leven van dezen voormaligen prediker onder het kruis, die thans een leeftijd van zes-en-zestig jaren had bereikt, was niet minder merkwaardig geweest. Zijne verdiensten ten opzichte van de uitbreiding der Hervorming waren niet gering te schatten. Na 1572 vinden wij hem eerst te Vlissingen en daarna te Harderwijk. Te Utrecht had hij moeilijke tijden doorleefd, en bij den strijd der partijen gaf zijne houding weleens grond, om aan zijne oprechtheid te twijfelen. Taurinus zou ook in hem een raadsman hebben gevonden, wiens grondige kennis van de eigenaardige gesteldheid en de behoeften der gemeente hem ten goede zou zijn gekomen. Doch hij ontsliep reeds den 14^{den} Februari 1606.

---

1) Zoo vereerden de Staten-Generaal hem f 300 voor zijn geschrift, waarvan ik vruchteloos een exemplaar heb gezocht, getiteld: »Theylige Emaus anders figuer in waerhey, d. i. een beschryvinge van de heerlycke predicatie, die de Sone Gods, J. Chr. gedaen heeft op den heyligen Paeschdag, gaende met twee zijner discipelen naar Emaus (*Res. Gener.* 24 Dec. 1604). Hij ontving die belooning „ten regarde van zynen domesticquen last” — zijne vrouw, die hem omstreeks 1609 na eene echtvereeniging van ruim 31 jaren ontviel, Haesken, dochter van Hendrik de Vael, schonk hem tien kinderen — „ende dat deselve hier voor tyden ten dienste van den lande hem heeft laten gebruycken”.

2) Hij heette eigenlijk Oudraadt. Daar hij buiten mijn bestek ligt, ofschoon zijn persoon wel eene afzonderlijke behandeling verdient, vergenoeg ik mij met te verwijzen naar Van der Aa's *Biogr. woordenb.*

Als derden ambtgenoot vond Taurinus zijn voormaligen medestudent Everard Booth. Hij en een zoon van Caesarius hadden op stadskosten gestudeerd, de laatste in het buitenland ¹⁾, de eerste aan de academiën van Franeker en Leiden ²⁾. Gerardus Caesarius werd in 1601 aan de zijde van zijn vader geplaatst, helaas voor slechts weinige weken. Hij stierf in het volgend jaar, kort na zijne echtvereeniging ³⁾. In dat zelfde jaar werd Booth op verlangen van den magistraat tot predikant bevestigd. Reeds had hij door zijn huwelijk met Alida Ruysen den grondslag gelegd tot een gelukkig huisgezin, toen de beide vrienden in 1605 weder tot elkander kwamen. Booth, die drie jaren jonger was dan Taurinus, schijnt door zijn vroom gemoed en beminnelijk karakter veler harten voor zich gewonnen te hebben. Zijn vroegtijdige dood trof niet alleen zijne vrienden en geestverwanten, maar was ook, gelijk ons later blijken zal, een groot verlies voor de gemeente, die zijne nagedachtenis in eere hield.

Weinige dagen vóór Taurinus' komst was nog een vierde predikant te Utrecht bevestigd, namelijk Johannes Speenhoven. Eenige jaren geleden stond hij te 's Gravesande ⁴⁾,

---

1) Wij vinden hem in 1594 op de lijst der studenten te Herborn, een jaar later te Heidelberg, en in 1597 te Geneve (J. G. Frederiks, „Nederl. studenten te Herborn”, en J. de Wal, „Nederl. te Heidelberg”, in *Handel. van de Maatsch. d. Nederl. Letterk.*, 1887, blz. 95, 164. *Le livre du recteur*, Genève, 1860, p. 52). Hoewel hij Ultrajectinus genoemd wordt, is Bommel zeker zijne geboorteplaats geweest.

2) Hand. van den Raad in Dodt's *Archief*, dl. IV, blz. 330, 332. Zijn naam wordt daar Boetius geschreven. Hij was de zoon van Cornelis Booth en Sophia van Wyck en zal te Dordrecht in 1579 geboren zijn. Toen hij op 19-jarigen leeftijd naar Leiden vertrok, woonde hij echter te Utrecht, zoodat hij in het Album in 1598 ook als „Ultrajectinus” werd ingeschreven. Vgl. verder Van der Aa's *Biogr. woordenb.*, dl. II, blz. 821 v. — waar de vertaling van een der werken van Perkins door Meusevoet ten onrechte aan hem wordt toegeschreven — en de aldaar aangehaalde bronnen. Bij Van Rhenen en Voet, aa. ww., heeten hij en zijn broeder Abraham, die als predikant van Kamerijk in 1609 stierf, beiden „Utrechtenaars”.

3) Bij zijn huwelijk met Aleida Stellen, werd de bruiloft opgeluisterd door eene schenking van den magistraat (Dodt, a. w., blz. 330 v.).

4) Soermans, a. w., blz. 130, waar hij Spanhoven heet.

toen hij, vermoedelijk omstreeks 1598 en zeker op verlangens van Prins Maurits, naar Lingen was gezonden, dat den 12den November 1597 door Graaf Frederik van den Berg bij verdrag was overgegeven. Niemand was misschien beter geschikt, om de Hervorming in de stad en het graafschap in te voeren, dan Speenhoven, die, te Dortmund geboren ¹⁾, de toestanden aldaar beter dan anderen kende. Dat de Lingensche kerk werd ingericht tot eene classis van de Overijselsche synode, zal hoofdzakelijk zijn werk zijn geweest ²⁾. Overigens zijn ons van zijn arbeid aldaar geene bijzonderheden bekend ³⁾. Daarentegen kwam omtrent zijne houding bij de overgave der stad aan Spinola een bericht tot ons, dat wel de aandacht verdient. Gelijk bekend is, viel de Spaansche veldheer de Republiek in het oosten aan, terwijl Maurits met het leger in Vlaanderen stond. Hij rukte met groote snelheid voort, en behaalde de eene verovering na de andere, vóórdat de Prins kon aanrukken om hem te stuiten. Den 15den Augustus verscheen hij voor Lingen, dat niet in staat was een langdurig beleg te doorstaan, om ontzet af te wachten. Willem Cobben, de bevelhebber, een oud en gebrekkig man ⁴⁾, had maar 600 man te zijner beschikking, en het aantal weerbare burgers bedroeg ternauwernood 300. Er was gebrek aan ammunitie en aan geschikte manschappen om het geschut op de wallen te plaatsen. Aan een uitval viel niet te denken. Wat stond den inwoners te wachten, als de vesting stormenderhand werd ingenomen? Het laat zich denken, dat zij, op lijfsbehoud bedacht, aandrongen op eene over-

1) 3 Sept. 1571 (Brandt, *Hist. der Reform.*, dl. IV, bl. 653).

2) In 1603 was hij als vertegenwoordiger van die classis een der synodale gedeputeerden van Overijssel, en in 1604 scriba van de Synode te Zwolle (S. D. van Veen, „Reformatie der kerken in het Graafschap Lingen” in ons *Archief*, dl. I, blz. 353 vv.).

3) Een onderzoek, ter plaatse ingesteld door de vriendelijke tusshenkomst van Dr. J. P. Muller, predikant te Emden, heeft niets anders opgeleverd, dan dat aan Speenhoven in 1604, „als eerste dienaar des Godtl. Woorts te Lingen en Baccum”, 600 gulden zijn uitgekeerd.

4) „Senio fractus et gressu debilis”, zegt H. de Groot (*Annales*, Amst. 1657, p. 465).

gave bij verdrag, nu men vrijen aftocht kon bedingen. Toch scheen de bevelhebber besloten, tot het uiterste vol te houden, toen Speenhoven, volgens het verhaal van den geschiedschrijver Van Meteren ¹⁾, met den geheelen kerkeraad op de wallen verscheen, om Cobben onder tranen te bezweren, het leven van zooveel onnoozelen te verschoonen. Op het antwoord van den bevelhebber, dat hij zou doen, wat hij als man van eer verplicht was, zou Speenhoven hem met nadruk hebben voorgehouden, dat dan het onschuldig bloed, door zijne stijfhoofdigheid vergoten, zou komen over hem en zijne kinderen. Door het voorbeeld van den predikant aangemoedigd, dreigde nu het garnizoen, als Cobben niet capituleerde, een bolwerk te zullen bezetten, ten einde zelf met den vijand te onderhandelen. Zwichtende voor dezen drang, gaf de bevelhebber de stad den 18^{den} over, drie dagen vóórdat Maurits tot ontzet kwam opdagen. Wij begrijpen, dat deze verstoord was, en den bevelhebber naar Den Haag zond, om daar terechtgesteld te worden, maar het moet bevreedden, dat de Prins den predikant zijn ongenoegen niet deed gevoelen, indien deze werkelijk door zijn optreden den doorslag had gegeven. Integendeel was hij bereid, het verzoek van Wtenbogaert toe te staan, en Speenhoven vrijheid te vergunnen naar Utrecht te gaan, en nog wel „tot zoolang God het met Lingen anders zoude mogen voorzien hebben” ²⁾.

---

1) *Commentarien ofte Memorien*, Bk. 27. De Groot weet niets van Speenhoven. Hij deelt enkel mede, dat de krijgsraad besloot te capituleeren, en dat Cobben zich later verontschuldigde met te zeggen, dat de Nassausche vorsten en de naburige steden hem niet de verlangde hulp hadden gezonden, dat de burgerij weigerde de wachten te betrekken, en dat „plebs oppidana precibus minisque impulserat in tempora paciscendo imminens exitium antivertere”. Van Meteren zwijgt weder over Cobben's gebrekkigheid en bloohartigheid. De geschiedschrijvers Bentivoglio en Giustiniano verhalen ons wel uitvoerig wat buiten de vesting plaats had, maar van hetgeen daarbinnen omging wisten zij niets.

2) *Hand. v. d. kerkeraad*, 25 Sept. Te voren had Wtenbogaert uit Zutfen geschreven, dat hij den Prins nog wel niet had kunnen spreken, maar dat hij zich overtuigd hield van diens toestemming, zoodat men met het beroep gerust kon voortgaan (ald., 12 en 14 Sept.).

In elk geval is hem niet als schuld aangerekend, wat hij gemeend had als predikant uit menschlievendheid te moeten doen. In dit beroep had Wtenbogaert wel degelijk de hand gehad, hetgeen hij dan ook niet ontveinsde¹⁾. Dadelijk na den val van Lingen schreef hij naar Utrecht, om den buiten betrekking geraakten predikant, dien hij zeker te 's Gravesande gekend had, aan te bevelen. De vroedschap gaf den kerkeraad vergunning, Speenhoven te doen overkomen, en deze preekte den 18^{den} Augustus in den Dom. Men verklaarde eendrachtig, „groot genoeg te hebben in zijne gaven”, en het was dezelfde commissie, waardoor Taurinus werd beroepen, die eenparig hare stem op hem uitbracht „op 't believen van Z. Exc.” De getuigenissen, die Speenhoven kon overleggen van Heidelberg²⁾, de Classis van Den Haag, den magistraat en de kerk van 's Gravesande en van de regeering te Lingen, maakten het den raad en den kerkeraad gemakkelijk, het beroep goed te keuren, waarop de brieven naar den Prins en Wtenbogaert werden afgezonden. Zoodra de toestemming van Z. Exc. ontvangen was, werd hij in den dienst bevestigd³⁾.

Speenhoven zou een der ijverigste leeraars worden van de Utrechtsche gemeente en tevens een der warmste voorstanders van de meer vrijzinnige richting. Telkens zien wij hem aan de zijde van Taurinus, met wien hij hetzelfde beoogde. Hij was een man van het woord, niet van de pen. Minder door zijn uiterlijk dan wel door zijn omgang

1) „Ik”, zoo verhaalt Wtenbogaert (*Oorspronck*, blz. 39 vv.), onderschepte Speenhovium, soo deselve uyt Lingen quam, hem versoekende gheen dienst elders te willen aennemem, alvoren hy syne gaven t'Utrecht hadde laeten hooren; 't welck hy met consent van S. Exc. (in wiens dienst Speenhovius was geweest) belooft hebbende, en dede Wtenbogaert niet anders dan dat hy Speenhovio brieven van adresse mede gaff aen syne kennisse t'Utrecht, op de welcke syne gaven gehoort wierden, ende gehoort synde wierdt hy by de kercken-raedt ende kercke datelick beroepen”.

2) In *Die Matrikel der Universität Heidelberg*, hrsg. von G. Toepke (Heid. 1884—86), komt zijn naam echter niet voor.

3) *Hand. v. d. kerkeraad*, 16 Aug.

en zijn karakter wist hij velen voor zich in te nemen. „Die hem gekend hebben”, getuigt Brandt, „zeggen dat hij stuursch was van opzicht, maar zeer vriendelijk van taal en zeden, geleerd en welsprekend”¹⁾.

De lijst der Utrechtsche predikanten, met wie Taurinus geroepen werd saam te werken, zou niet volledig zijn, indien ik Charles de Nielles verzwegg. Sedert 1584 bestond te Utrecht eene Waalsche gemeente. De protestantsche vluchtelingen uit de zuidelijke Nederlanden hoorden hier het eerst de prediking van Wtenbogaert en Helmichius. Hun vertrek in 1589 was voor de gemeente een gevoelige slag, dien zij eerst langzamerhand te boven kwam. Bij het begin der 17de eeuw scheen zij eene betere toekomst te gemoet te gaan, vooral sedert De Nielles in 1604 uit Keulen tot hen was overgekomen. Onder de vervolging opgegroeid — zijn vader had met François du Jon in 1566 te Antwerpen bij de vlammen der brandstapels het evangelie verkondigd²⁾ — had hij zich met hart en ziel aan den dienst der kerk gewijd. Hij paarde innige vroomheid aan grondige geleerdheid, en stelde broederlijke liefde verre boven strenge rechtzinnigheid. Voor zijn ambtgenoot bij de Amsterdamsche gemeente, Goulart, sprong hij in de bres, toen deze was verongelikt, en de ijveraar De Bassecourt vond in hem een ernstig bestrijder. Ofschoon Taurinus en De Nielles, beiden van gelijken leeftijd, elk hun bij-

---

1) A. w., dl. IV, blz. 654. Een portret van hem is niet bekend. Hij kwam te Utrecht met een groot gezin, weshalve de Raad hem boven zijn traktement nog 100 gulden toelagde (Dodt, a. w., dl. IV, blz. 91 vv.). In 1611 verloor hij zijne vrouw na eene langdurige ziekte; hij hertrouwde daarna met de weduwe van kapitein Dirck Bos (Dodt, a. w., dl. VI, blz. 39).

2) Charles de Nielles, die later predikant was bij de Waalsche gemeente te Wezel, had een groot gezin. Behalve Charles kennen wij nog twee zonen, namelijk Jacob, die met Regnerus Solenander, den lijfarts van den hertog van Kleef, briefwisseling hield (zie diens *Consilia medica*, Francof. 1596), en Daniel, voor wien de Prins en de Staten-Generaal tusschen beiden kwamen, toen hij in 1610 wegens het prediken van de Hervormde leer te Doornik werd gevangen genomen (Van der Monde, *Tijdschrift v. d. geschied. v. Utrecht*, 1845, blz. 134 vv.).

zonderen werkring hadden, lijdt het toch geen twijfel of zij hebben zich tot elkander getrokken gevoeld ¹⁾).

Taurinus zag zich reeds dadelijk geroepen tot gewichtige werkzaamheden. Niet alleen de stadsgemeente, maar de geheele Hervormde kerk van het Sticht verkeerde in een zonderlingen toestand. Er bestond geen band, die de verschillende gemeenten vereenigde, en de kerkeraad van Utrecht had tot hiertoe bij de Staten vruchteloos aangedrongen op de vaststelling van eene algemeene kerkorde, waarbij de kerkelijke aangelegenheden van allen gelijkelijk geregeld werden. Kwamen in de andere gewesten de predikanten op bepaalde tijden samen in classicale en synodale vergaderingen, ten einde de belangen der kerken te bespreken, tot dusverre waren zulke bijeenkomsten in het Sticht onbekend. De gemeenten misten daardoor het orgaan, om met de Staten van het gewest in onderhandeling te treden over zaken, die de kerk in het algemeen betroffen, en bij de pogingen, die sedert de laatste jaren in het werk waren gesteld om eene algemeene synode te verkrijgen, had deze omstandigheid niet weinig medegewerkt, om de zaak te doen mislukken. De gedeputeerden van de synoden van Noord- en Zuid-Holland, die in last hadden met de kerk van Amsterdam de samenroeping dier kerkvergadering voor te bereiden, vonden inzonderheid tegenstand in Utrecht. Elders kon men zich richten tot provinciale synoden, ten einde de gewestelijke Staten gunstig te stemmen voor eene zaak, die door de Staten-Generaal zou worden beslist, doch te Utrecht moest het verzoek aan de heeren politieken rechtstreeks worden gedaan, die alles behalve genegen waren, aan de roepstem der Hollandsche kerk het oor te leenen. Het geheele plan viel dan ook ten slotte

1) Bodel Bienfait, „L'église wallonne d'Utrecht”, in het *Bulletin de la Commission pour l'hist. des églises wall.*, T. III, p. 11 suiv.

door Utrecht in duigen, toen de Staten dier provincie voorwaarden stelden, waaraan de kerkelijke partij meende zich niet te kunnen onderwerpen ¹⁾. Het uitzicht op eene nationale synode, die de kerken der Vereenigde Gewesten nader tot elkander moest brengen, was reeds zoo goed als in rook opgegaan, toen in het Sticht eindelijk de hand werd gelegd aan eene kerkelijke organisatie.

De man, die tot dit belangrijk werk den eersten grondslag legde niet alleen, maar het ook hielp voltooiën, is, gelijk wij weten, Johannes Wtenbogaert ²⁾. Dat hij krachtige medewerkers vond in de vier stads predikanten ³⁾, behoeft nauwelijks gezegd te worden. In November 1605 werd in den kerkeraad besloten tot het opstellen van eene remonstrantie aan de Provinciale Staten, waarin met nadruk werd gewezen op de noodzakelijkheid eener „reformatie ten platte lande” en die in December werd overgegeven ⁴⁾. Zulk een werk kon alleen in eene samenkomst van alle Stichtsche predikanten worden tot stand gebracht, weshalve in April 1606 aan Taurinus en Speenhoven de last werd verstrekt, om met burgemeesteren te spreken over den weg, die tot de verwezenlijking van dit doel zou kunnen leiden ⁵⁾. De magistraat en de kerkeraad besloten, de hulp van Wtenbogaert in te roepen ⁶⁾. De belangen der kerk ten platten lande behoeften hem evenmin aan het hart gelegd te worden, als die der Utrechtsche school. Bij de Staten vond hij een gunstig gehoor; de voorlichting, die zij verlangden, werd door hem den kerkeraad in de pen gegeven ⁷⁾, en tegen

---

1) *Wtenbogaert en zijn tijd*, dl. I, 13de hoofdst.

2) a. w., dl. I, blz. 243 v.

3) Gerobulus was reeds overleden.

4) *Hand. v. d. kerkeraad*, 27 Nov., 11 Dec. 1605. De Remonstrantie staat afgedrukt achter mijn art. over „De Utrechtsche Synoden van 1606 en 1612” in de *Vaderl. Letteroef.* van 1868.

5) Ald., 11 Apr. 1606. Gelijktijdig ontving men van de kerk van Amsterdam, die de hoop nog niet opgaf, nu er beweging kwam in de kerk van Utrecht, brieven en stukken betreffende de nationale synode.

6) Ald., 17 Juni.

7) Ald., 26 Juni. Ook de missive van voorlichting staat achter mijn art. afgedrukt.

den 8sten April werd de eerste Utrechtsche synode uitgeschreven, die onder zijne leiding in het refectorium van het St. Katharijne-convent vergaderde, en in twee dagen alles tot het gewenschte einde bracht ¹⁾.

Ik acht het overbodig, over deze synode in bijzonderheden te treden; hare handelingen zijn bekend, en Taurinus trad daarbij niet op den voorgrond. Maar het belangrijkste besluit dier vergadering vorderde zijne medewerking aan eene niet zeer gemakkelijke taak. Allereerst diende eene kerkordening voor het platteland ontworpen te worden, welk werk aan gedeputeerden werd opgedragen, waartoe de Utrechtsche predikanten benevens een der Amersfoortsche broeders, alsmede Walewijn van Oostveen en Antonie van Westbroek gekozen werden. Ook hierbij diende Wtenbogaert hen naar raad en voorlichting. Den 25sten Augustus was het reglement van 16 artikelen gereed en kon toen met eene remonstrantie aan de Staten gezonden worden, die het behoudens kleine wijzigingen goedkeurden ²⁾. Aan Taurinus en zijne mede-gedeputeerden bleef thans opgedragen, voor de verdere toepassing te zorgen, en in de eerstvolgende jaren moet hun dit vele bemoeiingen gegeven hebben. Het opzicht toch over de dorpsgemeenten was van nu aan geheel aan de synodale gedeputeerden toevertrouwd, die van tijd tot tijd onderzoek moesten doen naar het gedrag der predikanten en het naleven der gemaakte bepalingen. Meende men klachten te hebben over de leer of het leven der evangeliedienaars, of deden zich andere moeielijkheden voor, dan waren gedeputeerden de aangewezen personen, om naar bevind van zaken te handelen. Bij beroepingen en in andere gewichtige aangelegenheden traden zij handelend op naast de Staten van het gewest, waarmede zij gedurig in overleg moesten treden. Deze werkkring bracht Taurinus

1) De handelingen van de synoden van 1606 en 1612 zijn opgenomen in het *Tijdschrift voor Oudheden van Utrecht*, dl. I (Utr. 1847), blz. 91 vv.

2) De stukken zijn in extenso opgenomen in bovengenoemd *Tijdschrift*, en in hoofdzaak in mijn art. in de *Vaderl. Letteroef.*

dus gedurig in aanraking met de invloedrijkste politieke personen, inzonderheid met den secretaris Gilles van Ledenbergh. De verstandhouding tusschen beide mannen is niet zonder invloed geweest op latere gebeurtenissen.

Doch vóór alles willen wij Taurinus leeren kennen in zijne werkzaamheid in de gemeente te Utrecht. De dienst aldaar was veelomvattend. Er moest geregeld worden gepreekt in de vier parochiekerken: St. Geertruid-, St. Jacob-, St. Nicolaas- en Buurkerk, alsmede in St. Maarten of den Dom ¹⁾. Des Zondags werden des morgens en in den namiddag godsdienstoefeningen gehouden, terwijl dit daarenboven minstens tweemaal in de week in verschillende kerken plaats had; in de lijdensweken geschiedde het zelfs dagelijks ²⁾. De dienst werd later nog verzwaard, toen het noodig bleek, ook in enkele gasthuizen te doen preeken. Deze omstandigheid maakte het te meer wensche-lijk, het aantal predikanten uit te breiden. Misschien werd de taak een weinig verlicht, doordat een leeraar niet altijd voor hetzelfde gehoor optrad. Behalve bij bijzondere gelegenheden, gingen de parochianen ouder gewoonte slechts in hunne eigene kerk ter godsdienstoefening, waar zij alle predikanten bij afwisseling hoorden. Alleen in de Domkerk waren de kerkgangers niet altijd dezelfde, en de Zondagmorgendienst aldaar, waartoe het statig klokgelui evenals elders de geloovigen opriep, gold voor de voor- naamste. Vroeger waren de predikanten in de keuze hun- ner stof door de oud-kerkelijke epistelen en evangeliën gebonden, maar deze bepaling was reeds vóór de komst van Taurinus ingetrokken. Behalve op feestdagen en in de lijdensweken, bij de behandeling van den Catechismus, die in eene der middagdiensten plaats had, en bij de gere- gelde verklaring van bijbelboeken, waarvoor althans een der weekdiensten bestemd was, was ieder vrij in zijne prediking.

Over het predikwerk van Taurinus kunnen wij niet meer oordeelen, daar geene enkele zijner predikatiën be-

1) Eene 6de kerk, de St. Jan, was aan de Waalsche gemeente ingeruimd.

2) Gerobulus, a. w.

waard bleef, doch wij mogen aannemen, dat het zich onderscheidde door ernst en degelijkheid. Te oordeelen naar zijne geschriften, moeten zijne godsdienstige toespraken naar vorm en inhoud hebben behoord tot de beste van zijnen tijd. Het waren zeker geene leerstellige betoogen, maar krachtige opwekkingen tot practische vroomheid. Of hij in den strijd dier dagen altijd de gematigdheid zal hebben betracht, valt te betwijfelen, en de ontevredenheid der meer rechtzinnigen vond later misschien voedsel in de wijze, waarop hij zich over andersdenkenden uitliet.

Voor eene meer juiste en volledige voorstelling van hetgeen er in de Utrechtsche gemeente omging, en van de taak, die op de schouders der predikanten rustte, zal het noodig zijn, de notulen van den kerkeraad in te zien, die ons volledig kunnen inlichten ¹⁾. De kerkeraad bestond, behalve uit de predikanten, uit acht ouderlingen, die jaarlijks, omstreeks Mei, door eene gemengde commissie van politieken en kerkelijken, uit een voorgedragen dubbeltal werden gekozen. Dat zij leden der Hervormde kerk en van onbesproken gedrag moesten zijn, sprak van zelf; ook moesten zij tot de ingezetenen behooren, en alleen wanneer er geene geschikte burgers waren te vinden, stond het vrij, anderen te kiezen ²⁾. De verkiezing van diakonen had op dezelfde wijze plaats, doch dezen hielden hunne eigene bijeenkomsten, en namen alleen in bijzondere gevallen aan de kerkeraadsvergaderingen deel ³⁾. Het trekt reeds terstond onze aandacht, dat er in die vergaderingen, ongeveer om de veertien dagen gehouden ⁴⁾, waarin

1) Het oudste protokol begint met 19 Dec. 1604, en de aantekeningen, die nu eens kort, dan weder uitvoerig het verhandelde weergeven, loopen geregeld door. De boeken werden mij wederom met de meeste welwillendheid door den predikant E. E. Gewin ten gebruike gegeven.

2) *Handel. v. d. kerkeraad*, 22 Apr. 1605.

3) Zoo had er bijv. altijd tegen den tijd der avondsmaalsviering eene gecombineerde vergadering plaats, om rond te vragen of er ook zwaarigheden waren.

4) Na 1640 werden de aantekeningen zeldzamer. Men schijnt wel geregeld vergaderingen gehouden, maar alleen het belangrijkste genotuleerd te hebben.

beurtelings een der predikanten voorzat, nooit over de leer gehandeld werd. Klachten dienaangaande werden niet ingebracht. De onderwerpen, die op de agenda voorkwamen, betroffen, behalve de benoemingen, den openbaren eeredienst en het christelijk leven, het onderwijs en andere maatschappelijke aangelegenheden, die met den godsdienst in eenig verband stonden. Alleen toen de godgeleerde twisten al hooger en hooger klommen, achtten predikanten zich geroepen, in den boezem van den kerkeraad eene verklaring van hun gevoelen af te leggen. Hierop kom ik later terug.

Eene aangelegenheid, waarmede de kerkeraad zich herhaaldelijk bezig hield, was het huwelijk. Eene echtverbintenis was dan alleen wettig, wanneer zij kerkelijk, hetzij in het openbaar, hetzij in tegenwoordigheid van getuigen onder het geven van ring en kus door een predikant was gesloten, hoewel het nog altijd vrijstond, een huwelijk enkel op het raadhuis te doen inschrijven, wanneer men tegen zulk eene kerkelijke inzegening bezwaren had. Doch altijd moesten de namen der aanstaande echtelieden driemaal te voren in de kerk worden afgelezen, opdat ieder, die meende daarvoor afdoende gronden te hebben, in de gelegenheid zou zijn, de geboden te stuiten ¹⁾. Hoe noodig die maatregel was, blijkt ons uit menig geval, waarbij de kerkeraad geroepen werd een onderzoek in te stellen. Soms bleek het, dat de persoon, die op de wettigheid van een huwelijk inspraak maakte, alles behalve door oprechte bedoelingen werd gedreven. Dat ondervond bijv. J. Christoffel van Schagen, een jongman van goeden huize, wonende op het huis Ter Haar, verloofd met Anna van Borselen van Leiden. Toen hij te Utrecht zijn intrek nam in de herberg „de Keulsche dom”, had hij aan de dochter van den waard eenige juweelen en kleederen gegeven, om

---

1) In de *Descriptio urbis Rheno-Trajectinae excerpta ex Ann. Buchelii diario*, uitgegeven door P. van Musschenbroek in 1801, worden verschillende bijzonderheden medegedeeld betreffende het huwelijk in dien tijd, blz. 54.

ze te doen herstellen. De jonge dochter had daarop het praatje verspreid, dat zij heimelijk met hem getrouwd was, en de jonkman vreesde te recht, dat dit gerucht straks een hinderpaal kon worden voor zijn huwelijk. Hij dagvaardde haar voor het gerecht, doch zij weigerde te bekennen, dat zij hem belasterd had. Hij wendde zich nu tot Gedepu- teerde Staten, die het onderzoek en de beslissing van de zaak aan de synodale gedeputeerden opdroegen. Taurinus kon eindelijk berichten, dat zij „partyen hadden veraccordeerd” ¹⁾. Gansch anders was de uitslag van het onderzoek, wanneer ontbinding van een huwelijk werd gevraagd, omdat man of vrouw de huwelijkstrouw hadden geschonden. En zulke gevallen kwamen in den kerkeraad maar al te dikwijls voor. De ijver der predikanten om de heiligheid van den echt te handhaven, werd ook weleens afgekeurd. Zoo kwam er in 1615 een brief ter tafel van niemand minder dan van den griffier Corn. Aerssen in Den Haag, waarin hij zich beklagde over een schrijven van de Utrechtsche predikanten. Zekere Herman Schade verlangde in den echt te treden met zijne nicht, en de predikanten hadden eenvoudig gevraagd, of hij in het huwelijk toestemde, en zoo niet, of hij dan de redenen van zijne weigering wilde opgeven. Het betrof eene schaking, en Aerssen meende, dat zij zulk eene daad eerder openlijk van den predikstoel moesten bestraffen, dan hem een brief te schrijven, waarover zij zich schamen moesten. De predikanten gaven met goedkeuring van den kerkeraad tot bescheid, dat zij, overeenkomstig de ordonnantie van de Staten, geschreven hadden wat betamelijk was ²⁾. Deed zich de vraag voor, of huwelijken op zekere gronden van bloedverwantschap wel geoorloofd waren, dan vroeg het gerecht niet zelden advies aan den kerkeraad. Wederkeerig riepen de predikanten de hulp in van de regeering, om te verhinderen dat lieden, die zich ten stadhuize hadden doen inschrijven, na aflezing van hunne namen in de kerk, hei-

1) Dodt, a. w., dl. V, blz. 168.

2) *Hand. v. d. kerkeraad*, 8 Aug. 1616.

melijk hun echt door een roomschen priester deden wijden.

Met niet minder ernst werd de bediening der sacramenten gedurig besproken. De doopbediening had in den regel plaats in de kerk bij de openbare godsdienstoefening, maar ook vaak alleen in tegenwoordigheid van eene commissie uit den kerkeraad, wanneer men zulks verlangde. De kerkeraad achtte zich verplicht, hierin zooveel mogelijk „de zwakken te gemoet te gaen”. Zeer dikwijls werd deze plechtigheid aan volwassenen bediend, en eene enkele maal vond ik den doop van een jood vermeld. Eerst in 1612 werd, ingevolge de nieuwe kerkordening, besloten doopboeken aan te leggen, die door de kosters moesten worden bijgehouden, terwijl van den kansel werd afgelezen, dat ouders voortaan hunne namen en die hunner kinderen schriftelijk moesten medebrengen ¹⁾. Ook de avondmaalsbediening gaf telkens stof tot ernstige overleggingen. Aan deze plechtigheid, die sedert Juni 1606 jaarlijks vier malen gevierd werd ²⁾, ging altijd een onderzoek vooraf, of er ook gemeenteleden waren, aan wie men om gewichtige redenen de tafel des Heeren moest ontzeggen. Achte men noodig hen te weren, over wier zedelijk gedrag de predikanten zich te beklagen hadden, ten einde het sacrament in eere te doen houden, aan den anderen kant gaf het onderzoek in den kerkeraad een waarborg, dat zulk eene straf niet lichtvaardig werd toegepast. Zelfs kon het geval zich voordoen, dat groote ergernissen in de gemeente de viering van zulk eene heilige plechtigheid niet gedoogden. Dat dit werkelijk eenmaal heeft plaats gehad, zal nader blijken. Wat de viering zelve betreft, de predikanten, bijgestaan door alle leden van den kerkeraad, reikten aan ieder in het bijzonder brood en beker toe, onder het uitspreken der bekende woorden ³⁾.

Meer dan op iets anders hadden de predikanten toe te

---

1) Ald., 24 Oct. 1612. De aantekeningen van de eerste jaren zijn echter verloren gegaan. Het oudste doopboek, dat bewaard bleef, begint eerst met het jaar 1630.

2) Op Kerstmis, Paschen, en de eerste Zondagen van Juli en October.

3) A. Buchelius, *Descriptio urbis Traj.*

zien op het christelijk leven der gemeente. Kwamen hun kwade geruchten ter oore van dezen of genen, zij kregen in last, de lieden aan te spreken en tot beterschap te vermanen. Bleek het noodig te zijn, dan werd de aangeklaagde opgeroepen en in den kerkeraad ernstig over zijn wandel onderhouden ¹⁾. Hoezeer allen deze zaak ter harte namen en niet terugdeinsden voor strenge maatregelen, zonder aanzien des persoons, zien wij op menige bladzijde van het notulenboek. Den gewezen predikant van Vleuten, Rembertus, die zich ergerlijk misdroeg ten opzichte van zijne vrouw, werd het avondmaal ontzegd. Over zekeren Hendrik van Nyenrode, die de predikanten belasterde en op de kerk smaalde, werd naar Amersfoort geschreven, waar hij te huis behoorde ²⁾. Men trachtte alles te weren, wat met christelijke vroomheid in strijd werd geacht. De predikanten kregen in last, met den schout te spreken over het „dobbelen, ryffellen” en dergelijke „guychelspelen” op de kermis, waaraan de vromen zich ergeren moesten, over de „dartelheden en lichtvaerdige vertooningen”, die de hoplieden van het garnizoen zich veroorloofden ³⁾, en zoo meer. Men mag het er voor houden, dat menige verordening der vroedschap, van welke in den regel enkele leden tevens ouderlingen waren, door de predikanten of door den kerkeraad zal zijn uitgelokt ⁴⁾.

1) Later, toen de kerkelijke twisten de gemoederen van elkaar vreemd hadden, stuitten de predikanten vaak op verzet. Gedaagden ontzagen zich niet, soms te antwoorden: „je weet waar ik woon, en als ge wat te zeggen hebt, kunt ge bij mij komen”. Men achtte het noodig, de hulp van den magistraat in te roepen, om de weerspanningen te doen verschijnen.

2) *Hand. v. d. kerkeraad*, 10, 17 Dec. 1606.

3) *Ald.*, 15 Juni 1607.

4) Zoo werd aan zakkendragers, schippers en dergelijke lieden het vloeken en zweren verboden, met bedreiging van op Hazenberg te worden gebracht; verboden aan luiers, kosteren en doodgravers, bij begravenissen drinkgeld of wijn en bier af te persen; verboden al verder alle wettenschappen op oorlog en vrede, op de vruchtbaarheid van huwelijken en dergelijke, waaruit allerlei processen voortkwamen; het baden in de stadsgrachten, enz. Zie *Groot Placaatboek van Utrecht* van Joh. v. d. Water, Utr. 1729.

Ja, men aarzelde niet af te keuren, wat de regeering alleszins billijkte. In Juli 1606 vereerde de Raad den rector der Hiëronymusschool, Leontius, en zijnen studenten eene som van 50 gulden, omdat zij op St. Magdalena gedurende twee dagen voor het stadhuis hadden gespeeld ¹⁾, terwijl eene maand later in den kerkeraad werd besloten, den rector te doen voorkomen, om hem te spreken over de „comedia Caroli magni”, die hij door zijne scholieren had doen opvoeren, daar de kerkeraad begreep, dat het spelen van zulk een stuk op dien tijd en daar ter plaatse ongepast was.

Al wat strekken kon om den indruk der openbare godsdienstoefening te verhoogen, ging den predikanten ter harte, en de kerkeraad bleek te allen tijde bereid te zijn tot het nemen van maatregelen, die tot wering van misbruiken en stoornissen konden strekken. Waar dit vereischt werd, riep men de hulp in van schout of magistraat. Op zon- en feestdagen — waartoe ook de Goede Vrijdag ²⁾, de Nieuwsjaarsdag en de Biddagen ³⁾ gerekend werden — was het verboden waren te venten, de winkels te openen en te arbeiden ⁴⁾. De droogscheerders klaagden bij den kerkeraad, dat zij des zomers op Zondag de lakenen op de ramen moesten spannen om te drogen, zoodat zij niet ter preek konden komen, weshalve zij wenschten dat de magistraat zulks verbieden zou, gelijk ook te Amsterdam was geschied. Men aarzelde geen oogenblik, dit billijk verzoek aan de regeering over te brengen ⁵⁾. De rust der

---

1) Aanteekeningen uit de vroedschapsresolutiën bij Dodt, a. w., dl. IV, blz. 342.

2) In 1608 werd besloten, op dien dag drie predikatiën te houden, terwijl de Raad, evenals op den Zondag, het werken moest verbieden (*Hand. v. d. kerkeraad*, 9 Maart).

3) Zoo besloot men in 1607, den biddag van 30 Dec. grooter plechtigheid bij te zetten door in alle kerken te 8 uur aan te vangen met gezang, waarop te 9 uur de predikatiën zouden volgen. Om den geheelen dag in heilige oefening te besteden, zou ook tusschen de voor- en namiddagpreek weder gezongen worden (ald., 23 Nov.).

4) *Groot Placaatboek van Utrecht*, blz. 563.

5) *Hand. v. d. kerkeraad*, 17 Febr. 1608.

godsdiensstoefeningen werd nog al eens verstoord, hetzij door het koopen en verkoopen, het spelen en zingen op de kerkhoven rondom de gebouwen, hetzij door het trommelen en schermen der soldaten. De Buurkerk had inzonderheid veel overlast. Men beschouwde het gebouw als een doorgang, en de lieden, die in den omtrek woonden, waren gewoon hunne kinderen hier vrij te laten loopen en spelen. Geen wonder, dat het jonge volkje baldadigheden pleegde, vooral bij avond, als de kaarsen brandden en het orgel speelde. De knapen liepen over de banken, rammelden met de klinken der deuren, beschadigden het houtwerk, en maakten zulk een rumoer, dat men besloot de avondgebeden, die dáár gewoonlijk plaats hadden, naar den Dom over te brengen, waar de heeren toch óók hunne gestoelten hadden ¹⁾. Maar de hoofdkerk werd telkens gebruikt voor de aanmonstening der soldaten. Men begrijpt licht, hoe het gebouw er zal hebben uitgezien, als het voor zulk een doel had dienst gedaan. Zouden de ruwe krijgsknechten, die stoelen en banken niet ontzagen, de koperen luchters met rust laten, als men ze voor den avonddienst ophing? Doch waar mannen als Ledenbergh, de oud-burgemeester Volckert Both, Mr. Steven van Helsdingen, en andere personen van aanzien en invloed in den kerkeraad zaten, daar kon men op de hulp van de vroedschap rekenen, om al deze bezwaren te boven te komen.

Predikanten en ouderlingen zorgden bovendien, dat niets werd verzuimd, wat den luister der godsdienstige samenkomsten kon verhoogen. Het psalmgezag liet in den aanvang nog al iets te wenschen over ²⁾, en men schijnt vooral weinig gevoel gehad te hebben voor het orgelspel.

---

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 17 Nov. 1607, 9 Sept. en 17 Nov. 1612; *Groot Placaatboek*, blz. 433. De heeren waren echter niet tevreden met de gestoelten, die men in den Dom voor hen had ingeruimd. Bij monde van een paar ouderlingen beklagde de magistraat zich, dat de weeskinderen aldaar de beste plaatsen innamen, ten gevolge waarvan dezen naar het koor werden verwezen (*Hand. v. d. kerkeraad*, 2 Jan. 1611).

2) Buchelius, a. w., zegt van het psalmgezag: „quibus populus omnium indifferenter occinit, ut mirus edatur sonitus”.

Vele mannen hielden onder het zingen de hoeden op. De predikanten hadden meermalen vruchteloos van den kansel gewezen op het oneerbiedige hiervan. Bij monde van Caesarius stelden zij den kerkeraad voor, niet meer te doen zingen en spelen „per intervalla”, waardoor die gewoonte was ontstaan; doch de broeders waren van oordeel, dat men in zulke middelmatige zaken niet te overhaast verandering moest brengen; misschien zou het kwaad met-tertijd wel uitslijten ¹⁾. Intusschen liet de gemeente zich nog maar niet verzoenen met die vereeniging van gezang en orgelspel. In 1608 ontstond er zelfs een waar tumult in de Buurkerk, alwaar men het zingen en spelen „per intervalla” trachtte te verhinderen. Men verlangde voorlichting van Wtenbogaert, die juist in de stad was, vroeg het oordeel van diakenen en kwam eindelijk tot het besluit, om niet meer tusschen de verzen te spelen, maar „een pauze” geregeld af te zingen. Op gewone Zondagen zou de godsdienstoefening met orgelspel aanvangen; dan volgde het gezang, waarna de voorlezing uit den bijbel plaats had, waarbij de preek zich aansloot. Op feestdagen, wanneer de gemeente zich soms reeds twee uren vóórdat de preek begon in de kerk verzamelde, zouden orgelspel, het zingen van geheele pauzen, en bijbellezen elkander telkens afwisselen. Bij het uitgaan der kerk moest de organist de melodie spelen van den psalm, waarmede de godsdienst-oefening was besloten ²⁾.

Had men misschien ook tegen het psalmgezag? De gemeente zeker niet, de predikanten vermoedelijk evenmin, maar de laatsten waren van oordeel, dat die oude Joodsche zangen door andere evangelische liederen konden worden aangevuld. Bezat de kerk uit vroeger eeuwen niet kerke-lijke hymnen, die in de Nederlandsche taal konden worden overgebracht? Zou het niet mogelijk zijn, andere christelijke liederen te dichten, die op de oude of nieuwe melodieën

---

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, Jan. 1606.

2) *Ald.*, April en Mei 1608. Onder de preek schijnt er niet gezongen te zijn.

konden worden aangeheven? De predikanten beschouwden het gezang der gemeente als zulk een gewichtig deel der godsdienst oefening, dat zij dit onderwerp in de synode van 1612 opzettelijk in behandeling namen. Diensvolgens nam de Utrechtsche kerkordening van dat jaar ¹⁾ een afzonderlijk hoofdstuk op „van de kerckelycke ghesanghen”, waarin bepaald werd, dat men zou voortgaan te zingen de Psalmen, de lofzangen van Maria, Zacharia en Simeon, de Twaalf artikelen des geloofs, de Tien geboden, het Onze Vader, het Avondlied: „Christe die ghy sijt dach en licht”, en het Gebed vóór de predicatie: „O Godt die onsen Vader bist”. Doch men zou hieraan voortaan toevoegen „schriftuurlyke lofzangen” en „christelyke liedekens”, handelende over Christus’ geboorte, besnijdenis, doop, lijden, sterven, opstanding, hemelvaart, zending van den H. Geest, enz. Om het voorbeeld te volgen van sommige andere evangelische kerken, zou zulk een liederenbundel, onderzocht en goedgekeurd door daartoe aangewezen personen, met voorkennis van de synode, door kerkeraden en magistraten ingevoerd kunnen worden, waar men het goed en stichtelijk achtte er gebruik van te maken. — De uitvoering van dat besluit werd aan de synodale gedeputeerden opgedragen, waartoe in de eerste plaats de Utrechtsche predikanten behoorden ²⁾. De taak, hun opgedragen, was niet gemakkelijk te volvoeren. Vooral in een tijd van kerkelijke beroering had men vele klippen te mijden, waarop de onderneming gevaar liep te stranden. Ja, het mocht wel een waagstuk heeten, een bundel godsdienstige liederen bijeen te brengen, met het plan dien aan de kerk ter invoering voor te leggen. Doch het was den predikanten ernst met deze zaak; zij lieten zich door

1) In hetzelfde jaar uitgegeven te Utrecht bij Salomon de Roy, in 4°. (Zie *Bibl. v. pamfl.*, Muller, N°. 1027).

2) Utrecht kreeg in dat jaar zes predikanten, door het beroepen van Van Zijl uit Maarssen en Nijpoort uit Zeist. Behalve dezen behoorden tot de synod. gedeputeerden: een der Amersfoortsche predikanten, Oostcamp of Joannis, en Modaeus van Wijk bij Duurstede.

geene bezwaren afschrikken, en na drie jaren waren zij met het werk gereed. Eene verzameling van 58 hymnen werd aan de Staten van Utrecht aangeboden, in het vertrouwen dat deze hun arbeid zouden goedkeuren. De bundel kon daarna in eene synodale vergadering aan de verschillende predikanten worden voorgelegd. Langs dezen weg mocht men in eene niet al te ver verwijderde toekomst de invoering dezer liederen in de kerken van het Sticht verwachten. De Staten toonden ook hunnerzijds, de zaak ter harte te nemen, door de nieuwe lofgezangen aan den kerkeraad van Utrecht te zenden, met verzoek om deze zaak zoo spoedig mogelijk in overweging te nemen, en aan de heeren een met redenen omkleed advies te zenden ¹⁾). Het laat zich niet denken, dat de kerkeraad den bundel eenvoudig zal hebben ter zijde gelegd; en toch is het vreemd, dat uit zijne schriftelijke handelingen niets blijkt van eenige beraadslaging. De zaak werd eenigszins geheimzinnig behandeld, waarschijnlijk om niet ontijdig te veel ruchtbaarheid te geven aan het voornemen tot invoering dezer liederen. Ze werden door den druk bekend gemaakt ²⁾), en het was raadzaam af te wachten, welk een

---

1) „Is gelesen sekeren gesloten missive van de E. M. heeren Staten aan den kerckenraet, waer inne haer E. M. verhalen, het decreet des Synodi deser provincie van te singen eenige hymnen neffens de psalmen Davids. End also by de Gedeputeerden des Synodi eenige hymnen gestelt ende aen haer E. M. gepraesenteert waren, hebben haer E. M. goet gevonden de exemplaren te senden aen den kerckenraet, met expresse last om deselve nerstich te doorlesen, ende eytwas aenmerckens waerdig en verbeteringe noodich soude bevonden worden, dat men 'tselve haer E. M. met den eersten souden te kennen geven ende met reden becleden" (*Hand. v. d. kerkeraad*, 15 Maart 1615).

2) De *Hymni ofte loff-sangen op de Christelijcke Feest-Dagen, ende Andersins*, zagen in hetzelfde jaar het licht te 's-Gravenhage in kl. 8°. Waarschijnlijk werden ze bij Hillebrant Jacobsz. ter perse gelegd, omdat geen Utrechtsch drukker muziektypen bezat, die in de groote drukkerij van den „Ordinaris drucker van de Staten Generael" wel aanwezig waren. De Voorrede draagt geen dagteekening, maar het Privilegie van de Staten-Generaal is van 26 Febr. 1615. De synodale gedeputeerden zullen gedrukte exemplaren aan de Staten van Utrecht hebben overgelegd. Zie over dit merkwaardig en zeldzaam bundeltje, waarvan twee drukken bestaan, de voorrede van Dr. A. van der Linde, die het op-

oordeel er over zou worden uitgesproken. De Utrechtsche kerkeraad heeft ongetwijfeld de verschijning van dien bundel met ingenomenheid begroet, en wellicht aan eene commissie uit zijn midden opgedragen, hiervan aan de Staten kennis te geven, zonder dat dit feit in de notulen werd vermeld ¹⁾. Voor het oogenblik kon nu niet meer worden gedaan; de eindbeslissing moest wachten op eene synodale vergadering, en daar deze door den loop der omstandigheden niet werd uitgeschreven, laat het zich verklaren, dat er verder niet meer over de zaak werd gesproken. De samenkomsten der Stichtsche predikanten van 1618 waren alles behalve geschikt voor de behandeling van zulk een onderwerp.

Al zijn deze hymnen nooit in de kerken van Utrecht of elders aangeheven, toch moeten wij er nog een oogenblik bij stilstaan, omdat wij ze aan de Utrechtsche predikanten te danken hebben. In eene zeer uitvoerige voorrede aan alle kerkeraden en gemeenten van alle steden en dorpen van het Sticht, geven zij rekenschap van hun arbeid, dien zij hebben volbracht ingevolge de opdracht der synode, en aangemoedigd door aanzienlijke leden der kerk zoo in als buiten de provincie. Zij waren zich bewust, een goed werk te hebben gedaan. Immers de Schrift vermaande, God te loven met psalmen en geestelijke liederen; de Kerkvaders hadden het voorbeeld gegeven; de Hervorming had zich ook de verheffing van het kerkgezag aange trokken, en ginds en elders liederen bijeengebracht, die benevens de psalmen door de gemeente in hare moedertaal werden gezongen; mannen als Musculus en Petrus Martyr hadden dit goede werk toegejuicht en bevorderd, en ook hier had men reeds een stap gezet op dezen goeden weg, door de Artikelen des geloofs en andere lofzangen, als-

---

nieuw uitgaf, zonder muziek, onder den titel: *Het oudste Gezangboek voor de openbare godsdienst oefeningen in de Nederl. Gereform. kerk*, 's Gravenh. 1869, en Dr. J. I. Doedes in *Godgel. Bijdragen*, 1869, blz. 193 vv., 305 vv.

1) De aantekeningen van dit jaar zijn bijzonder schraal. Bovengenoemde is de eerste, die in 1615 voorkomt.

mede het „Christe die du bist Dag en Licht” 1) op te nemen. Bovendien kon de christen voor zijne godsdienstige behoeften geene volkomene bevrediging vinden in de Joodsche liederen, waarin bedektelijk mocht gesproken worden van den Christus en zijn werk, maar niet herinnerd aan zijn heerlijk leven en de weldaden, die de mensch door hem deelachtig is geworden. Wellicht zou iemand tegenwerpen, dat de psalmen, als een deel der H. Schrift, door den H. Geest waren ingegeven, maar zou dit minder gelden voor lofzangen, waarvan de inhoud geheel aan dezelfde Schrift werd ontleend? Met vrijmoedigheid gaf men dus deze hymnen aan de gemeenten, niet om ze aan de kerk op te dringen, maar opdat men er een oordeel over zou vellen. Kon iemand gebreken aanwijzen, men zou ze gaarne verbeteren. Indien te harer tijd de overheid en de kerk besluiten mochten, ze geheel of gedeeltelijk in te voeren, de Utrechtsche predikanten zouden er zich over verblijden. Ware dit niet het geval, zij zouden er in berusten, en zich voldaan rekenen, wanneer deze liederen de stichting mochten verhoogen der huiselijke godsdienst-oefeningen. — Misschien is dit het eenige nut, dat ze een wijle hebben gesticht, maar de droevige gebeurtenissen der volgende jaren hebben dit goede werk als met één slag vernietigd 2).

Wat den inhoud der afzonderlijke liederen betreft, zij zijn bijna geheel aan den Bijbel ontleend. Meerendeels geven zij de berijming van evangelische verhalen 3). De dertien

1) Deze vertaling der Latijnsche hymne „Christe qui lux es et dies” werd gewoonlijk na de avondvermaningen en gebeden te Utrecht gezongen.

2) De *Hymni* zijn weinig bekend geworden; bijna zou men vermoeden, dat ze niet in den handel zijn gebracht, omdat er door tijdgenooten schier geen gewag van gemaakt wordt. De exemplaren verdwenen bijna spoorloos. Voetius heeft den bundel blijkbaar gekend, maar zijn oordeel er over is geheel onjuist. Anderen hebben hem nageschreven, en van deze kerklieders allerlei verteld, wat geheel bezijden de waarheid was, omdat zij ze nooit gezien hadden. Het was voor Heringa werkelijk eene ontdekking, toen hij een exemplaar van het boekje in handen kreeg, waarvan thans vijf exemplaren bekend zijn. Zie V. d. Linde's aangeh. voorr. en Doedes' art.

3) Nos. 6—8, 18, 20, 22—36, 38, 42, 45, 47.

eerste zijn lofzangen op de geboorte van Jezus; dan volgen er drie, om op Nieuwjaar te zingen, een-en-twintig op het lijden van Jezus, zes op Paschen, twee op Hemelvaartsdag en zeven op Pinksteren. Een zevental morgen- en avondgebeden besluiten den bundel. Onder deze 58 hymnen zijn dertien vertalingen van oude Latijnsche kerkliederen ¹⁾; in drie zijn dadelijk leisen te herkennen ²⁾, terwijl drie andere zijn ontleend aan den Lutherschen gezangbundel ³⁾. De overige dertien zijn vrije gedichten, waarvan de dichters niet genoemd worden ⁴⁾. Alleen bij het laatste Pinksterlied staat de naam van Fruytier, uit wiens „Lofsanghen” het was overgenomen ⁵⁾. De melodieën der hymnen zijn voor het grootste gedeelte die der psalmen. De leisen en Luthersche kerkliederen zijn met hunne eigene wijzen overgenomen; hetgeen ook het geval schijnt te zijn met eenige oude kerkhymnen ⁶⁾. Enkele gezangen zijn op nieuwe wijzen gezet ⁷⁾. In sommige liederen worden twee of meer personen sprekende ingevoerd,

1) No. 1 (Conditor alme syderum), 2 (Veni redemptor gentium, van Ambrosius), 3 (A solis ortus cardine), 11 (Dies est laetitiae), 17 (Rex Christe factor omnium), 19 (Magno salutis gaudio), 40 (Ad coenam Agni providi), 46 (Veni Creator Spiritus), 48 (Veni S. Spiritus), 52 (Jam lucis orto sydere, van Ambrosius), 55 (Christe qui lux es et dies), 56 (Deus creator omnium, van Ambrosius), 57 (Te lucis ante terminum, van denz.). Ook de melodieën dier liederen werden overgenomen. Die van No. 1 komt een weinig anders gerythmiseerd reeds voor in een Akensch antiphonarium van 1481, die van No. 11 met kleine varianten in een Friesch hs. van de 15de eeuw, gelijk mij door den heer D. F. Scheurleer werd medegedeeld. De melodieën van No. 3, 40, 55 vindt men in vele gezangboeken weer, o. a. bij Leisentrit, 1567. Ook die van No. 46 wordt veel gevonden, o. a. in Kestner's gezangboek van 1555.

2) No. 4, 10 (naar het Latijn), 13 (zie J. G. R. Acquoy, „Kerstliederen en Leisen”, *Versl. en Meded. v. d. Kon. Akad. v. Wet.*, Afd. Letterk. 3de reeks, dl. IV, blz. 397).

3) No. 12 en 14 naar Luther's lied „Vom Himmel hoch”. No. 39 naar zijn lied „Christ lag in Todes Bande”.

4) No. 9, 15, 16, 21, 37, 41, 43, 44, 49, 50, 53, 54, 58.

5) Jan Fruytier's „Lofsanck op den Pinxterdach”, op de wijze van Ps. 86 (No. 51 der *Hymni*) komt voor achter zijne *Schriftmatige gebeden op Genesis* enz., Embden, 1573. 12°.

6) No. 1, 3, 11, 19, 40, 46, 55; tenzij ook deze wijzen geheel nieuw zijn.

7) No. 7, 23, 24, 36.

zoals Christus en de Engel in Gethsemane (N°. 14); de geloovige, Christus en Pilatus (N°. 26). Zouden de samenstellers van den bundel bedoeld hebben, zulke liederen door de gemeente in zang en tegenzang te doen aanheffen? Zij spreken zich hierover niet uit, maar dat zij ook het kerkgezag wilden verbeteren, blijkt reeds uit een der kerstliederen (N°. 11), hetwelk op twee wijzen is gezet, die contrapuntisch harmonieeren.

Aan de synodale gedeputeerden van Utrecht hebben wij dezen merkwaardigen bundel van godsdienstige liederen te danken, die in onze schatting rijzen, wanneer men in aanmerking neemt, dat zij vervaardigd werden in een tijd van dogmatische opwinding en verbittering, terwijl zij zelve geen spoor hiervan vertoonen. Wie de dichters en componisten waren, weten wij niet. Ongetwijfeld hebben de Utrechtsche predikanten zelve een groot deel van de taak volbracht, al riepen zij ook de hulp van anderen in ¹⁾. Op grond van de dichtproeven, die wij in de werken van Taurinus vinden, mogen wij aannemen, dat vele dezer hymnen van zijne hand zijn. Het lijdt geen twijfel, of Wtenbogaert heeft over den geheelen bundel zijn adem laten gaan, maar dat hij er iets toe heeft bijgedragen, blijkt nergens. Doch het is zeker geene gewaagde gissing, wanneer wij het er voor houden, dat deze verzameling van liederen grootendeels het werk is van Dirk Rafelsz. Camphuysen. Wij weten dat deze, door toedoen van den heer van Langerak, aan de Hiëronymusschool te Utrecht werd geplaatst, waar hij den 24sten Februari tot lector in de zesde classe werd aangenomen ²⁾. Gedurende de twee jaren, dat hij hier onderwijs gaf, ging hij het meest met Taurinus om. Beide mannen werden warme vrienden. Door toedoen van Taurinus besloot hij, de school vaarwel te zeggen, om zich aan den kerkdienst te wijden, en het zal wederom diens voorspraak zijn geweest, waaraan

---

1) Zij zeggen in de Voorrede, dat zij de hymnen, lofzangen en liederen na rijp beraad hebben „ingesteld ofte doen instellen”.

2) Dodt a. w., dl. IV, blz. 99 v., 366, 370.

Camphuysen te danken had, dat hij met hulp van Ledenbergh te Vleuten werd beroepen. Zou Taurinus voor het schoone doel, dat men beoogde, zijn voordeel niet gedaan hebben met de dichterlijke gaven van zulk een man?

Dat de predikanten zich zooveel lieten gelegen liggen aan de openbare godsdienstoefening, was eensdeels misschien een gevolg der overweging, dat men hierin een middel zag om velen, die met de Roomsche Kerk nog niet openlijk gebroken hadden, of in het geheim haar nog toebehoorden, voor de Hervorming te winnen, anderdeels omdat mannen van aanzien en gezag daarop hoogen prijs bleken te stellen. Het was daarom goed gezien van de voorgangers der gemeente, dat zij hunnerzijds, zoo vaak dit voegzaam geschieden kon, eene godsdienstige wijding gaven aan openbare handelingen. Jaarlijks kozen zij tegen den tijd, dat de verkiezing van den magistraat moest plaats hebben, een toepasselijken tekst, om de beteekenis in het licht te stellen van het overheidsambt, en aan te toonen dat zij, die als door God daartoe gekozen werden, ook geroepen waren trouw en ijverig te waken voor de belangen der christelijke gemeente ¹⁾. Utrecht werd in die jaren meermalen door vorstelijke en hoogadellijke personen, door aanzienlijke staatslieden, zoo Nederlandsche als vreemde, bezocht. Nu eens ontving de bisschopsstad den keurvorst Frederik van de Paltz of den Landgraaf van Hessen binnen hare muren, dan weder den Venetiaanschen gezant met zijn gevolg of andere buitenlandsche diplomaten. Misschien heeft ook een van dezen onder het gehoor van een der predikanten gezeten in den Dom, waar zetels voor hooge

---

1) Toen Caesarius op 16 Sept. 1621 onder het gehoor zat van Bern. Buschoff in St. Jacob, en zeer gesticht werd door diens toespraak naar aanleiding van Ps. LXXVIII, vs. 70-72, herinnerde hij zich zijne vroegere preken bij die gelegenheid, zocht onder zijne oude aantekeningen, en vond er eene, die hij uitwerkte tot een boek, dat hij opdroeg aan de Staten-Generaal, de prinsen Maurits en Frederik Hendrik, Graaf Ernst van Nassau, den Raad van State, alle Raadsheeren der Provinciale Hoven, en aan alle magistraten en vroedschappen (zie boven, blz. 124 aant. 2).

autoriteiten waren ingeruimd. Maar zeker weten wij dit van Maurits, die telkens Utrecht bezocht, en van den graaf van Kuilenburg ¹⁾. Ook Oldenbarnevelt zal, als hij binnen Utrecht vertoefde, de godsdienstoefening niet hebben verzuimd. Men begrijpt, hoezeer dit bijdroeg om de kerk te verheffen in het oog der gemeente.

Droeg men zorg voor de openbare godsdienstoefening, het tijdelijk welzijn en het geestelijk leven der gemeente gingen den kerkeraad niet minder ter harte. Al woonden diakenen in den regel de vergaderingen niet bij, de belangen der armen en het werk der bedeeling werden toch meermalen besproken. Over het geheel werd er in Utrecht voor de behoeftigen zeer veel gedaan; en neemt men in aanmerking, wat er jaarlijks in geld, kleederen, brandstoffen en eetwaren uit beurzen en stichtingen, door gast- en godshuizen, buiten de kerk om, werd uitgedeeld ²⁾, dan mag men aannemen, dat hier minder dan elders gebrek werd geleden. De diakenen, die, behalve over de bij de godsdienstoefening ingezamelde gelden ³⁾, ook vaak over subsidiën, schenkingen en legaten hadden te beschikken, hadden hun boekhouder, wiens rekening naar het schijnt zoowel door den magistraat als door den kerkeraad moest

---

1) Zoo hoorde Maurits Speenhoven in den Dom op 16 Mei 1613, en toen hij in Juli 1618 te Utrecht was, om de waardgelders af te danken, verzuimde hij ook zijn kerkgang niet. Den graaf van Kuilenburg ontmoeten wij in hetzelfde kerkgebouw op 1 Dec. 1615 en 28 Juni 1616 (Uit het „Cronykje van Corn. Cornelisz” in Dodt, a. w., dl. VI).

2) Gerobulus, a. w., blz. 43 vv.

3) In den beginne collecteerden zij aan de deuren bij het uitgaan der kerken. In 1612 werd besloten, die collecten voortaan onder de godsdienstoefening te houden, omdat de broeders zooveel van den tocht hadden te lijden, en er op de hoogtijden en bij de avondgebeden, als de kerk vol was, niet weinigen doorliepen zonder te geven (*Hand. v. d. kerk.*, 9 Sept.). Maar als nu de predikanten eens vergaten, de armen aan te bevelen? Dan moesten de diakenen „onder de predicatis opstaen, om den predicant met het aanroeren van de sackskens in gedachtenisse te brengen, dat hij recommandeere die noot der armen, sonder dat sy sullen verwachten dat haer den predikant eerst daertoe vermane, aengesien den predicant yverich op syn propoost lettende, 'tselve lichtelycken souden komen te vergeten” (ald., 17 Sept. 1613).

worden goedgekeurd. Tot het nemen van belangrijke besluiten moesten beide lichamen medewerken, en wederkeering ontvingen diakenen van beide wenken en inlichtingen ¹⁾. Het spreekt van zelf, dat diakenen en predikanten meermalen de handen ineensloegen, en vooral geschiedde dit als de pest was uitgebroken en onder de lagere volksklasse talrijke offers vroeg. Al verder trok men zich het lot der ambachtskinderen aan. Daar waren er uit stadsgezinnen, maar er kwamen ook niet weinige van buiten. De meesters namen ze in dienst, zoo het heette uit medelijden, maar meestal om knechts uit te winnen, aan wie zij hooger loon moesten betalen. Van de sobere verdiensten konden die knapen niet leven; het ontbrekende trachtten zij dus door bedelen te verkrijgen, zoo de magistraat zich hun lot niet aantrok. In plaats van tot een ambacht te worden opgeleid, werden ze door de meesters als slaven behandeld; zij ontvingen geen onderwijs, gingen niet ter kerk en groeiden op voor allerlei kwaad. Geen wonder, dat de predikanten pogingen in het werk stelden, om aan dezen toestand een einde te maken. Gerugsteund door den kerkeraad, stelden zij voor, des Zondags eene

1) Zoo vroegen diakenen aan kerkeraad en regeering, of zij ten bate van de armenkas de goederen mochten naasten of althans de bedeelingsom terugvorderen, wanneer bedeeden waren gestorven zonder „necessarios haeredes” na te laten (*Hand. v. d. kerkeraad*, 4 Febr. 1607). Zoo traden zij met beiden in overleg over de beste wijze om de gelden te beleggen, die overbleven (ald., 27 Aug. 1615). Zoo verlangde de Raad, dat de lijsten van bedeeden van tijd tot tijd door den kerkeraad zouden worden nagezien, waarbij vooral gelet moest worden op noodlijdenden die van elders kwamen. De magistraat wilde geen bedelarij op straat of aan de kerkdeuren gedogen; alleen aan marskramers en ambachtsjongens werd het vragen van giften toegestaan. Voor hen, die werken konden, was er gelegenheid om den kost te verdienen in het Werkhuis, uit het legaat van den voormaligen Secretaris der Staten, Everard van de Poll, gesticht. De uitdeelingen van commanderijen, abdijen en conventen, waarop vreemde vagebonden aasden, werden verboden, en leegloopers werden de stad uitgejaagd. Zij, die de armen wilden weldoen, hadden daartoe ruimschoots gelegenheid bij de collecten in de kerken, en die van wege den Raad op Kersavond, Goeden Vrijdag en andere dagen plaats hadden (Ordonnantie van 26 Nov. 1604, hernieuwd 24 Jan. 1609, 8 Febr. 1610, in *Groot Placaatboek van Utrecht*).

openbare „Duitsche” school te openen, waarop in de eerste plaats zij onderwezen moesten worden, die in het Spinhuis gehuisvest of door de daartoe aangestelde commissie uit den Raad gedeeltelijk onderhouden werden. Maar er moest tevens verbetering worden gebracht in het lot dezer ongelukkigen. De vrucht van deze bemoeiingen was eene verordening, die verbood meer ambachtskinderen in dienst te nemen, dan men herbergen en van kost en kleeren voorzien kon. De meesters hadden die knapen onder tucht te houden, moesten het bedelen beletten en hen des Zondags naar de kerk en de school laten gaan. Meesters en leerjongens zouden onder toezicht staan van gecommiteerden uit de vroedschap en de diaconie ¹⁾, zonder wier goedkeuring de laatsten door de eersten niet mochten weggezonden worden. Door deze maatregelen werd veel kwaad voorkomen ²⁾.

Doch niet aan zulke ambachtskinderen alleen, aan de opleiding der jeugd in het algemeen liet de kerkeraad zoowel als de magistraat zich bijzonder gelegen liggen. In de kerkordening van 1612, waarop ik straks terugkom, was het laatste hoofdstuk geheel aan dit gewichtig onderwerp gewijd. Zoowel de triviale als de parochiale en bij- of andere scholen stonden onder hun onmiddellijk toezicht. Zij benoemden de onderwijzers, wier instructiën nauwkeurig voorschreven, wat en hoe zij onderwijzen moesten. Men ging van het beginsel uit, dat kinderen „niet alleen in goede zeden en wetenschap aangaande het tijdelijk leven, maar ook en bovenal in de kennis van God en Zijn heiligen wil” onderricht moesten ontvangen. Telkens was de zaak in den kerkeraad aan de orde, als onderwijzers moesten worden aangesteld, die te gelijk het ambt van koster bij eene der kerken bekleedden, of vergunning werd gevraagd tot het openen van bijzondere scholen ³⁾. Natuurlijk

1) Later eene commissie uit de ambachtskamer, toen deze was opgericht.

2) *Hand. v. d. kerkeraad*, Febr. en Juli 1607. Ordonnantie van 1 Dec. 1609, hernieuwd 8 Febr. 1610 (in *Groot Placaatb. van Utrecht*).

3) Zoo werd aan Elisabeth Meingens, op gunstig advies van De Nielles, vergund eene Fransche school te openen, waar ook naaien en borduren

traden hierbij de predikanten op den voorgrond, die beter dan anderen naar de bekwaamheden onderzoek konden doen ¹⁾. Wat de bijscholen betreft, schijnen er allerlei ongeregelheden te hebben plaats gehad. Er traden wel eens onderwijzers op, die eenvoudig geen vergunning vroegen, of met het verzoek kwamen, als de school reeds een tijdlang geopend was, weshalve men er bij de regeering op moest aandringen, om hierop toch toe te zien. De predikanten deden daarbij allerlei ervaringen op. Bij een onderzoek naar de schoolhouding van Meester Pieter Gijsbertsz. in de Weert en Meester Andries Kenneweeh in Louwenrecht, in 1613 aan Taurinus en Speenhoven opgedragen, waren zij over den eerste tamelijk tevreden. Zijne manier van onderwijzen en zijn schrift waren goed, doch hij leerde de kinderen bidden noch zingen, hoewel hij bereid was dit te doen, als het hem gelast werd. De laatste verklaarde katholiek te zijn, maar wilde beloven, dat hij de kinderen niet uit de kerk zou houden, dat hij hun geene boeken in handen zou geven, waarin over de aanroeping der heiligen, den beeldendienst en andere superstitiën gesproken werd ²⁾. Schoolvisitatie bleek dus meer dan noodig te zijn. De magistraat had zich het recht van aanstelling voorbehouden, doch waar het de parochiale scholen gold, stonden de predikanten en ouderlingen er op, dat de keuze der personen aan hen zou verblijven, en allerminst kerkmeesters zich daarmede zouden inlaten, zooals deze gedaan hadden in 1611, toen de kosters van St. Nicolaas

---

zou worden geleerd (*Hand. v. d. Kerkeraad*, 24 Febr. 1616). Zekere Johan Jans wenschte school te houden in de Tolsteeg, maar om geen afbreuk te doen aan de parochieschool van St. Nicolaas, vond men beter, dat hij zich bij het Wittevrouwen-klooster zou neerzetten. De man kwam echter plotseling te sterven (ald., 17 Aug.).

1) Zoo werd aan Speenhoven en Ryckewaert opgedragen, de broeders voor te lichten betreffende zekeren Hendrik Segerman, die zich als onderwijzer wilde neerzetten (ald., 8 Apr. 1615). Ook op de scholen der schermmeesters werd toegezien, om te waken voor wanordelijkheden.

2) Ald., 3 Febr. Men besloot dezen en allen onderwijzers op het hart te drukken, dat zij de kinderen het Onze Vader, de Geloofsartikelen en de Tien geboden zouden inprenten.

en St. Geerte wegens deelneming aan het oproer waren afgezet ¹⁾). Ook onder het pausdom, zeiden zij, kwam dit recht den pastoren toe. De vroedschap schijnt de billijkheid van dit verlangen te hebben ingezien, en beval den meesters dier scholen, dat zij aan de predikanten en den kerkeraad gehoorzaamheid schuldig waren in alles wat hun ambt betrof ²⁾).

De stad bezat in hare Hiëronymusschool eene uitstekende inrichting ter voorbereiding voor academische studiën, hetzij te Leiden, hetzij in het buitenland. De kerk had belang bij deze instelling, waar zonen van burgers, die zich aan haren dienst wilden wijden, hunne eerste opleiding konden ontvangen. Onder den rector Johannes Leontius was de school niet vooruitgegaan, en bij diens vertrek naar Leiden begrepen de predikanten, dat het oogenblik gekomen was om eenige hervormingen in te voeren, die den bloei der school moesten bevorderen, en haar beter aan haar doel doen beantwoorden. Caesarius en Speenhoven vonden bij de regeering een geopend oor, doch wellicht zouden zij deze zaak niet zoo spoedig en zoo goed tot stand gebracht hebben, indien Wtenbogaert, die juist in Utrecht was, de broeders niet met raad en daad had geholpen. Hij ontwierp de instructie, waarop de nieuwe rector Bernardus Zwaardcroon werd benoemd, en stelde het programma van onderwijs vast, waarnaar de nieuwe lectoren zich hadden te richten ³⁾). In deze instructie stond uitdrukkelijk vermeld, dat hij de jongelieden had op te voeden tot deugd en goede zeden, waartoe hij hun des Zondags moest uitleggen „de epistolas ende evangelia dominicalia grece et latine”, of iets anders, de fondamenten der christelijke religie be-

---

1) Ald., 24 Mei 1611.

2) Dodt, a. w., dl. IV, blz. 357.

3) A. Ekker, *De Hieronymus-school te Utrecht*, Utr. 1863, bl. 62 v., 82 vv. *Hand. v. d. kerkeraad*, 20 Mei, 10 Juni, 16 Juli 1607. Matthaëus Caesarius, een der nieuwe lectoren, was waarschijnlijk geen zoon van den predikant. Men zag hem, wegens zijne mindere bekwaamheid, niet ongaarne vertrekken, toen hij in 1613 tot rector te Kuilenburg werd benoemd (*Hand. v. d. kerkeraad*, 30 Maart).

treffende, naar de bevassing der kinderen in elke klasse. De knapen, die 's morgens in de kerk waren geweest, moest hij des middags een verslag laten geven van hetgeen zij gehoord hadden ¹⁾. Het voorbereidend wetenschappelijk onderricht droeg dus kennelijk een godsdienstig karakter. In het belang der toekomstige studenten meende men nog een stap verder te moeten gaan, en sprak den wensch uit, dat er te Leiden een college mocht worden opgericht voor Utrechtsche jongelieden. De predikanten Caesarius en Booth hebben inderdaad met de ouderlingen Ruysch en Wtenengh het verzoek aan den Raad overgebracht. Doch het blijkt niet, dat er ernstig over gedacht is, hieraan te gemoet te komen ²⁾. Volgaarne stemde men echter toe in een ander voorstel, dat hier ter plaatse dient vermeld te worden.

De stad bezat eene niet onaanzienlijke boekerij, afkomstig uit de kerken en kloosters. Deze verzameling was nog belangrijk vermeerderd door de schenkingen van Hubert van Buchell, kanunnik van Sint Pieter, en van den Advocaat der Staten, Everard van de Poll, terwijl de regeering geene kosten had gespaard, om in het koor van de St. Janskerk eene bibliotheek te doen inrichten, waarin deze boekenschat behoorlijk kon worden geplaatst. Predikanten, onderwijzers en scholieren zouden er groot nut van kunnen trekken, maar daarvoor was noodig, de verzameling te ordenen en er een goeden catalogus van te maken. De predikanten boden aan, zich met dit werk te belasten, en verlangden alleen, dat de regeering het papier en straks het drukken bekostigen zou ³⁾. De catalogus was in een jaar gereed, en zag in 1608 het licht ⁴⁾. De Raad

1) De instructiën zijn in haar geheel uit de Resolutiën van de vroedschap medegedeeld door Dodt, a. w., dl. IV, blz. 346 vv.

2) *Hand. v. d. kerkeraad*, Mei 1610. Uit de vroedschapsresolutiën blijkt echter, dat er van tijd tot tijd voor stadsrekening jongelieden te Leiden studeerden.

3) *Hand. v. d. kerkeraad*, 9 Sept. 1607. Dodt, a. w., dl. IV, blz. 344, 348.

4) *Bibliothecae Trajectinae catalogus*, Traj. ad Rh., typ. Sal. Rodii, 1608, 156 blz. kl. 4°. Deze bevat 13 à 1400 titels van godgeleerde, rechts-

toonde zich niet ondankbaar voor de belangrijke toewijding, waarmede dit werk was volbracht, want het tractement van alle predikanten werd met tweehonderd gulden verhoogd ¹⁾. Door dezen arbeid was de grondslag gelegd voor eene der belangrijkste boekerijen van Nederland.

Had de kerkeraad eene stem bij het benoemen van onderwijzers van hooger en lageren rang, dit was nog meer het geval, waar het bedieningen gold van zuiver kerkelijken aard. De meesters der parochiescholen waren te gelijk kosters en voorlezers. Aan het werk van den voorlezer werd niet ten onrechte groot gewicht gehecht. Aan de lezing van de H. Schrift was bij de godsdienstoefeningen eene belangrijke plaats ingeruimd. Bovendien had hij het kerkgezag te leiden. Alvorens tot eene aanstelling over te gaan, werden de personen, die zich hadden aangemeld, aan een deugdelijk examen onderworpen ²⁾, en alleen wanneer zij overtuigende proeven van bekwaamheid hadden afgelegd, gaf de kerkeraad een gunstig advies aan den magistraat, die ter laatst instantie benoemde. Bleek het later, dat men zich toch in iemand had vergist, dan aarzelde men niet, hem zijn ontslag te doen geven, zonder hem daarom aan den dijk te zetten ³⁾. Ten einde ook op

---

geleerde, geneeskundige, geschiedkundige, wijsgeerige en letterkundige werken. De handschriften en muziekboeken zijn aan het einde geplaatst. In elke afdeeling gaan de boeken in de oude talen aan die in de nieuwere vooraf, terwijl overigens de boeken volgens het formaat in systematische groepen worden opgegeven. In eene voorrede: „Lectoribus et frequentatoribus hujus bibliothecae” geven de bewerkers rekenschap van hun arbeid. Verder worden de bepalingen opgegeven, die omtrent het gebruik dezer boekerij door de regeering waren vastgesteld.

1) Dodt, a. w., blz. 93. Aan Speenhoven werd nog f 100 bovendien toegekend, uit hoofde van zijn zwaar gezin.

2) Voor de vacaturen, ontstaan door het afzetten van twee kosters-voorlezers, die aan de „alteratie” hadden deelgenomen, waren twee candidaten opgekomen, Segerman en een neef van Wtenbogaert, Willem Ridderbach. Zij waren wel bekwaam in het lezen en schrijven, maar bleken gebrekkige zangers te zijn. Men liet hen een paar malen des Zondags voorzingen. Zij toonden goeden wil, en men oordeelde ten slotte, dat het wel gaan zou (*Hand. v. d. kerkeraad*, Aug. 1611. Dodt, a. w., dl. IV, blz. 361).

3) Zoo Meester Ghysbert van St. Jacob, wien men echter toestond in de kosterij te blijven (*Hand. v. d. kerkeraad*, 25 Mei 1618).

deze bediening behoorlijke orde te stellen, werd er, na het afzetten van een tweetal kosters, die zich bij de beoeringen ergerlijk hadden gedragen, in 1611 door den kerkeraad en de regeering eene instructie vastgesteld, die zeker wel door de predikanten ontworpen zal zijn. De kosters hadden te zorgen voor het luiden der klokken ¹⁾, voor de bijbels in de kerk en de zandloopers op de kansels, voor het ontsteken der lichten en het rein houden van het avondmaalsgereedschap, voor het openen en sluiten der orgeldeuren en de bewaring der trouwcedullen in de kerkekamer van den Dom. Des Zondags moesten zij na het eerste, en in de week na het tweede gelui met gezang aanvangen, als er hoorders genoeg waren, en achtereenvolgens in elke kerk het geheele psalmboek uitzingen. Na eene of twee „pauzen” gezongen te hebben, moest het gezang worden afgewisseld met het voorlezen van hoofdstukken uit het O. en N. Testament. Op die wijze werd de geheele bijbel uitgelezen, volgens de door predikanten en ouderlingen vastgestelde orde. Op feest- en biddagen hadden zij den predikanten vooraf te vragen, wat er gelezen en gezongen moest worden. Men begrijpt, dat zij ook gehouden waren, de kinderen in hunne scholen in het kerkgezag te oefenen ²⁾.

Daar aan dit ambt hooge beteekenis werd toegekend, toonden predikanten en ouderlingen zich zeer gevoelig, indien de regeering, die niet in staat was over de bekwaaamheden te oordeelen, al te voorbarig aan sollicitanten toezeggingen deed. Zoo bleek in 1614, dat de magistraat het kostersambt van St. Jacob aan zekeren Corn. Albertsz.

---

1) Er werd driemaal geluid vóór den aanvang van elke godsdienstoeffening, altijd met dezelfde klok. Daar de kerkgangers hierdoor weleens in de war werden gebracht, besloot men later (*Hand. v. d. kerkeraad*, 3 Febr. 1613), eerst met één, dan met twee, eindelijk met drie klokken te luiden, waar dit geschieden kon.

2) De geheele „Instructie voor de voorlesers, kosters ende doodgravers” (ook ten aanzien van deze functie bevat het stuk verschillende voorschriften) staat in haar geheel zoowel in de vroedschapsresolutiën (*Dodt*, a. w., dl. IV, blz. 347 v.) als in de *Hand. v. d. kerkeraad* (20 Sept. 1611).

had beloofd, toen het advies van den kerkeraad omtrent zijne benoeming gevraagd werd. Men besloot, burgemeesteren met alle beleefdheid het onredelijke hiervan onder het oog te brengen en te verzoeken, in het vervolg hierop te letten. Om den wagen weder in het rechte spoor te brengen, kwam men overeen, dat de sollicitant aan den magistraat een verzoekschrift zou indienen, waarop vervolgens schriftelijk een advies van den kerkeraad zou worden verzocht ¹⁾. Doch de heeren op het raadhuis schenen een weinig onbegrijpelijk op dit punt, want één maand later deed zich hetzelfde geval wederom voor. Het was bekend, dat Willem Riddersbach zich voorbereidde om predikant te worden, ofschoon hij nog altijd het ambt van koster en schoolmeester waarnam. Om anderen voor te komen, had zekere Steven Lambertsz. van der Helm reeds bij voorbaat een request bij burgemeesters ingediend, en toen de stadssecretaris Leerdam hiervan kennis gaf, bleek opnieuw, dat de heeren „praepostere” hadden gehandeld. Dit was te erger, omdat deze candidaat alle geschiktheid miste. Hij kwam niet aan het avondmaal, hoewel hij twee jaren te voren, toen hij naar hetzelfde ambt dong, beloofd had dit te zullen doen. Nog niet lang geleden hield hij eene tapperij en vedelde hij voor de lustig dansende gasten. Zulk een man miste alle „deftigheid”, die in een voorlezer vereischt werd. Ditmaal gingen Taurinus en Ryckewaert zulks den heeren aandienen, met verzoek om, als het ambt werkelijk zou vacceeren, verschillende candidaten toe te laten; men kon dan den bekwaamste kiezen ²⁾. Waarschijnlijk heeft men dien weg ingeslagen, toen Riddersbach in November als predikant naar 't Wael vertrok ³⁾.

Tot de kerkelijke bedieningen, die door den kerkeraad met goedkeuring van de regeering begeben werden, be-

---

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 22 Jan.

2) *Ald.*, 18 Febr.

3) In de *Hand. v. d. kerkeraad* wordt alleen vermeld, dat Van der Helm zijne sollicitatie vernieuwde, en dat de kerkeraad naar zijne bevoegdheid en bekwaamheid onderzoek zou doen.

hoorde ook die van ziekentrooster of krankenbezoeker. Deze personen moesten predikanten in alles ter zijde staan, ook bij het bezoeken van gevangenen en ter dood veroordeelden. Zoo noodig, traden zij ook als voorlezers op. Ook al was de vroomheid van hem, die zich hiervoor kwam aanmelden, boven bedenking verheven, predikanten gingen niet tot de aanstelling over dan na een onderhoud over de religie, ten einde de overtuiging te erlangen, dat de candidaat volkomen vertrouwd was met de Schrift en zuiver in de leer ¹⁾. Daar er maar één ziekentrooster was, rustte op dezen eene zware taak bij het heerschen van epidemische ziekten. Toen in 1617 de pest opnieuw was uitgebroken, werd zelfs de hulp van den predikant van Bunnik, Reinerus Oosterzee, ingeroepen, die voor zijn moeielijk werk door de regeering behoorlijk werd bezoldigd ²⁾.

Naarmate de gemeente onder de ijverige zorg harer voorgangers in bloei toenam, en ook de werkkring der predikanten zich uitbreidde, deed zich de behoefte aan meer voorgangers dringender gevoelen. Kort na de komst van Taurinus was Gerobulus gestorven. Maanden gingen verloren met vruchteloze onderhandelingen, om Wtenbogaert te Utrecht te krijgen. Eindelijk ging de commissie voor het beroep in October 1607 over tot eene nominatie, waaruit Jacobus Bruno van Arnhem gekozen werd ³⁾. De Arnheemsche magistraat en kerkeraad waren niet gemakkelijk te bewegen, hem los te laten. Taurinus en de burgemeester Allert van Helsdingen moesten tot tweemaal derwaarts trekken, eer het gelukte zijn ontslag te bewerken ⁴⁾. Eindelijk, in Januari 1608, deed Bruno zijne intrede, met zijn gezin aanvankelijk bij Taurinus zijn intrek nemende ⁵⁾.

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 25 Mei 1618, 16 Juni 1611.

2) *Ald.*, 10, 12 Mei.

3) *Ald.*, 7. 19 Oct. Het viertal, waaraan ook Wtenbogaert zijn zegel had gehecht, bestond uit Henr. Joannis van Amersfoort, Bruno van Arnhem, Luderus Vogelsangh van Ameyde, en R. van Zijl van Maarsen.

4) *Ald.*, 26 Oct., 17, 22 Nov.

5) Voor deze huisvesting, totdat er eene woning voor den nieuwen predikant in gereedheid was gebracht, ontving Taurinus 75 gulden schadevergoeding (*Dodt*, a. w., dl. IV, blz. 93).

Slechts negen maanden mocht hij de gemeente dienen. Toen ontviel hij haar weder; den 30sten November ontving de kerkeraad van Wtenbogaert, die te Utrecht was, het schriftelijk bericht van zijn dood ¹⁾. Men ging thans spoediger over tot een beroep, en ditmaal viel de aandacht der nieuwbenoemde commissie, waarin ook Taurinus en Speenhoven zitting hadden, op den predikant van Zutfen, Sebastiaan Damman. Enkelen hadden hem hooren preeken en waren zeer gesticht geworden. Ook van zijne geleerdheid en „goede humeuren” ontving men de beste berichten. Onlangs had hij bij gelegenheid der Zuid-Hollandsche Synode te Delft gepreekt, waarover allen die hem hoorden zeer voldaan waren. Wat zeker bij de commissie den doorslag gaf: hij werd door niemand minder dan Wtenbogaert, op grond van ingewonnen berichten, zeer aanbevolen ²⁾. Men achtte zich ook overtuigd van zijne genegenheid om te komen. Wie kon toen vermoeden, dat deze man twee jaren later openlijk zou optreden met eene „Misprysinghe aller nieuwigheden die teghen de oude leer der kercken door sommige worden inghevoert” ³⁾? Het beroep veroorzaakte, gelijk Damman zelf aan Taurinus schreef, in de gemeente van Zutfen „grootte beroerten”. Magistraat en kerkeraad verzetten zich zóó stellig tegen zijn vertrek, dat hij niet wist wat te antwoorden. Toen Wtenbogaert hiervan bericht kreeg, ging hij zelf naar Zutfen en schreef naar Utrecht, dat men zich niet moest laten afschrikken. Damman was aan Zutfen niet gebonden, en als burgemeesters van Utrecht hem eigenhandig schreven, zou dit overtuigend bewijs van genegenheid hem moed geven om te besluiten. Damman kwam werkelijk over,

---

1) Zijne weduwe ontving nog een halfjaar tractement en verder jaarlijks f 200. De regeering besloot, dit in het vervolg te blijven doen bij het overlijden van predikanten (*Hand. v. d. kerkeraad*, Febr. 1609).

2) Hij wees later op zijne houding bij dit beroep, als een bewijs van zijne „onpartydighe oprechticheyt” in zake de medewerking, aan Utrecht verleend bij de keuze van predikanten (*Oorspronck d. Ned. Kerck. verschillen*, blz. 39 v.).

3) *Bibliotheek d. Contra-remonstr. geschr.*, blz. 28.

vervulde eene preekbeurt tot groot genoegen van den kerkeraad, en verklaarde in eene vergadering dat, hoe gaarne hij ook komen wilde, hem het heengaan zeer moeielijk werd gemaakt. „Geef ons uw woord”, zeide de kerkeraad, „dat gij komen zult; dan zullen wij alles doen, wat in ons vermogen is, om uw ontslag te bevorderen”. Maar dat kon hij niet, omdat hij vóór zijn vertrek had moeten beloven, zich niet te zullen verbinden. Hij vroeg en verkreeg tien dagen uitstel; toen deze om waren, berichtte hij, dat hij, na rijp beraad en in overleg met zijne vrienden, besloten had te bedanken ¹⁾. Mogelijk begreep hij te recht, dat de gemeente van Utrecht inderdaad geen werkring voor hem was.

Men toog dadelijk weer aan het werk, en eer er eene maand verliep, was er een nieuw beroep gedaan. Caesarius, Booth en Speenhoven hadden in Den Haag met groote ingenomenheid eene predikatie gehoord van Karel Ryckewaert van Oostvoorne. Op hun voorstel liet men dezen overkomen, en de preek, door hem in den Dom gehouden, voldeed algemeen. Om de geheele gemeente in staat te stellen een oordeel te vellen, verzocht men hem, andermaal in St. Jacob op te treden, waarna met algemeene instemming het beroep op hem werd uitgebracht ²⁾. Het verdient opmerking, dat in eene kerkeradsvergadering aan Ryckewaert uitdrukkelijk werd afgevraagd, of hij beloofde het beroep aan te zullen nemen, of hij behoorlijke attestatiën van zijn kerkeraad en zijne classis kon overleggen, of hij Gods woord recht wilde verkondigen, den Catechismus preeken, en niets leeren wat hiertegen of tegen de Confessie streed, tenzij eene Nationale Synode anders mocht willen besluiten; en eindelijk, of hij bereid was, goede eenigheid te houden met de naburige kerken in deze Vereenigde Provinciën, uitgenomen de punten, die door den raad en den kerkeraad te Utrecht waren vast-

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 7, 8, 15 Febr.; 18, 23, 24 Maart; 5 Apr. 1609

2) *Hand. v. d. kerkeraad*, 30 Apr., 1 en 3 Mei.

gesteld, waarvan hem de acte werd voorgelezen ¹⁾. Eerst toen hij op alle deze vragen bevestigend had geantwoord, nam Speenhoven op zich, zijn ontslag te bewerken. Ditmaal stuitte men niet op moeielijkheden; huiselijke omstandigheden alleen vertraagden zijne overkomst ²⁾. Den 8sten Juli werd hij als naar gewoonte aan de gemeente voorgesteld, en toen niemand inspraak maakte op het beroep, en alle getuigschriften bleken in orde te zijn ³⁾, in den Dom bevestigd.

Slechts kort mocht Utrecht zich in het bezit van vijf predikanten verheugen. In het volgend jaar trof de gemeente een gevoelig verlies. De predikant Booth bezweek na eene kortstondige ziekte. Mogelijk hadden de oproerige bewegingen en de harde bejegening, die de predikanten van den nieuwen magistraat ondervonden, zijn teergevoelig gestel te zeer geschokt. Met duidelijke letters, zoodat het dadelijk in het oog valt, staat in de Handelingen van den Kerkeraad geschreven: „Den 14 Augusti 1610 is Dominus Everhardus Bootius in den Heere ontslapen ende des Sondaghs daeraen begraven in de Geertenkercke. D. Taurinus dede des nanoens in deselve kercke de lyckpredicatie”. De verslagenheid was algemeen; Wtenbogaert kreeg het bericht in het leger voor Gulik ⁴⁾, en het lijdt geen twijfel, of hij heeft in een schrijven aan zijne Utrechtsche vrienden zijne innige deelneming uitgesproken. Er verliep meer dan een jaar, vóórdat het beroepingswerk weder werd opgevat. Wie kon Booth beter vervangen dan

1) Bij geen enkel ander beroep staan deze bijzonderheden in de *Hand. v. d. kerkeraad* aangeteekend. Toch mogen wij onderstellen, dat deze verklaringen ook van andere predikanten gevorderd zijn.

2) Hij wilde de bevalling zijner vrouw afwachten (ald., 13 Mei).

3) Behalve de attestatiën van zijne kerk en de Brielsche classis, werd ook een getuigschrift van Gomarus overgelegd (ald., 8 Juli).

4) „Quanta plaga ecclesia Ultrajectina percussa est, amisso fidissimo et optimo pastore D. Bootio”, schreef de Leidsche predikant Adr. van den Borre hem 28 en 29 Aug. „O damnum magnum ecclesiae Ultrajectinae inflictum morte inopinata et immatura Bootii, de qua tibi jam innotuisse credo”, etc. (*Brieven v. J. Wtenbogaert*, N°. 104 en 105). Andere brieven, waarin over den dood van Booth gesproken zal zijn, bleven niet bewaard.

Wtenbogaert? Maar hoe men het wendde of keerde, Den Haag wilde den hofprediker niet afstaan. Deze vestigde zelf de aandacht op den predikant van Bleiswijk, Simon Episcopus, die uit eene nieuwe nominatie in 1611 ook gekozen werd ¹⁾. Doch Bleiswijk liet zijn leeraar niet los. Taurinus ging met den oud-burgemeester Volkert Both naar Rotterdam, terwijl Wtenbogaert zich bij hen voegde. De magistraat dier stad was genegen tot toestemming, maar Bleiswijk wilde eerst de zekerheid hebben, dat de vacature terstond door een bekwaam predikant zou worden vervuld, en stelde bovendien tot voorwaarde, dat Utrecht Episcopus weer vrij zou laten, als eene der groote gemeenten in Holland zijn dienst verlangde. Wtenbogaert beproefde nu zijn invloed op de classis, terwijl Taurinus naar Den Haag reisde, om de hulp in te roepen van Gecommitteerde Raden, die echter op de huislieden van Bleiswijk geen pressie wilden uitoefenen. Reeds had men andere predikanten in den arm genomen, om de Bleiswijksche gemeente tot inschikkelijkheid te bewegen, en besloten de beroepingscommissie andermaal tot hem te zenden, toen Wtenbogaert den raad gaf, nog een paar maanden te wachten ²⁾. Eer deze verstreken waren, wist men, dat de Curatoren der Leidsche Academie Episcopus tot hoogleeraar wilden benoemen. Men moest te Utrecht dus eene andere keuze doen. Daartoe ging men over in April 1612, na enkele predikanten te hebben gehoord. Het beroep werd uitgebracht op Isaïc Frederici van Noortwijk, terwijl Taurinus wederom werd belast met het overbrengen van het beroep en het nemen van maatregelen voor het ontslag. Ook hier ging het niet gemakkelijk. Kleine gemeenten lieten een predikant niet gaan, vóórdat zij zeker waren van een opvolger. Tot tweemaal had Taurinus aanbevelingsbrieven van Gecommitteerde

---

1) Met Episcopus stonden op het viertal: Rud. van Zijl van Maarsen, Joh. van Naerssen van Grave en Willem Henrici van Nypoort van Zeyst (*Hand. v. d. kerkeraad*, 20 Sept).

2) *Hand. v. d. kerkeraad*, 12 Oct., 16 Nov., 4 Dec. 1611.

Raden moeten vragen. Toch gaf men ten laatste toe, en in Juli kon Frederici bevestigd worden ¹⁾.

Zoo was dan het vijftal eindelijk weder voltallig. Maar de behoefte aan een zesden predikant deed zich dubbel gevoelen, sedert de dienst door nieuwe predikbeurten was verzwaaard. Reeds in 1607 was er door de predikanten op aangedrongen, dat in de gasthuizen, waar vele oude lieden werden verpleegd en in het geheim niet zelden Roomsche ceremoniën werden uitgeoefend, geregeld zou worden gepreekt. De regeering, die in ijver tegen de „paapsche afgoderij” voor den kerkeraad niet onderdeed, werkte hierin krachtig mede. Eerst liet men de St. Laurens- en St. Barbara-gasthuizen, daarna die aan de Craan en van het voormalig Wittevrouwen-convent voor godsdienstoefeningen openstellen, die op Vrijdag werden gehouden, want op Zondag waren alle predikanten bezet; bovendien zou hun optreden dan schade kunnen doen aan de opkomst in de kerken ²⁾. Onder deze omstandigheden was vermeerdering van het aantal predikanten allerwenselijkst. Men achtte zelfs een zestal nog te gering, en daar de plaats van den overleden ziekentrooster nog niet vervuld was, verklaarden predikanten zich bereid om de werkzaamheden, aan deze betrekking verbonden, geheel op zich te nemen, wanneer zij zeven in aantal waren. Toen de regeering eindelijk hare toestemming had gegeven, en de commissie voor het beroep weder was saamgesteld ³⁾, bleek al spoedig, dat men ditmaal zou trachten, in eigen kring eene goede keuze te doen. Onder de jongere Stichtsche predikanten bevonden zich twee alumni van de Staten, wier namen reeds vroeger waren genoemd, Rudolf van Zyl en Willem Hendriksz. van Nypoort, predikanten te Maarsen en te Zeist, die verdienden in aanmerking te komen. Zij preekten te Utrecht tot aller

1) Ald., 22 Apr., 14 Mei, 28 Juni 1612.

2) *Hand. v. d. kerkeraad*, 14 Aug., 11 Nov. 1607, 1, 9 Maart 1608.

3) Daarin waren ditmaal o. a. Gillis van Ledenbergh en Mr. Johan de Goyer als onderlingen gezeten.

voldoening, en werden met goedkeuring van de regeering en den kerkeraad beroepen ¹⁾. De Staten aarzelden geen oogenblik, het beroep door brieven van aanbeveling te steunen, en de dorpsgemeenten toonden zich bereid om hen te ontslaan. Weldra bleek, dat zij één van geest waren met de andere broeders. De Utrechtsche predikanten behoorden allen tot de vrijzinnige richting, die door de Remonstranten in Holland werd voorgestaan. Na eendrachtige samenwerking gedurende een zestal jaren, deelden zij, bij de omkeering van 1618, in hetzelfde lot.

Bij de beschouwing van den toestand der Utrechtsche gemeente ben ik soms de gebeurtenissen vooruitgelopen, die plaats hadden in het belangrijk tijdperk, dat ik mij ter behandeling koos. Ook kon ik mij minder met Taurinus zelve bezighouden, ofschoon zijn naam telkens werd genoemd. Keeren wij thans tot hem terug. De eerste jaren van zijn verblijf te Utrecht hebben zich door niets bijzonders gekenmerkt, en na zijne deelneming aan de eerste Stichtsche Synode werd hij in geene groote aangelegenheden betrokken. Hij kon zich dus rustig wijden aan zijne evangeliebediening en aan zijn gezin. Bij zijne komst te Utrecht schijnt hij reeds gehuwd te zijn geweest met Beatrix van Wijngaerde, dochter van Jhr. Daniël Oem van Wijngaerde, die op het huis Kronesteyn bij Leiden woonde, en Sophia Rookers ²⁾. De regeering had hem eene woning aangewezen in het patershuis van het St. Cecilia-convent aan de Neude ³⁾. Hij ontving een tractement van

---

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 5, 9 Sept., 17, 21 Nov. 1612.

2) Uit de mededeelingen van den heer Croockewit in het *Alg. Nederl. familieblad* (zie boven, blz. 107 aant. 1). In Utrechtsche huwelijksregisters staat zijn echt niet ingeschreven. Beatrice had nog een broeder, Jhr. Johan van Wijngaerde.

3) *Dodt*, a. w., dl. IV, blz. 91 vv. Speenhoven woonde in het Jerusalem-convent, Ryckewaert in het voormalig St. Brigitten-klooster.

600 gulden, dat na twee jaren met 300, en in 1614 met nog 100 gulden werd verhoogd ¹⁾. Bovendien werden hem 50, later 90 gulden voor huishuur toegelegd. Daar zijne vrouw niet onbemiddeld was, kon hij zeker op ruimen voet leven en zich de weelde eener kleine boekerij voor zijne studiën veroorloven. Of zijn echt spoedig met kinderen gezegend werd, weet ik niet ²⁾; alleen wordt ons bericht, dat zijne gade bij zijn dood voor vijf kinderen had te zorgen, waarvan twee dochters, Sophia en Catharina ³⁾, en één zoon bekend zijn. De laatste, Petrus, zag den 4den December 1614 het levenslicht, en was in later jaren predikant van de Remonstrantsche gemeente te Utrecht ⁴⁾.

De rust der eerste jaren werd vrij onverwacht verstoord door ernstige beroeringen, die ook de kerk met gevaren dreigden en de predikanten in allerlei moeilijkheden wikkelden. De Utrechtsche „alteratie” van 1610 is te zeer bekend, om er hier uitvoerig bij stil te staan ⁵⁾. Dat de opstand niet uitsluitend van politieken aard was, blijkt genoeg uit de feiten. Zij, die zich niet vereenigen konden met de meer vrijzinnige richting der predikanten, zoowel ten aanzien van de leer als van het kerkbestuur, de geestverwanten der voormalige Consistorialen, hebben in die dagen evenzeer hun rol gespeeld als de Roomschen, die zich vleiden met het uitzicht op herwinning der verloren

---

1) Dodt, t. a. p. Bij zijne komst ontving hij 60 gulden verhuiskosten. In bovengenoemde tractementsverhooging deelden alle predikanten; Speenhoven alleen kreeg in den aanvang wat meer, omdat hij zooveel kinderen had. De Waalsche predikant kreeg niet meer dan f 800, terwijl de drie jongste predikanten tot het laatst altijd minder genoten.

2) De Utrechtsche doopboeken vóór 1630 zijn verloren gegaan.

3) De eerste huwde later met Johan van de Nieuwpoort, de laatste met Johannes Munnincks.

4) Bij den doop van dezen zoon, die eerst 1 Juni 1615 plaats had, stonden Jhr. Johan van Wijngaerde en nog een andere oom als getuigen. Deze Petrus huwde in 1644 Magdalena Harskamp, dochter van een Utrechtschen lakenkooper. Zijne moeder Beatrix, die omstreeks 1654 stierf, stond meermalen als getuige bij den doop zijner kinderen.

5) Vgl. o. a. Arend, *Alg. gesch. d. vaderlands*, dl. III, st. 2, blz. 446 vv. *J. Wtenbugaert en zijn tijd*, dl. II, blz. 129 vv.

rechten. Men denke over de sterkte der katholieke partij in de stad en het land van Utrecht niet te gering ¹⁾; zij vertegenwoordigde eene macht, die, gesteund door een revolutionair bewind als dat van de burgemeesters Canter en Helsdingen, de jeugdige protestantsche kerk gemakkelijk kon overvleugelen. De kerkeraad was dienaangaande ook niet gerust, en had reeds herhaaldelijk de regeering gewezen op geheime conventikelen, op misbruiken en superstitiën, die, zoo ze niet geweerd werden, voedsel konden geven aan de hoop, om het verloren terrein te herwinnen. Er werd eene formeele remonstrantie ingediend omtrent de volledige reformatie van de kloosters, en alles wat er naar het oordeel der predikanten en ouderlingen geschieden moest, om de kerk voor gevaar te beveiligen ²⁾. De Raad scheen niet zeer genegen tot zulke doortastende maatregelen, mogelijk wel omdat men het voor de rust der burgerij wenschelijk achtte, zelfs den schijn van geloofsvervolgung te vermijden. Het was den Katholieken daarom te minder euvel te duiden, dat zij in 1610 den magistraat steunden, die bij monde van Canter openlijk verklaarde, dat de papisten meer vrijheid moesten hebben ³⁾. Hier en daar maakten zij van die vrijheid reeds gebruik. In Montfoort joeg een drost de ouderlingen en diakenen uit de kamer, waarin zij gewoonlijk vergaderden, om er een roomschen rector school te doen houden, en in Maarsen hadden eenige roomsche edellieden een schoolmeester van hunne religie benoemd, die weigerde de kinderen der Gerefermeerden uit protestantsche schoolboeken te onderwijzen ⁴⁾. In de stad waren de Katholieken tijdens de mouterij de natuurlijke bondgenooten van de zoogenaamde sectarissen of factionisten, de malcontenten

1) Philippus Rovenius licht ons dienaangaande volkomen in. Zie zijn verslag aan den Pauselijken Nuntius van 1666 in het *Archief van het Aartsb. Utrecht*, dl. I, blz. 208.

2) *Hand. v. d. kerkeraad*, 4 Febr., 20 Mei 1607.

3) *Dotd.*, a. w., dl. V, bl. 169.

4) Brief van Taurinus aan Wtenbogaert (*Brieven v. J. Wienbogaert*, dl. I, blz. 105).

in den boezem der Hervormde kerk, en wie weet, waarop het te midden der algemeene verwarring en verwildering ware uitgelopen, indien de Staten-Generaal eindelijk niet zoo krachtig hadden doorgetast ¹⁾).

Dat de predikanten de muiterij ten hoogste afkeurden en niet schroomden op den kansel de gemeente ten ernstigste te waarschuwen, om er zich niet mede in te laten, lijdt geen twijfel. In de Februari-vergadering van 1610 werden de troebelen, „ontstaan door miscontentement der burgery tegen den magistraat”, ampel besproken. Men verheugde zich, dat het tot hertoe in de kerk alles rustig was gebleven. Op het laatste kerstfeest had men, niettegenstaande het vuur van den opstand nog smeulde, stichtelijk avondmaal gevierd, met wel honderd personen meer dan vroeger; niemand was achtergebleven. De burgemeesters, die door oproermakers op het kussen waren gekomen, hadden zelve verklaard, dat de kerk zich buiten alle troebelen had gehouden. Doch de volgende weken brachten geen beterschap. Wat de eigenlijke leiders der beweging in het schild voerden, was van zóó wijde strekking, dat het behoud der Unie, ja misschien de onafhankelijkheid der Republiek op het spel stond. Noch de Prins, noch de Algemeene Staten doorzagen in den beginne de beteekenis van het gebeurde, en terwijl veel kostbare tijd met vruchteloze onderhandelingen te loor ging, nam het

---

1) Dit blijkt nog ten overvloede uit hetgeen Dr. Naber (*Calvinist of Libertijnsch*, blz. 211 vv.) heeft medegedeeld uit een onuitgegeven correspondentie tusschen Oldenbarnevelt en Ledenbergh, Joris de Bie en andere Utrechtsche heeren. Voorts wordt dit zeer duidelijk gezegd in een „Christelycke vermaen Brief aen de Catholycke Ghereformeerde Ghemeente binnen Utrecht” (*Bibl. v. pamsf. Muller*, N°. 914). Het blijkt niet, wie de schrijver is geweest van dit waardig vertoog. Hij zegt, vroeger in de gemeente eenige geestelijke bediening gedaan te hebben. Aan Wtenbogaert kan niet gedacht worden, ook omdat de schrijver zich op Gomarus beroept. Misschien was Joh. Matthisius van Haarlem de auteur. Om met Dr. Nuyens (*Geschied. d. kerkel. en polit. geschillen*, Amst. 1886, dl. II, blz. 172 vv.) te kunnen zeggen, dat de rol, die de katholieken in het oproer speelden, zeer luttel is geweest, hetgeen ik zeer hetwijfel, zouden wij het geheele beloop der gebeurtenissen nauwkeuriger moeten kennen.

mitende gepeupel eene steeds dreigender houding aan, zoodat men voor plundering en moord begon te vreezen. Kon men te midden van zulk eene beroering met Paschen het avondmaal vieren? De vraag werd ernstig in den kerkeraad overwogen ¹⁾. Liet men de plechtigheid doorgaan, dan zouden velen zich terughouden, òf uit ergernis over personen die met hen zouden aanzitten, niettegenstaande zij zich ongeroepen met de mouterij hadden ingelaten, òf uit weerzin tegen de predikanten, die het veroordeeld hadden, dat de burgerij de wapenen had opgevat. Daarentegen zouden anderen aan het avondmaal deelnemen, juist om te toonen, dat zij onschuldig waren aan het gebeurde. Op deze wijze kon er eene breuk in de gemeente ontstaan, die niet gemakkelijk was te heelen, nu de hoofden zóó waren verhit. Als de avondmaalsviering doorging, moesten de predikanten de burgerij over hare houding bestraffen, hetzij in het algemeen, hetzij door hen, wien het aanging, één voor één aan te spreken. Was dit geraden, terwijl de gemoederen zoo verbitterd bleken te zijn? En werd de viering uitgesteld, dan zouden niet weinige vromen zeer teleurgesteld worden, die vooral met Paschen aan 's Heeren tafel wilden aanzitten. Inderdaad, het was moeilijk, eene keuze te doen. Na alles gewikt en rijpelijk overwogen te hebben, werd eenparig besloten, de plechtigheid uit te stellen, totdat de rust in de stad hersteld zou zijn. Caesarius en Taurinus werden met de ouderlingen Ruysch en Wtenengh afgevaardigd, om hiervan aan burgemeesters kennis te geven.

De commissie zal zich wel niet met eene vriendelijke ontvangst hebben gevleid, maar heeft waarschijnlijk geene bejegening verwacht, als haar op het Raadhuis ten deel viel. Canter en Helsdingen bleken bij hunne komst reeds op de hoogte te zijn, en verweten den predikanten, dat zij voor hen durfden verschijnen met de mededeeling van een reeds genomen besluit. 't Scheen wel, zeide Canter, dat de geestelijke heeren de stad onder interdict wilden stellen;

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 16 Maart.

gelddienaars waren ze, die liever de les van Johannes den Dooper moesten opvolgen, door met hun loon tevreden te zijn. Al verder verweet hij hun op klagelijken toon, dat zij de goede ouderlingen misleidden. En waarom was het noodig, de gemeenteleden te gaan bezoeken? Ieder kon zichzelf wel beproeven. Zij waren het, die het welzijn der stad tegenwerkten. — De predikanten verdedigden zich met te verklaren, dat zij hunnerzijds bereid waren het genomen besluit in te trekken, mits dat er geldige bezwaren tegen werden aangevoerd. Wij willen, zeiden zij, wel avondmaal vieren, maar doen geen afstand van onze roeping, om dan vooraf hen te bestraffen, die schuldig zijn aan deze mouterij. Na lang redetwisten, waarbij vele harde woorden vielen en beide partijen op hun stuk bleven staan, zeiden burgemeesters eindelijk: „Doet het, doet het, sed vestro periculo, op uw eigen ban en boete”¹⁾. Met dit afscheid kon de commissie vertrekken. Was het te verwonderen, dat Taurinus aan Wtenbogaert schreef, dat men in Utrecht nooit zoo door Alva was getiranniseerd als thans door Canter en Helsdingen²⁾?

Daags na deze conferentie werd er eene breede kerkeradsvergadering met de diakenen belegd. Omdat burgemeesters het wilden, zou men avondmaal houden, doch vooraf een formulier opstellen, waarin het gebeurde openlijk afgekeurd en de gemeente tot berouw en boete aangevaard werd. Hen, van wie men wist, dat zij zich „het meest in dit spel gemoeid hadden”, zou men particulier aanspreken en vermanen. Eer het echter zoo ver kwam, gebeurden er andere dingen. De Staten-Generaal hadden eindelijk besloten, krachtig door te tasten, en waar men voor geene overreding vatbaar bleek te zijn, de regeering met geweld tot onderwerping te dwingen. De stad werd door eene krijgsmacht ingesloten. Al het volk kwam op de been; de verbittering en opgewondenheid stegen ten top. Onder zulke omstandigheden was het houden eener

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 17 Maart.

2) Aangeh. brief.

avondmaalsviering onmogelijk geworden. De predikanten gingen het aan burgemeesters zeggen, die er zich thans bij neerlegden ¹⁾. Eenige dagen later boog de magistraat het hoofd voor de overmacht en opende de poorten voor de troepen, die de rust kwamen herstellen. Wilden Canter en Helsdingen, om de verloren achting te herwinnen, het over een anderen boeg wenden, toen zij Speenhoven en De Niëlles door een derde lieten weten, dat zij aan de kerk hare oude vrijheid wilden hergeven, om namelijk de ouderlingen en diakenen te kiezen, zonder den magistraat daarin te kennen? In elk geval misten zij hun doel, want de predikanten gaven ten antwoord, dat zij vrijheid genoeg hadden, en dat in zulk eene aangelegenheid geene verandering mocht worden gebracht dan in eene wettige synode, door de Staten bijeengeroepen ²⁾. Gelukkig ook voor de kerk was het rijk van Canter en Helsdingen spoedig uit; in het begin van Mei werden zij afgezet en door de vroegere magistraten vervangen. Zeker heeft niemand zich hierover meer verheugd dan Taurinus, die het allerminst met Canter, den vriend van den thans katholieken hoogleeraar Lipsius, kon vinden. Want hoe vrijzinnig hij overigens ook zijn mocht in zijne denkwijze, in ijver tegen de Roomschen deed hij voor niemand onder ³⁾. Hij zal een der eersten zijn geweest, om den kerkeraad de remonstrantie te doen hernieuwen betreffende de reformatie van kloosters en scholen, en het weren van alles, wat het katholicisme kon bestendigen ⁴⁾. Thans vond men geopende ooren, want de in hunne bediening herstelde magistraten hadden door de jongste gebeurtenissen geleerd.

Maar er dreigde nog een ander gevaar. Er schuilden in de

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 24 en 26 Maart.

2) *Dodt*, a. w., dl. V, blz. 151.

3) In een brief van S. Wachtelaar aan Sasbold Vosmeer (*Oud-Katholiek*, Bijblad, blz. 73) worden Wtenbogaert, Taurinus en Speenhoven de voornaamste ijveraars tegen de Roomschen genoemd, met name tegen de priesters J. Boot en Franc. Dusseldorp.

4) *Hand. v. d. kerkeraad*, 19 Mei. Aangeh. brief v. Taurinus. *Dodt*, a. w., dl. VI, blz. 155 vv.

gemeente eenigen, die heimelijk grieven koesterden tegen de predikanten, omdat dezen schenen over te hellen tot de aanhangers van Arminius in Holland. Zij waren nog meer van hen vervreemd, sedert de predikanten het gedrag der burgers, die zich aan de zijde der muiters hadden geschaard, streng veroordeelden. Deze ontevredenen zochten en vonden steun bij den streng rechtzinnigen predikant van Jutfaas, Cornelis van Dongen. Zij slopen bijwijlen uit de stad, om bij hem ter preek te gaan, en nu de avondmaalsviering was uitgesteld, koesterden zij het plan om, met zijne goedkeuring, te Jutfaas ten avondmaal te komen. Den 19^{den} Mei meldde Van Dongen zich bij Speenhoven aan met het verzoek, om aan den kerkeraad de vraag te mogen voorleggen, hoe hij zich te gedragen had, wanneer leden der Utrechtsche gemeente bij hem op Pinksteren het nachtmaal wilden vieren. Juist kwam Taurinus zijn ambtgenoot bezoeken, 'en beiden gaven den predikant van Jutfaas te verstaan, dat, al hadden zij bij het uitgaan ter predikatie naar andere gemeenten zwijgende toegezien, zij zich ten stelligste hiertegen verklaarden. Hij, Van Dongen, kon niet weten, hoe personen, die niet onder zijn opzicht stonden, zich bij deze muiterij gedragen hadden. Lieden, die zich, om welke redenen dan ook, vervreemd hadden van hunne herders, verkeerden niet in eene stemming, om aan 's Heeren tafel plaats te nemen. Door aan hun verlangen toe te geven, bracht men scheuring in de gemeente. Doch Van Dongen bleef de malcontenten in zijne bescherming nemen, en waagde zelfs de vraag te stellen, of men hen dan ook voor scheurmakers zou uitkrijten, die uit rechtzinnige gemoedsbezwaren elders ter preek gingen. Uit hetgeen hij met Speenhoven besproken had vóór Taurinus' komst, bleek dat Van Dongen dezen op het oog had. „Wees op uwe hoede”, antwoordde Taurinus, „dat ge mij op het stuk van de leer niet verdacht tracht te maken. Want ik zal u rekenschap van zulk eene beschuldiging doen geven, en geen stroobreed voor u uit den weg gaan”¹⁾.

1) Aangeh. brief van Taurinus.

Dienzelfden avond had de buitengewone vergadering plaats, belegd op verlangen van Van Dongen. Alle predikanten en ouderlingen waren tegenwoordig, terwijl Booth voorzat. Van Dongen herhaalde hier zijn verzoek: aangezien een kleermaker uit de Tweestraat, en nog een paar anderen het verlangen hadden te kennen gegeven, om te Jutfaas het avondmaal te vieren, wilde hij van de broeders vernemen, hoe zich hierin te gedragen. Na ontkennend geantwoord te hebben op de vraag, of zulk een verzoek hem vóór de jongste onlusten ook gedaan was, stond hij eenigen tijd buiten, terwijl de kerkeraad de zaak rijpelijk overwoog. Men kwam eenparig tot een besluit, dat aan Van Dongen, weder binnengeroepen, ongeveer in deze woorden werd kenbaar gemaakt: „Wij allen zijn bedroefd en verwonderd, dat gij, een predikant, ons zulk een voorstel komt doen. Gij weet, dat gij, als herder der gemeente van Jutfaas, alleen te zorgen hebt voor de schapen, die tot uwe kudde behooren. De synodale gedeputeerden hebben bij herhaling predikanten moeten bestraffen, die lidmaten van andere gemeenten tot hunne kerk trachtten te trekken. Gij weet, dat de door de synode ingestelde kerkorde inhoudt, dat men geene leden, die van elders komen, mag aannemen zonder attestatie. Op Kerstmis vóór de troebelen hebben wij het avondmaal gevierd, en niet één is wegens gemoedsbezwaren weggebleven, zoover wij weten. Wij stellen ons voor, het in Juli weer te vieren, en bij het voorafgaand huisbezoek ieder tevreden te stellen. Wijs hen dus af, die met zulke vragen tot u komen; zij kunnen hunne klachten bij ons inbrengen. Wel komen zij reeds bij u ter kerk, maar gij weet, dat zulk eene manier van doen tot scheuring leidt. Gij moogt daar geen voedsel aan geven, maar moet op alle wijzen tegengaan, dat men zijne gemeente den rug toekeert, zoolang daar Gods woord wordt gepredikt en de sacramenten worden bediend. Voorts kunt gij wel begrijpen, dat lieden, die zoo duidelijk hunne verbittering uitspreken, niet in de rechte avondmaalsstemming zijn. Zelfs uw voorstel had hier niet aan de orde gesteld mogen worden, want sommigen zullen daar-

door te meer tot afscheiding worden aangezet. Wij geven u dus den raad, hen te overreden, zich weder bij hunne kerk te voegen, als gij eenigen invloed op hen hebt. Gij weet, hoe de vijanden groeien in onze oneenigheden; derhalve dient gij alles aan te wenden, wat tot eer en welstand van onze kerk kan strekken". Na deze ernstige toespraak beloofde Van Dongen, dat hij niemand aan het avondmaal toelaten, en de ontevreden ernstig vermanen zou. Hij achtte het echter niet ongepast, den broederen bijzonder op het hart te drukken, de zuiverheid der leer te bewaren, aangezien er allerlei boekjes onder het volk verspreid werden, die onrechtzinnige stellingen bevatten. „Geloofst gij dan", vroeg Caesarius, „dat hier de ware leer niet gepredikt wordt?" Van Dongen waagde het niet, dit te beweren. „Waarom er dan over gesproken", ging Caesarius voort, „daar deze kwestie niet aan de orde is. Wij hebben geen boekjes gemaakt of doen drukken. Over de religie is bij de muiterij geen woord gerept. Canter en Helsdingen hebben verklaard, dat er geene zwaarigheden tegen de religie zijn ingebracht. In geen van de remonstrantiën is van de religie gesproken". De raadsheer Ruysch, die een der geëmitteerden was geweest, om met de oproerigen te onderhandelen, bevestigde dit. De kerkeraad getuigde, dat de predikanten hun best hadden gedaan om alles te vermijden, wat aan leerstellige twisten voedsel kon geven. Derhalve kon Van Dongen dienaangaande gerust zijn. Bij het scheiden kreeg hij nog de waarschuwing mede, om er zich niet op te beroemen, dat hij de predikanten in zake de leer eens de les had gelezen; dat zou de ontevredenheid slechts doen toenemen ¹⁾. De predikanten, die den broeder van Jutfaas wantrouwden, gingen nog een stap verder. Zij gaven kennis van het gebeurde aan Ledenbergh, die juist een lid van de ridderschap, Adolf van Wael, bij zich had, en beiden vonden goed, Van Dongen te ontbieden, in tegenwoordigheid van een paar predikanten. Er werd zelfs gesproken over de afzetting van Van Dongen

---

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 19 Mei.

in het belang van de rust der gemeente, iets wat Taurinus allermintst geraden achtte. Gelukkig bleef het vooral nog bij eene ernstige vermaning ¹⁾).

Dat de dogmatische strijd, die in Holland was ontbrand, zich ook aan de Utrechtsche gemeente had meegedeeld, was bij deze gelegenheid voor het eerst duidelijk gebleken. Wat er eigenlijk broeide, kwam bij de avondmaalsviering aan het licht. Onder hen, die zich onthielden, behoorde ook de koster van de St. Nicolaas-kerk, Andries Hendricksz. Deze bejegende Ryckewaert bij het huisbezoek alles behalve vriendelijk, zich beklagende over de predikanten, die niet zuiver waren in de leer en de mouterij durfden bestraffen. Aan broederlijke vermaningen stoorde hij zich niet, zoodat men hem wel voor den kerkeraad ter verantwoording moest roepen. Hij verscheen, en had vooraf zijne grieven op een stuk papier geschreven, dat hij in zijn hoed had verborgen. Hij begon met aan te merken, dat de kerkeraad niet voltallig was, aangezien de diakenen ontbraken, die volgens de Nederlandsche Confessie tot den kerkeraad behoorden. Wat het gebeurde betrof, verweet hij den predikanten, dat zij alles behalve liefderijk waren geweest in hunne openbare bestraffing. Zij hadden het gedaan op eene wijze, dat de schout daaruit aanleiding kon nemen, om de schuldigen te vervolgen; zij waren getreden in het ambt van den wereldlijken rechter, iets wat hun volgens Ezechiël en Taffinus niet betaamde. Al verder vreesde hij, dat zij hier de goddelooze leer van Arminius zouden invoeren, door namelijk te verkondigen, dat het geloof de eigenlijke oorzaak is der rechtvaardigmaking, dat de uitverkorenen uit Gods hand kunnen getrokken worden, en dat de mensch zich tegen Gods kracht kan verzetten ²⁾. Had Taurinus niet gezegd, dat hij Van Dongen niet waardig achtte, den stoel der waarheid

1) Aangeh. brief van Taurinus.

2) De wijze, waarop Ypey en Dermout (*Gesch. d. Ned. Herv. kerk*, dl. II, blz. 195) en Van der Kemp (*De eere d. Ned. Herv. Kerk gehandhaafd*, dl. III, blz. 32 v.) over deze zaak spreken, bewijst, dat zij de Handelingen van den Kerkeraad niet raadpleegden.

te betreden, ja, dat hij dezen wilde afzetten, als het aan hem stond? Had dezelfde, volgens Lydius van Oudewater, niet alle leden van de Dordsche classis botte buffels genoemd, omdat zij de Utrechtsche predikanten voor Arminianen hadden verklaard? Zelfs een der ouderlingen, Gerrit Jansen Wtenhage, had een jaar geleden gezegd, dat men hier twee predikanten — het konden alleen Taurinus en Speenhoven zijn, op wie de ontevreden en het vooral geladen hadden — moest uitziften, en er andere degelijke mannen voor in de plaats nemen ¹⁾).

Nadat Hendricksz. had buitengestaan, nam de voorzitter hem ernstig in het verhoor, na hem duidelijk gemaakt te hebben, dat voor de wettigheid eener kerkeradsvergadering de tegenwoordigheid van diakenen volstrekt niet vereischt werd. „Mag een predikant”, dus ving hij aan, „doodslagers en andere misdadigers niet bestraffen, en den magistraat, als hij traag is, opwekken om zijn plicht te doen?” Het antwoord was natuurlijk bevestigend. „En dus ook bij oproer?” „Ja, want muiterij is groote zonde.” „En was het gebeurde iets anders dan muiterij te noemen?” In plaats van antwoord te geven, zocht de koster allerlei uitvluchten. Eindelijk tot spreken gedrongen, zeide hij: „Neen, het gold hier eene goede zaak” ²⁾. Op de vraag des voorzitters naar het bewijs, dat de predikanten zich in het ambt van den schout hadden gestoken, beriep hij zich op het zeggen van Booth, dat deze de namen der voornaamste muiters had opgeteekend, terwijl hij volhield, dat velen door de onverstandige bestraffing der predikanten om hals zouden zijn gebracht, wanneer er niet zoo'n goed accoord was getroffen. Wat de beschuldiging van arminianerij

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 26 en 27 Sept. 1610.

2) De schrijver van den *Christ. vermaen Brief* (zie boven, blz. 168, aant. 1) verdedigt niet alleen de houding van den Prins en de Staten, maar geeft ook den predikanten allen lof, omdat zij zich zoo ernstig tegen de rebellie verklaard hadden. De doleerenden waren deels dwalenden en misleiden, maar deels ook verbitterden, die uit heerschezucht en met voorbedachten rade hadden gehandeld, en wier schandelijk bedrijf niet genoeg kon worden afgekeurd.

betrof, deed de voorzitter de vraag, of hij de geschriften van Arminius gelezen en met den bijbel in de hand onderzocht had. Dat had Hendricksz. natuurlijk niet gedaan, maar hij beriep zich op Gomarus, die de goddelooze leer van Arminius in strijd verklaarde met Gods Woord, de Geloofsbelijdenis en den Catechismus. Nochtans durfde hij niet beweren, uit den mond der predikanten ooit iets gehoord te hebben tegen de uitspraak der belijdenisschriften ¹⁾. Ten laatste verzekerde Taurinus, zich nooit zoo over Van Dongen te hebben uitgelaten. Eens had hij dezen, in een gesprek over het leerstuk der praedestinatatie, gebracht tot een „swaer absurdum”, en bij die gelegenheid gezegd: „Als ik wist, dat een predikant zoo iets verkondigde, zou men hem moeten afzetten”. Het overige noemden Taurinus en de ouderling plumpe leugens. Na dit verhoor besloot de kerkeraad, den koster aan te zeggen, dat de predikanten gedurende het oproer getrouw hun plicht hadden vervuld, ook waar zij meenden te moeten bestraffen; dat hij kwalijk gehandeld had, de leer van Arminius te belasteren; dat de overige beschuldigingen onwaar waren, en zaken betroffen, die hem niet aangingen. Hij moest dus schuld bekennen. Op zijne weigering werd hem het avondmaal ontzegd, en indien hij niet tot inkeer kwam, zou de kerkeraad zien, hoe verder met hem te handelen.

Uit dit verhoor blijkt, wat er onder vele gemeenteleden gempeld werd. Meester Andries zou zulk een toon niet hebben aangeslagen, indien hij niet geweten had, dat anderen zijne grieven deelden. Bovendien had hij Van Dongen achter zich, en het was meer dan waarschijnlijk, dat deze hem in zijn verzet had gestijfd. Hij bleef ook hardnekkig weigeren, het hoofd in den schoot te leggen,

---

1) Bovengenoemde schrijver, die stellig niet aan de zijde der Remonstranten stond, zegt in zijn ernstig woord tot de gemeente: „ic houde vast ende ben verseeckert, dat ghy Gods Woordt, Christum ofte syn Evangelische predicatie so suyer ende claer binnen uwe stadt ende uwe landt-palen hebt, alst oyt sedert den tijden der Apostelen naer den afval erghens ghepredickt ofte gheleerd is”.

en beklaagde zich bij ieder, die het hooren wilde, over de onchristelijke bejegening van den kerkeraad. Men zag zich wel gedwongen, hem andermaal ter verantwoording te roepen. De vergadering, waarvoor hij in November verscheen, werd geleid door Wtenbogaert, wiens raad en hulp was ingeroepen, om de ontroerde gemoederen tot rust te brengen en alle misverstand op te lossen. Met hoeveel geduld en ernst de schrandere hofprediker den koster ook toesprak, hij kon den man niet tot eene schuld-bekentenis brengen. Liever dan dit te doen, liet Meester Andries zich een hand afhouden. Hij was in zijn gemoed ten volle verzekerd, voor recht en waarheid te hebben gesproken. Hij bleef volhouden, dat de predikanten het crimen laesae majestatis niet openlijk mochten bestraffen, en beriep zich zelfs op een predikant. Toen Wtenbogaert zijn verlangen te kennen gaf, om dien broeder eens te ontmoeten, beloofde hij den predikant tot dezen te brengen, mits onder geheimhouding. Maar wat nu met den halsstarrige te doen? De kerkeraad vond goed, hem nog veertien dagen te laten om zich te bedenken, gedurende welken tijd hij echter zijn ambt van voorlezer en schoolmeester niet mocht uitoefenen. Dit bewijs van lankmoedigheid had niet de gewenschte uitwerking. De koster begon te razen, scheldende op zulk eene kerkelijke procedure. Men moest weten wat er van kwam, want de bureu zouden zeker hunne kinderen ter school blijven zenden. Hij weigerde zelfs te vragen, nog enkele dagen in zijn ambt geduld te worden. Er bleef den kerkeraad niets anders over, dan het voorloopig vonnis te bevestigen, en aan Wtenbogaert en Speenhoven op te dragen, zoowel aan de burgemeesters als aan de kerkmeesters van St. Nicolaas hiervan kennis te geven ¹⁾.

Het laat zich denken, hoe deze verwickeling met den koster Hendricksz. nadeelig terugwerkte op de gemeente. Zij, die door het gebeurde van de kerk vervreemd waren, toonden weinig genegenheid tot toenadering. De predikanten

---

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 3 Oct., 14 en 17 Nov.

werden gemachtigd om hen, elk met een ouderling, aan hunne huizen te bezoeken, ten einde hen beleefd toe te spreken. Ook Wtenbogaert nam aan dit huisbezoek deel. Bij enkelen mocht het baten, doch de predikanten moesten berichten, dat sommigen door het gebeurde zóó vervreemd waren, dat zij zelfs verzocht hadden, van verdere bezoeken verschoond te blijven. Het voorbeeld van den koster van St. Nicolaas werkte bovendien aanstekelijk, want ook zijn ambtgenoot, Meester de Ryck van Sint Geerten, kwam in verzet ¹⁾. Er broeide iets, dat, ware het niet intijds ontdekt, de droevigste gevolgen na zich had kunnen slepen. Intusschen liet Wtenbogaert niets onbeproofd, om Meester Andries tot beter inzicht te brengen. Hij ontwierp eene schuldbelijdenis, die de koster in den kerkeraad zou afleggen, maar in plaats daarvan las deze eene andere memorie voor, waarin hij zijne onschuld volhield. Hij werd in zijne consciëntie steeds meer versterkt, dat hij goed gehandeld had ²⁾. Mocht hij dwalen, dan verzocht hij de broeders hem te dulden, tot de Heer hem de oogen opende, terwijl hij inmiddels in zijn dienst zich alzoó zou gedragen, dat hij niemand reden tot beklag kon geven. Met zulk eene schikking mocht de kerkeraad geen vrede hebben, weshalve besloten werd, de zaak aan den magistraat over te laten. De koster werd nu door de schepenen in het verhoor genomen, waarna de kerkeraad de opdracht ontving, om eene schuldbekentenis op te stellen in de zachtste termen. Natuurlijk werd hieraan voldaan. „Alhoewel hij eene goede censuur verdiend heeft”, dus luidde de conclusie, „daar zulke propoosten niet alleen dienen tot verkleining van den kerkdienst en tot kwetsing van den goeden naam der predikanten, maar ook tot scheuring en beroerte in de gemeente, zoo willen wij alles vergeven, als hij verklaart, uit onverstand zoo gesproken te hebben, en belooft, voortaan in stilte zijn ambt te zullen

1) Ald., 5 Dec.

2) Ald., 18 Nov. Van Dongen, wien Meester Andries het stuk had voorgelezen, liet er hem die woorden bijvoegen.

waarnemen en zijnen herders het noodige ontzag te bewijzen". Burgemeesters legden dit stuk den delinquent voor, maar deze weigerde het aan te nemen, volhoudende eene rechtvaardige zaak te verdedigen. Het gerecht deed hem hierop weten, dat het de suspensie van den kerkeraad tot nader orde goedkeurde ¹⁾. De maat der goedertierenheid werd den schuldige volgemeten. In eene volle raadsvergadering gehoord, trachtte men hem duidelijk te maken, dat er geen schijn van waarheid was in zijne beweringen, en hem tot onderwerping te vermanen. Ook dit laatste middel bleek vruchteloos te zijn, zoodat aan Taurinus en Speenhoven, door den Raad ontboden, werd kennis gegeven, dat tot onmiddellijke afzetting was besloten. De kerkeraad achtte dit vonnis hard, en had medelijden met den man en de scholieren van zijn kerspel. Juist Taurinus, op wien hij weldra bleek zoo verbitterd te zijn, pleitte voor zijn blijven tot Paschen. Boog Meester Andries weinige dagen na deze uitspraak het hoofd, omdat hij zag dat het ernst was; of begreep hij te kunnen zwichten, nu het uur der wraak, naar hij meende, weldra zou aanbreken? Hoe dit zij, hij vervoegde zich bij Wtenbogaert en de andere predikanten, verklarende tot beter inzicht gekomen te zijn en vergeving te willen vragen. Er werd eene schuldbe-kentenis voor hem opgesteld, na onderteekening waarvan men bij den Raad op zijn herstel aandrong ²⁾. Weinige weken later zat Meester Andries op Hazenberg, als schuldig aan de schandelijke samenzwering, waarvan Canter en Helsdingen de hoofdaanleggers waren. Zijn ambtgenoot De Ryck was een dergelijk lot door de vlucht ontkomen. Aan de tusschenkomst der predikanten heeft Hendricksz. het te danken gehad, dat het over hem, evenals over zijne medeschuldigen gevelde doodvonnis op het schavot in verbanning veranderd werd ³⁾.

1) Ald., 18 Nov.

2) Ald., 5 en 18 Dec. De schuldbe-kentenis van Mr. Andries is hier-achter opgenomen als Bijl. D.

3) Ald., 3 April 1611. Vgl. de Sententiën der samenzweerdere (*Bibl. v. pamfl.*, Muller, N°. 922). Hendriksz. ging naar Wezel en verzocht her-

De vrees voor „nieuwigheden in de leer”, door Meester Andries uitgesproken en zeker door niet weinigen gekoesterd, werd door de predikanten alles behalve lichtvaardig opgenomen. Aan dezen en genen, die daarom uit de kerk bleven, of hunne stichting zochten onder het gehoor van Van Dongen, werd met opzet gevraagd, waaraan zij aanstoot hadden genomen. Evenals bij de minder ontwikkelde in Holland, die niet op de hoogte waren van het godgeleerd geschil, bleek ook hier, dat men van de zaak weinig begreep. Velen zeiden zich geërgerd te hebben, omdat de predikanten leerden, dat God sommige menschen tot verdoemenis heeft geschapen. De predikanten begrepen te recht, dat zij in dezen tijd, bij het geschil dat de kerk in Holland in twee partijen verdeelde, aan zich zelven verschuldigd waren, hun gevoelen voor den kerkeraad bloot te leggen. Zij verklaarden te gelooven en te leeren, „dat God van eeuwigheid besloten heeft, uit genade in Christus zalig te maken allen, die in hem gelooven, in godzaligheid zijne voetstappen drukken en daarin volharden tot het einde; welk geloof is eene gave Gods, die de Vader verleent door zijn geest en woord, zoo nochtans, dat de mensch zich tegen die genade kan verzetten en haar misbruiken”. De ouderlingen betuigden, dat dit ook hun gevoelen was. Ten einde de gemeente beter in te lichten en zich tegenover scheeve voorstellingen te kunnen rechtvaardigen, besloot men een stuk op te stellen, waarin de verschillende gevoelens omtrent het betwiste leerstuk der predestinatie met elkander vergeleken zouden worden ¹⁾. Het concept, waaraan Wtenbogaert, die in dezen tijd te Utrecht was ²⁾, zeker zijn zegel heeft gehecht, zoo het

---

haaldelijk om eene attestatie, die men enkel wilde geven aangaande zijn goed gedrag vóór het uitbreken van het oproer, terwijl aan den kerkeraad van Wezel verzocht zou worden hem voort te helpen, ten einde te voorkomen, dat hij uit wanhoop tot den vijand mocht overgaan (ald., 22 Mei, 23 Juli).

1) Ald., 17 Nov.

2) Vgl. *Joh. Wtenbogaert en zijn tijd*, dl. II, blz. 136. *Brieven van J. Wtenbogaert*, dl. I, Br. 110.

al niet grootendeels door hem ontworpen is, misschien in overleg met Taurinus, werd een- en andermaal in den kerkeraad gelezen, gewijzigd en uitgebreid, eindelijk goedgekeurd en door allen ondertekend ¹⁾. Of deze belijdenis aan de gemeente is kenbaar gemaakt, blijkt niet; ook schijnt het stuk niet door den druk verspreid te zijn. Misschien zijn afschriften overgelegd aan den Raad en aan de Staten. Voor ons is het een merkwaardig document, dat ons volkomen inlicht omtrent de leerstellige denkwijze der Utrechtsche predikanten, maar ook van het meer ontwikkelde gedeelte der gemeente. Het laat geen twijfel over, of zij schaarden zich aan de zijde van hen, die in Holland gelijktijdig eene Remonstrantie bij de Staten indienden, om het goed recht hunner overtuiging te verdedigen tegenover de strenge Calvinisten.

Doortastende maatregelen van regeeringswege, kalme overreding van de zijde der predikanten, gesteund door den invloed van Wtenbogaert, hadden den vrede in Utrecht voor het oogenblik hersteld. Toch had de goede naam der gemeente geleden en bleef het te vreezen, dat de godsdiensttwisten ook in het Sticht de protestanten in twee vijandige partijen zouden verdeelen, indien sommige roerwinken voortgingen met onrust te stoken. Hoe men in Holland over het gebeurde sprak, kon men eerlang in een vlugschrift van den Delftschen predikant Donteclock lezen ²⁾. Van het oproer gewag makende, nam hij aan, dat sommigen dergenen, die zich van hunne leeraars hadden afgescheiden om de verandering in de leer, door onbedachten ijver te ver waren gegaan. Maar behalve deze rebellen, waren er niet weinigen van de kerk vervreemd, die geene andere beweegredenen hiervoor opgaven, dan dat zij de predikanten gevoelens hoorden verkondigen, in strijd met

---

1) Het origineel schijnt verloren te zijn, maar de *Hand. v. d. kerkeraad* (3 Dec.) bevatten een afschrift, dat hierachter als Bijl. E wordt medegeedeeld.

2) „Overlegginghe van de oorsaecken der schadel. twist”, enz. (*Bibl. d. Contra-remonstr. geschr.*, blz. 17).

hetgeen naar hunne overtuiging de belijdenisschriften leerden, terwijl zij in eenheid van religie met andere gereformeerde kerken wilden blijven. Men was in Utrecht over zulke geruchten zeer ontsticht, en besloot Donteclock ter verantwoording te roepen en hem te dwingen, deze verklaring in te trekken. Zoo noodig wilde men daartoe zelfs de hulp inroepen van Gecommitteerde Raden. Taurinus en de schepen Van Helsdingen verschenen te Delft, bij gelegenheid van hunne reis naar Noordwijk om Frederici te verkrijgen. Donteclock werd voor burgemeester, schout en schepenen ontboden en tegenover zijne beschuldigers gehoord. Na eene langdurige woordenwisseling erkende de predikant, geen bewijs te hebben voor de bewering, dat de alteratie uit religieverschil was voortgekomen. Overigens was hij afgegaan op een anoniem schrijven uit Utrecht. Op voorspraak van den magistraat, en 's mans leeftijd in aanmerking nemende, wilde Taurinus niet op eene schuldbelijdenis aandringen, maar deed zijn ambtgenoot toch gevoelen, op welke losse gronden deze zijne beschuldiging had uitgesproken ¹⁾. In Utrecht was het de half waanzinnige Vincent van Drielenburgh, die inzonderheid tegen Taurinus te velde trok ²⁾. Hij vergeleek dezen bij een dollen stier, maakte hem in spotrijmen belachelijk, zoog venijn uit al zijne woorden en daden, en stichtte zooveel kwaad, dat men eindelijk begreep, hieraan een einde te moeten maken. Al was hij van goeden huize, al had hij in den raad gezeten en was hij rentmeester geweest van de St. Paulus-abdij, toch werd hij op grond van zijne lasterlijke en kwaadsprekende libellen ³⁾ op Hazenberg gezet, in eene zware boete geslagen en eindelijk de stad uitgebannen. Gevaarlijker vijand voor de predikanten was

---

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 22 April 1612.

2) *J. Wtenbogaert en zijn tijd*, dl. II, blz. 261 vv.

3) Van de schotschriften, door hem bij Abraham van Herwyck te Utrecht uitgegeven (Dodt, a. w., dl. VI, blz. 70; vgl. dl. V, blz. 172), heb ik niet één kunnen terugvinden. De titels worden door hemzelven opgegeven in een zijner latere pamfletten, die ik hier stilzwijgend voorbijga.

Van Dongen. Wat deze eigenlijk in het schild voerde, liet hij maar al te duidelijk blijken. Eerst had er op zijn eigen verzoek, in tegenwoordigheid van Wtenbogaert, in het laatst van 1610 een onderhoud met de predikanten plaats, waarin hij tot de overtuiging kwam, dat zij, die naar Jutfaas ter kerk liepen, scheurmakers waren. Zij hadden geen reden, om zich wegens het leerstuk der praedestinatie af te scheiden, want zooals het door de predikanten werd beleden, behoefde niemand zich van het avondmaal te onthouden. De meesten zijner volgelingen namen het hem zeer kwalijk, dat hij hen voor scheurmakers had uitgemaakt; zij bleven te Utrecht uit de kerk en gingen ook niet meer naar Jutfaas. Hij had „uit christelyk medelyden” er wat op uitgedacht, om deze verdoolden terecht te brengen. Men moest hem eens te Utrecht laten preeken, dan zouden ze wel komen, als hij hen vooraf beter had ingelicht. Men begrijpt, dat de kerkeraad verbaasd opzag bij zulk een voorstel. Daar Van Dongen er op bleef aandringen, begreep men, met burgemeesters er over te moeten spreken. Taurinus ging met een ouderling naar het raadhuis, en sloeg den heeren voor, het verzoek in te willigen, mits zijn collega vooraf de preek op schrift stelde en aan den magistraat ter lezing wilde zenden. Aan zulk een proef kon Van Dongen zich niet onderwerpen, en zoo mislukte zijn plan ¹⁾. Daar hij intusschen voortging met tweedracht te zaaien, begrepen de Staten, er een einde aan te moeten maken, door Van Dongen af te zetten ²⁾. Voordat de tweede synode van het Sticht bijeenkwam, was hij naar Zaandam vertrokken.

Reeds in December 1610 hadden de Staten van Utrecht aan de synodale gedeputeerden opgedragen, eene kerkorde

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 12 Dec. 1610, 16 Jan., 13 Febr. 1611.

2) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, blz. 596 v. Vgl. den brief van Taurinus aan Narssius hierachter, Bijl. C.

te ontwerpen voor de kerk van het Sticht, en daaraan toe te voegen „eene verklaring van de differentiaele punten, die tegenwoordig in Holland geventileerd worden”. Gelijk-tijdig werd hiervan aan den Raad en aan den kerkeraad kennis gegeven, en terwijl de laatste, „dankbaar dat God den Staten dit in het hart had gegeven”, deze gewichtige aangelegenheid den predikanten met nadruk aanbeval, besloot de eerste tot de verwezenlijking krachtig mede te werken ¹⁾. Hoe met hulp van Wtenbogaert eerst eene memorie werd opgesteld, waarin de grondslagen werden uiteengezet, waarop de kerkorde zou rusten, en daarna het met zorg samengesteld ontwerp werd ingeleverd, heb ik vroeger reeds medegedeeld ²⁾. Vergelijken wij de in deze memorie gegeven verklaring van het leerstuk der praedestinatatie met hetgeen de predikanten dienaangaande voor den kerkeraad op schrift hadden gesteld, dan treft ons dadelijk de overeenkomst van deze ongeveer gelijktijdige getuigenissen. De Utrechtsche predikanten zouden, onder invloed van Wtenbogaert, hun stempel drukken op de kerkelijke organisatie der geheele provincie, en de Staten zoowel als de stedelijke magistraten waren maar al te zeer genegen, daaraan hun zegel te hechten. De kerkorde, die wel grootendeels door Taurinus, onder voorlichting van Wtenbogaert, zal zijn opgesteld ³⁾, werd door de synodale

1) *Hand. v. d. kerkeraad*, 2 Dec. 1610. De resolutie van de Staten van Utrecht van 21 Nov. 1610 is opgenomen in de *Christel. kercken-ordeninge der Stad, Steden ende Landen van Utrecht, gearresteerd 28 Aug. 1612*. Utrecht, Sal. de Roy, 1612, 4^c. Vgl. Wtenbogaert's *Kerck. Hist.*, blz. 545, 594 vv.

2) „De Utrechtsche Synoden van 1606 en 1612” in de *Vaderl. letteroef.* van 1868. Het „Advis” der synodale gedeputeerden aan de Staten „op 't stellen van eene kerckenordening” is opgenomen onder de *Brieven van J. Wtenbogaert*, dl. I, N°. 133.

3) De schrijver van de „Voorrede aan de kerken”, geplaatst vóór de *Handel. van de Nation. Synode van Dordrecht*, beweerde later, dat de predikanten te Utrecht de bestaande kerkorde door nalatigheid hadden doen vervallen, waarop Wtenbogaert, onder den schijn van deze te herstellen, een geheel nieuw formulier had ingevoerd, nadat hij in de stad Taurinus en andere Remonstranten op den kansel had gebracht. Deze en nog andere beschuldigingen werden door Wtenbogaert meermalen weerlegd, nadat hij reeds in het 2de deel van zijn *Noodighe*

gedeputeerden aan de Staten ingeleverd, en was reeds in haar geheel door de heeren goedgekeurd, vóórdat zij door hen aan de gezamenlijke predikanten van het Sticht ter beoordeeling werd voorgelegd. De synode, waarin zulks plaats vond, kon, ten gevolge der tijdsomstandigheden, eerst op 27 Augustus 1612 in het Catharijnen-convent worden saamgeroepen. Speenhoven, door Wtenbogaert als assessor bijgestaan, leidde de beraadslagingen, terwijl Taurinus tot secretaris werd benoemd. Wat door hem van deze merkwaardige vergadering genotuleerd werd, bleef in het archief der Staten bewaard ¹⁾. Ik behoef niet in bijzonderheden stil te staan bij hetgeen er in het Catharijnen-convent door de acht-en-veertig aanwezige Stichtsche predikanten verhandeld is. Alles liep geleidelijk af, tot groot genoegen van de burgemeesters Adolf de Wael en Willem van Drielenburgh, van de leden der Staten en den griffier Ledenbergh, die er bij tegenwoordig waren. De hoofdzaak was de aanneming der kerkorde, gelijk die werd ter tafel gebracht. Geen van de veertien hoofdstukken gaf aanleiding tot moeielijkheden. Met alle artikelen betreffende het beroepen der predikanten, de omschrijving van hunne macht, de bediening der sacramenten, de openbare godsdienstoefening, de samenstelling van den kerkeraad, de kerkelijke tucht en het onderwijs kon men zich vereenigen. Alleen waar de grenzen getrokken werden, binnen welke men zich te houden had bij het prediken van het leerstuk der voorbeschikking, stuitte men bij een zestal ambtgenooten op bezwaren, die echter met beleid werden uit den weg geruimd ²⁾. Één punt was niet ter sprake gekomen, namelijk of dit gewest zou medewerken tot het verkrijgen van eene nationale synode. In Juli waren de

---

Antwoord op der Contra-Remonstr. Tegen-vertooq, blz. 107 vv., de Utrechtsche toestanden uitvoerig had besproken.

1) *Tijdschrift voor de geschied. van Utrecht*, dl. I, blz. 165 vv.

2) Het laat zich denken, dat eene verdraagzaamheid, gelijk in deze synode werd gewettigd en die in Holland op allerlei wijzen vruchteloos werd nagestreefd, door Trigland (*Kerck. Gesch.*, blz. 629 v.) niet kon worden goedgekeurd.

hoogleeraar Thysius van Harderwijk en de predikant Damman van Zutphen te Utrecht geweest, om als gedeputeerden van de Geldersche Synode aan die van Utrecht te verzoeken, een tweetal broeders af te vaardigen, ten einde met de andere provinciale kerken aan de Staten-Generaal het bijeenroepen van zulk eene vergadering te vragen. De afgevaardigden waren door den magistraat met alle eer op het stadhuis ontvangen, maar hadden hun doel niet bereikt. Wel verklaarden de gedeputeerden van het Sticht, dat zij niets liever wenschten, dan dat het leerstellig geschil werd bijgelegd, maar zij wilden enkel medewerken tot het verkrijgen eener algemeene kerkvergadering, waarvan de leden volkomen vrij en aan geen enkel mandaat gebonden zouden zijn. Bij het bespreken van de godgeleerde vraagstukken moest Gods woord de eenige toetssteen zijn, en zij bleven volharden bij hun vroeger advies, dat namelijk in die synode Confessie en Catechismus moesten worden herzien, eene voorwaarde, waarmede de Staten van Utrecht volkomen instemden. Zij zouden intusschen het verzoek der Gelderschen aan hen overbrengen, en beloofden, dat als de Staten van Utrecht met die der andere gewesten later besloten, eene synode op een anderen voet bijeen te roepen, zij niet in gebreke zouden blijven hunne afgevaardigden te zenden. Dit antwoord werd op 31 Juli aan Thysius en Damman schriftelijk ter hand gesteld, door Taurinus en Caesarius onderteekend. Maar de Utrechtsche Staten dachten er geen oogenblik aan, op dit punt toe te geven, en handhaafden hunne onafhankelijkheid tegenover het streven der kerkelijke partij in andere gewesten. De vraag, of eene nationale synode al of niet wenschelijk kon geacht worden, kwam dus in het Catharijnen-convent niet ter sprake ¹⁾.

Alzoo werd in Utrecht verwezenlijkt, wat in Holland onuitvoerbaar was gebleken, hoewel slechts voor korten

1) Van de conferentie met de Geldersche gedeputeerden geeft Taurinus een verslag in zijn brief aan Narssius (zie Bijlage C) en in zijn boek *Van de onderlinge verdraagsaamheid*, dl. II, C. 7, § 10. Vgl. Brandt's a. w., dl. II, blz. 177.

tijd. Intusschen was Taurinus door deze synode, alsmede door zijn aandeel in de gebeurtenissen van de beide laatste jaren, meer op den voorgrond gekomen en een man van beteekenis geworden, op wien men het oog begon te richten. Staatslieden als jhr. De Wael en Ledenbergh, om van anderen te zwijgen, hadden zijn karakter en zijn ijver leeren waardeeren, maar vooral in hem den predikant gevonden, die door zijne bekwaamheden en zijn invloed, meer dan eenig ander misschien, het netelig vraagstuk omtrent de verhouding van kerk en staat zonder botsing had helpen oplossen, en zeker krachtig zou blijven medewerken, om godsdiensttwisten te voorkomen, zooals in Holland de kerk dreigden in tweeën te scheuren. Zijne samenwerking met Wtenbogaert kon hem slechts in de achting van alle welkenkenden doen rijzen. Beide mannen hadden in elkander geestverwanten gevonden, en men mag veilig aannemen, dat zij over alle gewichtige aangelegenheden van de eerstvolgende jaren mondeling of schriftelijk van gedachten hebben gewisseld. Had Taurinus zich tot hiertoe bij de Utrechtsche gemeente, en als synodaal gedeputeerde bij de kerk van het Sticht bepaald, zijn blik richtte zich nu ook over de grenzen van dit gewest, en zijne bemoeiingen begonnen zich uit te strekken tot de algemeene aangelegenheden van kerk en staat. Met de grootste belangstelling volgde hij den strijd, dien de Remonstranten in Holland zoowel in verschillende gemeenten, als in de Haagsche conferentie hadden te voeren ¹⁾, en ofschoon hij zich met Speenhoven en Rijkewaert eerst later door onderteekening van de Remonstrantie openlijk bij hen aansloot, mannen als Van den Borre, Grevinchoven en andere woordvoerders der vrijzinnige partij rekenden hem reeds nu tot de hunnen. Bij den droevigen strijd over het beroep van Vorstius tot opvolger van Arminius te Leiden bepaalde hij zich niet tot oprechte deelneming, maar kon hij, verontwaardigd over de aanvallen tegen dezen geleerde gericht, de verzoeking niet weerstaan om een woord mede te spre-

---

1) Zie hierachter Bijl. B.

ken. Toen Bogerman zijne geduchte „Waerschouwinghe”¹⁾ tegen den Sociniaan in het licht zond, dien Wtenbogaert naast Gomarus op den leerstoel der godgeleerdheid wilde plaatsens, luidde Taurinus de „Brand-clock”²⁾, om allen wakker te roepen en de oogen der politieken en kerkelijken te openen voor het gevaar, dat de kerk van de zijde der Calvinistische geestdrijvers bedreigde. Men begrijpt, dat hij den handschoen opnam voor den miskenden Vorstius, terwijl hij Wtenbogaert's houding, vooral ook ten aanzien van diens bemoeiing met de Utrechtsche aangelegenheden, met zooveel warmte verdedigde, dat zij, die op de hoogte waren, naar den schrijver niet lang behoefden te zoeken. Met opzet verzweeg hij zijn naam, en de onbekende, die het boekje met een niet zeer malsch tegenschrift beantwoordde³⁾, schijnt niet vermoed te hebben, met wien hij te doen had. Na dezen eersteling kon Taurinus zijne pen niet meer laten rusten. Men zal zich herinneren, dat de ijveraars tegen de Remonstranten den koning van Engeland in den strijd hadden weten te mengen, en Jacobus' veroordeeling van Vorstius' geschriften gebruikten als een der krachtigste argumenten tegen zijne verheffing op den Leidschen leerstoel. Die „Verklaringhe”⁴⁾ van den Beschermmer des geloofs, zooals de koninklijke godgeleerde zich gaarne hoorde noemen, werd natuurlijk in meer dan ééne vertaling alom verspreid. Om er den indruk een weinig van weg te nemen, zond een der Remonstranten eene vertaling in het licht van zekeren brief, door den

1) *Bibl. v. pamfl.*, Muller, N°. 929.

2) Dat hij de schrijver is van dit pamflet, wordt door Baudart (*Memorien*, bk. X, blz. 65) uitdrukkelijk gezegd. Dat hij er algemeen voor gehouden werd, blijkt o. a. uit spotprenten van 1617 en 1618. Wtenbogaert zou het tegendeel wel gezegd hebben (*Kerck. Hist.*, blz. 569), indien Taurinus het niet geschreven had.

3) De schrijver van „Korte Antwoorde” op de „Brand-clock” (*Bibl. v. pamfl.*, Muller, N°. 951) noemt dit geschrift een lasterlijk boek, door den Duivel zelve gemaakt, hetwelk „Brandstichting”, of „Duivels alarmklok” had moeten heeten. Vgl. mijn art. over „De beroeping van C. Vorstius tot opvolger van Arminius” in den *Gids* van 1873, dl. II, blz. 31 v., 495 v.

4) *Bibl. v. pamfl.*, Muller, N°. 1006 vv.

geleerden Casaubonus op 's konings last aan den kardinaal Perronius geschreven ¹⁾, waaruit blijken moest, dat Jacobus verkeerd werd ingelicht, en zeker geen partij zou trekken voor de Contra-Remonstranten, als hij hunne leerstellingen kende. Meer afdoende was echter de opzettelijke weerlegging van het punt in quaestie, gegeven in een tweetal brieven, die waarschijnlijk door een der Remonstranten in Holland aan Taurinus werden gericht en door hem uitgegeven zullen zijn ²⁾. De eerste, verreweg de uitvoerigste en meest afdoende brief, bevat tevens de vertaling van een zeer opmerkelijk schrijven van den aartsbisschop van Canterbury. Dat Vorstius, nadat het pleit tot zijn nadeel was beslecht, een poos te Utrecht doorbracht, was zeker ter wille van Taurinus, die met zooveel ijver zijne partij had gekozen. Vier jaren later verscheen er weder een brief in het licht, die door een ongenoemde, vermoedelijk den Leidschen predikant Corvinus, aan iemand geschreven werd naar aanleiding van het heftig optreden van den contra-remonstrantschen predikant Hommius ³⁾. Of ook dit schrijven aan Taurinus gericht en door dezen wereldkundig gemaakt zal zijn, durf ik niet beslissen. De toon van de narede tot den lezer geeft wel grond, om aan hem te denken. Waren niet al zijne papieren bij de confiscatie zijner goederen verloren gegaan, wij zouden mogelijk meer weten omtrent zijne betrekking tot de Remonstranten in Holland. Uit het weinige, dat bewaard bleef, en berichten hier en daar verspreid, laat zich gemakkelijk opmaken, dat hij met de voornaamste Remonstranten in Holland op zeer vriendschappelijken voet verkeerde. Met zijne geestverwanten in Leiden stond Taurinus zeker in briefwisseling, en de voorbeelden zijn niet zeldzaam, dat personen

---

1) Ald., No. 1011.

2) Cattenburgh, en in navolging van dezen Paquot (vgl. mijne *Bibl. der Remonstr. geschr.*, blz. 115 v.), nemen dit geschrift onder de werken van Taurinus op. De brief van den aartsbisschop van Canterbury „aen seker particulier persoon hier te lande gheschreven” doet vermoeden, dat ook H. de Groot indirect de hand gehad heeft in de uitgave van dit pamflet.

3) Zie *Bibl. v. pamfl.*, Muller, Nos. 1213—1215.

en gebeurtenissen besproken worden in zulke open brieven, die geschreven werden met het doel, om door den geadresseerde onder veler oogen te worden gebracht.

Een overtuigend bewijs voor de betrekking, waarin Taurinus tot de hoofden der vrijzinnige partij in Holland stond, hebben wij in het volgende. Wtenbogaert moest in 1613 voor eene particuliere aangelegenheid naar Heusden, en wilde een bezoek aan 's Hertogenbosch daaraan verbinden, ten einde gelden voor zijne vrouw te innen. Van den Borre en Taurinus boden zich aan om hem te vergezellen, en zoo gingen zij te zamen voor enkele weken op reis, want de tocht duurde langer dan men zich had voorgesteld. In Den Bosch ontmoette Wtenbogaert enkele personen, die ten gevolge der ongeregeldheden uit Utrecht gebannen waren. Zij deden hem zulke gewichtige mededeelingen, dat hij niet aarzelde aan hun verzoek te voldoen, om ze aan den Prins over te brengen, die op dat tijdstip tegenwoordig was bij den Gelderschen landdag te Nijmegen. De drie vrienden trokken dus te zamen over Grave, waar zij Narssius bezochten, daarheen. Na hun last volbracht te hebben, reisden zij over Arnhem naar Utrecht terug, waar zij uit elkander gingen. Onderweg brachten zij overal bezoeken aan hunne ambtsbroeders, bespraken natuurlijk de belangen van staat en kerk, en vonden ruimschoots gelegenheid om booze geruchten te weerleggen, die omtrent hunne onrechtzinnigheid en den toestand der Hollandsche en Utrechtsche kerken waren verspreid ¹⁾. Later werd hun ten laste gelegd, dat zij naar Nijmegen waren gegaan, om den landdag in te nemen tegen de kerkelijken, die daar evenals elders eene synode verlangden. De waarheid is, dat zij eerst bij hunne aankomst in Nijmegen vernamen, dat er landdag gehouden werd, terwijl Wtenbogaert ten stelligste verzekert, dat zij zich met het al of niet samenroepen van eene synode in die provincie niet hebben bemoeid.

---

1) Wtenbogaert, *Kerck. hist.*, blz. 606 v. *Oorspronck der Nederl. kerck. verschillen*, fol. 42.

De kerkelijke beroeringen in Holland, die van jaar tot jaar ernstiger werden, kon Taurinus niet onverschillig aanzien, al was Utrecht niet onmiddellijk in den strijd betrokken. Vooral op Den Haag en Amsterdam had hij het oog gericht. In de residentie van den Stadhouder en van de hooge regeeringslichamen had Rosaeus den rok omgekeerd¹⁾, om, als het hoofd eener steeds in sterkte toenemende contra-remonstrantsche partij, Wtenbogaert den voet dwars te zetten. De aanzienlijke koopstad was het bolwerk van het strenge calvinisme. Daar werd het wachtwoord gegeven en was men onafgebroken in de weer, om wapenen tegen de Remonstranten te smeden. De predikanten riepen er hunne strijdbroeders uit andere gemeenten samen, om in eene heimelijke, zonder vergunning van den magistraat gehoudene vergadering plannen te beramen tot bereiking van hun doel. Een Goulart moest bij de Waalsche gemeente worden afgezet, om plaats te maken voor een ijveraar als De Bassecourt, die tweemaal van roomsch protestantsch was geworden. Als het tot dadelijkheden kwam, zou men de aanhangers van Arminius niet ontzien, al behoorden daartoe niet weinige deftige burgers. Ja, men zou er de Joden vervolgen, als de overheid er zich toe leenen wilde. Taurinus had op minder aangename wijze met enkele predikanten en met de stemming hunner aanhangers aldaar kennis gemaakt. In April 1613 vertoefde hij er enkele dagen bij zijn neef Bruyningsh. Aan een maaltijd, waarbij ook andere genoodigden aanzaten, viel het gesprek op de godgeleerde vraagstukken. Rond en open kwam Taurinus er voor uit, dat hij en anderen afkeerig waren van de strenge praedestinatieleer, zooals die door Trigland en andere Amsterdamsche predikanten in woord en schrift werd verkondigd. Op de vraag van een der gasten, die nog al kwaad sprak van de Utrechtsche kerk, waarom men dan zoo tegen het gevoelen der Contra-

---

1) Vgl. de verklaring, door Taurinus afgelegd, aangaande een gesprek, door hem met Rosaeus gevoerd, waarin de laatste zich zelfs niet afkeerig van de Socinianen had getoond (*Brieven van Wtenbogaert*, dl. I, blz. 281 v.).

Remonstranten was, gaf hij ten antwoord: „Onder anderen omdat er uit volgt, dat God de duivelen genadiger zou behandelen dan de christenen die verloren gaan”. Die verklaring ging weldra van mond tot mond en werd voor grootspraak gehouden, doch Taurinus verzekerde, dat hij bereid was, bewijzen voor het gezegde te leveren, ook in tegenwoordigheid der predikanten. Maar de ambtsbroeders schenen niet genegen tot zulk een twistgesprek, terwijl Taurinus weigerde hen op te zoeken, om den schijn eener uitdaging te vermijden. Den Zondag vóór zijn vertrek zat hij onder het gehoor van Plancius, die, zeker niet toevallig, de woorden van Taurinus in zijne preek te pas bracht, om er heftig den staf over te breken. Dat de gemeente hem begrepen had, bleek bij het uitgaan der kerk. Men verdrong zich om Taurinus en uitte allerlei bedreigingen, zonder dat de predikanten, die het tooneel aanzagen, iets deden, om de schare tot rede te brengen. Hierbij bleef het niet: toen hij in den namiddag bij zijne familie kwam, vernam hij, dat er twee ouderlingen waren geweest, om hem te verzoeken des avonds in de kerkeradsvergadering te verschijnen. Te voren had hij zich meermalen bereid verklaard, om ten huize van een der gemeenteleden met Trigland en Plancius in der minne over de quaestie te spreken, maar hij liet zich niet door een kerkeraad ter verantwoording roepen, te minder daar hij den predikanten niet opzettelijk den handschoen had toegeworpen. Hij schreef dit terstond aan de broeders, en liet den brief dien zelfden avond aan de vergadering overhandigen¹⁾. Er kwam geen antwoord, maar van een der ouderlingen vernam hij daarna, hoe scheef en onwaar het gebeurde door de predikanten was voorgesteld. Daags na zijn vertrek kwam er een bode van het raadhuis, om hem te verzoeken, bij burgemeesters te willen komen. Klonk hem dit bericht zonderling in de ooren, nog vreemder

---

1) De brief is door Taurinus opgenomen in zijne *Naarder openinge*, waar hij een omstandig verhaal geeft van alles, wat er toen en later met hem te Amsterdam voorviel.

zag hij op, toen hij in Mei, weder te Amsterdam vertoevende, werkelijk een bezoek aan den magistraat bracht, want beide aanwezige burgemeesters wisten blijkbaar niets van dat opontbod. Taurinus verhaalde den heeren, wat er gebeurd was, beklaagde zich, dat men zich niet ontzag hem openlijk op straat aan te randen, terwijl Trigland in een schrijven aan een lidmaat der Utrechtsche gemeente hem belasterd en voor een leugenaar uitgemaakt had. De magistraten, wier beleefde behandeling hij bijzonder roemt, toonden zich hierover zeer ontevreden, en beloofden te zullen zorgen, dat hem geen overlast zou geschieden. Voor ditmaal liep het hiermede af.

In October 1614 was Taurinus opnieuw voor zaken te Amsterdam. Hij schijnt de verzoeking niet te hebben kunnen weerstaan, om Plancius andermaal te gaan hooren. Dat hij niet gesticht zou worden, was te verwachten; maar te hooren verzekeren, dat sommigen, die hunne tractementen uit 's lands kas genoten, in hunne predikatiën en goddelooze boeken Gods almacht en de opstanding der dooden durfden loochenen, zoodat het geloof der Turken heilig was bij zulk eene ketterij, inderdaad, dat was hem al te kras. Hij meldde zich den volgenden dag bij Plancius aan, verlangende vriendschappelijk met hem te spreken. Deze wilde alleen schriftelijk onderhandelen in tegenwoordigheid van notarissen en getuigen. Er volgden werkelijk drie conferentiën, waaraan burgemeesteren wijs genoeg waren een einde te maken. Zij lieten Plancius en Taurinus elk afzonderlijk bij zich ontbieden; de laatste was zeer voldaan over de „courtoisie”, hem bewezen, en het geduld, waarmede men hem twee uren aanhoorde. Hij beloofde, de onwaarheden, door eenige predikanten van den kansel verkondigd, en hunne onbeleefde behandeling niet door den druk bekend te zullen maken, ten ware zij er hem toe drongen. De wijze, waarop hij daarna in allerlei geschriften over den hekel werd gehaald, noopte hem, tot zelfverdediging het stilzwijgen te verbreken.

Daar was er vooral één, die niet ophield, in allerlei vuile schotschriften tegen hem te razen. Hij wist wel, dat de pre-

dikanten hem de hand boven het hoofd hielden, terwijl de regeering het drukken en verspreiden oogluikend toeliet. De schrijver was niemand anders dan de uit Utrecht gebannen Van Drielenburgh, die de onbeschaamdheid had, een exemplaar van een dier onzinnige boekjes aan den kerkeraad te zenden, en wel uit schimp met de bladen achterstevoren en onderstboven ingenaaid. Moest „eene vergadering van eerlijke gequalificeerde personen zulk een zotsklucht van zoo een quidam verdragen?” Zijne familiebetrekkingen besloten, in het belang van den man zelven en zijn gezin, een ernstig beroep te doen op het gezond verstand van den Amsterdamschen magistraat, opdat deze met zijn gezag tusschenbeide mocht komen. Op verzoek van den Utrechtschen burgemeester Willem van Drielenburgh, oom van Vincent, ging Taurinus met den schepen Floris van Domselaar en Doctor Van de Vorst, oom en behuwdoom van den pamfletschrijver, naar Amsterdam. Daar maakten zij burgemeesters duidelijk, dat men hier te doen had met een half waanzinnige, die reeds voor jaren beweerde, revelaties ontvangen en een mirakel gedaan te hebben ¹⁾. Liet men hem begaan, dan was voor den man, voor zijne vrouw en kinderen het ergste te vreezen, terwijl zijn lasterlijk geschrijf het volk opwond en het vuur der tweedracht aanbliis. Werkelijk verboden burgemeesters de uitgave van een paskwil op rijm, dat juist ter perse was. Maar wat Vincent van Drielenburgh zich niet ontzag de Utrechtsche commissie in het aangezicht te zeggen, toen hij de heeren daarna, vergezeld van zekeren Doctor Carel Lenaertsz. ²⁾, in hunne herberg opzocht, toonde genoeg, dat van den Amsterdamschen magistraat, die de predikanten naar de oogen zag, geene doortastende maatregelen waren te verwachten.

Wij ontmoeten Taurinus nog eens te Amsterdam in September 1615, ditmaal met Wtenbogaert en Niëllius,

1) Vgl. *J. Wtenbogaert en zijn tijd*, dl. II, blz. 259.

2) Dezelfde, die zich later zoo deed gelden bij de onlusten over den schutterseed te Amsterdam (zie de pamfletten van 1628 en 1629).

die van de Waalsche Synode te Utrecht kwamen. Of Plancius er kennis van droeg, weten wij niet, maar het was zeker geen buitengewoon verschijnsel, dat hij in zijne kanselpolemiek gewaagde van de gruwelijke ketterijen, die men in Utrecht leerde. Ditmaal had Niëllius zich hieraan geërgerd, en deze besloot met Taurinus nog eene poging te doen, om Plancius het onvoegzame van zulke uitvallen te doen inzien. De ontvangst was allesbehalve vriendelijk. Plancius wilde ontkennen, Utrecht genoemd te hebben, maar ongelukkig kon zijn ambtgenoot, Casper van der Heyden, die óók in de kerk was geweest, het bevestigen. Op diens voorstel schreven Taurinus en Niëllius een brief aan Plancius, waarin zij niet alleen van die predikatie gewaagden, maar hem ter verantwoording riepen over alles, wat hij in den jongsten tijd, in en buiten de kerk, aan Wtenbogaert en andere Remonstranten ten laste had gelegd, zoowel ten aanzien van hunne leer, als dat zij heimelijk met de Jezuïeten en den vijand heulden. Plancius zweeg, ook op een tweeden brief, dien Taurinus hem drie dagen later deed toekomen ¹⁾. Alle hoop op verzoening moest worden opgegeven. Zou men de tusschenkomst van burgemeesters nog eens inroepen? Wtenbogaert en Taurinus hebben het beproefd. Lasteringen als die, waarbij hunne vaderlandsliefde en goede trouw in twijfel werden getrokken, konden zij toch niet onweersproken laten; welke geloofsovertuigingen zij ook beleden, zij waren geen schelmen en landverraders. Bij de beoordeeling van de partijschappen gedurende het Bestand wordt meestal te veel voorbijgezien, dat de Calvinistische ijveraars uit zulke beschuldigingen munt hebben geslagen, waarvan zij wel wisten dat zij onder het volk gangbaar was. Doch ook ditmaal werkte het bezoek bij burgemeesters weinig uit. Onder de oogen van den magistraat werd het eene libel na het andere openlijk verkocht en verspreid, en ging een Drielenburgh voort met den „Utrechtschen stier”

---

1) Beide brieven zijn in de *Naarder openinge* opgenomen.

te beschimpen. Is het te verwonderen, dat ook deze in zijne geschriften scherp en bitter werd?

Waartoe het ophitsen van het gepeupel te Amsterdam ten slotte geleid heeft, is maar al te zeer bekend. De Remonstranten hadden den moed niet, om afzonderlijke vergaderingen te beleggen, waarin een predikant van hunne richting kon optreden, hoewel Taurinus deze bloohartigheid afkeurde. Men moest, volgens hem, requesten presentereen, eerst aan den magistraat, daarna aan de Staten, om het recht tot het houden van zulke samenkomsten te verdedigen. Maar eer men daartoe besloten was, kwam de volkswoede tot eene uitbarsting. In Februari 1617 werd het huis van een der achtbaarste ingezetenen, Rem Bisschop, die als Arminiaan bekend stond, en verdacht werd heimelijk remonstrantsche conventikels bij zich te doen houden, op de schandelijkste wijze aangevallen en geplunderd, zonder dat de regeering eene ernstige poging deed om dien moedwil te stuiten ¹⁾. Taurinus, die zeer met hem bevriend, mogelijk meermalen zijn gast geweest was, gloeide van verontwaardiging, toen hij dit vernam. Onder den eersten indruk van het gebeurde zond hij aan Bisschop een brief, die zijn hart eer aandoet. Uit elken regel spreekt zijne innige deelneming ²⁾. Hoe gaarne zou hij terstond tot hem gekomen zijn, indien hij niet vreesde, door zijne tegenwoordigheid den toestand misschien nog te verergeren. Zulk eene gebeurtenis mocht Taurinus doen inzien, wat groote gevaren hem en zijnen aanhangers wellicht boven het hoofd hingen, hij liet er zich niet door ontmoedigen, vast „geresolveerd”, zich „hoe langer hoe meer tegen de dreigende tirannie te kanten, Gode de uitkomst bevelende”. Opdat allen in den lande weten zouden, hoe jammerlijk het in Amsterdam gesteld was, en aller oogen geopend zouden worden voor hetgeen men in de toekomst te verduren had, wanneer men langer straffeloos toeliet, dat in naam van den godsdienst de eene partij tegen de andere

1) Brandt, *Hist. d. Reform.*, dl. II, blz. 488 vv.

2) Zie de brieven van Taurinus aan Bisschop hierachter als Bijl. F, G.

werd aangehitst, gaf Taurinus een boekje in het licht, waarin hij de paskwillen liet afdrukken, die tegen de Remonstranten waren aangeplakt, en brieven openbaar maakte, behelzende een onomwonden verhaal van alle wanordelijkheden, die hadden plaats gehad. Hij voegde er een krachtig „Discours” aan toe, waarin predikanten en magistraten voor het gebeurde aansprakelijk werden gesteld, en vooral den laatsten ernstig de les werd gelezen over hunne onvergeeflijke nalatigheid in het handhaven der orde ¹⁾). Konden handel en bedrijf bloeien in eene stad, waar men zich niet veilig wist tegen ruw geweld? Dat het boekje gretig werd gelezen, bewezen de verschillende uitgaven. Taurinus zelf zal hebben gezorgd, dat door eene Latijnsche uitgave het gebeurde ook in het buitenland bekend werd ²⁾). Dat er zooveel ruchtbaarheid aan deze zaak werd gegeven, zal der Amsterdamsche regeering wel niet welkom zijn geweest.

Kunnen de geschriften van Taurinus, die allen hun ontstaan te danken hebben aan den strijd, welke er in zijne dagen op politiek en kerkelijk gebied werd gevoerd, tot de vlugschriften gerekend worden, waaruit wij personen, gebeurtenissen en plaatselijke toestanden leeren kennen, zijn boek van de onderlinge verdraagzaamheid, een lijvig

---

1) Voornamelijk tegen dit „Discours” was het vinnig „Antwoord” (*Bibl. v. pamfl.*, Muller, N°. 1265) gericht, dat uit de pen van een der Amsterdamsche predikanten zal zijn gevloeid. De schrijver wees op den titel openlijk Taurinus aan als den uitgever der brieven met zulk eene haterlijke toelichting. Het duurde niet lang, of er verscheen een brief van een onbekende, waarin alles, wat ten laste van de Remonstranten was gezegd, als laster en leugen werd afgewezen. Deze brief, die aan Taurinus zal gericht zijn, werd door hem onder den titel van *Corte ontdeckinge van den leugengeest* (*Bibl. d. Remonstr. geschr.*, blz. 117) in het licht gegeven.

2) Vgl. *Bibl. d. Remonstr. geschr.*, blz. 116 v.

werk in twee deelen, maakt hierop eene uitzondering ¹⁾. Reeds vroeger heb ik op het karakter en de beteekenis van dit belangrijk werk, het eenige door Taurinus met zijn naam uitgegeven, de aandacht gevestigd ²⁾. Het is een polemisch geschrift, in zooverre het gericht is tegen Trigland's „Rechtgematigden Christen”, en de geleerde Amsterdamsche predikant heeft zeker zulk een geduchten aanval niet verwacht. Zijn stilzwijgen is een overtuigend bewijs, dat hij in Taurinus een kampioen had gevonden, die niet met een behendigen stoot uit het zadel was te lichten ³⁾. Het is eene doorwrochte studie, waarin Taurinus alles aanvoert, wat er gezegd kon worden ter verdediging van het standpunt, dat de Remonstranten innamen bij den strijd over enkele dogmata. Met de door Hugo de Groot ontworpen „Resolutie tot den vrede der kercken”, de daarbij behoorende breede toelichting en de verdediging van Joh. Wtenbogaert vormt het een geheel ⁴⁾. Zoo ergens, dan heeft Taurinus in dit werk het bewijs geleverd, dat hij als godgeleerde onder de beste van zijn tijd gerekend mag worden. Hij spaart zijne tegenpartij niet, en zoo hij verbitterde, waar hij verbeteren wilde, was dit een natuurlijk gevolg van den scherpen toon, waarop hij Trigland en zijne geestverwanten aanviel. Toch meene men niet, dat sarcasmen en bitse uitvallen het gebrek aan argumenten

---

1) Te recht heeft Dr. Sepp er op gewezen (*Bibl. d. Nederl. Kerkgeschiedschrijvers*, blz. 44), dat in de Bibliotheken van pamfletten van Muller en Meulman een aantal boeken zijn opgenomen, die niet onder deze soort van letterkunde mogen gerangschikt worden.

2) *J. Wtenbogaert en zijn tijd*, dl. II, blz. 220 vv.

3) P. Nyenrode, toen nog predikant te Sydervelt, later bij de doleerenden te Rotterdam, nam voor Trigland met diens goedkeuring den handschoen op. Alleen in de Voorrede, door Trigland aan dit werk toegevoegd, spreekt deze zelf zijn oordeel uit over Taurinus' boek (*Bibl. d. Contra-rem. geschr.*, blz. 39, waar dit boek ten onrechte onder de geschriften van Trigland wordt vermeld, in plaats van op blz. 117 onder die van Nyenrode).

4) Ter zelfder tijd zond Wtenbogaert aan de Staten van Utrecht zijne „Verdediging van de Resolutie totten vrede der kercken”, met verzoek, dat dit boek in hun gewest verkocht zou mogen worden (*Wtenbogaert's Brieven*, dl. I, N°. 173).

moesten vergoeden; veeleer viel het te bejammeren, dat de indruk van de laatsten door de eersten verloren ging. Wat het vraagstuk der verdraagzaamheid betreft, de spil waarom alles draaide: Trigland had, volgens Taurinus, de quaestie niet zuiver gesteld. Het was niet de vraag, of men zich door Gods woord gebonden moest achten, of men de waarheid zou mogen verzwijgen of verdraaien, of men bij eenig leerstuk zich te houden had aan hetgeen men wist waarachtig te zijn, of men den vollen raad des Heeren moest verkondigen en elke dwaalleer bestrijden; daarover toch waren zij beiden het eens. Maar het geschil liep over hetgeen al of niet als noodzakelijke waarheid moest worden beschouwd, en of men elkander niet behoorde te verdragen ten aanzien van hetgeen bleek niet noodzakelijk te zijn. Inderdaad was de geheele strijd in de kerk terug te brengen tot deze twee vragen: 1°. of er geen verschil van gevoelen kan bestaan ten aanzien van sommige leerstukken, zonder dat daarom het fundament van het christelijk geloof wordt aangetast, zoodat leeraars, gemeenteleden en kerken bij verscheidenheid van opvatting toch op denzelfden grondslag blijven staan en mitsdien behooren elkander te verdragen; 2°. of men leeraars, wier overtuiging afwijkt van die der overige, in dezelfde kerk kan dulden. Trigland ontkende het eerste, maar met groote scherpzinnigheid ontzenuwde Taurinus zijne argumenten. Hij bewijst het tegendeel met uitspraken en voorbeelden uit den bijbel, met zich te beroepen op een aantal beroemde kerkleeraars, en door aan te toonen, dat de kerk tot hiertoe altijd tolerantie had voorgestaan. Op dien grond verlangde hij de eerbiediging van het gevoelen der Remonstranten. „Wat mij aangaat”, zegt hij ronduit, „ik verklaar in goede conscientie, dat ik van harte bereid ben allen, die van het gevoelen van Trigland of der Contra-Remonstranten zijn, als broeders in Christus te erkennen, en in liefde met hen saam te leven, gelijk zulks betaamt”. Alleen stelt hij als voorwaarde, dat zij hunnerzijds hem en de zijnen met dezelfde christelijke bescheidenheid zullen bejegenen, en hun gevoelen niet als noodzakelijk aan

anderen willen opdringen. Over de betwiste leerpunten kon men van gedachten wisselen, mits beider opvattingen wederzijds enkel getoetst werden aan den bijbel, en men zich niet beriep op confessie of catechismus. „Wat mij aangaat”, zegt Taurinus, „ik beken, dat ik deze formulieren of eenige menschelijke schriften, hoewel ik ze niet verwerp, maar in hunne waarde laat, niet als richtsnoer van ons geloof kan aannemen; daarvoor houd ik, met andere gereformeerde leeraars ¹⁾, alleen het heilig woord Gods, dat liegen noch bedriegen kan”. Men begrijpt, dat Taurinus' antwoord op de tweede vraag mede toestemmend luidde. De Remonstranten moesten getolereerd worden, omdat hunne overtuiging, zooals zij haar in de vijf artikelen hadden uitgesproken, bevorderlijk was aan de godzaligheid, niet te kort deed aan de eere Gods, overeenkwam met de analogie des geloofs, en het fundament van het christendom niet omverwierp. Hij moest echter erkennen, dat de tolerantie niet was vol te houden, als de tegenpartij er niet van weten wilde. Hoe afkeerig de Remonstranten ook waren van scheuring, in dat geval moest het er toe komen.

Ik mag niet langer stilstaan bij dit hoofdwerk van Taurinus, hetwelk hij, „ofschoon van nature niet schrijflustig en weinig in het schrijven geoefend”, op raad van geleerde en godvruchtige mannen had opgesteld. Trouwens, wat hij dagelijks hoorde en zag dwong hem, zijne stem te verheffen; „is er ooit een tijd geweest om te zwijgen”, zegt hij, „thans is het tijd om te spreken”. Al was er in de Stichtsche kerk rust en vrede, kon men lijdelijk toezien bij den strijd, die andere kerken beroerde?

Als ghy u na-buys huys siet flackeren en branden,
Denkt dan het is hoogh tijdt, het mijne lijdt nu last;
T'versuymen menich man in schade brengt en schanden,
Zijn vuyr waar langh gebluscht hadd' hij er op gepast ²⁾.

1) Hij noemt alleen Donteclock en Piscator.

2) Berijmde vertaling van de bekende dichtregelen van Horatius, *Epist.* l. I, 48. Niet alleen in dit, maar ook in andere geschriften van

Taurinus had zijn boek met goedkeuring van de Staten uitgegeven en onder hunne hooge bescherming gesteld ¹⁾. Desniettemin werd het in Amsterdam verboden. Had Taurinus, na alles wat ik hierboven mededeelde, geen recht, zich hierover te beklagen ²⁾?

Walk eene uitwerking Taurinus zich ook van zijn boek hebbe voorgesteld, zeker is, dat het olie in het vuur goot ³⁾, en het was zonneklaar, dat er aan eene verzoening voorshands niet viel te denken. De spraakverwarring werd hoe langer hoe grooter, en het gevaar voor eene droevige ontkenning klom met den dag. Ziende hoe de tegenpartij in macht en stoutheid toenam, gaf ook Taurinus de zaak op, waarvoor hij had gestreden. Hij waagde zich in den kamp, zij het ook met gesloten vizier, en zijne scherpe pen richtende tegen het drijven der tegenpartij, werd hij op zijne beurt onverdraagzaam. Met weezin volgde hij den strijd, die door de Remonstranten van de Betuwe en het Nijmeegsche kwartier, van Tieler- en Bommelerwaard tegen de Contra-Remonstranten van Zutphen en de Veluwe werd gestreden. De laatsten vonden steun bij de Staten van het gewest en de Raden van het hof, terwijl de eersten vruchteloze pogingen in het werk stelden, om te bewerken, dat een besluit zou worden uitgevaardigd tot wederzijdsche verdraagzaamheid, ten aanzien van het leerstuk der praedestinatie. De classen van Nijmegen, Tiel en Bommel overhandigden

---

Taurinus worden zulke, meestal wel gelukte vertalingen op rijm aange troffen van plaatsen uit Latijnsche dichters, die doen vermoeden, dat Taurinus in vrije uren zich vaak bezighield met het overbrengen van gedichten der klassieken in Nederlandsch dicht. In elk geval bewijzen de vele aanhalingen van dien aard, dat hij zeer vertrouwd was met de oude letterkunde.

1) Het 2de deel is aan de regeering van Utrecht opgedragen. Hiervoor, „als oock andere synre extra-ordinaire verscheyden diensten den staet ende kercke gedaen”, heeft de vroedschap hem 200 gulden geschonken (*Resol. v. d. vroedschap*, 15 Juli 1616, in Dodt's a. w.).

2) Hij deed dit in den *Postbode*, een geschriftje van 8 blzn., dat achter het 2de deel schijnt uitgegeven te zijn, en in zijne *Naerder openinge*.

3) Vgl. de geschriften, die naar aanleiding van zijn boek in het licht verschenen (o. a. in de *Bibl. v. pamfl.*, Muller, Nos. 1195 vv.).

daarop aan Kanselier en Raden een tiental stellingen, de zogenaamde „Geldersche positiën”, bevattende het gevoelen der tegenpartij, waarmede zij zich niet vereenigen konden. Die stellingen werden door de Contra-Remonstranten gewraakt; daarentegen leverden zij andere over, waarin hetgeen de Remonstranten leerden, geplaatst werd tegenover hetgeen door hen als de leer der kerk werd beleden ¹⁾. Taurinus telde onder de Geldersche Remonstranten vele vrienden, doch behalve dat zij hem deelgenoot zullen gemaakt hebben van hunnen strijd, vinden wij hem meermalen te Arnhem, kennelijk met het doel om kerkelijke aangelegenheden te bespreken. Hij kon de verzoeking niet weerstaan, om de handelingen der Geldersche Calvinisten aan een „zedich onderzoek” te onderwerpen. Het resultaat legde hij neer in een pamflet ²⁾, dat ten doel had, den onverdraagzamen geloofsijver der tegenpartij op de kaak te stellen. „Wat nog maar weinigen schijnen in te zien”, zegt hij, „is maar al te waar: men is bezig, de gronden te leggen tot een nieuw pausdom. Zij willen hunne meening, die nooit door de algemeene gereformeerde kerk is aangenomen, aan de kerk opdringen, en de predikanten binden aan confessie en catechismus, zooals deze schriften door sommige leeraars worden verklaard. Zij trachten de deuren van het onderzoek der waarheid zoo nauw toe te sluiten, dat er geen opening blijft voor zooveel vrijheid, als tegenwoordig zelfs in het pausdom wordt toegelaten. Den predikanten van de classis van Nijmegen wordt verboden, mondeling of schriftelijk, direct of indirect, iets te verkondigen, wat op eenige wijze zou kunnen strijden met de eenmaal aangenomen kerkleer, terwijl men een Anastasius Veluanus, den schrijver van de „Leecken Weghwyser”, een Jacobus Bruno en anderen, die met de tegenwoordige Remonstranten eenstemmig

1) Zie over de Geldersche gebeurtenissen o. a. Brandt, a. w., dl. II, blz. 685 vv., en *Bibl. v. pamfl.*, Muller, N°. 1293 en 99.

2) *Zedich Onder-soeck naer eenige handelingen in Gelderlandt enz.*, Ghebr. 1617.

dachten, ongemoeid heeft gelaten. De kerkelijken weten politieken en aanzienlijke collegiën naar hunne hand te zetten, en tot aller verbazing gedaan te krijgen, dat zeker geschrift, van Remonstrantsche zijde uitgegeven, openlijk wordt verbrand ¹⁾. Is dit vrijheid of dwang van conscientie? Zou men eenige jaren vroeger wel gedacht hebben, dat men in ons land, waar wij voor het behoud der privilegiën en de vrijheid der conscientie zoo lang gestreden hebben, de papisten zoo spoedig zou navolgen?" Ziedaar, op welke wijze Taurinus den Gelderschen de les leest. Om in het kort duidelijk te maken, welke de leerstellingen waren, die de Contra-Remonstranten aan de Remonstranten wilden opdringen en waarvan dezen niet weten wilden, deelt hij eene reeks van uitspraken mede, ontleend aan geschriften van Calvijn, Beza, Gomarus en andere godgeleerden, waarop hij dan laat volgen het gevoelen der Turken omtrent dezelfde punten. Dat de rechtzinnigen zulk eene verdenking verre van zich wierpen, spreekt van zelf ²⁾. Intusschen schijnt Taurinus' boekje gretig gelezen te zijn, want er volgde weldra eene tweede uitgave, waarin hij sommige punten nader toelichtte.

Eene van Taurinus' grootste grieven was, dat de kerkelijke partij het wilde doen voorkomen, alsof men, door af te wijken van hetgeen zij de rechtzinnige leer noemde, de grondslagen van den staat aantastte. Hadden de vaderen, zoo sprak men, voor dit hun geloof niet goed en bloed geofferd, en had de Prins van Oranje deze landen niet vrijgevochten ter wille van de Gereformeerde kerk? Doch men deed den edelen vorst onrecht aan, door hem voor te stellen als een verdediger van eenzijdigheid en be-

---

1) Hij bedoelt het *Tafereel*, door Reinier Telle uitgegeven (*Bibl. d. Remonstr. geschr.*, blz. 274). Het werd te Arnhem, 6 Febr. 1617, op last van het Hof van Gelderland verbrand (Brandt, a. w., dl. II, blz. 456). De predikant van Tiel, Alardus de Vries, werd bij het Hof aangeklaagd, omdat hij dit *Tafereel* aan eenige burgers had getoond. Taurinus achtte dat vlugschrift alles behalve een paskwil, zooals het met minachting werd genoemd.

2) Vgl. *Bibl. v. pamft.*, Muller, N°. 1298.

krompenheid in het godsdienstige. Taurinus achtte het der moeite waard na te sporen, „of de Prins de bescherming dezer landen op zich had genomen, om de Nederlandsche geloofsbelijdenis te handhaven en het gevoelen der Contra-Remonstranten als schriftmatig overal in te voeren”. Zijn geschrift, aan dit onderzoek gewijd ¹⁾, verdient wel, dat wij er een oogenblik bij stilstaan. Wie de oude historiën doorleest, dus vangt hij aan, kan zich niet genoeg verwonderen over de vaderlijke zorg en de volharding van dien hooggeboren vorst. Het ware te wenschen, dat zij, aan wie in in onze dagen de zorg voor het land is opgedragen, met gelijke affectie vervuld waren voor het behoud der privilegiën en de welvaart des vaderlands. Indien wij vele patriotten hadden, die 's lands vrijheden zoo goed begrepen, al waren zij in afkomst niet met dien Prins te vergelijken, wij zouden de tegenwoordige zwarigheden spoedig te boven komen. Zijne vorstelijke genade was niet alleen ijverig in het bewaren der privilegiën, maar tevens voorzichtig, om niet af te wijken van de trouw, die hij aan alle partijen schuldig was. Men heeft slechts zijne Apologie op te slaan, om zijn wijs beleid, en in de religie en in andere zaken, als in een spiegel te aanschouwen. 's Prinsen hoofddoel was, deze landen van elke tirannie te verlossen. Als middel daartoe achtte hij het in den aanvang wenschelijk, dat de Gereformeerden de Augsburgsche geloofsbelijdenis zouden aannemen, waardoor zij te eer op de hulp der Duitsche vorsten konden rekenen. Heeft men hem dit euvel geduid, hieruit blijkt tevens zonneklaar, dat hij het zwaard niet opnam ter wille van de Nederlandsche confessie. „Wij willen niet disputeeren”, verklaarde hij uitdrukkelijk, „welke de ware religie is, waarin God naar zijn Woord gediend moet worden; dit laten wij over aan hen, die daarin beter geoefend zijn”. Alleen om politieke redenen, voor het behoud van het land, ving hij den bloedigen oorlog aan. De Prins eerbiedigde de rechten der Staten, als de

---

1) *Na-sporingh* enz., Ghedr. 1617 (*Bibl. d. Remonstr. geschr.*, blz. 117).

souvereinen van elk geweest, om ook ten aanzien der religie de bepalingen te maken, die zij noodig oordeelden tot rust hunner onderdanen, en bij het sluiten van de Pacificatie van Gent verlangde hij vrijheid van godsdienst voor roomschen en onroomschen. Zóóverre is het er van af, dat hij de belijdenis van de praedestinatieleer voor zooveel bloed zou hebben willen koopen, dat hij zelfs het breken der beelden ten hoogste afkeurde. Men handelt dus te kwader trouw, wanneer men den gemeenen man wijsmaakt, dat de Prins ter wille van de Confessie aan Spanje den oorlog heeft verklaard, want hij heeft den Staten de hand niet geboden, omdat zij van deze of die religie waren, maar omdat zij Staten waren van het land, aan wie de opperste souvereiniteit toekwam. Had in 's Prinsen tijd geene enkele provincie het recht, om aan eene andere de wet te stellen op het stuk der religie, de artikelen, dienaangaande in de Pacificatie van Gent en in de Naerder Unie opgenomen, zijn tot heden van kracht gebleven. Op grond dier beschouwingen komt Taurinus ten laatste tot deze gevolgtrekkingen. Ieder is gehouden, de Staten van zijn geweest als de hoogste autoriteit te eerbiedigen. Het zou ongehoord zijn, eenige provincie tot iets te willen dwingen, wat haar eigen bestuur aangaat, inzonderheid in religiezaken; zelfs mogen zes provinciën in dit opzicht aan ééne de wet niet voorschrijven. Onderdanen maken zich aan een groot kwaad schuldig, wanneer zij zich tegen hunne overheden willen verzetten, en predikanten, die hen in hunne predikatiën daartoe aanhitsen, bezondigen zich tegen God.

De strekking van dit ernstig pleidooi¹⁾ was duidelijk genoeg. Toen hij dit schreef, was de beweging over het houden eener nationale synode, die enkele gewesten aan

---

1) Deze *Na-sporingh*, waarvan ook een 2de druk het licht zag, verdient meer den naam van ernstig, dan de *Ernstighe Aen-spraeck aen de Maeght van Hollandt*, die met de *Vertellingh van een droom* in dezen zelfden tijd werd uitgegeven. Zulke kreupelrijmen waren Taurinus' pen niet waardig. De strekking laat zich gemakkelijk raden.

de overige wilden opdringen, in vollen gang. De kerke-lijken waren druk in de weer, om de magistraten te bewerken; in de statenvergadering van Holland, trachtten sommige steden andere te overstemmen, terwijl dat zelfde gewest de meerderheid aan zijne zijde zocht te brengen in de Generaliteit. De nationale synode, vroeger ook door de vrijzinnigen gewenscht, zou thans niet anders dan tot veroordeeling en uitwerping der Remonstranten leiden. Dat Taurinus en de Stichtsche predikanten met hem de beslissing van het geschil in zulk eene kerkvergadering poogden tegen te houden, is licht te begrijpen. De Staten van het gewest, zoowel als de stedelijke magistraat, waren van hetzelfde gevoelen. Doch ook hier begonnen de Contra-Remonstranten, die zich lang schuil hadden gehouden, stouter het hoofd op te steken. Het voorbeeld hunner geestverwanten in Holland moedigde hen aan. De strijdschriften, die dáár het licht zagen, werden gretig gelezen. Smout, Taurinus' opvolger te Delfshaven, Van Dongen en anderen moedigden de ontevredenen aan. Vooral uit Amsterdam werd het vuur der tweedracht angeblazen. „Gode zij dank”, schreef Taurinus in den aanvang van 1616¹⁾, „dat zij met al hun stoken zooveel kwaad niet hebben kunnen doen, als zij wel gewild hadden, hetwelk gebleken is bij de jongste avondmaalsviering, toen wij meer toehoorders hebben gehad dan in de laatste tien jaren, zoodat wij waarlijk nog niet voor pilaren behoeven te prediken, gelijk zij in hunne onbeschaamdheid hebben uitgestrooid”.

Intusschen begon den rechtzinnigen van Utrecht, die elders, waar zij predikanten van hunne richting vonden, zooal niet ter kerk dan toch ten avondmaal gingen, dat buitenloopen op den duur te verdrieten. Zij verlangden in de stad godsdienstoefeningen te houden en een eigen leeraar te hebben, en achtten den tijd gekomen, om daartoe een verzoek tot den magistraat te richten. In den aanvang van 1617 klaagde Taurinus in den kerkeraad

1) Opdracht aan de Staten van Utrecht van het 1ste deel der *Onderlinge verdraagsaamheid*.

zekeren Jeles Valck aan, een sporenmaker van beroep, die de malcontenten opzette tot eene samenkomst, om zulk een request in te dienen. Ter verantwoording geroepen, verzekerde de delinquent, in de vijftien jaren, dat hij te Utrecht woonde, wel ter kerk, maar nooit aan het avondmaal geweest te zijn. Daartoe ging hij vroeger naar Sydervelt, waar de predikant hem toeliet zonder geloofsbelijdenis, thans naar zijne geboorteplaats Vianen, waar de kerkeraad besloten had niemand te weren, die van Utrecht kwam ¹⁾. De regeering, vreezende voor eene herhaling der vroegere beroeringen, begreep, dat het tijd werd om aan deze ongeregeldheden in de kerk een einde te maken. Bij eene publicatie van ult^o. Maart 1617 „tegen hen, die, onder deksel van de gereformeerde religie, in de christelijke gemeente en republiek der stad poogden scheuring en onrust aan te richten”, werd uitdrukkelijk verboden, huiselijke samenkomsten te houden en buiten de stad ter preek en ten avondmaal te gaan ²⁾. Door dezen maatregel handelde Utrecht even despotiek ten opzichte der Contra-Remonstranten, als Amsterdam ten aanzien der Remonstranten. Dat het besluit niet aan inblazing der predikanten kon worden geweten, bewijst hunne tusschenkomst. Zij gaven aan enkele regenten den raad, liever wat door de vingers te zien, dan zulk een dwang aan de doleerenden op te leggen. Doch de heeren gaven hun tot bescheid, dat er vroeger besloten was, dat men in de kerk van het Sticht elkander zou verdragen ten aanzien van de godgeleerde geschilpunten. Bovendien konden predikanten zoo goed als zij weten, dat het dien lieden niet om de religie te doen was, maar om verandering van staat, als zijnde van het-

1) *Hand. v. d. kerkeraad*. Rijkewaert spreekt in zijn *Brief aan de verdruckte ghemeynte binnen Utrecht*, na de verandering van zaken in 1619 uitgegeven, over een request, door de doleerenden bij de Staten van Utrecht ingediend, waarbij zij „sinisterlijck separate vergaderinghe hebben versocht”, op welk request zij, Remonstranten, een antwoord hadden gesteld. Een en ander zal later geschied zijn. Beide stukken zijn niet in druk verschenen.

2) *Bibl. v. pamf.*, Muller, N°. 1268. Vgl. Trigland, *Kerck. Gesch.*, blz. 796 vv. en 1064 v.

zelfde slag als de oproermakers van 1610 ¹⁾. Deze overweging, en de vrees van de Utrechtsche regenten, dat de Amsterdamsche predikanten hier, door de doleerenden op te zetten, hetzelfde zouden teweegbrengen, als men in Oudewater had zien gebeuren, plaatsen bovengenoemd verbod in het juiste licht.

Doch het is evenzeer verklaarbaar, dat men zulk een interdict aan den invloed der predikanten weet, en er vooral Taurinus op aanzag, die meer dan een der anderen bij de Calvinisten in een slecht blaadje stond. Was hij niet de eenige penvoerder der Arminianen in het Sticht, en trok hij niet ééne lijn met de Remonstranten van Holland, die, waar zij het heft in handen hadden, de rechtgeloovigen tot het uiterste brachten? De contra-remonstrantsche pamflettisten van Holland hadden hem zóó zwart gemaakt, dat men in Utrecht alles aangaande hem geloofde. Veelbeteekenend in dit opzicht is het volgend verhaal ²⁾. Op Zondag, 19 Februari 1617, gaf Taurinus een doopmaal na de geboorte van een zijner kinderen. Onder de gasten waren ook de meeste zijner ambtgenooten, alsmede zijn huisgenoot, de Engelsche predikant Douglas. Den volgenden dag kwam de Schot James Innes, de knecht van Douglas, die óók bij Taurinus inwoonde en tevens soldaat was bij het regiment van den commandant Ogle, op de Neude, waar de compagnie van generaal Cecill de wacht had. Terwijl hij een praatje maakte met Thomas Wood, den tamboer-majoor van dat regiment, kwam er eene koets met vier paarden aanrijden, waardoor Innes het feest van den vorigen avond weer voor den geest kwam, en hij Wood het volgende vertelde: „Taurinus was zóó dronken,

---

1) Brandt, a. w., dl. II, blz. 686. Ryckewaert verklaart uitdrukkelijk in bovengenoemden Brief, „dat wy, sooveel ons aenginck, noyt sulcke proceduyren en hebben connen goedvinden, dat men simpelick voor saken van religie, yemandt met eenige politycque of wereltlycke vexatien molesteeen soude”.

2) Ontleend aan een handschrift op het Rijksarchief, getiteld: „Waerachtighe verhaal van de sake Taurini: Verklaring van Thomas Wood van 12 Oct. 1618”.

dat wij hem haast niet in huis konden houden. Hij wilde naar de Neude, om de wacht weg te jagen. Hij moest Bisschop van Utrecht zijn, in een koets met vier paarden rijden, en vroeg zijne vrouw, of zij daar lust in had. Zelfs riep hij, dat hij den Prins den hals wilde breken". Toen Wood van zijn post te huis kwam, zag zijne vrouw op zijn gelaat, dat er iets gebeurd was. Op haar aanhoudend vragen vertelde hij alles. Had hij het maar niet gehoord! Zou hij het uitbrengen? Maar er waren geen getuigen bij geweest, en Innes kon het loochenen. Zou hij het verzwijgen? Maar als het dan toch uitkwam, en het bleek dat hij er van geweten had! Hij huiverde bij de gedachte aan hetgeen vroeger met Canter en Helsdingen was gebeurd; hij had immers een eed gedaan aan den Prins? De arme man kon in geen week eten, drinken of slapen. Daar hoort hij van den soldaat Peter Douglas, een neef van den predikant; dat twee juffrouwen in een zijdekooperswinkel over het geval hebben gesproken, er bijvoegende dat het Taurinus den hals zou kosten, als het uitkwam. Wood deelt hierop alles mede aan zijn oom, die de zaak ernstig inziet en in verband brengt met de vreemde dingen, die Taurinus in de Geerte-kerk op den preekstoel heeft gezegd. Eindelijk spreekt Wood er over met Taurinus' vrouw, die eene verwante was der zijne. Deze wist wel, dat haar echtgenoot schertsende over het bisschop zijn van Utrecht had gesproken, maar niet, dat hij zich aldus over den Prins had uitgelaten. James moest aan de trap geluisterd hebben. Toen de Schot ondervraagd werd, loochende hij alles, waarop juffrouw Taurinus Wood geruststelde met de verzekering, dat de knecht van Douglas alles uit zijn duim had gezogen. Doch de tamboer-majoor is hiermede niet tevreden; hij verlangt, in tegenwoordigheid van James gehoord te worden. Er heeft eene conferentie plaats in tegenwoordigheid van Douglas, Taurinus' vrouw en een paar zusters van Taurinus, die zelf op dit oogenblik te Leiden was. Wood biecht alles op, doch Innes heet het hem liegen, waarop de eerste boos heengaat, zeggende dat hij het gebeurde aan den Prins wil openbaren. Om dit te voorkomen, nemen Speenhoven

en Douglas den knecht onder handen. Zij stelden eene verklaring op, dat Innes alles wel verteld, maar slechts verzonnen heeft. Deze verklaring wordt, behalve door hen en juffrouw Taurinus, ook door Wood onderteekend, waarop de tamboer-majoor de hand ter verzoening reikt. Maar James wil den verrader liever zien hangen, dan diens hand aannemen; hij zweert, hem dit te zullen vergelden. Douglas waarschuwt Wood voor de wraak van den Schot; het ware beter geweest, wanneer hij alles verzwegen had. Daags daarna zond de Engelsche predikant James uit zijn dienst, en gaf aan Wood hiervan kennis, opdat hij zich in acht zou nemen. Deze bracht alles aan Ogle over, die er niet weinig door in verlegenheid werd gebracht, daar hij met Taurinus zeer bevriend was. Na Innes te hebben doen aanzeggen, dat hij zijne woning niet verlaten mocht, op straffe van de galg, ging hij tot Ledenbergh en enkele leden van de Staten, om hen op de hoogte te brengen van het lasterlijk gerucht. Doch de tamboer-majoor had er geen vrede mede, dat de zaak gesust werd, nu zij eens ruchtbaarheid had gekregen. Vroeger of later zouden de gevolgen op zijn hoofd kunnen neerkomen, als hij verder zweeg. Hij vertelde daarom alles aan zijn kapitein en den hofmeester van Cecill, ja hij wilde zelfs naar Engeland, om het den generaal persoonlijk te zeggen. Doch dit was volgens de anderen overbodig, daar er over een paar dagen een brief aan Cecill werd afgezonden, waarin van het gebeurde melding zou worden gemaakt. Niet alleen de generaal, maar ook Jacobus zou alles vernemen. Intusschen gaven zij hem den raad, Ledenbergh met de zaak bekend te maken, die Wood prees over hetgeen hij gedaan had, maar hem toch ernstig aanried, het niet verder te vertellen. „Gij”, zeide de secretaris, „en uw kapitein zijt brave lieden, maar Taurinus is ook zoo kwaad niet”. Niemand was meer verstoord over dit praatje dan Ogle, vooral sedert hij Douglas vruchteloos had aangezocht, om de kwestie tusschen den tamboer-majoor en zijn gewezen dienstknecht uit te maken. De laatste kreeg zijn paspoort en kwam te Tiel in garnizoen. Wood schreef later werkelijk aan Cecill. Kort hierop in Den Haag

zijnde, vertelde hij de zaak niet alleen in tegenwoordigheid van Engelsche krijgsoversten, maar hij ging ook naar den gezant Carleton. In Amsterdam nam hij den rector Matthaeus Sladus in het geheim. Zelfs richtte hij een brief aan 's Prinsens secretaris Van der Myle, met verzoek om er Zijne Excellentie op de wandeling deelgenoot van te maken. Wood, die eenige jaren geleden Wtenbogaert's „Tractaet van de macht der overheid in kerkelijke zaken" voor Ogle in het Engelsch had vertaald, ten einde het koning Jacobus aan te bieden, die altijd diens gunsteling was geweest, en uitzicht had op eene aanstelling tot hofmeester op een tractement van 200 gulden, viel geheel in ongenade. De gouverneur zag in de zaak niet anders dan een kwaadaardigen list, om hem ten val en Taurinus met Douglas op de pijnbank te brengen. Voor geen van drieën heeft dit geval dadelijk kwade gevolgen gehad, maar aan den goeden naam van Taurinus heeft het zeker geen goed gedaan. Men begon in hem een gevaarlijk man te zien, en wat daarna gebeurde, was wel geschikt, om velen in dien kwaden dunk te bevestigen.

De godsdiensttwisten, sedert lang ontaard in een kerkelijk-staatkundigen strijd, waren in den zomer van 1617 tot zulk eene hoogte gestegen, dat Oldenbarnevelt en de Staten van Holland besloten, met den sterken arm de orde te handhaven. Het voorbeeld, door de uitvaardiging der „scherpe resolutie" gegeven, vond in Utrecht dadelijk navolging, en ook hier namen de Staten waardgelders in dienst, ter verzekering der rust. In alles trok dit gewest ééne lijn met de staatsgezinde partij in Holland. Wilde deze van geene algemeene kerkvergadering weten, ook de Utrechtsche afgevaardigden weigerden, daartoe hunne stem te geven. Alle kerken vaardigden twee predikanten af, om met de kerk van Amsterdam bij de Algemeene Staten op het houden eener nationale synode aan te dringen; alleen die van Utrecht onthield zich. Een paar jaren geleden had de stad Utrecht met welgevallen hare poorten geopend voor de Waalsche Synode, maar in die vergadering heerschte een geest van verdraagzaamheid en broederlijke eensge-

zindheid ¹⁾. Thans staken de Remonstranten de hoofden bijeen, om te beraadslagen over hetgeen hun verder te doen stond. Nergens konden zij veiliger samenkomen dan hier. De bijeenkomst, waaraan Wtenbogaert, Vorstius, Poppius, Venator, Grevinchoven en andere bekende Remonstranten deelnamen, had plaats ten huize van Taurinus. Zoo er al eenig besluit genomen werd, dan zal het geen ander zijn geweest, dan te volharden in eene worsteling, die van dag tot dag hachelijker werd, en geene middelen onbeproefd te laten, om de synode te keeren. De aanwezigheid van Oldenbarnevelt, die juist in dezen tijd voor eenige weken om redenen van gezondheid zich had teruggetrokken en op het huis Montfoort bij den raadshcer Zijl vertoefde, gaf aanleiding tot conferentiën met Ledenbergh en andere staatslieden, waaraan zeker door Wtenbogaert en Taurinus werd deelgenomen.

Doch de Contra-Remonstranten in Holland zaten mede niet stil. Zij hadden den Engelschen gezant voor hunne zaak gewonnen, en het gelukte hun, een brief van Jacobus zelven aan de Staten te verkrijgen, waarbij deze beschermer des geloofs openlijk partij trok voor de Calvinisten. Toen de vrijzinnige steden doof bleven voor den koninklijken raad, en de Staten zelfs den brief onbeantwoord lieten, verscheen Carleton eindelijk den 6den October in de Generaliteit met eene redevoering, die niet alleen in de vergadering, maar, zoodra zij bekend werd, overal in den lande een verbazenden indruk maakte ²⁾. Bleef zulk een aanval, met zooveel gezag bekleed, onweersproken, dan zou de thans bovendrijvende partij ten laatste het hoofd in den schoot moeten leggen.

Daar werd, ruim eene maand na het gesprokene, in Den Haag, in Amsterdam, in alle steden en gewesten, als door eene geheimzinnige hand, bij honderden exemplaren een

---

1) De synode werd gehouden van 15 tot 18 Sept. 1615 onder leiding van Joh. Polyander. Er waren veertien gemeenten vertegenwoordigd door evenveel predikanten, waaronder Wtenbogaert en enkele ouderlingen.

2) Vgl. *J. Wtenbogaert en zijn tijd*, dl. II, blz. 448 vv.

geschrift verspreid, waarin de redevoering van den gezant werd gewogen en te licht bevonden ¹⁾. De schrijver, die evenals de drukker zijn naam had verzwegen, was blijkbaar volkomen berekend voor deze taak. Hij had zijne tegenpartij niet te licht geacht, en zich evenmin tevreden gesteld met het ongevraagd advies op hoogen toon niet ontvankelijk te verklaren. Met geen pamflet was zulk een aanval af te slaan; eene grondige, ernstige weerlegging alleen van al wat Carleton beweerde, kon diens bedoeling verijdelen. Zoo was zijne weerlegging tot een boek geworden, dat, welke droeve gevolgen het ook gehad heeft, zoowel voor den schrijver als voor zijne partij, een merkwaardig verweerschrift mag heeten in den hartstochtelijken strijd dier dagen. De schrijver had een oogenblik gearzeld, eer hij de pen opnam. „Aan de eene zijde”, zegt hij, „prikkelde mij de liefde tot de waarheid, terwijl ik zag, dat zelfs personen van aanzien, ja, geheele collegiën en hooge overheden ten onrechte beschuldigd worden. Aan den anderen kant werd ik afgeschrikt door het aanzien van den persoon, wiens werk ik moest aantasten. Maar toen ik zag, dat deze oratie in het openbaar werd verkocht, en dat men het stuk trachtte te misbruiken tot meerdere verbittering van het gemeene volk, heb ik deze Weegh-schael gesteld en den 6den November ter perse gelegd. Ik houd mij overtuigd dat anderen, die wel het meest te beschuldigen zijn, den gezant tot deze daad hebben aangezet, en dat hij in vele dingen misleid is. Stond het hun vrij, deze oratie tot nadeel van hunne wettige over-

---

1) Vgl. voor den volledige titel van de *Weegh-schael de Bibl. v. pamfl.*, Muller, N°. 1252, blz. 118. Wood vertaalde het geschrift van Carleton in het Engelsch. Niet lang na de uitgave verscheen er eene Fransche overzetting, waarvan de vertaler nooit bekend is geworden. Misschien was het De Niëlles. Een opzettelijken bestrijder heeft de *Weegh-schael* niet gevonden. Alleen gaf zekere Remy Bastian in 1618 enkele Fransche verzen uit naar aanleiding van dit geschrift (*Bibl. v. pamfl.*, Muller, N°. 1359), terwijl nog in hetzelfde jaar een kl. 8°. boekje te Amsterdam het licht zag, getiteld *l'Anti-fausse Balance et l'Anti-Post-Bot*, dat weinig te beteekenen heeft.

heid in druk te doen uitgaan, ik hoop, dat het mij in deze vrije republiek dan ook geoorloofd zal zijn, zonder smaad- of scheldwoorden de overheid te verdedigen". Die verdediging moest allereerst bestaan in eene uiteenzetting van den oorsprong en den voortgang der kerkelijke geschillen, waarvan Carleton, die eerst kort geleden uit Italië in de Nederlanden was gekomen, niet op de hoogte was. Daartoe toont hij aan, dat Arminius ten onrechte beschuldigd werd, oneenigheid in de kerk en verandering in de religie te hebben gebracht. Reeds vóórdat deze als hoogleeraar optrad, hadden anderen twijfelingen geopperd aangaande leerstellingen, die thans door de rechtzinnigen werden verdedigd ¹⁾. Het was ook onjuist, te beweren, dat de Staten in die dagen het gevoelen der Contra-Remonstranten beleden; en al ware dit zoo geweest, dan hadden zij toch zeker het recht, om thans eene andere overtuiging voor te staan, indien zij het schadelijke dier leer hadden ingezien. Had Carleton misgetast in den oorsprong van den strijd, ook ten aanzien van den verderen voortgang beging hij allerlei misslagen. „Het is onwaar”, zegt de schrijver van de „Weegh-schael”, „dat de Remonstranten hun gevoelen met geweld in de kerk hebben willen invoeren. Als de anderen niet gedreven hadden, dat hunne opiniën noodzakelijk moesten geloofd worden, en den weg der onverdraagzaamheid hadden willen opgaan, zouden wij niet in zulke zwarigheden vervallen zijn”. De Remonstranten waren, om verdere twisten te voorkomen, bereid, het geschil aan het oordeel van eene synode te onderwerpen; eerst toen deze uitbleef, hebben zij zich tot de overheid gewend. Hadden ook de Contra-Remonstranten in Gelderland niet hun toevlucht tot het Hof genomen, toen zij in classicale vergaderingen hun zin niet konden

---

1) Taurinus verwijst hier naar Wtenbogaert's anoniem uitgegeven *Noodighe antwoordt op der Contra-Remonstranten Teghen-vertooch*, dat eerlang in het licht zou verschijnen. Hij droeg dus kennis van dit geschrift. Deze aanhaling geeft allen grond om aan te nemen, dat Wtenbogaert vóór de verschijning van de *Weegh-schael* geweten heeft, dat Taurinus zich met de weerlegging van Carleton's oratie bezighield.

doordrijven? De Remonstranten verwierpen de belijdenis-schriften niet, maar men wilde zich niet meer tevreden stellen met eene verklaring, om te blijven bij confessie en catechismus, „prout jacent”; men verlangde onderteekening, ja zelfs, dat Gods woord niet anders zou worden opgevat dan gelijk het in die Schriften was geformuleerd, en hiertegen hadden zij zich verzet. „Daarom”, gaat hij voort, „heeft men hen voor het volk in boeken en predikatiën als nieuwigheidsdrijvers en snoode ketters afgeschilderd”. De schrijver staat geruimen tijd stil bij hetgeen de Staten, met name die van Holland, in de laatste jaren hadden gedaan, om den strijd te beslechten en in staat en kerk de orde te handhaven, vooral door de resolutie tot verdraagzaamheid. Om hunne houding te rechtvaardigen, vergelijkt hij de kerkelijke toestanden in de Republiek met die van Groot-Britannië, beroept zich op de uitspraken van Engelsche godgeleerden, en herinnert aan Jacobus' klacht over de Schotsche puriteinen. De houding der doleerenden in sommige plaatsen en de opruiende taal van de groote woordvoerders der Calvinisten rechtvaardigden voldoende de maatregelen der regenten. Provinciën en steden zouden, volgens Carleton, om orde en rust te bewaren, geen krijgsvolk in dienst mogen nemen. Tegen welke beschreven rechten of welke landswet was hiermede gezondigd? En moest men zich dan door het canaille laten regeeren? „Wij wapenen ons”, zegt hij, „tegen den vijand van buiten, en zullen wij hen, die ons ieder uur het mes op de keel komen zetten, maar laten begaan, of eerst over zee consent gaan vragen? Dan zou het er treurig uitzien”.

De grootste helft van de „Weegh-schael” is aan den tegenwoordigen toestand gewijd, of aan de gevolgen van al hetgeen vooraf was gegaan. De kerk, had Carleton gezegd, wordt met scheuring bedreigd; de staat is door partijschappen verdeeld; magistraten staan vijandig tegenover magistraten, en onder den gemeenen man is haat en verdeeldheid; daarbij minacht men de uitspraken van de opperste hoven van justitie, heerscht er verwarring onder het krijgsvolk, dat op verschillende wijzen in dienst is

gesteld, en bestaat er spanning tusschen burgers en soldaten. Op elk van deze punten staat de schrijver hem te woord en voert allerlei voorbeelden aan uit de geschiedenis van den dag, ten bewijze, dat noch de Remonstranten, noch de regeering voor den tegenwoordigen staat van zaken aansprakelijk kunnen worden gesteld. Geen wonder, dat de gezant de ware remedie niet aan de hand heeft gedaan, om tot eene oplossing van alle moeielijkheden te komen. Door te verklaren, dat de beslissing niet aan de wereldlijke overheid mag overgelaten worden, omdat men zoodoende Gode beneemt wat Godes is, plaatst hij zich op een verkeerd standpunt¹⁾. Het geldt hier geen strijd tusschen God en menschen, maar tusschen de laatsten onderling. Er is dispuut tusschen de hooge overheid en kerkelijke personen, en het verbaast velen met mij, dat ik aldus hoor spreken door den gezant van een vorst, die, blijkens de constitutiën van de Engelsche kerk en de stellingen, nog dit jaar op 's konings last te Edinburg gedrukt, de zaak zoo geheel anders inziet. Carleton acht mitsdien eene nationale synode het eenige redmiddel. Hoe vele synoden zijn er sedert de dagen der Apostelen gehouden, waaruit iets goeds is voortgekomen? Waarlijk, er is in dezen tijd van zulk eene vergadering weinig heil te verwachten. Uit een reeds gemaakt ontwerp is duidelijk, dat het enkel wordt toegelegd op eene veroordeeling der Remonstranten. Is dat de synode, die Jacobus heet aan te bevelen? Z. Majesteit dacht vroeger anders over zulke vergaderingen. Volgens den gezant vereenigen de meeste provinciën zich met deze remedie. Doch de minderheid is er tegen, en zal men in zulk eene gewichtige aangelegenheid tegen haar zin besluiten? Maar hoe, burgemeester Pauw en zijne medestanders laten in de Amsterdamsche vroedschap eene beslissing ten gunste van de scheurmakers toe bij meerderheid van enkele stemmen, en willen in de

1) Hij haalt hierbij H. de Groot's *Der Staten v. Holl. godsdiensticheyt en Wienbogaert's Tractaet van s' ampt eener hooghen christ. overheydt* aan.

Statenvergadering geene overstemming gedogen tot wering der scheuring! Is het niet ongerijmd, dat men aan eene meerderheid in de Statenvergadering van Holland niet wil toelaten, in godsdienstzaken te beslissen, maar wel in de vergadering van de Staten-Generaal? De schrijver beroept zich hier natuurlijk op het bekende artikel van de „Naerder Unie”, waarbij de souvereiniteit van elke provincie wordt gehandhaafd, inzonderheid ten aanzien van de religie. Carleton zelf wijst op de Unie van Utrecht, maar als hij daar bijvoegt, dat deze „op de religie is gefundeerd”, toont hij slechts, hoezeer hij, met allen eerbied gesproken, een vreemdeling is in de zaken dezer landen. „Ik ontken”, zegt de schrijver, „ronduit, dat de Unie op de religie is gefundeerd”. De Unie van Utrecht berust op de Pacificatie van Gent. Zij is met de laatste niet in strijd, heeft haar niet te niet gedaan, maar wilde haar meer kracht geven, waarom zij niet enkel „Unie”, maar „Naerder Unie” is genoemd. Van de gereformeerde religie wordt geen woord gerept. Toen zij gesloten werd, gingen de roomsche processieën nog door de straten van Utrecht. „Wat wil men ons dan nu diets maken, dat de Unie op de religie is gefundeerd, dat daardoor niet alleen de gereformeerde religie, maar zelfs het gevoelen der Contra-Remonstranten verstaan zou moeten worden? Voorwaar, die den ambassadeur dat op de mouw heeft gespeld, heeft hem schandelijk bedrogen”. Wel is waar erkent de gezant, dat elke provincie hare macht heeft in zake de religie, maar, voegt hij er bij, men moet dit artikel goed verstaan. Wie zal echter de beste uitlegger zijn van dat 23ste artikel, de Staten, die het gemaakt hebben, of de gezant, die van buitenslands komt? Als de gezant van de Republiek bij koning Jacobus, Caron, zich eens onderwond, ter wille der Puriteinen naar zijn goeddunken eene uitlegging te geven van eenige staatswetten, zou Z. Majesteit dit hem in dank afnemen? Het artikel zou verstaan moeten worden van de zuivere, d. i. contra-remonstrantsche religie! „Wie zou voor een dozijn jaren gedroomd hebben, dat iemand van kwaliteit het aldus zou uitleggen!” De auteur

van de „Weegh-schaal” weet niet beter te doen, dan het artikel in zijn geheel voor zichzelf te laten spreken, en acht het schier onmogelijk, dat iemand hierop inbreuk zou willen maken. En mochten er zijn, die er zich toe lieten verleiden, dan zou het niet goed afloopen. „Hebben de Nederlanders”, zegt hij, „met name die van Holland en Zeeland, zich niet ontzien, den strijd aan te binden tegen den koning van Spanje, omdat hij zijne beloften schond, zij zouden er geen zwaarigheid in zien, hunne privilegiën en gerechtigheden tot het uiterste te verdedigen tegen ieder, die hen van dit duur gekochte pand zou willen berooven, al zouden zij weder het oude devies herhalen: „en tout fidel jusques à porter la besace”. De gezant beklagt zich ten slotte, dat men de heilzame adviezen van zijn koninklijken meester heeft misduid, en daaruit geheel het tegenovergestelde heeft afgeleid van hetgeen hij bedoelde. Maar had Z. Majesteit dan niet in 1613 geschreven, dat men den predikanten moest verbieden, het geschil over de praedestinatie op den kansel te brengen, en bevelen met elkander vrede te houden, en wel omdat, naar zijne overtuiging, de gevoelens van beide partijen bestabaar waren met de waarheid der christelijke religie en de zaligheid der zielen ¹⁾? „Of”, laat de schrijver hierop volgen, „ik versta Fransch noch Duitsch, òf ieder, hoe eenvoudig hij ook zij, kan wel inzien, dat de koning hier de geschilpunten niet als fundamenteel beschouwt en dat hij de onderlinge verdraagzaamheid goedkeurt”. Doch men had den koning misleid door verkeerde adviezen en onware rapporten, weshalve hij den ambassadeur verzocht, zijne meening te laten varen en te vertrouwen, dat de Staten-Generaal en die der verschillende provinciën de oprichtste bondgenooten zijn van Z. Majesteit, en dat de Remonstranten zijn, en met Gods hulp blijven zullen, gehoorzame onderdanen hunner wettige overheden en ootmoedige dienaren van Z. Majesteit, voor wiens gelukkige

1) Vgl. mijn art. „De Resolutie der Staten van Holland tot vrede der kerk” in *Bjdr. v. vaderl. gesch. en oudh.*, N. R., dl. VIII, blz. 79.

regeering zij niet ophouden gestadig te bidden. Na aldus alles met eene onbedriegelijke weegschaal te hebben gewogen, uit hij den wensch, dat alle hooge en lage overheden de noodige remediën ter hand zullen nemen, om verder onheil te voorkomen. „Let op uwe zaak, mijne heeren, de wacht is u bevolen. Geeft den moed niet verloren.

Solvite corde metum Teucris: secludite curas;
Fata viam invenient¹⁾.

God zal ons helpen. Niets doet u meer schade dan uwe slapheid. Ziet toe, eer het te laat is. Vergeet intusschen den raad niet van Z. Majesteit²⁾, verklarende hoe de onderzinding hem had geleerd, dat zulke geschillen kwalijk ten einde worden gebracht door de disputeren der theologanten, maar dat ze veel beter beslist worden door de publieke autoriteit, — en gij zult wel doen”.

Met opzet stond ik wat langer stil bij een geschrift, waarvan de titel zeker beter bekend is dan de inhoud. Het is een uitnemend pleidooi voor de staatsgezinde partij en voor het goed recht der Remonstranten. De schrijver mocht zich nu en dan eene fijne ironie veroorloven, de vorm van zijn verdedigingsschrift is en het onderwerp en den persoon, tot wien het gericht is, waardig. Wel beschouwd bevat dit boekje, al blijkt het door eene zeer bekwame hand geschreven te zijn, niets, wat niet even goed en zelfs nog breeder door andere woordvoerders van dezelfde partij in het licht was gesteld, en het zou zeker niet zulk eene beweging hebben veroorzaakt, ware het niet gericht geweest tegen zulk een hooggeplaatst persoon als de gezant van Jacobus. Eene openlijke weerlegging van hetgeen Carleton in den naam zijns meesters tot de Staten-Generaal had gesproken, ziedaar eene stoutheid, die in de hoogste mate diens verbolgenheid wekte. Het kon niet anders, of voor zulk eene belediging, in zijn persoon den

1) Virgilius, *Aeneid.* I, 566; X, 113.

2) In den brief van 1613.

Koning zelven aangedaan, moest voldoening worden gegeven, door den schrijver te straffen en zijn boek te vernietigen. Bij herhaling richtte Carleton zich tot de Generaliteit, waar de afgevaardigden van Holland zich met die van Utrecht en Overijsel bleven verzetten tegen de inwilliging van hetgeen hij eischte. Toch konden zij niet verhinderen, dat met meerderheid van stemmen een plakkaat werd uitgevaardigd, waarbij een prijs van duizend gulden werd uitgelooft aan hem, die den schrijver, en zeshonderd gulden aan wie den drukker aanbrengeu zou, terwijl het geschrift in de vergadering werd verbrand ¹⁾. Door dit besluit was tevens het vonnis geveld over de staatkundigkerkelijke partij, die voor het oogenblik nog de bovenhand behield.

Wie de schrijver was van het boek, dat meer hoofden verhitte dan pennen in beweging bracht ²⁾, werd in die dagen wel gegist, maar niet zoo spoedig geraden. Men noemde de namen van De Groot, Wtenbogaert en Taurinus. Carleton geloofde, dat de beide eersten er de hand in gehad, mogelijk wel grootendeels de stof er voor geleverd hadden, maar dat de laatste de steller en uitgever was. Het boek was een- en andermaal te Utrecht gedrukt en van daar uit verspreid bij honderden exemplaren ³⁾. Doch het plakkaat werd in Utrecht zoomin als in Holland afgekondigd, en mitsdien deed niemand zich op, om den schul-

1) Voor verdere bijzonderheden zie men Baudart, *Memoriën*, B. XX, blz. 72 v.; Wtenbogaert, *Kerck. hist.*, blz. 758 vv.; Trigland, *Kerck. gesch.*, blz. 1018 v.; Brandt, a. w., dl. II, blz. 641, en de extracten uit de Resolutiën der Generaliteit in Dodt's *Archief*, dl. VII, blz. 21, 40 vv.

2) De eenige, die de *Weegh-schael* weerlegt heeft in een „seer deftich en lang tractaet” (Baudart, a. w.), was de krijgsman H. C. du Jon (Joh. Casimir Junius). Zijn boek van meer dan 400 bladzijden, waarvoor hem door de Staten-Generaal eene belooning van 75 gulden werd toegelegd, kwam eerst na Taurinus' dood in het licht. De Remonstranten hebben het niet der moeite waard geacht, zich er verder mede in te laten. Dat het boek echter niet, zooals Wtenbogaert zegt, voor vuil papier verkocht is, bewijst een 2de druk, die in 1622 verscheen, vermeerderd met Carleton's Oratie.

3) Carleton, *Letters* (London, 1780), p. 238. De gezant noemt Taurinus „a factious and seditious minister”.

dige aan te brengen. Middelerwijl werd het boekje ongehinderd gelezen en verscheen er zelfs in het begin van 1618 eene Fransche vertaling van. Carleton, die volgens zijne eigene getuigenis nu nog beter over den inhoud kon oordeelen, ging zich andermaal in eene plechtige redevoering bij de Generaliteit beklagen over de verregaande onbeschaamdheid, waarmede men voortging een schotschrift te verspreiden, waarbij de eer des Konings zoo na betrokken was. Toch kon hij eerst na de omwenteling van Juli en Augustus 1618 de voldoening smaken, dat het plakkaat ook in Utrecht werd gepubliceerd, ten gevolge waarvan de sluiër van het geheim werd opgelicht. De boekverkooper Jan van Doorn en de drukker Abraham Herwech kwamen zich zelve bij den magistraat aangeven, en wezen Taurinus aan als den auteur, ten bewijze waarvan zij zijne eigenhandige kopij overlegden ¹⁾. Dat deze en niemand anders voor dit geschrift aansprakelijk mag worden gesteld, heeft hij ten overvloede op zijn sterfbed verklaard. Voor den vertaler werd, en zeker te recht, De Niëlles gehouden ²⁾; wie de drukker der Fransche uitgave was, is echter niet uitgelekt.

Zich volkomen veilig achtende onder de bescherming zoowel van den magistraat als van de Staten van Utrecht, trok Taurinus zich de boosheid van Carleton weinig aan. Hij ging voort met de pen te voeren en slag op slag zich in den strijd te mengen, die met klimmende verbittering werd gevoerd. Op het onbeduidend libel, dat de Waal-

---

1) Mr. S. Muller Fz., Archivaris van Utrecht, had de goedheid, mij opmerkzaam te maken op hetgeen dienaangaande voorkomt in de Utrechtsche vroedschapsresolutiën. Ik deel het hierachter mede onder Bijl. H. Wtenbogaert zegt wel in zijne *Kerck. hist.* (blz. 862), dat de *Weegh-schael* een geschrift is „vol substantie en goede stoffe”, dat de auteur in plaats van straf, lof en eer had verdiend, „om in die gevaarlijke tijden de waarheyt, der kercken vrede ende 's Lants vryheyt met sodanige vrymoedigheid ende bondige redenen voorgestaen te hebben”, maar hij wilde er niet rond voor uitkomen, dat Taurinus de schrijver was, ofschoon hij het beter dan iemand wist.

2) Carleton, *Letters*, p. 243. Wat die Fransche vertaling nog hatelijker maakte, was het Engelsche wapen op den titel, en de spreuk „hony soit qui mal y pense” aan het slot.

sche predikant van Amsterdam, Fabrice de la Bassecourt, tegen zijn „Postbode” en „Weegh-schael” in de wereld had gezonden¹⁾, kon hij zwijgen, maar de leugen, die deze ijveraar verspreid had in zijne „Apologie”²⁾, moest openlijk ten toon gesteld worden. Deze had namelijk een verhaal opgedischt van een drie- of viertal Remonstranten, die naar Antwerpen waren gereisd, waar zij zich in het Capucijner-klooster goed hadden laten onthalen, uit dankbaarheid waarvoor zij een boek uit de bibliotheek hadden gestolen. De Bassecourt gaf, door één hunner met de letter N. aan te duiden, bovendien te kennen, dat De Niëlles een van die pelgrims was geweest. De waarheid was, dat eenige jaren geleden, bij gelegenheid dat de Waalsche synode te Breda werd gehouden, enkele der aanwezigen een uitstapje naar Antwerpen hadden gemaakt, om de stad eens te zien. Zooals gewoonlijk geschiedde, had men ook het klooster bezocht, en aldaar de cellen, den hof en de bibliotheek in oogenschouw genomen. Wel zes of acht van het gezelschap waren Contra-Remonstranten, en hoogstens twee Remonstranten, hoewel zij zich op dat tijdstip nog niet bij die partij hadden aangesloten. Het waren de hoogleeraren Polyander en de Waalsche predikant Castellanus van Leiden, De Niëlles van Utrecht, Taffijn van Vlissingen, Doucher, die nu te Vlissingen stond, Bayart van Breda en nog een paar anderen. Werkelijk was er door één hunner, een Contra-Remonstrant³⁾, een boek uit de bibliotheek medegenomen; De Niëlles en de anderen hadden hem hierover ernstig onderhouden, doch het was hun niet gelukt, hem te bewegen om dit aan het klooster terug te zenden. Men kan zich voorstellen, hoe uit het praatje, zooals Bassecourt de zaak had voorgesteld, munt werd geslagen, en het was Taurinus niet euvel te duiden,

1) Zie boven blz. 214, aant. 1.

2) *Bibl. d. Contra-rem. geschr.*, blz. 220. Deze *Apologie* was gericht tegen twee geschriften van De Niëlles (*Bibl. d. Remonstr. geschr.*, blz. 134).

3) „Ik wil den man om redenen niet noemen”, zegt Taurinus, „maar het zal genoeg zijn te verklaren, dat het niemand is dergenen, wier namen ik boven heb gespeld”.

dat hij, al ware het enkel voor de eer van zijn Waalschen ambtgenoot en vriend, de waarheid aan het licht bracht ¹⁾. Maar de wijze, waarop hij Bassecourt bejegent, is alles behalve broederlijk, en de billijke verontwaardiging over diens lasterlijk geschrijf kan de scherpte niet vergoelijken, waarmede Taurinus hem allerlei verwijten voor de voeten werpt.

Naar zijn portret te oordeelen ²⁾, nam Taurinus wie hem weinig kenden niet in door zijn uiterlijk voorkomen. Zijn gelaat teekende geene vriendelijkheid, die aantrok, maar had veeleer iets afstootends voor die hem niet wisten te waardeeren in zijne uitnemende hoedanigheden. Met dat beeld voor oogen verwondert het ons niet, dat deze pleitbezorger der broederlijke verdraagzaamheid op zijne beurt zoo bits en bitter kon zijn. Dat ondervond de man, die, in tegenspraak met zijn beweren, had trachten aan te toonen, dat de Prins van Oranje wel degelijk voor de waarachtige religie de bescherming der Nederlanden op zich had genomen ³⁾. Met hoeveel kennis van zaken en scherpzinnigheid Taurinus de argumenten van zijne tegenstanders een voor een ook weerlegt, zijn „Reuck-appel” ⁴⁾ verspreidt juist geen geur van lieflijke woorden. Handhaafde hij met nadruk de vroeger door hem verdedigde stellingen, hij lichtte ze nader toe door een historisch verhaal „van den grond en aanvang der Nederlandsche oorlogen”, met zorg ontleend aan de boeken van Bor en Van Meteren, terwijl de veel gerucht makende beroering te Oudewater, waar de Contra-Remonstranten tot dadelijkheden waren

---

1) In *Wat Wonder-oudt-nieuws* enz., Ghedr. 1618 (*Bibl. d. Rem. geschr.*, blz. 117).

2) Het portret, gegraveerd door H. Bary, stelt Taurinus voor, staande in zijn studeervertrek; een foliant ligt op een lessenaar voor hem opgeslagen; in de rechterhand, die op de tafel rust, houdt hij een boek (F. Muller, *Beschrijv. Catalogus van portretten*, onder N°. 5273 en 5274).

3) In *De rechte Spore* enz. (*Bibl. v. pamf.*, Muller, N°. 1350). Om dezen titel noemt Taurinus hem in een „ghedicht”, waarmede hij zijn tegenschrift opent, den „Spoor-wiiser”.

4) *Bibl. d. Rem. geschr.*, t. a. p.

overgegaan, hem noopten, ook daarover ten slotte nog eens zijn hart lucht te geven. „U, hooge en lage overheden”, zegt hij ten besluite, „wil ik gebeden hebben, om intijds in deze schandelijke ongeregeldheden te voorzien, tot bescherming der vrome ingezetenen. Wat baat het ons, een bloedigen oorlog met Spanje gevoerd te hebben voor onze privilegiën, wanneer, nu wij de vruchten daarvan in rust meenden te genieten, een hoop grauw ons van die vrijheden gaat berooven? Zeide niet de Prins van Oranje tot de Staten-Generaal: wat baat het een volk, of het al schoone privilegiën heeft, op rein perkament geschreven, die in een koffer liggen, zoo de Staten ze niet onderhouden en van kracht doen zijn? Ziet toe! Men wil uw gezag met voeten treden en u den scepter door Jan Rap en zijn maat uit de handen doen wringen. Het zal UEd. Mog. tot schande zijn voor de geheele wereld, indien gij den boom onzer privilegiën door dezen razenden hoop tot den wortel laat afhouden door uwe slapheid. Daarentegen zal het een parel zijn aan uwe kroon bij alle koningen en republieken, zoo gij door eene mannelijke resolutie dit geweld weet te keeren”.

Zou Taurinus zich nog geveleid hebben met de hoop, dat de meerderheid zich in de Generaliteit naar de minderheid kon voegen? Het is bijna niet te gelooven. De houding der Staten van Gelderland, met wier goedkeuring de regeering van Nijmegen in April 1618 de drie remonstrantsche predikanten schorste in hun dienst, kon hem leeren, wat ten laatste de ontknooping zou zijn. Al gaf hij zijne aanmerkingen op zulk eene sententie in het licht¹⁾, zijne stem was als die eens roependen in de woestijn. Mogelijk kon het nog baten, indien de quaestiën, die thans aan de orde waren, kort en scherp werden geformuleerd. Taurinus heeft het beproefd, door eenige zoodanige theologische en politieke quaestiën te stellen en

---

1) *Notulen op het af-scheydt der predicanten van Nimmegen ghegeven*, een vlugschrift, dat voor de kennis van hetgeen te Nijmegen heeft plaats gehad niet zonder belang is.

vragen te richten tot rechtsgeleerden en krijgslieden. Zal men, dus vroeg hij o. a., de gereformeerde religie met ketterstraffen en conscientiedwang voortplanten? Zoo niet, welk verschil bestaat er dan tusschen predikanten, die zulks leeren, en de papisten? Dient het tot de zekerheid van het land, indien men het gemeene volk wijs maakt, dat bij hen de souvereiniteit is? Wie brengen het land meer in gevaar, zij die de publieke autoriteit ondermijnen en de regeering trachten te veranderen, of zij die haar op allerlei wijzen pogen te steunen? Mogen zij, die bezworen hebben, zich met deze of die provincie niet te zullen bemoeien in zake de religie, haar nochtans de wet voorschrijven? — Doch de antwoorden bleven niet uit. Niemand minder dan François d'Aersens beijverde zich om ze te geven, en zooals die gegeven werden, had Taurinus ze zeker niet verwacht ¹⁾. Nog eens scherpte deze laatste zijne pen, om den volke de oogen te openen voor de in zijn oog verderfelijke leerstellingen, die men aan de kerk als kenmerken der ware rechtzinnigheid wilde opdringen. Zijn voormalige tegenstander uit Jütfaas, die thans te Arnhem stond, had eene „Pacifictie” in het licht gegeven, om hen, die zich bezorgd maakten over den kerkelijken strijd, gerust te stellen. Uit dezen hof van de Geldersche Contra-Remonstranten plukte hij eenige bloemen, die hij in een „Bloem-potgen” zijnen landgenooten aanbood, opdat ieder zich van den „schadelijken reuk” zou kunnen overtuigen ²⁾. Dat de schrijver, die zich onder den naam van Theophilus Phileutherus verschool, geen ander dan Taurinus was, bleef voor niemand verborgen. Waarlijk, het verwondert ons niet, dat deze onvermoeide bestrijder der Contra-Remonstranten en der staatkundige partij, die hen steunde, het mikpunt werd van allerlei aanvallen. Hij, die in zijne scherpe pamfletten niet enkel aan de gedichten van Hooft en Du Bartas, maar zelfs aan Bredero's blijspelen wapenen

1) Vgl. voor de „Vraech-allen”, die op Taurinus' *Vraegh-al* gevolgd zijn: *Bibl. v. pamf.*, Muller, N°. 1429—1444.

2) *Bibl. d. Rem. geschr.*, t. a. p.

ontleende, om er zijne tegenstanders mede te bevechten, moest zich wederkeerig den spot getroosten, waaraan hij in blauwboekjes en prenten ¹⁾ ten doel stond. Misschien heeft hij van veel geen kennis gedragen. In ieder geval heeft hij het onweder niet aanschouwd, dat over zijn hoofd moest losbreken, toen eenmaal de beslissing gevallen was. Eer zijne tegenstanders hun volledige triump vierden, behoorde hij reeds niet meer onder de levenden.

Het zal niet noodig zijn, hier stil te staan bij den loop der gebeurtenissen van het jaar 1618. Alleen dient hier kortelijk herinnerd te worden, wat meer bijzonder op Utrecht betrekking heeft en in verband staat met de laatste bladzijde van Taurinus' levensgeschiedenis. Ofschoon de positie van Oldenbarnevelt en zijne partij steeds bedenkelijker werd, hielden de Utrechtsche regenten den strijd vol tegen het inwilligen eener nationale synode en de eischen der doleerenden. Toen Maurits over Utrecht naar Arnhem zou reizen, waar hij den landdag bijwoonde en de Staten overhaalde, om voor de synode te stemmen, had men getracht hem buiten de stad te houden, uit vrees dat hij iets tegen de regeering en de predikanten in den zin had. Men wilde zelfs weten, dat Ledenbergh de poorten voor hem had willen sluiten. Maurits verscheen evenwel, doch werd vrij wat koeler ontvangen dan te voren. De eerewacht van burgers, die hem werd toegevoegd, had inderdaad ten doel, op alles toe te zien. Dat hij zich, in Den Haag teruggekeerd, openlijk over zulk eene houding beklaagde, kon niemand bevreedmen. Ditmaal was er niets gebeurd; maar alles veranderde, toen hij den 25sten Juli

---

1) O. a. in het *Arminiaensch Testament* en *D' Arminiaensche dreckwagen* (F. Muller, *De Nederl. geschied. in platen*, dl. I, N°. 1319, 1352). De spotprent op Taurinus als een woedende stier (ald. onder N°. 1356) behoort bij de *Geestelyke kloeklyding* van Drielenburgh.

wederkwam met eene commissie uit de Staten-Generaal. Zulk een kermisgast had men op de jaarmarkt niet verwacht. Onder de eersten, die Z. Exc. kwamen begroeten, waren ook de predikanten, die de belangen hunner kerk bij hem kwamen bepleiten en zijne bescherming inroepen bij het dreigend gevaar. Maurits gaf hun dadelijk te verstaan, dat de rust zoomin hier als elders kon worden hersteld tenzij door eene nationale synode, en dat de predikanten al hunne overredingskracht moesten aanwenden, om de Staten hiertoe te doen besluiten. Doch zij kwamen er rond voor uit, dat de partijen thans veel te ver van elkander stonden, om van zulk eene kerkvergadering heil te kunnen verwachten; de tegenpartij zou als rechter optreden en de scheuring, die men juist voorkomen wilde, tot een feit maken. Z. Exc. moest dus hunne medewerking daartoe niet vergen. De Prins trachtte hen gerust te stellen door te zeggen, dat ook buitenlandsche godgeleerden voor die synode zouden worden uitgenoodigd. Bovendien verklaarde hij plechtig, met de hand op de borst slaande, niet te zullen dulden, dat iemand om de religie en de kerkelijke geschillen zou worden vervolgd, dat hij het verdrukken der Remonstranten evenmin wilde gedoogen als der Contra-Remonstranten, dat hij beider vader en verdediger wilde zijn ¹⁾. Hoe welgemeend deze woorden ook waren, hoezeer de Prins handtastelijk beloofde, hunne afzetting niet te zullen toelaten, de drang der omstandigheden belette hem, zijn woord gestand te doen. Waartoe de beslissing, die hij weldra nemen zou, met onverbiddelijke noodwendigheid leiden moest, zal hij zelf niet hebben voorzien.

De gebeurtenissen volgden elkander zóó spoedig op, dat

---

1) Wtenbogaert deelt dit alles mede, zoowel in zijn *Leven* (blz. 174) als in zijne *Kerck. hist.* (blz. 980). Vgl. Trigland, *Kerck. gesch.*, blz. 1088 v. De grond, waarop L. M. Van der Kemp dit bericht betwijfelt (*Het gedrag van Maurits omtrent de Remonstr.*, 's Gravenh. 1828, blz. 72 v. 108 v.), houdt geen steek. Vergeet men niet, dat Maurits geen godgeleerde was en van het kerkelijk geschil weinig begreep, dan laat zich gemakkelijk denken, dat hij aldus gesproken heeft.

de geheele omwenteling in kerk en staat haar beslag had gekregen, eer men er aan dacht. Nog was er geen week sedert 's Prinsen komst verlopen, of de waardgelders waren afgedankt en de oude magistraat had voor eene nieuwe plaats gemaakt. Hadden de predikanten den Prins de belangen der remonstrantschgezinde gemeente na aan 't hart gelegd, de Contra-Remonstranten waren niet achtergebleven, de hulp van Z. Exc. en van de gecommiteerden uit de Generaliteit in te roepen, ten einde te verkrijgen, wat zij zoolang vruchteloos hadden gevraagd. Zoodra de wet verzet was, deed de nieuwe regeering bij den kerkeraad aanzoek, om afstand van de Buurkerk voor de doleerenden. Deze weigerde, verklarende alleen voor een bevel te zullen zwichten. Het bevel volgde, met goedkeuring van den Prins. Toen de burgemeester Van de Poll met den schout en eenige leden van de vroedschap hiervan kennis gaf aan de commissie uit de Staten-Generaal, hechtte deze daaraan terstond haar zegel¹⁾. De regeering deed daarop onder klokgelui afkondigen, dat bovengenoemde kerk bij provisie was afgestaan, om aldaar „in alle modestie, stilheid en obediëntie” te vergaderen, weshalve ieder verzocht werd, haar daarin niet te bemoeielijken, „of ter cause van religiezaken te injurieren, op zware correctie, ter arbitrage van de vroedschap”²⁾. Op Dinsdag, den 7den Augustus, trad Rudolf Petri van Amsterdam in de Buurkerk op, voor een gehoor van wel drie à vier duizend menschen. Ontelbaren waren van de dorpen, ja zelfs uit Holland gekomen, om bij die eerste contra-remonstrantsche predikatie te Utrecht tegenwoordig te zijn. Behalve de magistraatspersonen bevonden zich onder de hoorders ook de Prins en de gecommiteerden uit de Generaliteit. Deze laatsten begaven zich dien zelfden dag

1) Zie „Verbael van 't gebesoigneerde bij S. Exc. en de hh. gecommiteerden van de Staten generael binnen Utrecht van 25 July tot 13 Aug. 1618” (Van der Monde's *Tijdschrift v. d. gesch. van Utrecht*, 1842, blz. 84 vv.).

2) Vgl. de Publicatie in *Bibl. v. pamfl.*, Muller, N°. 1502.

wederkwam met eene e
 Zulk een kermisgast h
 wacht. Onder de eers
 waren ook de predik
 bij hem kwamen be
 bij het dreigend g
 staan, dat de r
 hersteld tenzij d
 kanten al hu
 om de Staten
 er rond ve
 elkander s
 te kunne
 treden
 een fe
 daart
 len
 ve
 v
 nderen, en toen van hen, onder goedkeuring van de
 Staten van Utrecht, een antwoord ontvangen, naar aan-
 leiding waarvan Taurinus zelf had geschreven ¹⁾, „dat sy
 sich oock niet vreemt en houden van de voorslach bij
 de broederen gedaen, en dien volgende haer niet sullen
 t' soecken maeken om een synodum nationalem, 't welck
 die synodus van Gelderlant het voornaemste, ja schier de
 eenichste middel acht van outs geweest te syn om die
 misverstanden in de kercke wech te nemen, sooveel in
 haer is te helpen bevorderen”. In de Utrechtsche synode
 van 1612 hadden enkelen bezwaren geopperd tegen een
 paar artikelen, vreezende dat men door de aanneming er
 van anticipeeren zou op de nationale synode; waarop
 Wtenbogaert uitdrukkelijk verklaard had, dat de strekking
 dier artikelen niet was, het leerstuk der praedestinatie vast
 te stellen, maar alleen een formulier van onderlinge ver-
 draagzaamheid te arresteeren, waaraan men zich bij pro-
 visie zou houden, totdat eene nationale synode anders zou

'rech'

zie.

ge predik.

.n Utrecht, zoo

rede van de kerkor.

. voegen zullen naar het-

. op behoorlijke wijze en tot

De Staten van Utrecht hebben

door Ledenbergh geteekende voor-

zij te allen tijde het houden eener

hebben voorgestaan, en er alleen toe

aan eene voorloopige orde te stellen, omdat

zonder gevolg bleef. De gedeputeerden van

hadden in Juli 1612 aan die van

om zulk eene synode te helpen be-

van hen, onder goedkeuring van de

van Utrecht, een antwoord ontvangen, naar aan-

waarvan Taurinus zelf had geschreven ¹⁾, „dat sy

sich oock niet vreemt en houden van de voorslach bij

de broederen gedaen, en dien volgende haer niet sullen

t' soecken maeken om een synodum nationalem, 't welck

die synodus van Gelderlant het voornaemste, ja schier de

eenichste middel acht van outs geweest te syn om die

misverstanden in de kercke wech te nemen, sooveel in

haer is te helpen bevorderen”. In de Utrechtsche synode

van 1612 hadden enkelen bezwaren geopperd tegen een

paar artikelen, vreezende dat men door de aanneming er

van anticipeeren zou op de nationale synode; waarop

Wtenbogaert uitdrukkelijk verklaard had, dat de strekking

dier artikelen niet was, het leerstuk der praedestinatie vast

te stellen, maar alleen een formulier van onderlinge ver-

draagzaamheid te arresteeren, waaraan men zich bij pro-

visie zou houden, totdat eene nationale synode anders zou

1) Van de onderlinge verdraagzaamheid, dl. II, cap. 8.

Uit
Utr

verwijderde. Doch
hiertoe geen ge-
zeer verstoord
goed herder
van hetgeen
aanvoeren,
wam die
rin, dat
as ge-
gens

as
et
op de sy.
illigde, zouden z.
indienen.
aatste bleek niet noodig te .
orden, afgevaardigden naar Den Haag .
die in last hadden, de nationale synode te u. or-
deren. Men weet, hoe, na de verandering van . d,
Holland, met algemeene stemmen in de Generaliteit.
sloten werd, de synode te Dordrecht bijeen te roepen.
In October kwamen in het kapittelhuis van den Dom,
welke kerk in plaats van de Buurkerk aan de rechtzinnigen
was afgestaan, negentien contra-remonstrantsche predikanten
uit het Sticht in eene provinciale synode bijeen, terwijl
vijf andere leeraars van elders de plaats van die te Utrecht
innamen. Gelijktydig vergaderden evenveel remonstrantsche
predikanten in het St. Catherijnen-convent met de zes
Utrechtsche predikanten, om evenals de anderen de natio-
nale synode voor te bereiden ¹⁾. Wat verder gevolgd is,
ligt buiten mijn bestek.

Slechts zes Utrechtsche predikanten namen aan die pre-
paratoire synode deel, want — Taurinus had sedert weken
de stad verlaten. Zoodra hij Maurits met de commissie
uit de Generaliteit handelend zag optreden, sloeg hem de
schrik om 't hart en achtte hij zich te Utrecht niet meer
veilig. Hij en Ledenbergh vertrokken naar Gouda; doch
zij keerden spoedig terug, toen zij meenden, dat het alleen
te doen was om eene verandering van regeeringsvorm en
niet om hunne personen. Taurinus bleef nog tot na
's Prinsen vertrek, doch wat hij rondom zich zag gebeuren,
voorspelde niets goeds. Een paar maanden geleden hadden

1) De handelingen dier beide synodes zijn door Dr. Vermeulen mede-
gedeeld in het *Tijdschrift v. d. gesch. v. Utrecht*, dl. II, blz. 106 vv.

Wtenbogaert en andere Remonstranten uit Holland andermaal te zijnent vergaderd, om de gedragslijn te bepalen, die zij verder zouden volgen, doch de wateren wiessen hun boven het hoofd, de partij was niet meer te redden, ieder moest op zelfbehoud bedacht zijn. En dat gold vooral van hem, die zooveel op zijn kerfstok had. Wat stond hem niet te wachten, als de kerkelijke en staatkundige reactie geheel meester zou zijn van het terrein! Kon het nog lang verborgen blijven, dat hij en niemand anders de „Weegh-schael” had geschreven? En als het plakkaat van de Generaliteit ook in Utrecht werd afgekondigd, wat elken dag te wachten stond, zou dan de som van duizend gulden niet blijken een al te verleidelijk lokaas te zijn? Had hij zich niet reeds op de straat meer dan ééne beleediging moeten laten welgevallen? Daar kwam hem een gerucht ter oore, dat Wtenbogaert in verzekerde bewaring genomen of gevlucht was ¹⁾. Thans was ook zijn besluit genomen. Haastig nam hij afscheid van vrouw en kinderen en enkele vrienden, en vertrok in den avond van Vrijdag 3 September uit de stad, waar hij zoovele jaren gearbeid had en die hij nimmer zou weerzien. Langs allerlei omwegen reisde hij, deels te voet, deels met een wagen, naar Zalt-Bommel, waar hij zijn intrek nam bij een der predikanten ²⁾. Daar nam hij afscheid van zijn zwager, den chirurgijn Jan van Ewijck, en zijn ambtgenoot Van Zijl, de eenigen, die hem op dien tocht vergezelden, zonder hun iets te ontdekken omtrent zijne verdere plannen. Zij verlangden ze ook niet te weten, wel begrijpende dat de zaak niet geheim zou blijven. Nauwelijks was de ontvluchting ruchtbaar geworden, of Van Ewijck en Van Zijl werden voor schepenen gedaagd, waar zij naar waarheid verantwoording deden van het gebeurde. Taurinus had hun bij het afscheid gezegd, dat hij de vroedschap schriftelijk van zijn vertrek zou kennis geven, met opgave van

---

1) Het gerucht was juist; Wtenbogaert verliet Den Haag op 29 Aug. na de gevangenneming van Oldenbarnevelt.

2) De naam van den predikant, zeker Henricus Leo, wordt niet genoemd.

redenen, waarom hij zich voor een tijd verwijderde. Doch het bleek, dat hij aan dit voornemen tot hertoe geen gevolg had gegeven. De Raad was dan ook zeer verstoord over deze eigendunkelijke handelwijze. Een goed herder verliet niet aldus zijne kudde! In afwachting van hetgeen hij misschien tot zijne verontschuldiging zou aanvoeren, schortte men het besluit nog op ¹⁾. Werkelijk kwam die brief een paar dagen later ²⁾. Hij verklaarde daarin, dat hij niet door een kwaad geweten op de vlucht was gedreven, maar alleen door de vrees, dat men hem wegens eenige door hem uitgegeven geschriften ter verantwoording roepen zou. Tot die verantwoording was hij bereid, als men hem brieven van vrijgeleide wilde zenden, dat hem over die geschriften geen leed zou geschieden. Maar liever wilde hij als balling in den vreemde rondzwerven, dan zijne conscientie te bezwaren en den huichelaar te spelen. Daarom beval hij zijne bedroefde zwangere vrouw en zijne jonge kinderen in hunne genadige bescherming.

Bij dit schrijven was gevoegd het afschrift van een brief aan de Staten van Utrecht, dien hij in haast te Bommel gesteld en waarschijnlijk aan Van Zijl medegegeven had ³⁾. „Er zullen”, zoo zegt hij daarin, „allerlei geruchten loopen over mijne afwezigheid; daarom richt ik mij tot u, en te mijner verdediging, en om de achting, die ik u toedraag. Weet, dat ik niet ben vertrokken om eenig kwaad

1) Al deze bijzonderheden zijn ontleend aan het verslag van den pensionaris, namens burgemeesteren gedaan in de vergadering van de vroedschap van 27 Aug. (o. s.; dus 6 Sept.). Vgl. Brandt, a. w., dl. II, blz. 822.

2) Zie de Vroedschapsresolutiën van 10 Sept. (31 Aug. o. s.) hierachter medegedeeld in Bijl. H.

3) In de notulen van de Gedeputeerde Staten van Utrecht van 1 (10) Sept. staat aangeteekend: „Is gelezen eene missive van den predikant Jac. Taurinus, gedat 24 Aug. 1618 st. vet., inhoudende eenige redenen waarom hij hem van hier is absenterende, versouckende sauvegarde om sich te mogen verantwoorden. Ende daarop geresolveert, dat de heeren gecommiteerden deser Provincie, gaende als nu naer den Haeghe, daervan copie sal worden medegegeven, om aldaer dezelve na gelegentheydt van zaecken te mogen gebruycken.” De brief is uitgegeven in de *Brieven van verm. en gel. mannen* (Amst., J. Rieuwertsz., 1662).

feit, rakende de kerk of de politie. Ten aanzien van beiden heb ik mij zóó gedragen, dat ik mij beroepen durf op het oordeel van u, die sedert dertien jaren mijn handel en wandel kent. Ik was voor zekere zaken uit de stad gegaan, toen ik vernam, dat eenige Schotsche soldaten den wagen hadden aangevallen, waarmede ik te Bommel was gekomen, meenende mij te zullen vangen. Zij zeiden, hiertoe last te hebben van de Staten-Generaal en beledigden hen, die mij vergezeld hadden. Ik begreep dus, van mijn leven niet zeker te zijn, vooral sedert den slag, die enkele van de edelste patriotten als een bliksem had getroffen. Zooals mij bericht werd, zijn niet alleen kerkelijke, maar ook politieke personen gevat, niettegenstaande één dezer heeren onlangs door de Staten van Holland in hunne bescherming was genomen, terwijl zij diens handelingen in dier voege goedkeurden, dat zij alles, wat hem daarover werd aangedaan, zouden beschouwen als tegen hen en de souvereiniteit dezer landen geschied. Deze proceduren zijn heftiger dan tegen hen, die in 1610 te Utrecht soldaten hadden aangenomen, om zich tegen de Generaliteit te verzetten. Of er dus geen billijke reden bestond, om volgens den goeden raad van vrienden dezen storm voor een tijd te ontgaan, laat ik aan uw oordeel over. Ik ben naar eene plaats in Holland gegaan, om daar den loop der zaken af te wachten, of God zich over de kerk en ons vaderland zou willen erbarmen. Ik acht mij niet schuldig in iets, wat de zaak van het land raakt, en week alleen uit, omdat ik geschriften heb uitgegeven, die door sommigen zóó kwalijk zijn opgenomen, dat men op grond daarvan mij heeft bedreigd, als hadde ik eene misdaad begaan. Toch hoop ik voor onpartijdige rechters te kunnen bewijzen, dat ik in die schriften getracht heb, het openbaar gezag van mijne wettige overheid, de vrijheid der conscientie en 's lands gerechtigheid te handhaven. Ik heb het ambt van een getrouw liefhebber des vaderlands vervuld, waarvoor ik eer verdiende beloond dan gestraft te worden. In elk geval heb ik niet misdaan tegen eenig plakkaat, terwijl men hen ongemoeid laat, die schreven

tegen het gezag der overheid en tot invoering van conscientiedwang. Om mijne onschuld te staven, verklaar ik mij bereid, mij voor het gerecht te stellen, wanneer UEd. Mog., uit aanmerking van de door mij betoonde trouw, zoudt willen uitwerken, dat ik van de Staten-Generaal en Z. Exc. brieven van vrijgeleide in behoorlijken vorm moge verkrijgen, die mij waarborgen, dat niemand, van wat qualiteit of conditie, mij wegens een mijner geschriften lastig zal vallen, alsmede dat ik mijne zaak door een procureur zal mogen verdedigen, onder verband van mijn persoon en mijne bezittingen, zonder dat ik verder gehouden zal zijn, eenige cautie te stellen pro judicato. Ik hoop, dat u mij, zoo mogelijk, deze gunst zult willen bewijzen, opdat ik niet onschuldig uit mijn dienst worde verstooten. Bovenal bid ik u, mijne zwangere vrouw en mijne onnoozele kinderen in uwe hoede te willen nemen, terwijl ik u uit den grond mijns harten dank voor alle eer en weldaden, van u en den magistraat van Utrecht genoten."

Dit schrijven bleef onbeantwoord, en aan het geven van zulk een vrijgeleide werd niet gedacht. Eer het nog in de statenvergadering gelezen werd, was er iets anders gebeurd. In de vroedschapsvergadering van 10 September, waarin het plakkaat tegen de „Weegh-schael" ter tafel kwam, hetwelk thans op last van de Staten zou afgekondigd worden, berichtte de pensionaris, dat de drukker van het geschrift zich aangegeven en Taurinus als schrijver genoemd had. Ten bewijze had deze de eigenhandige kopij overgelegd, in de hoop, dat hem vergiffenis zou worden geschonken, terwijl hij de uitgelooft belooning niet verlangde. Hierop volgde een verhoor van den boekverkooper Jan van Doorn en den drukker Abraham van Herwech, waardoor alles aan het licht kwam ¹⁾. Nu het alzoo boven allen twijfel verheven was, dat Taurinus en geen ander deze philippica tegen Carleton had in de wereld gezonden, was het de vraag, of men hem nog langer als

1) Dit verhoor, ontleend aan de Vroedschapsresolutiën, vindt men hierachter onder Bijl. H.

predikant kon beschouwen, dan of men den officier behoorde te gelasten, hem in rechten te vervolgen. Drie dagen later werd Taurinus' vrouw aangezegd, dat de vroedschap haar man had afgezet, doch dat zijn tractement haar zou worden uitbetaald tot „Remigii” ¹⁾. Zij had wel gewenscht, dat de bezoldiging haar voor langer zou worden toegekend om haar zwaar gezin, doch moest er in berusten. De magistraat was echter niet hardvochtig, en ofschoon ten aanzien van haar echtgenoot het recht zijn loop moest hebben, had men toch medelijden met de verlatene in hare berooide omstandigheden. Toen zij na Taurinus' dood zich met een verzoekschrift tot de vroedschap wendde, besloot deze, „met commiseratie bewogen zijnde en in consideratie nemende de tegenwoordige conditie van de suppliant, die geboren is van zeer eerlijke ouders en bezwaard met vijf kinderen en zwanger van het zesde”, haar voorloopig voor een jaar de som van 250 gulden uit te betalen, „uit christelijke mededoogendheid” ²⁾.

Alvorens dit besluit genomen werd, had Beatrix van Wijngaerde menige pijnlijke ure doorleefd. Zoodra hadden de Staten-Generaal niet openlijk kennis gekregen van de ontdekking, die men omtrent den drukker en den schrijver van de „Weegh-schael” had gedaan, of er volgde een schrijven aan de Staten van Utrecht ³⁾, waarin zij verzocht werden, het handschrift van het boekje over te zenden en tevens gelast, tegen den schrijver verder te procedeeeren naar eisch der zaken, anderen tot een voorbeeld. Toen deze brief in de vroedschap gelezen was, begreep men, geene bijzondere lastgeving van de Staten van Utrecht te moeten afwachten, en droeg dadelijk den officier op te handelen, „gelijk men naar beschreven rechten gewoon is te doen jegens zulke fameuse libellisten”. Dientengevolge werd Taurinus onder klokluiding openlijk ingedaagd, om

---

1) D. i. tot 1 Oct. *Vroedschapsresolutiën van 3 (13) Sept.*

2) Ald., 19 (29) Oct.

3) Ik deel hierachter in Bijl. I den brief mede, zooals die voorkomt in de *Vroedschapsresolutiën van 14 (24) Sept.*

voor het gerecht te verschijnen. Eer dit voor de derde maal geschiedde, had men reeds de zekere tijding ontvangen, dat de schuldige niet meer onder de levenden behoorde.

Taurinus was uit Bommel over 's Hertogenbosch naar Antwerpen getrokken, waar hij den 13den September aankwam. Hier vond hij Wtenbogaert, en beide vrienden zouden ernstig overlegd hebben, wat hun verder te doen stond voor de zaak, die zij in het vaderland tot het uiterste hadden verdedigd, ware het niet dat hij, die in de laatste weken naar lichaam en ziel zoovele bange dagen had doorworsteld, zich ernstig krank had gevoeld. Na zijne overbrenging naar den huize Luithagen buiten de stad¹⁾, nam de ziekte zóó snel toe, dat men reeds den zesden dag aan zijn behoud wanhoopte. Hij verzocht Wtenbogaert, aan zijne vrouw te schrijven met verzoek om over te komen, en haar tevens uit zijn naam te zeggen, daar hij alleen de schrijver van de „Weegh-schael” was, dat niemand van de heeren in Den Haag of in Utrecht, noch Ledenbergh, noch Wtenbogaert, een letter daarvan gezien hadden, eer het gedrukt was²⁾. Om aan deze verklaring nog meer kracht bij te zetten, schreef hij zelf met stervende hand in het Latijn op de achterzijde: „Dat hetgeen in den brief betreffende de „Weegh-schael” is ingevoegd, geschreven is op mijn uitdrukkelijken last, door mijn geweten daartoe gedrongen, en dat het de waarheid is, betuig ik voor den levenden God en zijn eengeboren Zoon, die ten laatste de levenden en dooden zal oordeelen, met deze mijne kranke en bevende hand, den 22 Sept. 1618”³⁾. Langzamerhand begonnen zijne krachten af te nemen, zoodat Wtenbogaert zich niet weerhouden kon te zeggen,

1) In het gehucht Luithagen bij Mortsel, eene mijl buiten Antwerpen, was een voormalig nonnenklooster, dat verlaten werd, toen de Gereformeerden de overhand hadden (Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. V, blz. 413).

2) Deze brief, dien Wtenbogaert adresseerde aan Taurinus' broeder Joannes, en insloot bij een brief voor zijne vrouw in Den Haag, is niet bewaard gebleven.

3) Uit de aantekeningen van Wtenbogaert, medegedeeld door Brandt, a. w., dl. II, blz. 233 v.

dat het einde scheen te naderen. Taurinus geloofde het nog niet, maar verklaarde zich bereid om te sterven, als het zijn moest. Voor hen, die aan zijn sterfbed stonden, beleed hij, zich een arm zondaar te gevoelen, doch te hopen op Gods genade in Christus Jezus. „Als God gestreng met mij wil handelen”, voegde hij er bij, „dan kan ik niet zalig worden; maar hij is barmhartig. En vergunt hij mij, in het leven te blijven en in mijn dienst terug te keeren, dan zal ik mij verbeteren, zooveel in mij is”. Wtenbogaert verzocht hij, voor hem, voor zijne vrouw en kinderen en voor zijne oude moeder te bidden, terwijl hij hem hartelijk dank zeide voor zijne vriendschap. Ten laatste gevoelde hij zelf, dat de strijd niet lang meer duren zou. Wtenbogaert sprak hem moed en vertrouwen in, en vroeg hem, of hij niet overtuigd was, in het belang der Remonstranten wèl gehandeld te hebben, of hij hunne zaak niet voor eene goede hield, en of hij wel iets anders op het oog had gehad dan de eer van God en het heil der kerk? „Neen”, antwoordde hij met heldere stem, zijne handen ten hemel heffende. Niet lang daarna sluimerde hij zachtkens in, en omstreeks middernacht gaf hij den geest.

Alleraandoenlijkst is de brief, dien de diepbedroefde Wtenbogaert dien eigen nacht van Zaterdag op Zondag, zittende naast het bed, waarop de doode rustte, schreef aan diens broeder Joannes in Den Haag, zijn voormaligen ambtgenoot ¹⁾. „Tot ik mijn vorigen schreef” ²⁾, zoo begon

1) Uitgegeven in de boven genoemde *Brieven van verm. mannen*, blz. 11 vv. „Geschreven”, dus luidt het slot, „in een huys, ten platten lande, in dezelfde kamer daar uw salighe broeder van mij scheyde, nu omtrent vier uren gheleden”.

Eenige dagen later schreef hij aan Neeltje Gerritsen, een lid zijner voormalige gemeente (*Brieven enz.*, blz. 17): „Een esnig vertrouwd man, vriend en broeder, die ik hoopte dat mijn steun zou zijn in mijne eenzaamheid, als zijnde één hart en ééne ziel met mij in broederlijke genegenheid, wordt mij ontrukkt. Ik, de oudste en zwakste, heb met waken en bidden hem moeten bijstaan, hem de oogen zien luiken, onder dni-zend zwarigheden, in de woning van lieden die zelven onder het kruis zitten, hem door vreemde handen ter aarde moeten doen bestellen, zonder zijne begrafenis door vreemde superstitiën te laten ontwijden.”

2) Namelijk den bovengenoemden brief aan Taurinus' vrouw.

hij zijne smartelijke mededeeling, „is uw broeder mij getrouw geweest. Maar sedert heeft hij een anderen koers genomen en is van mij gescheiden, mij hier latende in groote droefheid. Ik had het van hem niet gedacht, dat hij dit gedaan zou hebben. Maar hij zeide mij bij het scheiden, dat het hem gelast was dit te doen, zoodat er geen remedie tegen was. Zoo gaarne had ik hem gehouden; ik bad met tranen, maar het mocht niet zijn; hij moest, hij wilde vertrekken, maar bedankte mij vóór het vertrek voor al het goede, en droeg mij op, zijne vrouw, zijne oude moeder en u met zijne zwagers en vrienden zeer te groeten, en nog meer, dat ik nu niet schrijven kan. Ik was verwonderd, dat zulk een zwak man opeens zoo krachtig was, dat hij kon heengaan met zulk eene kloekmoedigheid, en dat wel voor zulk eene verre reis. Maar het was eene goddelijke kracht, die over hem kwam, nadat hij Gode ziel en lichaam had bevolen, onder betuiging van zijn vertrouwen op God en zijnen Zaligmaker tot vergeving van zonden. Ten aanhooren van verschillende getuigen, die hem vaarwel kwamen zeggen, deed hij heerlijke verklaringen van de oprechtheid, waarin hij gewandeld had. Ik vroeg hem, waar hij heen wilde, zoo alleen, zonder mij, daar hij nochtans zag, dat ik hem zoo gaarne gezelschap had gehouden. 't Scheen, dat hij met een vurigen wagen opgetrokken werd, doch hij voer henen met zulk een blijmoedig gelaat, dat het allen eene vreugde was om te zien, hoewel ik het niet zien kon dan onder een vloed van tranen, zoodat mijn hart dreigde te breken en ik uit overmaat van smart in onmacht viel. Hij voer evenwel ten hemel, en toen ik weder tot mij zelve kwam, zag ik, dat hij mij het koffer had gelaten, waarin zijn vrome, godzalige, wakkere, vlijtige en nu zalige geest had gewoond, om dit naar de wijze der christenen te doen bewaren, totdat de aartsengel de bazuin zal komen blazen tot opwekking der slapenden. Wat dunkt u van deze tijding, lieve broeder? Ik weet, dat het eene van de droevigste is, die tot u komen kan. Maar ik bid u, overdenk of gij niet veeleer reden hebt u te verblijden daarover, dat uw broeder

onverwachts uit zoovele zwarigheden is verlost". Hij vermaant Joannes, zich een man, een christen te toonen, sterk naar den geest, geroepen om zijne oude moeder en de weduwe te troosten en den kinderen een vader te zijn. „Vraagt gij", vervolgt hij dan, „wanneer hij van mij scheidde? Dezen middernacht. Op den middag was de dokter nog bij hem, en wij hadden hoop, dat hij blijven zou. Maar tegen den avond nam hij de reis zoo stellig voor, dat hij niet rustte, vóórdat hij uit dit tranendal in het hemelsch Jeruzalem was, latende mij het koffer, zoo liefelijk om te aanschouwen, dat gij zoudt zeggen: hij woont er nog in. Ééne hoop heeft hij mij gelaten, dat ik hem haast volgen zal. Klapt nu in uwe handen, gij vijandige menschen, die hem het leven zoo zuur hebt gemaakt! Verheugt u, want hij, die u een doorn in den voet was, is nu uit den weg. Gij behoeft geen moeite meer te doen, om hem naar Engeland te zenden, noch duizend gulden daarvoor te geven. Hij is er al, en dat vanzelf, om zijne zaak voor den hoogsten rechter te verdedigen. Hoe blijde was hij, voor die synode te verschijnen, waar zijne partij geen rechter zou wezen, maar hij een onpartijdig rechter zou vinden. Zie, broeder, deze tijding moest ik u zenden; met welk gemoed, geef ik u te bedenken. Als mijne tranen leesbare letters hadden kunnen maken, ik zou dezen brief er mede geschreven hebben. En nu ben ik bezorgd, wat ik met het koffer doen zal. Ik hoop het zoo te maken, dat het door geen paap of jezuiet, waarmede hij nooit gemeenschap had, besmeerd zal worden. Gij, ondankbaar vaderland, zult zijn gebeente niet hebben. Aan u moet ik overlaten, deze tijding met voorzichtigheid aan zijne vrouw mede te deelen, lettende op hare zwangerschap. Daartoe moet gij zijne ambtgenooten te Utrecht gebruiken. God vertrooste de deugdzame weduwe en sta de weezen bij!"

Het bericht van Taurinus' dood werd door zijne vrienden en tegenstanders met zeer verschillende aandoeningen ontvangen en gaf aanleiding tot allerlei valsche geruchten. Volgens sommigen was hij te Bochoven, eene mijl ongeveer van Heusden, gestorven en Vrijdag daarna heimelijk te

Schiedam begraven ¹⁾. Volgens anderen zou hij vergiftigd zijn, om door zijn dood hen te redden, die mede schuldig waren aan het uitgeven van de „Weegh-schael”. Daar waren er ook, die het doodsbericht voor een praatje hielden, al toonden zijne familieleden uiterlijke teekenen van rouw ²⁾. De schuldige behoefde nu niet meer ingedaagd te worden, maar overigens moest het rechts-geding worden voortgezet, wat betrof het onderzoek zijner boeken en papieren. Eenige dagen geleden hadden de schout en twee schepenen, vergezeld van den pensionaris Salmius, zich reeds aan zijn huis vervoegd, om zijn „studioir” te doorzoeken. Behalve brieven van Wtenbogaert en Van den Borre, copieën van officieele missiven en andere onbetekenende schrifturen, vond men slechts een paar gedrukte en geschreven Latijnsche epigrammata en anagrammata op de „Weegh-schael” ³⁾. Het studeervertrek werd hierop verzegeld met het zegel van het schoutambt, en eerst tegen het einde des jaars, op verzoek der weduwe, door dezelfde gecommitteerden van het gerecht ontsloten. Na Taurinus' dood begreep de vroedschap, een nieuw onderzoek te moeten instellen, ten einde te ontdekken, waar hij zijne boeken en geschriften mocht hebben verborgen, weshalve

---

1) Dodt, a. w., dl. VI, blz. 221.

2) Carleton's *Letters*, p. 228, 301.

3) In de stukken van het Schepenarchief te Utrecht, waaraan ik deze en volgende bijzonderheden ontleende, worden de volgende documenten opgegeven, die door den secretaris Bor werden aangeteekend: Een brief van Wtenbogaert aan T. van 15 Febr. 1616, 3 blz.; Een aan denz. van 10 Dec. 1615, 1 blz.; Een Latijnsche brief aan T. van A. v. B(orre), 3 blz.; Copie van de resolutie of commissie, door de Staten van Utrecht gegeven aan Niëllius en Petr. Gabry om naar de synode te Middelburg te gaan, d^o. 12 Juni 1613; Een missive van de synod. gedeputeerden van Utrecht, d^o. 12 Juni 1613 en ondert. Henr. Caesarius en Jac. Taurinus, aan de Gedep. Staten van Utrecht; Copie van een missive, geschreven door de synod. gedeputeerden van Utrecht aan Joh. Wtenbogaerts, d^o. 25 Nov. 1616, 7 blz.; Een klein briefje aan T. van zijne vrouw, d^o. 27 Juli 1618; „Een gedruct pampier in latyn, groot een syde, wesende Epigrammata in trutinum, vulgo Waechschael inscriptum, met noch eenige gescreven anagrammata op een geheel vel pampiers, en nog een stuckgen pampier groot als een cleyne scroy, met epigrammata.”

den officier gelast werd, zich andermaal naar zijne woning te begeven ¹⁾. Den volgenden dag berichtte de pensionaris Salmius, dat hij, bijgestaan door den schout, eenige boeken had gevonden in twee pakmanden op een houtzoldertje in het Cecilia-convent. Daar het te laat in den avond was, had men alles laten rusten en alleen de deur verzegeld van de trap, die naar het zoldertje leidde. Het gerecht oordeelde, dat zoo spoedig mogelijk met de visitatie moest worden voortgegaan, weshalve de heeren zich wederom bij de weduwe aanmeldden, om door hare woning naar het zoldertje in het convent te gaan. De stadssecretaris Pieter Bor, die bij deze, evenals bij de vorige huiszoeking tegenwoordig was, teekende niet anders op dan een drietal boeken van Vorstius ²⁾, een geschrift van Socinus ³⁾, het eerste deel van Coornhert's werken en nog een aantal andere boeken ⁴⁾, die men der vermelding niet waard achtte. Papieren waren hier niet aanwezig, en men begreep, het gevondene gerust aan de weduwe te kunnen overlaten. Het lijdt geen twijfel, of er zou meer gevonden zijn, indien men onmiddellijk na Taurinus' vertrek tot huiszoeking had kunnen overgaan. Zijne vrouw en zijne vrienden zullen wel vernietigd of in veiligheid gebracht hebben, wat hem en anderen in moeielijkheden kon brengen. Dat zijne geheele boekerij uit niet meer dan een paar manden met boeken zou hebben bestaan, laat zich waarlijk niet denken. Maar al waren al zijne papieren in handen van het gerecht gevallen, nooit zou men hem schuldig bevonden hebben aan zulke schandelijke plannen, als hem en anderen werden toegedicht, namelijk, dat het hem te doen geweest zou zijn, om de Unie te verbreken, de religie te veranderen, den Prins af te zetten, de steden

---

1) *Vroedschapsresolutiën van 21 Sept. (1 Oct.)*.

2) *Diens Tractatus theol. de Deo, Antibellarminus contractus en Amica duplicatio ad Piscatoris responsonem*.

3) *Disputatio de statu primi hominis ante lapsum*.

4) Nog wordt genoemd: *Ankithesis philanthropiae divinae et misantropiae Calvinianae circa eternum hominum salutem* auct. M. Severino Slutero, Scholae Stadenensis rectore.

die hen tegenstonden in een bloedbad te verkeeren, en dat alles met hulp van Spanje of Brabant, hetwelk daarvoor met den afstand van Utrecht, Nijmegen, Bergen op Zoom en Den Briel zou worden beloond ¹⁾.

Zoo leefde en stierf Jacobus Taurinus, de schrijver van de „Weegh-schael”, die niet minder gehaat was bij de Contra-Remonstranten, dan zijne gaven en toewijding gewaardeerd werden door zijne geestverwanten. Ook na zijn dood werd hij niet gespaard door wien hij bij zijn leven menige harde waarheid had gezegd. Doch waar zijne nagedachtenis werd gelasterd, nam zijn vriend Wtenbogaert het voor hem op. „Och, of die waarde man nog leefde”, schreef hij enkele jaren later ²⁾, „hoe zou hij hun elk woord met zout doen eten! Het is geen kunst, een dooden leeuw den baard uit te trekken, en te slaan die zich niet weren kunnen. Wie heeft over den zeer geleerden, vromen, godvruchtigen, voor alle menschen gediensstigen, nu zaligen Taurinus ooit zulk een oordeel hooren vellen, als nu door hoogmoedige kwaadsprekers! Den zedigste noemen zij turbulent, den medelijdendste wreed! Zijne onbuigbare oprechtheid, zijne vlijtige wakkerheid, zijn kloekzinnig verstand, zijn vurige geest, zijn onverdroten arbeid in het verdedigen der waarheid, die zij zochten te verpletteren, stonden hun in den weg. In één woord, wat hen hinderde, het was der conscientiewingers en geloofsheerschers geesel”.

Doch al waardeeren wij het oordeel van Wtenbogaert, al kunnen wij instemmen met de wijze, waarop G. Brandt in dichterlijke taal zijne nagedachtenis in eere hield ³⁾, wij

1) Dodt, a. w., dl. VI, blz. 221.

2) *Oorspronck der Ned. kerck. geschillen*, blz. 40. De kerkelijken hadden Taurinus in hunne Voorrede vóór de Handelingen van de Dordtsche synode een oproermaker en een wreed man genoemd. Vgl. hierboven, blz. 120, aant. 3.

3) Het gedicht, dat onder Taurinus' portret (zie boven blz. 224) staat afgedrukt, luidt aldus:

Vond kerck en staet haer stryd, de waarheyt vond oock helden,
Dees was 'er een, dit hoeft moght duysent guldens gelden,
Soo milt was toen de haet: wat had Tauryn misdaan?
Gewetens dwang bestreen, 's Lants vrijheyt voorgestaen,

zullen aan de deugden van Taurinus niets te kort doen door tevens zijne gebreken te erkennen. Men kan aan zijne goede bedoelingen recht laten wedervaren en te gelijk toestemmen, dat hij soms faalde in de middelen, om ze te verwezenlijken. Heeft hij den smaad en de verguizing niet verdiend, waarmede zijne tegenstanders hem ruimschoots hebben overladen, wij begrijpen evenzeer, dat hij een doorn moest zijn in hun oog. Vrij van den hartstocht der partij-schap, die onze vaders verdeelde in twee vijandelijke kampen, om strijd te voeren op leven of dood, kunnen wij de personen en gebeurtenissen plaatsen onder het helder licht der historische waarheid. Zonder voor- of tegeningenomenheid trachten wij de feiten te beschouwen in het juiste verband van oorzaken en gevolgen, en de handelingen der verschillende personen te verklaren uit hun karakter en de omstandigheden. Ten aanzien van de Utrechtsche gemeente en haar voorganger Taurinus hoop ik, dat het mij gelukt moge zijn, de werkelijkheid, voor zooverre dit mogelijk is, aldus weer te geven, dat het niet moeielijk kan zijn een billijk oordeel te vellen.

Geyvert in zijn ampt, voor 't Christendom geschreven,
 Het noodige getoont, de recklijckheid gedreven.

Dat wiert toen ketterij, en ballingschap sijn loon.

Daer Godt de Weeghschael houdt verwacht de deucht sijn kroon.

B I J L A G E N.

A.

S. in Christo.

Rogo te dilecte in Domine frater, me certiozem facias, quod te facturum alias promiseras ¹⁾, num Laurentius Jacobs vel ullus alius Typographus velit excudere suis sumptibus istum libellum D. D. Danielis Tossani, a me in linguam Belgicam versum ²⁾. Quod si feceris omnia a te habebō. His paucis valeas, et plurimum tuum hospitem et hospitam ac reliquos notos meo nomine salutes. Raptiss. ut vides, sub meam concionem, a^o CIOIOLXXXXIX, Id. Martij. Stylo novo Schiedami.

Totus tuus PETRUS
TAURINUS, Minister
Verbi in Schiedam.

Eruditione et pietate
praestanti viro Dom^o. Jacobo,
Arminio fideli Verbi Dei ministro,
Ambsterdammensi Conterraneo
meo et fratri in Christo observando.

Ambsterdam,
ten huyse Jacob Jansz. Wachter ³⁾.

---

1) Hier staan op den kant een paar woorden geschreven, die ik niet ontcijferen kon.

2) Het is niet uit te maken, welk geschrift van den Heidelbergschen hoogleeraar hier bedoeld wordt. Zoover mij bekend is, heeft de Amsterdamsche boekhandelaar Laurens Jacobs nooit eene vertaling van een geschrift van Tossanus in het licht gegeven.

3) „Beantwoort” schreef Arminius op het adres.

B.

Pacem a Domino.

Reverende vir Frater amicissime.

Licet propter adventum novorum conjugum ¹⁾ tempus vix ferat, tamen ut desiderio tuo ex parte saltem satisfaciam hisce meis Tabellarium vestrum comitari, quibus te nonnihil de Collatione ²⁾ finita certiore facerem visum fuit. Intellego luce clarius demonstratum a nostris fuisse omnes hasce controversias ex Praedestinatione illa precisa dependere. Collatione orali ad finem perducta, injunctum fuit collocutoribus, ut scripto sua comprehensa alii aliis nec non etiam Ill. D. D. Ordinibus tradant. (Quid tum porro futurum Deo juvante videbimus). Interea jussi sunt utrinque pacem colere inter se, et Ecclesias ad pacem hortari. Quod si occurrat in ordinario textu locus quis controversus explicandus, ad aedificationem is tractetur, sine mutua insectatione, nemo se Confessioni aut Catechesi opponat, absteineat utraque pars a triumpho, ne magis exacerbentur animi. Ex eo quod de Catechesi est, boni Fratres (nam cum Gomaro adversarios nostros vocare nolo) triumphum non canere apud Plebeculam ante victoriam desinere non possunt, ne semel in mentem revocantes, adhuc sub iudice litem esse utraque sententia libellis istis repugnet. Sane non emuncte naribus esse oportet si non olfaciant quo tendat illa Resolutio D. D. Curatorum in causa d. Vorstii, quippe quem jam pacto cum eo inito ad Professionem Theol. susceperunt, et circa autumnum expectant. Quod ad res nostras nu[n]c nihil habeo, nisi hoc unum multos nondum abstinere ab impudentissimis calumniis, quod autem (?) ad publicam aeditui nostri aliorumque attinet confessionem ³⁾, id ipsos nostro instinctu fecisse, imo quod majus est, ad id precio coemptos esse impudente clamitant. Sed plura non possum. Salve cum tua a me meisque. Salveat Collega ⁴⁾. Raptiss. Traj. 20 Maji 1611.

-
- 1) Wat hij hiermede bedoelt, is niet duidelijk.
 2) De Haagsche Conferentie.
 3) Zie boven, blz. 180.
 4) Godefridus Paludanus.

Mittere Confessionem captivorum et sententiam in ipsis latam, nisi.... dattet nu soude vygen na Paschen weesen. Vale.

Tuus JAC. TAURINUS.

Reverendo, Pietate et Eruditione
Ornatissimo viro D. Joanni Narssio
Ecclesie Graviensis Pastoris vigilan-
tissimo, Amico clarissimo
Graviam.

Per Tabellarium.

C.

Pacem a Domino.

Ita est mi Narssi¹⁾, rogati Deputati vestri nihil se habere in mandatis quae superadderent, responderunt: urgebamus ut hoc ipsum manu sua consignarent; sed recusarunt honeste se excusantes, eo quod existimarent hoc praeter morem esse, et consultum futurum ut nos ipsi id subjungeremus, quod et factum vidisti. Argumentis quidem, postquam responsum nostrum accepissent, usi sunt, sed minime apodicticis et peremptoriis, sed quae facillimo negotio retorsimus. Argumentabantur enim potissimum a Providentia divina bonitate causae nostrae, et sinceritate Fratrum (scilicet Praecisianorum) quibus fidendum omnino dicebant: Ecclesiam namque Dei prout bene dixerat olim Melanthon non regi humanis consiliis: nos autem plus aequo pendere a politicis considerationibus, etc. Nec negavimus hoc nos; imo inter nos esse nonnullos qui idem judicent, nos plus satis nimirum tribuere humanis rationibus, quas si missas faceremus nos alia ingressuros via quam hactenus ingressi, sed cum forte per-

---

1) De omslag met het adres zijn verloren gegaan. Blijkbaar is dit schrijven een antwoord op een brief van Narssius, naar aanleiding en van een vorigen brief van Taurinus, waarin deze een verhaal zal hebben gegeven van de conferentie met Thysius en Damman, en van de geruchten, die dienaangaande Narssius ter oore waren gekomen.

paucis gratum futurum, et pacis ergo adhuc ab ea declinasse; fateri nos quoque fidendum Deo, sed et prudentia utendum, adducto exemplo Lutheri, qui si simpliciter nixus auxilio D. se stitisset consilio quod expetebant Pontificii, jam diu procul diu ¹⁾ condemnatus fuisset. Denique argumentum istud egregie in ipsos Deputatos retorqueri posse; si etenim ita Deo confidendum neque circumstantiis insistendum, nihil esse periculi, ut quippe qui hanc Providentiam D. tantopere nobis commendarent, non nobis concedant Synodum liberam qualem optamus, praesertim quum D. Doctore Thysio teste, id quod maxime urgemus, revisionem scil. Catech. et Confess. esse de forma et essentia Synodi convocandae. Dixerat namque Thysius omnino libellos istos in Synodo revidendos, reformandos et relegendos, imo hoc formale esse, quod notaveram; eadem ratione et reliqua spicula in ipsos auctores vibravimus, aperte confessi nos, ut et aliis, Gelricis Fratribus merite diffidere. Velitatio levis fuit super istis quae in Class. Arnh., Zutph. et Hardovic. decreta; quumque videram eos suspicari me de Synodo loqui, et vererer ne tibi hoc imputaretur, dixi me loqui de iis quae agitata essent in Classibus, et quae ipse D. Dammanus alias non negasset. Interim et hoc candide fateor uni ex nostris hoc excidisse, quod in tui gratiam non factum mallet, in Synodo vestra mentionem factam fuisse resistendum Arminianae doctrinae, eaque ut in Acta relata postea expuncta fuisse ²⁾. Elgo tamen culpae

---

1) Waarschijnlijk heeft hij „dubio” willen schrijven.

2) Tot toelichting van dit punt en van hetgeen verder in dit schrijven omtrent de Synode, van 30 Juni tot 3 Juli te Harderwijk gehouden, en de kerkelijke aangelegenheden van Gelderland wordt gezegd, verwijst ik inzonderheid naar de *Epist. praest. ac erud. vir.*, Amst. 1704, Epp. 192, 195, 198 en 199, en naar *Schriftel. Conferentie enz. (Bibl. v. pamfl.*, Muller, N°. 1500), van welk geschrift volgens Baudart (a. w., bk X, blz. 41) Henricus Arnoldi van Delft de schrijver is. Voorts voeg ik hierbij het volgende uit de onuitgegeven Acten van bovengenoemde synode:

„Op het eene deel des eersten gravamens verclaeren die vanden Classe van Nijmegen, dat, dewiell die onderschrijvonge, die bij sommige van hun luijden gedaen, und bij sommige geapprobiert is, op seeckere drie articulen domini Vorstij getrocken is, off soude moegen worden, tot defensie van sijne tegenwoordige saecke, sulcx geschiet te zijn ofte sullen geschieden tegen haere intentie, daer bij voegende, dat, soo haer bekend waer geweest, het ghene daer van die voorss. Vorstius met beschuldight wordt, sij sulcke onderteijckeninge niet souden hebben gedaen. Watt angaet het ander deell des voorss. gravamens, belooven beide die Classes

expers, etsi tu me tam plenum rimarum aut inconsideratum, seu potius impotentis animi judicas, quum tamen magis familiariter me tibi notum sperassem, quam ut hoc tibi persuaderi passus esses. Numquam hoc mihi ante istum diem quo tu, bene vir, ex Synodo vestra, in qua vos tantos viros praestitistis, ad nos appulisti exprobatum, imo contrarium mihi semper debi judicantur quoque iniquiores: neque ii, qui nos istius criminis apud te insinularunt, unquam convincent. Age provoco te et quosvis Gravekindios nec non knodsgerigeros, prodite omnes et Taurinum concreditum non bona fide servasse unquam probate; quod si feceritis, culpam deprecari non gravabor, sin minus certi quid vos deceat, vos ipsi judices estote, ad tribunal enim propriae vestrae conscientiae vestrae appellari audeo. Neque sarcasmis te hic excepimus, sed diximus id quod res est, et etiamnum dico, vos misere deceptos, et me mirari summpere, vobis, vobis inquam, et quidem Narsio nostro ita impositu[m] et verba data: cuius rei Deputati vestri testes sunt, qui hic in conventu pleno ore dixerunt Slatium in Synodo a ministerio remotum¹). Quae verba quum nos acciperemus, diceremusque in Synodo vix ausos fuisse vocare suspensionem, jam dici remotionem et deportationem (ut ajunt (?)) rursus conati sunt mitigatione quadam uti. Humaniter et benigne legatos vestros excepimus; Magistratus noster vino honorario (Stads-camer) eos donarunt etc. Audio D. Thysium honestius jam de me loqui, et melius sentire, quam antehac: tu si potes attende, quid hac de re sit. Ea quae nuper communicasti placent, et laudo jam *μεγαλοφυλιαν*

---

van Nijmegen und Tiel Bommel int toecomende mit den anderen Classibus deser Provincien, in leer und kerckenordninge in die confessie der Nederlandsche beliedenisse des geloebes, und Heijdelberschen Cathigismos, in den sin und verstandt genomen als die van den begin tot noch toe in die gereformierde kercken verstaen und geleert zijn, und soo nationalen als particulieren Sijnoden gearrestiert, goede vrede und eenicheijt toe holden, und die dolingen Vorstij, die hem van verscheidene onse kercken tho last geleijt worden und hier geloeffweerdichlen zijn bij gebracht, und dergelijcke andere tho willen helpen keeren und weeren, verhoepende dat den Synodus sich met dese verclaeringe sal gecontentiert houden, und bij andere, die ander bericht und misnuegen geschept hebben, haer sall helpen onschuldigen und verandwoorden."

1) Dit zal later worden opgehelderd, wanneer ik in ons *Archief* eenige bijzonderheden mededeel omtrent het vroeger leven van Slatius.

vestram, etsi optarem eam vobis fuisse in ipsa synodo, attamen adhuc tempestiva est, persistite modo et pergite porro. In Zelandia Puritanorum auctoritas in dies vilescit, et insula illa moderatos fratres alit. Dunganus noster, minister in Jutphaas, hesterno die a ministerio remotus. Historia nimis longa est; nar-rabo eam, Deo favente, collegae tuo. Animus apud te est tum ut exportulare liceat, tum ut animum catulus Leoni addat, nec non denique recreandi et consultandi gratia; et sane, nisi uxor tam propinqua esset partuique vicina, saltem Thygium excurrerem. D. Speenhovius te salutatur scripturus cum D. Paludano. Quid jam dicis, cum me statuissem e Templo demum reversus tam prolixas dare. Uxor me jam bis terve vocavit ad coenam, quam tu jam forte habes in specubus (?) tuis. Vale mi amiciss. Narsi cum tua, cui a me salutem plurimam. Raptissime ad med. non. vesp^t Saturni, 15 Augusti 1612.

Ego et D. Speenh. hesterno die D. Henrico Joannis Amersfort. commendavimus. Ecce denuo vocor, relegere non licet, tractat me Sophia mea ut descendam. Stilo Arabico

Tuus J. TAURINUS.

D.

Ick Mr. Andries Hendricksz. Coster in S. Nicolaeskercke beken van herten dat ick mij vergrepen hebbe tegen de kerckendien-aeren alhyer, wanneer ick hebbe geseyt dat sij int straffen van de muijterije alheyр hadden gegrepen in't Ampt van den Schouth: Verstaende nu door naerder onderrechtinge, dat sij in geenen deele in des Schoutsampt getreden en zijn noch eenige tijrannie oft herschinge in oft over de kercke gebruyckt en hebben. Ende wat aengaet dat ick D. Arminij Leere hebbe genoemt een godt-loose Leere, om dat sulckes scheen te volgen wt D. Gomari boeck, bekenne daerin den dooden verongelijckt ende te verre gegaen te sijn, alsoo ick van de sake niet volcomelyck en ben onderrecht, bereyt mij daervan te ontslaen end 't oordeel Godt end' anderen die dat toecomt te bevelen. Verclaere oock mij

leedt te zijn dat ick van de proceduren des kerckenraets ende der kerckendienaeren in mijne sake van den beginne totten eynde toe gehouden anders als wel hebbe gesproken, alsoo ik daerinne niet te bestraffen en hebbe. Ende alsoo ick dese bekentenisse ende verclaringe hebbe gedaen ende als noch doe vrijwilligh end' onbedwongen, gelijk ickt in mijn gemoet voor den Heere gevoele, bidde ick de Broeders al 'tgene voorsz., mij om Christi wille te willen te vergeven end' alles ten beste houden, onder belofte, die ik doe mits desen, van mij in alle eenicheyt met de Broeders voorn. te houden, end' alle christelijke gemeynschap met deselve ende dese kercke te onderhouden. Gedaen desen 12 December 1610.

End twas onderteekent

ANDRIES HENDRICKSZ.

E.

Naerdemael men meer ende meer verneemt dat sommige Lidmaten deser kercke haer seere bemoijen mette differenten in Holland geresen over eenige Leerpoincten, end de kerckendienaeren alhier (die sonder roem gesproken tot noch toe het Evangelium Jesu Christi in dese gemeeynte hebben gepredickt in alle oprechticheyt ende vrede, nae de mate der gaven hun van den Heere verleent) door sommigen ofte twistgiericheyd ofte onverstand mede in dese differenten werden getogen tegen haeren danck, oock soo verre dat sij gesuspecteert werden van te willen in dese kercke in te voeren eenige valsche end nieuwe leeringe. Dienvolgende hun oock verscheyden dingen worden naegeseyt, van den eenen datse de eewige praedestinatie Gods verlochonen, van den anderen dat sij gevoelen dat God sommige menschen ter verdoemenisse geschapen, ofte sonder aensien van sonden ter eeuwiger verdoemenisse soude verordineert hebben, welcke beyde gevoelen, hoewel sij tegens malcanderen strijden ende t'saemen niet staen en connen, evenwel gestroyt ende bij eenige voor gewend worden, als offt sij daer wt genoechsaem oorsaecke hadden de gemeynschap deser

kercken te verlaeten, ende hun tot affsonderinge te begeven, een saecke die seer verre siet, den voorn. kerckendienaeren seer hard ende droevich valt ende dese kercke lichtelijcken in een nieuwe scheuringe werpen, ja den onderganck derselver in gevaerlijke tijden soude mogen (dat Godt verhoede) veroorsaeken; neffens dat altemet hier ende daer eenige murmelingen worden gehoord van dat de voorn. kerckendienaeren eenig ander gevoelen van de Confessie ende Catechismo der Nederlandscher kercken soudon hebben dan het behoort. Soo ist dat deselve kerckendienaeren alle te gelijk ende eendrachtelijck goet gevonden hebben dit alles den kerckenraet vrijwillichjē sonder yemants aenporringe te openbaeren ende rondelijck te ontdekken, doende daer nevens als inde tegenwoordicheijt ende voor de oogē Gods dese naevolgende verclaeringen.

Ten eersten dat sij hun altijt gehouden hebben geduerende desen haeren dienst end noch blijven houden door des Heeren genade, in alles wat de Leere der salicheijt, den Godsdienst ende 't godvruchtige leven aengaet, an Gods heylige woort ind Prophetische ende Apostolische schriften wt gedrukt, t'selve houdende voor den eenigen regel ende richtsnoer van alles dat een Christenmensch nodich is te gelooven ende te doen om salich te worden.

Ten tweeden dat sij hun in beyden voornoemde stucken hun opt stuck van de praedestinatie naegeseijt, ontschuldig kennen, verclarende dat sij Gods eewige praedestinatie niet en loochenen, ende evenwel niet en gevoelen veel weyniger leeren dat God ijemant tot de verdoemenisse geschapen, ofte ter eewiger verdoemenisse sonder aensien van sonde off ongeloove verordineert soude hebben. Seggende voorts rondelijcken (sonder hun int minste met de Hollandsche differenten te bemoeijen off ijemant met dese haere verclaeringe te willen praejudiceren ofte in eeniger manieren verkorten) dat sij inde materie van de praedestinatie metten aanclieven van dien soo hooch niet en vliegen als wel sommige doen; maer stellen haer te vreden in aller eenvoudicheijt ende oprechticheijt nae des Heeren woort te leeren: dat God van eewicheijd na sijn welbehagen gegrondt in onsen Heeren Jesu Christo ter eewiger salicheijt verordineert ende wtvercooren heeft alle end ieder van de gene die door zijne onverdiende genade inden selven onsen Heere Jesum Christum gelooven ende inden selven geloove ten eynde toe volherden soudon, ende daer tegen ter verdoemenisse verordineert ende verworpen heeft alle end een ijder van de gene die

sijne genade verachten, haer der selver onweerdich maecken, niet gelooven ende int selve ongeloove volharden souden nae 't woord der H. Schrift Johan. 3:36: Soo wie in den Soon gelooft die heeft het ewig leven ende wie den Soone ongehoorsaem is die en sal het leven niet sien, maer de toorne Gods blijft op hem; item Matth. 24:13: wie volstandich blijft ten eynde toe die sal salich worden.

Dese eenvoudige schriftuerlijcke leere, die 't besluyd van de praedestinatie ende 't wtvoeren van dien volcomelijck over een brengt, ende bij allen Evangelischen niemant wtgesondert voor warachtich bekent, aengenomen, ende mette harmonie der belijdenisse des gelooffs aller Evangelischer gereformeerder kercken van Europa (hoewel eenige weynige wat hoger gaen) seer wel over een stemt, houden wij in dit stuck genoechsaem ter salicheijd, sonder dattet nodich zij voor den gemeijnen Christenen de heymelicheijd Gods scherper t'ondersoeken, daer wt men dickwils heeft sien spruyten groote sorchloosheit des levens bij den eenen, desperatie ende waenhope bij den anderen; nefens dat men sich daer mede inwikkelt in vele inextricable disputen ende den vijanden der reformatie oorsake geeft deselve te lasteren. Niet dat wij tvorder ondersoek deser sake teene-maal verwerpen, wanneert met eerbiedinge ende nae behooren geschiet, maer houden dat sulcks beter dient te geschieden in de Schole onder de geleerden als op den predickstoel voor den eenvoudigen, daer doch soo hoge disputen ende strijden weijnich stichtinge geven ter godsalicheijd, houden oock dat men alsoo van dit stuck leerende den rechten middelwech hout tusschen de voorstanders vanden Pelagiaenschen vrijen wille end andere, die tot eene bijcans stooysche off manicheische onmiddelijcke nootwendicheijt lichtelijck komen te vervallen. Want aldus den geheelen oorspronck ende 't vervolch vant salichmakende goet dat in den mensche is alleen de voorcomende ende medewerkende genade Gods in Christo toegeschreven ende den mensche evenwel den stocken ende blocken (als off sij de selve genade niet en souden connen tegenstaen, verwaerloosen ende verwerpen) niet gelijk gemaect en wort. Tbehoort oock soo, want deselve mond onses Salichmakers die gesproken heeft Johan. 6: dat niemand tot hem kan comen ten sij hem de Vader trecke, heeft oock gesproken end dat al op de selve plaetse, dat die tot hem comt, die van den Vader gehoord ende geleert heeft, gelijk men oock doorgaens in de H. Schrifture leest, dat God de Heer zijnen geest geven ende zijnen wille openbaeren wil

den genen die eens gebroken geests zijn, heur vruchten ende vresen voor zijnen woorde. Wanneer men oock veel hoger soude willen gaen ende van dese materie spreken end leeren soo eenige hun laeten verluynen, en sien de voorn. kerckdienaeren niet, hoe sij 't selve souden kunnen doen sonder toe te staen dingen, die sonder groote argernis ende ontstickinge niet en souden toegestaen veel min geleert worden: als namelijk dat Godt veele menschen tot gelove ende bekeringe roept door 't woord des H. Evangeliums, dien hij niet van meyninge is het gelooven ende bekeringe te geven, ofte de gaven ende crachten die sij daer toe van node hebben mede te deylen: twelck soude luyden als off Godt metten sodanigen niet in ernst tot haerder salicheijt ('t welke een lastering waer te dencken) en handelde. Gelijk oock dat het meerder genade soude schijnen te wesen voor den Turcken ende Heydenen dat hun het Evangelium niet en word vercondicht, als soodanige Christenen, wanneer het hun werd vercondicht, overmids God desen niet en wil geven de genade die hun nodich is, omme 't selve met waeren gelooven te omhelsen, ende evenwel hun het hooren toerekent tot eene veel swaerder verdoemenisse, als off sij verstoten hadden 't geen sij doch niet conden aennemen, ende off hun het Evangelium waere gepredickt tot beneminge van onschult der sonde van ongelooft, die sij nochtans bij gebreck van genade nodich om te geloven niet conden beteren.

Boven alle twelck sij oock souden moeten toestaen dat selver tusschen de cleyne kinderkens der Christenen ende gelovigen van God almachtich een sodanich onderscheijt soude gemaect zijn nae sijne eeuwige praedestinatie, dat Hij aen velen van de selve de vergevinge der sonden door den H. Doop soude laten versegelen, die hij hun evenwel in der eewicheijt niet soude willen geven; soo dat niemand sekerlijck soude connen geloven van sijn kind, oock nae het ontfangen van den H. Doop, dat het in Jesu Christo geheylicht ende dien volgende in sijn kindscheijt stervende salich is. Met alle welke meyninge den geheelen kerckdienst, bestaende in de predicatie des H. Evangeliums, Christelijcke gebeden, gebruyck der H. Sacramenten, end oeffeningen der Christelijcker discipline, genoechsaem illusoir ende vruchteloos gemaect soude werden. Sonder dat sij kerckdienaeren eenige bestendige antwoord ende solutie wt Gods woord souden weten te geven dengenen die hun de voorsz. ende andere meer sware ongerijmtheijden souden willen tegen werpen.

Verclaeren voorts ten derden ende ten laetsten, dat sij soo veale de confessie aengaet, noyt van meyninge en sijn geweest, of oock noch en zijn yet daertegen te leeren, maer willen hun van herten geerne an de gronden der salicheijt daer inne vervatet houden, gelijk sij oock tot noech toe gedaen hebben, tselve mede verclaerende van den Catechismo, dien sij nae ordre deser kercken leeren: sonder evenwel aen alle woorden ende allegatien derselver willen gebonden syn, alsoo deselve schriften kerckelijke schriften zijn, bij menschen gemaect, daer aen men niemant en mach noch en can binden voorder dan voor sooveel die met Gods woort over een komen: gelijk dan oock de kercken welckers schriften het sijn hun altijd der vrijheijt behouden hebben, om deselve nae den woorde Gods daer het noodich mochte bevonden worden te verbeteren. Hun voorts houdende aen de resolutie bij de Mog. Heeren Staten deser provintie eerst ende bij de Hooge Mog. heeren Staten Generael daer nae genomen over de revisie der selver schriften, omme dien volgende een yeder zijn volle vrijheijt te laeten ende oock selve te genieten, van in behoerlijke maniere, tijdt ende plaetse hun bedencken daer op in te brengen, indien sij eenige hadden. Gelijk sij oock in alles wat de regeringe der kercken off kerckenordeninge aengaet van herten genegen sijn alle eenicheijt mette nabuerkercken te houden, sooveel in haer vermogen is ende de stichtinge deser gemeynte kan lijden, ter tijdt toe daerin off bij de H.H. Staten Generael ofte de H.H. Staten van dese provincie anders en behoerlijk sal wesen versien.

Begeerende ende versoeckende aen haer Medebroederen end Ouderlingen van de Kerckenraet, dat hun gelieve dat se hare ten noot gedaene verclaeringe niet alleene ten beste te duyden, maer oock rondelijck daerop te openen wat gevoelen sij van dese verclaringe hebben, namelijk off haer E.E. daer yet tegens hebben off deselve volcomelijck toestemmen ende approberen, in meyninge van de voorn. kerckendienaeren daerin te helpen mayntieneeren ende hanthaven nae haer ampt ende vermogen, ten eynde de voorsz. kerckendienaeren sulcx verstaende mogen weten waer nae hun in haere bedieninge voortaan te reguleren.

De Ouderlingen alle soo tegenwoordich in dienst zijnde als die leest in dienst geweest en tot dese expresselijck geconvoceert

zijn (alleene twee wtgesondert die nootelijk absent zijn) gehoort hebbende dese verclaringe, eerst gedaen bij monde der voorsz. dienaeren den 17 November, ende daernaë bij geschrifte soo sij hier nu is wtgedruckt gedaen den 28^{en} der selver, ende alles rijpelijk hebbende overwogen, hebben nu ten derden mael hoof voor hoof gevraecht zijnde verclaert, gelijk sij verclaren bij desen, dat sij dese verclaringe van herten approberen ende toestaen, als zijnde hunlieden gevoelen gelijkformich, sonder van de selve kerckendienaeren yet verder desen aengaende te eyschen. Versekerende ende vermanende de voorsz. kerckendienaeren daer bij ende in te willen blijven ende voort te gaen, met beloffte die sij hun doen bij desen, dat sij hun daerinne nae haer amt ende vermogen sullen voorstaen ende handhaven. Niet twijffelende off dese verclaeringe zijnde kenlijck gemaect daer ende so het behoort en sal grootelijcx dienen soo tot afflegginge vande onwarachtige blamen dese kercke ende der selver Leeraren bijsonder sedert de leste alteratie, soo bij de Papisten als andere nagestroyt, als tot meerder gerusticheit, anwas ende opbouwinge deser gemeijnte, volgens mede tot grootmakinge vanden naem Gods ende voorderinge der ware godvruchticheijt.

Aldus gedaen in den kerckenraet camer staende in den Dom.

F.

Gunstige Waerde Vriendt ende Broeder in Christo.

Al hoe wel ick flus sal moeten prediken en hebb' ick nochtans niet connen na-laten een letterken te schrijven tot antwoordt op den uwen, die mij op den middagh is behandight, daer uijt ick niet en can merken, dat U. L. mijnen brieff uijt Arnhem voor-leden Woens-dagh gesonden ende van hier met de schuyt bestelt des Donder-daegs hebt ontfangen, 't welck mij wonder geeft. Ick bedroeve mij dat de on-beschaemde on-stuy-migheydt van dat bittere Volck soo groot is, ende de couragie van de Goeden soo kleyn, dat men in sulcken gelegenheydt

daer men soo grooten fundament heeft, niet en derft een request teyckenen: 't welck men voor desen Son-dagh hadde behooren te doen, al soudent maar weynige uyt der anderer name hebben geteyckent: want dit soude gedient hebben om daar mede te excuseren de op-schortinge van de predicatie van desen dagh, ende tot voorbereydinge om te gaan na de heeren Staten ende Zijn Exc., 't welck mijns oordeels noch dient gedaan eer de Heeren na de dagh-vaart trecken. Voorwaar zij thoonen wel hoe zij van hare Leeraars onder-wesen sijn, ende van wat Geest zij gedreven worden. Mij sal wonder geven off de Magistraat daar inne niet en sal ordre stellen: indien neen soo geven zij wel te kennen, dat zij haar tot voor-standers van factionisten, meuyt-makers ende rabauwen laten mis-bruycken, 't welck Godt niet en sal ongestraft laten. Men heeft seer qualijck gedaan dat men geen Request en heeft gepresenteert gehadt, ende de Broeders van Leyden dat se U. L. daartoe niet meer en hebben gecourageert. Laat mij doch weten met den eersten hoe het van dage is af-gelooopen, ende of de Magistraat niet met allen daar in en heeft gestatueert. Ghij behoort te versoeken defensie van den Magistraat tegen sulcken geweldt, ofte consent om selve ordre tot uwe defensie te mogen stellen: soo wist ghij waar ghij stontd ende wat ghij doen soudt. Hadden wij schrijvens gehadt wij souden U. L. eerder ende naarder hebben geadviseert, al waret dat yemandt soude hebben over gecomen: maar wij en hebben niet dan door loopende geruchten wat gehoort ende laeten't op die van Leyden oock slaan. In Gelderlandt staat het van passen: daar heeft men het Tafereel, daar in geseydt wordt dat zij eens gevoelen met de Turcken, bij sententie verbrandt. Godt wil zijne kercke ende onser Vaderlandt erbarmen: die ick hope dat een goede uijt-comste sal verleenen: mids dat wij niet en verflauwen maar met een mannelijcke resolutie voort-gaan: daar toe ick t'eenemaal ben geresolveert, ende mij hoe langhs hoe meer tegen de gedreychde tyrannie te kanten ende op te setten, Gode de uytcomste bevelende. Versuymt doch niet mij ten eersten te schrijven ende specialyck te laten weten off ghij mijnen vorigen Brieff ontfangen hebt: soo niet, soo moet ick vernemen door wat schipper dat se is bestelt. De Godt des vredes wil u ende alle vromen voor allen over-val ende moedt-wil bewaren, verstercke u lieden met den Geest der wijsheijdt, discretie ende kloeckmoedigheijdt, om voor-sichtelijck te wandelen onder dit cromme en verdrayde geslachte Cains. Seyt met u huys-vrou ende goede vrienden

hertelijk in den Heere bevolen. In grooten haest t'Utrecht
den 9 februarij 1617.

U. L. Dienstwillige
J. TAURINUS.

Den Eersamen, Vromen, discreten
Sr Rem Egbertsen Bisschop, Coopman
wonende op de Cingel int Slot van
Coninghs-bergen tot

Amsterdam.

Boden-loon.

G.

Aen myn herts-lieve Vrundt ende Broeder in Christo.

Wy hebben met hertelijke droefheydt alhier verstaan den
Turckschen over-last die U. L. op gisteren van die wilde woeste
Geusen is aan-gedaan, daar van dan principelijck de predicanten
en de Magistraat de schuldt hebben, dien Godt een-maal tot ken-
nisse harer sonde en leet-wesen van de selve genadelyck wil
brengen. Wy hebben dit volck wel lange gekent, ende geweten
van wat geest sij gedreven werden; maar wie soude oyt gedacht
hebben dat de boosheydt in een stadt van rechten soo seer soude
d'over-handt genomen hebben, dat men in der luyden huysen
bij schoonen dage souden vallen ende de huysen plunderen en
de luyden dreyghen doodt te slaan, sonder dat de Overheydt,
die genoegsame kennisse daarvan had connen hebben, in tijds
daar in behoerlijcken soude voor-sien? De schade, vreesse ick, is
te bijster groot, ick hope immer dat ghij eenigh geldt ende alle
boecken sult gesalveert hebben, hoe wel ick aan d'ander zijde
vreesse neen. In wat een benauwtheydt moeten neffens u uw
bedroefde huysvrouw ende lieve kinderen sijn geweest, als zij
die wreede beesten met open kelen soo sagen te werck gaan! Ick
wenschte dat zij een weynigh hier bij ons quamen: oock dat
ick bij u ware om na mijn krank vermogen u wat te helpen
troosten, ende met danckbaarheydt dit cruyce helpen dragen!

Soude niet laten over te comen, so wanneer ik wiste dat het U. L. ofte andere goede vrunden niet schadelijck en soude wesen, gelijk ook mijn collegae bereydt sijn daar te comen alst bij de Broeders al-daar geraden gevonden wordt. Men moet op eenig bequaem middel dencken om uwe schade te repareren, daar toe ick niet sal in gebreke blijven mijn uyterste debvoir te doen na vermogen. Ondertusschen bidd' ick mijn Waerde Broeder dat ghij u met u huys-vrou niet al te seer hier inne en verslaat, maar een moet grijpende de beroovinge uwer tijdtlijcken goederen met christelijcke patientie verdraaght: Godt betrouwende, die ick hope dat een goede uyt-comste sal geven. Vertrouost u, cont ghij u niet verblyden, dat ghij de eerste zijt geweest, die waerdig geacht is om deze sake, twelck Godes ende Christi saack is, verdruckinghe te lijden. De Heere en sal niet toe-laten, dat sijne kercke van deze wolven t'eenen-maal vernielt werde. Mij verlangt seer te weten, of uwe schade excessyff groot is, ende andere particulariteyten, sooveel doenlijc is, die ook wel wete dat u niet en lusten te schrijven, maar wenschte dat een ander mij desen dienst dede. Hiermede, door gebreck aan tijdt eyndigende, will ick U. L.

Herts-lieve Vriendt ende Broeder in Christo met uwe lieve huysvrou ende kinderkens den Al-maghtigen bevelen, dien ick bidde u ende alle vromen te willen nemen in zijn h. protectie, ende in dese sware besoeckinge te versterken met zijnen H. Geest. Sijt met uw huys-vrou van mij, mijn huys-vrou ende mijne Medè-Broeders hertelyck gegroet en den Heere bevolen. In haast t'Utrecht den 10 februarij 1617. Ick hope dat ghij mijn Brieff van gisteren van dage ontfangen hebt, dat ook de brieff van den voor-leden weeck uyt Arnhem gescreven u is behandicht.

V. L. dienst-willige
J. TAURINUS.

H.

Extract uit de Vroedschapsresolutiën van Utrecht.

Lunae Vltima Augusti 1618.

Daer nae voorts verhalende datter mede brieven waren gesonden bij de Ho. Mo. Heeren Staten generael, begerende dat

men mede in de Provincie van Vtrecht soude doen publiceren het placcaet geſmaneert bij hare H. M. voor desen jegens den aucteur ende drucker van het Libel genaemt de Wee(g)schael. Welcke publicatie men niet en heeft willen gedogen alhyer, daerinne consent alsnu op de Beschrijvinge was gedragen, om op huyden gepubliceert te worden. Dat doch van dage is goetgevonden op te houden om redenen. Dat d'Heere Pensionaris verhaelde dat bij sijne Ed. geweest was een drucker, openbarend dat hij deur toe doen van anderen d'selve Wee(g)schael hadde gedruckt, verhopende in crachte van de woorden tselve Placcaet mede brengende van perdoen voor den drucker, die den Autheur mette waerheijt ondeckte, tselve perdoen sonder vorder vergeldinge van het gelt te sullen mogen genieten, daer bij overleverende het geschrift vande Waechschael onder de eygen handt van Jacobus Taurinus, daer wt het gedruckt is gemaect.

Gelesen het Placcaet ende hyer den brieff van Taurinum aen de Vroetschap ges. luydende beijde als volcht ¹).

. . . . .

Edele Wijse, Geleerde, Voorsieninge Heeren.

Also ick mij versekert houde dat men verscheydelick van mijne absentie sal spreekken ende oordeelen, soe en hebbe ick nyet willen naelaten V. E. te verwittigen, dat sulx nyet en is gecomen van wege een quade conscientie, veel min ter oorsaecke dat ick mij in eenige lantssaken schuldig soude kennen (gelijck misschien sommigen in desen ongebonden tijt haer nyet en sullen ontsien calumpnieuselijcken vuyt te werpen), maer dat dese mijne absentie alleen is veroorsaekt door eenyge schriften voor dezen bij mij ten dienste vant Landt ende kercke int licht gegeven, bereyt sijnde, bij aldyen ick daer van brieven van Sauvegarde can becomen, dat mij dies annegaende geen swaricheyt en sal worden aengedaen, mij datalick te sisteren ende te verwachten wat yemand verder op mij sal willen pretenderen, als hebbende een goede conscientie daer ick mij op verlate. Tot welcken eynde ick aen de E. Mo. Heeren Staten van Vtrecht breder hebbe geschreven, waer van copie hyer neven gaet, daer toe ick mij referere, met bede dat

---

1) Hier volgt eerst het plakkaat tegen de *Weegh-schael* (*Bibl. v. pamfl.*, Muller, N°. 1253).

VEd. de handt daer aen gelieven te houden, dat mij sulx mach geworden, daer aen mij vruntschap ende dienst geschieden sal, die ick t'allen tijden met een danckbaer herte sal erkennen. Twelck bij soe verre ick oock nyet en can verwerven, will ick VEd. mijn bedroeffde swangere huysfrou, met mijn onnosele kijnderen gerecommendeert hebben ende gebeden, dat V. Ed. gelieve deselve alle goede hulpe te bewijzen. Wat mij belanght ben door des Heeren genade geresolveert liever als Balling achter landt te gaen doolen, ende de vuytterste armoede (dat Godt verhoede) te lijden, dan den geveynsden hypocryt te spelen, ende mijne conscientie tot ergernisse veler vromen te beswaren. Deesen hyer mede eyndende, wil ick VE.

Edele, wijse, geleerde, voorsienige Heeren de Bescherminge des allerhoochsten bevelen, die Uwer E. Regieringe tot 's Lants ende der kercken welvaren mitsgaders tot voortplantinge der warer reformatie genadelick wil zegenen, ende mij neffens anderen meer t'onrecht beswaerde persoon nemen in sijn heylige protectie, in haest den 24^e Augvsti 1618. Onderstond, Uwer Ed. dienstwillige dienaer. Onderteeckent J. Taurinus. De Superscriptie hielt: Den Edelen Erentfesten, geleerden, weysen voorsienigen Heeren, Mijn Heeren Schout, Burgemeesters ende Vroetschap der stad Vtrecht.

Waer naer d'voors. drucker, doch eerst Johan van Doorn (die hij geseyt hadde hyerinne geweest te sijn syn behulper) ontboden zijn.

Hyer naer is binnen doen staen Jan van Doorn boeckvercooper, die bekende kennisse vant drucken van de Waechschael gehadt te hebben.

Dat Taurinus daervan Auteur was.

'T Placcaet daer iegens wtgegeven, wel gesien ende gelesen te hebben.

Oock wel te weten datter poenen iegens den drucker waren gestatueert, maer dat 't selve alhyer, noch op meer andere plaetsen, nyet en was geplubicceert.

Item datter naer sijn menenge geen twee minuten, maer een van geweest is.

Dat dit stuck-wijse was gedruckt nu ende dan bij Abraham van Heerwech, ende bij den selven drucker gehaelt soe van Taurino als van hem, doch meren deel van Taurino selffs.

Dat hij van Doorn daertoe het papier hadde geleverd.

Dat hij geen volcomen wetenschap hadde, off hij de stucken van Taurino gehaelt, off hem gebracht waeren.

Dat hij wel hadde connen verstaen dat dese Waechschale was iegens de goede wille van de Ho. Mo. Heeren van de Generalité, maer evenwel hyer niet gepubliceert.

Doch dat hij gisteren gesproken hadde Abraham voornoemt, ende met hem overkommen was, soe haest de publicatie alhyer soude sijn gedaen, sij luyden sulx souden wtbrengen, om te genieten het Pardon vant selve Placcaet. Tot welcken eynde hij all een memorie hadde innegestelt, die hij datelick overleverde.

Dat hij nyet en wist dat yemant anders kennisse hadde van de Waechschael als Taurinus, hij ende de drucker.

Hyer mede eens uytgegaen ende terstondt weder binnen geroepen sijnde, Verclaerde voorts:

Nyet te weten wie het in andere Talen getranslateert off gedrukt mach hebben.

Dat se hem in francois gedrukt wel toegesonden sijn, maer als noch nyet te weten bij wye, oock daer van geen boeck gehouden te hebben.

Dat hij oock nyet en wist van Leyden, Amstredam off van waer, selffs oock den packdragers nyet gevraecht te hebben.

Dat hij hyer van oock geen betalinge hadde gedaen, als voor al noch aen wyen te doen hem onbekent sijnde.

Dat dit dagelix gebeurt, hem refererende tot andere Boeckvercoopers.

Waermede hij vertogen ende gesaen is in de Schouten Camere ende binnen gecomen Abraham van Herwech. Verclarende:

De Waechschale met stucken van minuten gedrukt te hebben.

Ghaelt ten huysse Taurini ende oock van Doorn.

Nyet te weten wye het fransche getranslateert off gedrukt heeft.

D'selve oock nyet gehadt noch vercoft te hebben.

Dat van Doorn hem gevraecht hadde off hij de minute hadde verbrandt, ende hij daerop geantwoord, jae.

Seyde geen ander Cladde met een anders handt gehadt, maer noch wel een cladde ten huysse Taurini op tafel gesien leggen te hebben.

Gevraecht off hij geen andere gedrukt iegens de Waechschale en hadde gehadt.

Seyde Jae, maer dat die door den Onderschout verboden waren te vercoopen.

Dat Jan van Doorn hem gisteren gesproken hadde van het hooft in de schoot te leggen.

Daer op hij geseyt hadde sulcx van selfs gedaen te sullen hebben.

Dat hij noyt boucxkens elders van daer ontfangen hadde, off wist wel van wie, ende van waer die quamen.

Doch dat wel contrarie geschiede, als tot Amsterdamme wel in winckels gestaen hebbende, alwaer groote pacquen gebracht werden, die de winckeliers nyet en wisten van waer die quamen.

Waer mede hij naer huys gegaen ende Jan van Doorn weder binnen geroepen sijnde, ende seggende op sijnen eedt, dat hij niet anders als de waerheyt hadde geseyt.

Dat hij oock wel andere stucken iegens den Advocaet ende andere wt Hollant mede ontfangen hadde, maer nyet te weten van wyen ofte van waer.

Dat hij oock nyet en wiste datter eenige andere Predicanten van die Waechschael kennisse hadden.

Daer mede hij oock naer huys es laten gaen.

Hyer nae sijn weder rapporten gehoort van de Gecommitteerden der Vroetschappe, policie concernerende.

Vorders in deliberatie geleyt sijnde, dewijle nu seker ende kennelick is dat Taurinus de Weechschael voors. heeft gemaect, off men hem langer behoort als een dienaer te houden, ende off oock nyet en behoort den officier belast te worden iegens hem het recht van den Heer te bewaeren, is eyntelick goetgevonden 't selve noch voor een dach of drie in deliberatie te houden.

I.

Edele Erentfeste Hoochgeleerde, vrome, seer voorsieninge Heeren ende goede vrunden. Wij hebben seer geerne verstaen uyt Uwer E. missive vanden IIe deses de goede debvoiren die d' selve gedaen hebben omme te achterhalen den autheur van

het diffamatoir bouxken geintuleert Weechschael, ende bedancken uwer E. daer vooren, Versouckende ende vrundtlick begerende, dat uwer E. ons de minute vant selve bouxken ofte het manuscriptum metten eersten te willen overseynden, ende tegen den autheur daervan procederen nae behooren ende vereysch der zaecken, andere ten exemple, volgende d'intentie van het Placcaet daer tegen geemaneert, sonder des te sijn in gebreecke tot voideringen van den dienst van de Generaliteyt. Hier op sullen wij ons verlaten. Ende uwer E. Edele etc. in de Heylige protectie van den Alvermogenden bevelen. Uytten Hage den XIII^{en} Septembris 1618. Was gearapheert Gijsbert van den Boetzelaer. Onderstondt: Uwer E. goede Vrunden, Die Staten Generael der Vereenichde Nederlanden. Ter Ordonnantie van den selven onderteeckend: C. Aerssen. Superscriptie: Edele etc. Die Staeten van Utrecht ofte haer E. Gedepe^{de} onse besundere goede vrunden.

MARIËNGAARDE,

EEN VROUWENKLOOSTER BINNEN DE STAD MONNIKENDAM,

DOOR

D. J. M. WÜSTENHOFF.

Op de plek ten oosten van de kerk der Hervormde Gemeente te Monnikendam, alwaar nu de algemeene begraafplaats wordt gevonden, stond vóór dezen een convent voor nonnen van den derden regel der penitenciën van St. Franciscus, Mariëngaarde geheeten. De tijd wanneer, of de persoon door wien dit klooster gesticht werd, en of het in eenig verband kan gestaan hebben tot de ook in deze streken zoo gegoede abdij Mariëngaarde boven Leeuwarden, is niet bekend. Wat de vraag betreft, door wien ons klooster gebouwd zal zijn, waarschijnlijk valt wel te denken aan eene stichting van Holland uit. Hieromtrent alleen bestaat zekerheid, dat het klooster in het begin der 15de eeuw reeds in wezen was, naardien het in eene oorkonde van 29 December van het jaar 1403 voorkomt, waarin gemeld wordt, hoe Hertog Albrecht van Beieren „de susteren van der derder orde van St. Franciscus in den Convente geleegen in de stad Monnikendam met alle hare goederen in zijne hoede en bescher-

minge neemt", enz. 1). Terwijl alzoo het jaartal der stichting ongetwijfeld vroeger zal moeten gesteld worden, blijkt te gelijker tijd, dat Mariëngaarde reeds in genoemd jaar eene vrij aanzienlijke huizing was, wyl het al goederen bezat. Tot onze groote teleurstelling evenwel kunnen wij daaromtrent geene nadere gegevens mededeelen, evenmin als wij kunnen aangeven, welken invloed het klooster in zijne omgeving heeft uitgeoefend, wat het bijgedragen heeft tot de ontwikkeling der stadgenooten op maatschappelijk, zedelijk en godsdienstig gebied, of hoedanig de levenswijze der bewoonsters binnen en buiten de muren van het gesticht is geweest. Wellicht mag de naam der ministersche Aljt Gerbrants, zoo aanstonds te vermelden, aanleiding geven tot het vermoeden, dat, daar de naam Gerbrants gedragen werd door eene regeeringsfamilie in Monnikendam, het klooster voor het meesendeel bewoond zal zijn geweest door dochters uit den aanzienlijken stand. Maar — zooals wij zeiden — de geschiedenis ligt in 't duister, en bronnen ontbreken ten eenen male, of liggen nog verscholen in een of ander ons niet bekend archief. Vinden wij een enkelen keer van Mariëngaarde gewag gemaakt, zoo geschiedt dit meestal terloops of zijdelings. Onze mededeelingen kunnen derhalve niet dan zeer sober zijn. Toch, gelooven wij, is het der moeite wel waard, het weinige, dat overgebleven is, aan de vergetelheid te ontrukken, en houden wij ons aanbevolen voor meerdere gegevens betreffende dit convent. Men neme aldus het lufftele voor lief.

Wij vinden dan dit klooster genoemd in een testament,

---

1) Rijksarchief, Register II Hertogh Aelbrecht etc. Cas E. fol. 43 verso. Het is mij niet gelukt te weten te komen, om welke reden H. Meyer in zijne *Korte Beschrijvinge der Stadt Monnickendam*, 2e druk, Monnickendam, bij T. Tjallingius, 1767 (de eerste druk verscheen eene eeuw vroeger), dien ook Dr. R. C. H. Römer volgt in zijn *Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, afd. I, blz. 548, het jaartal 1406 noemt. Is dit misschien eene drukfout, of heeft dezen schrijvers eene oorkonde ten dienste gestaan, welke nu niet meer voorhanden is?

gedagteekend uit Amsterdam 13 Mei 1427, van heer Symon Johannisz., priester in genoemde stad in de diocese van Utrecht, in welk testament genoemde testator onder meer vermaakt „aan het klooster der zusters in Monnikendam al zijne boeken, behalve die hij aan een ander expresselijk mocht hebben vermaakt of toegedacht, als: zijn bijbel, gebedenboek, preeken en zijne overige boeken, die aan een ander zijn toegezonden”¹⁾.

Korten tijd daarna wordt van Mariëngaarde melding gemaakt, namelijk toen het gesticht stellig nog op het top-punt van bloei stond, alhoewel het reeds begon overschaduwd te worden door het klooster van Galilea²⁾, en wel in betrekking tot die priorij in eene quitantie voor de landerijen in Monnikenbroek³⁾ over het jaar 1442 [in octava agnetis], welke quitantie wij hier laten volgen:

Wij Alyt garbrants ministersche in der tijt ende ghemeyn Conuente der susteren van sinte marien gaerde binnen monikedam bekennen mit dese oepen brieue voer ons ende onse naecomelighen dat wy ghegheuen ende gheuriet hebben den conuent ende broederen tot galileen bi monikedam, die becanden ende belien dat si ghebruyct hebben ende ghebrucken twee koeven⁴⁾ landes ghelegghen in monikebroeck ende begheerden om salicheit hoere sielen ende der gheenre daer of ghecomen is om dattet gueden gheestelic waren of pleghen te wesen daer of versekert ende gheuriet te werden als van den ongheestelycken ende onrechte gueden ende van een sprake of een opsegghen der gheesteliker personen of Cloesters in vrieslant gheheten luydinkerke⁵⁾ dat wi ghedaen

1) „conuentui sororum in monikedam omnes libros suos praeter quos alibi non legauerit expresse seu assignauerit scil. bibliam suam, breuiarium Omelias ceterosque libros qui non sunt alibi deputati” (HS. van Galilea, berustende in het gemeente-archief van Monnikendam).

2) Galilea, een monnikenklooster, toenmaals nog van de orde der Franckiskanen, in de onmiddellijke nabijheid van Monnikendam.

3) Monnikenbroek, eene strook lands ten W. van Monnikendam.

4) Een „koeven” is een stuk lands, zoo groot dat eené koe er weide op vindt. Nog heden ten dage spreekt men op het eiland Marken van „ven” voor „weiland”. Een „ven” is zoo veel als een morgen.

5) Ludingakerke of Luynkerke, een dorp bij Franeker met eene vanouds heroemde abdy van dienzelfden naam, welke door eenige edelen

hebben ende om salicheit hoere Sielen. Ende vrien den voersz. broederen ende haer naecomelinghen mit desen teghenwoerdighe brieue die twie koeven landes totten ewighen daghen nae inhoud ende wt wysinghe onses briefs ende rechts daer wijt sekerliken en warachtelic mede vrien moeghen van allen onrechten goeden of gheestelike goeden ende opsegghe of ansprake des cloesters alsoe dat syt voert an sullen ghebruycken ende besitten godlycken mit allen rechten ende mit goeder consciencien seker ende vri tot ewighen daghen van des cloesters wegghen ende onse wegghen ende sullent besitten eruen ofte vercoepen. En mede soe vrien wy ende gheuen hen quyt alle renten die tot desen daghe toe van desen voersz. landen gheboert opghenomen of ontfangen sijn van hen ende mede die ghenen daer syt van ontfanghen hebben sonder arch ende list Bezeghelt mit onser Conuents seghel Anno MCCCCxliij in octaua agnetis ¹⁾.

Ruim veertig jaren later vinden wij Mariëngaarde nogmaals in aanraking met genoemde priorij in eene oorkonde van 13 Maart 1484, aldus luidende :

Je heer Jan confessoer van die Susteren in monikendam Claes claesz. Marten symensz. Trijn reynouts belien dat voer ons ghecomen sijn claes coppenz. Jan coppensz. Nan coppenz. ende belien voer ons nu ter tijt als seuenen den broeders van galileen vercoft te hebben die halue Crommeoerde ²⁾ voer ons heer Jan claes, claes iacobsz. Martijn symensz. Trijn reynouts voersz. ende quyt ghesconden den eersten penninck mitten laetsten wel betaelt. In kennisse der waerheit soe heb ic heer Jan confessoer voerscreuen bezeghelt desen brieff mit myn zeghel Int iaer ons heren dusent vierhondert ende vier ende tachtig opten dertiend dach in maart ³⁾.

Of ons klooster veel geleden, dan wel niets te verduren heeft gehad bij gelegenheid van de troebelen van

---

uit het geslacht der Ludinmans tijdens de regeering van Godfried van Rhenen, bisschop van Utrecht, omstreeks het jaar 1157 gesticht was.

1) HS. van Galilea.

2) Een stuk lands in Rietbroek gelegen. Rietbroek is grenzende aan Monnikenbroek.

3) HS. van Galilea.

1426, toen de Kennemers in deze streek geducht huis-
hielden, wordt niet gemeld, doch waarschijnlijk zullen de
geestelijke zusters in hare afzondering niet geheel ver-
schoond zijn gebleven van de onrust der tijden. Doch,
zoo het daarbij al nadeel geleden had, kwam Mariëngaarde
deze ramp toch spoedig te boven; de welvaart, waarin de
stad door handel en scheepvaart in de 15de eeuw ver-
keerde, droeg daartoe zeker veel bij. Evenmin werd het
klooster beschadigd, toen Monnikendam tot tweemalen toe
in de jaren 1500 en 1513 door geduchte branden werd
geteisterd, zoodat de stad bijkans geheel en al in de asch
werd gelegd. Wel kunnen de nonnen, uit vreeze dat haar
convent een gelijk lot zou deelen, voor een pooze uit
hare rust zijn opgeschrikt, doch Mariëngaarde bleef ge-
spaard. De oude kroniekschrijver deelt er ons van mede,
„dat in 't jaer 1499 op den tienden dagh in Iulio, al
ten lastigen brand was binnen de stadt Monnickendam,
want de gehele stadt verbrande van haer selfs vier, datter
niet meer dan omtrent tachtich huysen by de kercke
bleven staen met de kercke, daer al ten swaren goedt van
kooren en andere goederen inne verbranden. En in 't jaer
1514 verbrande Monnickendam bijnae geheel van haer
selfs vier, des donderdaechs nae Pinxter, sonder die
Kerke met dat Vrouwe Clooster, ende de huysen daer-
omtrent”¹⁾.

---

1) Ondanks het gevoelen van de *Hollandsche Chronyck*, hetwelk H. Meyer in zijne *Korte Beschrijvinge*, blz. 16 en 17, en Römer op diens gezag weder in zijn *Geschiedkundig Overzicht*, afd. I, blz. 548, overnam, als zouden de branden in 1499 en 1514 Monnikendam hebben geteisterd, hebben wij gemeend, de jaartallen 1500 en 1513 te moeten noemen, en wel op grond van de navolgende onverdachte getuigenissen uit die dagen zelve:

1°. „Upt tinhouden van den 1° ar^{le}, dat zy (nl. de stad Monnikendam) geen innecommen en hebben van eenige exchijsen ofte andere goeden, waarby zy geen rekeninghe en zouden weten te exhiberen, maer zijn gewoonlick geweest tguendt dat van der stede wegen behouven omme te slaen upten inwonende van dien, naedat elcx gegoet es ende verpondt staet: welcke verpondinge zy deden int jaer 1502, dat 2 jaer was naedat de stede eerst verbrande, daerna zij gegeven ende gegadert hebben totten jaere 1513, dat zy in Meye weder geheel

Ook Jacobus de la Torre, hoewel in den datum zich vergissende, stemt in zijne beschrijving van den toestand van den Roomsch-Katholieken godsdienst met dit oordeel in, wanneer hij getuigt: „Er was [te Monnikendam] ook nog een klooster van Karmelieternonnen, hetwelk ik vond dat, toen de geheele stad door brand in de asch gelegd werd, met de kerk gespaard bleef”¹⁾.

In de genoemde „Informacie”, uitgegeven door Dr. Fruin, wordt het bestaan van het klooster als terloops vermeld, en voorts zwiĳgt de geschiedenis er over tot het jaar 1567, wanneer „vuyt crachte van zeeckere commissie zijnder Excie” Reynier van der Duyn, raadsheer bij het Hof van Holland, en het daaraanvolgende jaar Jacob de Jonghe, secretaris bij het Hof, met voornoemden Van der Duyn informatiën gingen nemen in Waterland en den Zeevang betreffende de troebelen, die daar hadden plaats gehad. Uit deze voor de kerkgeschiedenis van dat gedeelte van ons vaderland zoo belangrijke informatiën, welke wij voornemens zijn later in haar geheel mede te deelen, wenschen wij voor het oogenblik alleen aan te stippen, wat betrekking op ons klooster heeft²⁾. Onder de getuigen,

---

verbranden”, enz. (*Informacie van den jare MDXIV*, uitgegeven door Dr. R. Fruin, Leid. 1866, blz. 190).

2°. „Ciuitas Monikedammensis tota combusta est anno domini M^oCCCCC^o in profesto translacionis beati benedicti. Et incepit incendium quasi hora vndecima in die et venit primo ex domo nies moers et combusta fuit vsque ad scolam aduersus ecclesiam. Et in horiali parte vsque ad domum iohannis vesanen. Et in septentrionali parte tota combusta fuit”.

Item: „Anno M^oCCCCC^o xiiij in vltima die penthecostes denuo fuit combusta. Et incepit in septentrionali parte ciuitatis op dat hoechhuus van die nyesenoert vbi solebat habitare iohannes peter de edammis, et in platea ecclesie vsque ad scolas. Et in horiali parte vsque ad domum agathe gerkis” (H^s. van Galilea).

1) „Adfuit autem ibidem, praeter sacram aedem primarium, S^{to} Nicolao episcopo dedicatam, conventus Carmelitarum, quem praefata cum aede servatum invenio A^o. 1515, quum incendio totum oppidum conflagrasset”. Vgl. de „Relatio seu descriptio status religionis catholicae in Hollandia etc. quam Romae collegit et exhibuit . . . Jacobus de la Torre, Kal. Septembris Anno 1656” (*Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, dl. XI, blz. 143, 144).

2) „Informatien genomen in Waterlant ende Zeevanck by Reynier van

die in zake de troebelen in en buiten Monnikendam, ten vorigen jare geschied, gehoord werden, wordt ook opgeroepen een zekere frater Franciscus Martini (Frans Maertenszoon), „pater binnen Mariengaert tot Monnickendam”, oud omstreeks drie en zestig jaren, welke verklaart, „dat hy deposant onder het volck nyet veel compt ende mitsdien vande gelegentheynt der stede voorscreven nyet veel bescheyts en weet te geven”, dan dat sommigen, bij wie eenigen tijd geleden des nachts in de huizen door den schout onderzoek gedaan was, de stad hadden verlaten. Dat hij ook vernomen heeft, dat een zekere Willem Lap zijn kind „by de vreempde predicant hadde laeten doopen”, hoewel het later wederom door den kapelaan opnieuw was gedoopt geworden, en zoo nog enkele andere zaken meer, maar niets rakende Mariëngaard. Zooveel is dus zeker dat, wat er ook voorgevallen mocht zijn, het klooster nochtans in zijne rust niet was gestoord. Evenmin schijnt dit het geval te zijn geweest, toen in 1570 eenige Watergeuzen, waaronder sommige burgers waren, bij nacht in de stad kwamen, aldaar eenige huizen plunderden en daarop weder vertrokken ¹⁾. Toch bleef het niet zoo. Anders verging het er mee, toen de stad den 28sten van Zomermaand van het jaar 1572 aan den Prins van Oranje overging, want nu moest ook dit vrouwenconvent een gelijk lot ondergaan, als wat vele kloosters had getroffen ²⁾. Met de veranderde gezindheid in zake den godsdienst

---

der Duyn, raet in den hove van Hollant, achtervolgende zynder Excie. commissie gedateert den xix^{en} decembris 1567, mitsgaders dinstructie vander xxvij^{en} derselver maende ende jaere”, berustende, evenals een „Extract vuyt zeeckere informatie tanderen tyden by den voornoemde van der Duyn ende Jacob de Jonghe, secretaris vanden hove van Hollant binnen Monickendam genomen vuyt crachte van zeeckere commissie vanden zelven hove in date den xv^{en} augusti 1568”, in originali in het Staatsarchief te Brussel in het Register n°. 523, Papiers d'Etat et de l'Audience (Conseil des Troubles), fol. 227, rubriek Monnickendam.

1) H. Meyer, *Korte Beschrijvinge* enz., 2e druk, blz. 17.

2) O. a. Mariënborn te Dordrecht, dat in 1575 tot een weeshuis ingericht werd, evenals het convent der H. Agnes op Texel, dat van de H. Ursula te Purmerende e. a.

kwam ons gesticht onder het beheer van het gemeentebestuur, dat dan ook in de vergadering van Burgemeesters en Vroedschappen, gehouden op 31 December 1576, aangaande de begijnengoederen besloot, „dat men daer een weesmeester toeschicken sal, ende wat renten van de selve goeden sullen comen, sal men die voorsz. bagijnen tot haren alimentatie vuytreycken”¹⁾. Twee jaren later, op den laatsten van October 1578, werd een algemeen ontvanger aangesteld voor het innen van alle inkomsten en baten en het doen van uitgaven, gelijk in de vergadering van Burgemeesters en Vroedschappen gearresteerd werd, en van welk besluit wij hier afschrift geven:

Is voorts geconsenteert dat voor dit Jaer die tesorier van de Burgemeesters sullen geeligeert en gecoren worden wt den eenentwintich²⁾. Ende sal voorts alle Jare de tesorier gecoren worden bij den eenentwintich so wanneer men die en de Burgemeester is kyesende namelijk op Sinte Lauris auont³⁾. Ende sullen bedienen regieren ende ontfangen alle die monicken ende bagijnen goeden als ook des stadts goeden mitgaders alle dijkagien vande voorsz. goeden te versorgen ende repareren laten ende voorts alle zeventuijgen⁴⁾

---

1) „Resolutieboek der Stad Monickendam van 1573—1595” (met vele hiaten). Evenzoo ongeveer werd in andere plaatsen gehandeld, bijv. te Enkhuizen met het Cecilia-convent.

2) De vroedschap te Monnikendam was sinds 26 Juli 1564 bij privilegie van koning Filips II samengesteld uit 21 leden. Vóór dien tijd bestond zij uit 61 leden.

3) Zie privilegie van Hertog Aelbrecht van 22 Juni 1404 aan Monnikendam, in de *Handvesten van Monnikendam en Waterland*.

4) De zeven naaste geburen moesten uitmaken, aan wien een dijk toebehoorde, d. w. z. wie hem maken moest, gelijk Graaf Jan I in het groot handvest, dat hij 7 Nov. 1299 aan Westfriesland gaf, schreef: „Daer twist is van dijke, sullen die seven naest gelegen gheren by haren eede, ende dieghene, daer dat vonnisse jeghens ghaet, sal ons gelden 42 scellinge”. Zoowel de zaak zelve als het beginsel waren niet nieuw. De zeven naaste akkers beheeren den achtste, zei men, en bedoelde onder „beheeren” aangeven, wie de heer of eigenaar is. Zulk eene uitspraak nu heette men „zeventuig”. Aan die zeven was opgedragen, het gedeelte van den dijk een gerecht en heer te geven. Was de zaak moeielijk uit te maken, zoo riep men de hulp van een rechtsgeleerde in. Dan alleen was er sprake van een zeventuig, wanneer er onzekerheid bestond, op

ende zwaricheijden te bewaren. Ende sullen voor haren solarium hebben alle Jaren vijf ende twijntich currende guldens net en niet meer. Actum datum ut supra ¹⁾.

Voor de zusters, aldus op nonactiviteit gesteld, brak, meer dan de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, meer dan de onlusten van het kaas- en broodsvolk, meer dan de Geldersche oorlogen vermochten te doen, een droeve tijd aan. Hoewel zij het gebouw nog eenigen tijd schijnen te hebben bewoond, waren de dagen er van geteld. Van buiten met opheffing bedreigd, begon het van binnen te vervallen. En toen dan ook de opmerking in den Raad werd gemaakt, dat „het Leydack van de Reuenter van 't conuent" niet deugdzaam bevonden was, werd door dezen raadzaam geacht, „dat men het selfde (d. i. de reventer of reester) sal affbreecken, met mueren, houtwerck end all tot die gront toe, ouermits het selfde tot groote nadeel staet" ²⁾.

Zeer tevreden met het overnemen van de behartiging der belangen van haar gesticht schijnen de zusters evenwel niet te zijn geweest; ten minste het overgeven van den inventaris van alle haar toekomstige goederen, alsmede de opgave van een zekeren rentebrief van tweehonderd gulden jaarlijks, dien zij hadden staan te Geervliet, werd beslist geweigerd, gelijk nevensgaand bericht ons leert:

---

welk stuk land een dijkvak gestoeld was, wie dus, als eigenaar van dat land, tot het maken van den dijk verplicht was. Bestond er evenwel strijd omtrent een beginsel, bij het opleggen van dijkplichtigheid te volgen, zoo beslisten, natuurlijk, behoudens beroep op het Hof, de Heemraden zonder zeventuig, of wel werd de zaak eenvoudig terstond voor het Hof gebracht. Zie J. Prins Jr., *Geschiedenis van het Hoogheemraadschap Waterland*, blz. 22 en 23; verg. Dr. R. Fruin, *Over waarheid, kennis en zeventuig* (in de *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 3de reeks, dl. IV), blz. 53—57.

1) „Resolutieboek der Stadt Monickedam van 1573—1593". Hieruit blijkt niet, dat uit de kloosterinkomsten mede iets tot onderhoud der kerkedienaren afgezonderd werd, gelijk zulks te 's Gravenhage geschiedde uit de goederen van de kloosters der H. Maria en der H. Elizabet, en zooals ook elders plaats vond.

2) „Resolutieboek van 1573—1595".

Als de Burgemeesteren doer versoeck van weesevaarders deser stede tot tweemaal de mater van bagijnen by haer vp de Stadthuyse ontboode hebbe, versoeckende van haer Inventaris van alle de goederen des Convents van Marryngaerde, ende bysonder van haer te wete vande Rente breeff van 200 gl. laerlicx staende tot Geervlijt, ende nae lange vruntlicke Interpellatie haer daer toe gebracht datse seyde dat Reyn Janszn. Lynslaeger eenige penningen daer vp gedaen hadde sonder nochtans te willen seggen wat ende hoe veell, mede weygerende Inventaris vande goederen te geeuen. Alle twelcke de Burgemeesteren en de Vrootschap te kennen geuen, waer vp de vrootschap resoluerende (vm te bequamer tot onderkennige en openige van goederen te coemen) als dat men de bagijne Landen gelijk met de Monicklande sall vpdeyle Int openbaer voir Stadt huys, ende dat voir de tijt van drie Jaeren, ende daer ouer de tresorier ofte een andere te stellen tot ontfanck van die ¹⁾.

Burgemeesters en Vroedschappen besluiten hierop in hunne vergadering van 11 December des zelfden jaars, „als dat alle de oude huyluyden vande landen der bagijne goedere binnen deser stede sullen gemeyntineert blijue, Inde selfde huyl van een achteruolgende Jaer, gelycksyt vande bagyne gehuyrt hebben, Op alsulcke conditien, dat se sullen suffisante borch elck bysonder stellen, niet alleen voir de huyl, maer oick voir datse de penninge sullen leueren vfte In handen van de Burgemeesteren, vfte wese vaders, vfte haere gemachtichde. Ende dat laer verlopen sijnde dat men de voorsz. landen daer nae Int vpenbaer gelyck de Monickenlanden sal verhuylren voir den tijt van twe laeren, ende dat vp conditien gelijk de Monicklande verhuylt sijn” ²⁾.

Ging alzoo de Raad der stad zyn gang ten opzichte van het beheeren, niet zoo heel spoedig waren de bewoonsters van het convent te bewegen om zich te onderwerpen, en werd door haar het geding slepende gehouden ;

---

1) Resolutie van 9 Dec. 1582.

2) Res. van 11 Dec. 1582.

ten minste in de vergadering der regeering van 9 Januari 1584 werd mede bepaald, „dat men die Baghijnen binnen vnser stede sal doen roepen opt stadthuys vmme van haer int vruntlics te versoecken openinge vande Rentebrieff van tweehondert gl. jaerlicx houdende tot Geervliet. Ende bij weijgeringe van dien salmen haer de Renten van haer Landen onthouden ter tijt ende wijle sij alsulcke oprechte openinge ende bekentenisse daer van gedaen hebben, waer mede de vroetschap deser stede vergenoaget ende ter vrede is”¹⁾.

Deze lankmoedigheid en vriendelijke aanmaning schenen evenwel niet veel te helpen, waarom op 24 April deszelfden jaars ten raadzale geresolveerd werd, desnoods met geweld te werk te gaan, en wel „dat de Burgemeesteren sullen heur debour²⁾ doen, omme de Renten Inne te manesy mit vruntschap vft mit middelen van Justitie, achteruolgene die voorgaende Resolutie daer op genomen, mitsgaders Copie te versoecken vande Rentebrieff tot Geervliet die onder Reijntgen es berustende, tsij mit middelen van Justitie ofte mit vruntschap, mitsgaders Interdictie te doen met een deurwaerder ofte stadtbode tot Geervliet niemant anders eenige renten ofte penningen ouer te geue dan de Burgemeesteren deser stede Monickendam, ofte heuren gecommiteerde”³⁾.

En nog in den loop van dat zelfde jaar werd tot dit laatste besloten. „De Beghijnen onser stede wert geconsenteert by de voirsz. vroetschappen dat zy weder heure Renten Lanthuyr ende Incompsten sullen ontfangen ende genijeten, doch vuijt de handen van den Tresorier onser stede, want sij voorseker hebben verclaert dat zij niet en weten, voor hoe veel Reyn Jansz. die Rentebrieff tot Geervliet houdende zij vercoft, Is voorts geresolueert dat men die Renten tot Geervliet sullen doen arresteren ende die saecke aldaer sullen veruorderen, mitsgaders Reyn Jansz.

1) Res. van 9 Jan. 1584.

2) = devoir, plicht.

3) Res. van 24 April 1814.

te doen arresteren ende voorts met hem te procederen voor de Justitie daert noodich sal zijn, waertoe zij twee goede mannen hebben bestemp't ende gedenomineert namel. een Burgemeester ende Pieter Wilmsz. boogaert weesevader" ¹⁾).

Dat de houder van den rentebrief geen gewild man bij de overheid was, kan men voorts lichtelijk opmaken uit het volgende: „dat men Reyn Janszn. Lijnslaeger sullen ontbieden ende met hem in rekening te treden van zijn verdoenen Landen, ende oock de schulden die hy weder aen onse stede ten achteren es soe van hondertste penning als anders. Ende soe hy niet en compareert dat men hem op zijne goet sullen inroepen" ²⁾).

Dit neemt evenwel niet weg, dat Reyn Janszn. Lijnslager geen gemakkelijk tegenstander bleek te zijn, maar het der stedelijke regeering zeer lastig maakte. Ook kunnen wij niet bespeuren, dat de bedreigingen van den Raad veel invloed op hem uitgeoefend hebben; ten minste, zooals wij uit het volgende vernemen, is de rentebrief nog steeds in zijn bezit en wil men, wat men langs den weg van geweld niet vermag te bewerkstelligen, door vriendelijkheid en minnelijke schikking trachten gedaan te krijgen. „Belangende de begijne rentebrieff" — zoo lezen wij toch — „dien Reyn Janszn. Lijnslager onder hem heeft van iic gulden Jaerlicx, houdende op eenige borgen tot Geervliet Js geresolueert dat Burgemeesteren met vruntschappe de brieff van hem sullen vorderen vfte in bewaringe te gecrijgen, soe zy best met hem sullen cunne (?) handelen" ³⁾).

Bijna zes jaren waren er alzoo verlopen. De zusters waren nog steeds in haar klooster, en nog was de Stedelijke Raad geen duimbreed gevorderd. En werden de onderhandelingen met Lijnslager al opnieuw geopend, in den beginne scheen zulks nochtans tot niets te zullen leiden. Toch kwam er toenadering en wel van zijnen kant. Maar

---

1) Res. van 11 Juli 1584.

2) Res. van 29 Dec. 1585.

3) Res. van 15 Juni 1591.

een verzoek, door hem tot de vroedschap gericht, werd door deze wel in overweging genomen, doch botweg afgeslagen. Het is niet zeer duidelijk, wat de inhoud van dit verzoek is geweest. Stelde Lijnslager wellicht voor, het geding door twee scheidsrechters te doen uitmaken? Wij zouden dit ten minste opmaken uit de woorden: „ten waere zy bejide borgeren waeren datmen alsdan met haer In huijre souden handelen ende ouercomen alsmen beinden sal te behooren”¹⁾. Doch, is deze zin ook een weinig duister en vinden wij verder hieromtrent niets aangestipt, de zaak betreffende den rentebrief schijnt ten slotte toch haar beslag te hebben gekregen.

Welk een hard gelag het voor de zusters moge geweest zijn, Lijnslager moest — trouwens het was te voorzien! — ten laatste voor de stadsregeering zwichten. In het jaar 1593 op 30 Mei kon Jan Janszn. Teengs, lid van den Raad, zijne rekening over de jaren 1591 tot en met 1593 indienen „van ontfanck vuytgauen ende administratie dien hy als Thresaurier geweest zijnde van Conuents goederen van Galileen ende Marien gaerde ten ouerstaan van deersame Claes symen Heyckes, Pieter coppeszn., ende Jan Wilmszn. Lap vroetschappen ende specialike van de geheele vroetschappe daertoe gecomitteert tottet hooren ende sluijten van dese zijne rekeninge die daer van haer rapport aen vroetschappen hebben gedaen, en hebben die voirsz. vroetschappen naer tvoirsz. gedaen rapport die voirsz. rekeninge geaprobeert ende gelaudeert bedanckende hem van zijne deuchdelycke bedieninge ten ouerstaan van weesevaders gedaen. Actum onder onse voirsz. stede zegel den naestlesten meije xvc drie en tnegentich”²⁾.

Eene enkele opmerking vergunne men mij nog. In de rekeningen van het Oude-Mannen- en Vrouwenhuis te Monnikendam vond ik de volgende bijzonderheid betreffende landerijen, die vroeger aan het klooster Mariëngaarde hebben toebehoord:

1) Res. van 9 Aug. 1591.

2) „Stadt-Resolutieboeck van 1573—1593”.

„Dese ij bagijnen Landen syn vercocht op ix Janvario 1649 aen naervolgende personen”:

1°. Heer Jacobs Zecamp „groot stijff derald dejimt hebbende daer bij xxvj voeten hooger seedyck in de banne van Zuyderwoud”.

Het 2de stuk „groot ontrent vijff dejimt hebbende daer bij L voeten zeedyck Leggende als volgt tussen de twee gouwen op de binnenbreeck”.

Het 3de stuk „Lodewyck Lambertsz. Lourens aent verdolff gelegen aen de marctgou groot ontrent vierdalf deymt hebbende daer bij xxxvi voeten zeedyck, aen dees zyd van vuidam ¹⁾ bijt henske slootje”.

Van het zegel van dit klooster konden wij tot hiertoe geen spoor ontdekken.

Mariëngaarde met zijn lang verleden verdwijnt sinds voorgoed uit de geschiedenis. Nog eenmaal rijzen muren op zijne oude grondvesten omhoog, maar het is geen gebouw voor van de wereld gescheiden zusters. De Protestantsche zin van Monnikendam's bewoners geeft er eene meer practische bestemming aan. Het Tobias-huis verrees, een toevlucht voor ouden van dagen, hetzij mannen of vrouwen, waarvan H. Meyer in zijne boven aangehaalde „Beschrijvinge” ons te vermelden weet, dat men het begonnen is te bouwen in 1612 en voleindigd heeft in 1614. „Tobias huys, anders het Oude Mannen ofte Proveniershuis genaemt, in het welcke, neffens sommige Borigers, veele van wydt ende syd komende oude luyden, soo mannen als vrouwen, de kost voor haer leven lang kopen ende wonen. Dit is een fraey gebouw in 't vierkant begrepen, lang omtrent 220 en breed 160 voeten, alle de huysjens van 't selve aen een pant ofte galderye, die het gehele vierkant van binnen ommegaet, staende en uytkomende” ²⁾).

Maar ook dit gebouw heeft zijn tijd gehad. Hetzij bij gebrek aan kostgangers, hetzij — wat eer de reden der

1) = Uitdam.

2) blz. 20.

slooping schijnt te zijn geweest — door misbruiken van allerlei aard, het werd in de eerste helft der voorgaande eeuw omstreeks 1733 afgebroken, de grond daarop eerst als moestuin gebruikt, gelijk de platte grond van A. van der Gronden ¹⁾ aangeeft, en sinds het begin onzer eeuw, toen er niet meer in de kerk begraven werd, met zand opgehoogd door het gemeentebestuur ingericht voor eene laatste rustplaats. Thans fluisteren over deze zoo oude en eerbiedwaardige plek, voor ouden zoowel als voor jongen van dagen, de populieren een „Requiescant in pace”.

Gent, Juni 1888.

---

1) *Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van alle Volken* dl. XV (Amst. 1743), tegenover blz. 489.

COLLATIERECHT EN INCORPORATIE VAN KERKEN,

DOOR

Mr. S. MULLER Fz.

(Vervolg van dl. II, blz. 371.)

BIJLAGEN.

I. OORKONDEN AANGAANDE DE KERK VAN AMERONGEN.

1. Paus Innocentius III bevestigt het kapittel van St. Pieter te Utrecht in het bezit van eenige kerken, tienden en hoven. 5 Februari 1216.

Innocentius episcopus, servus servorum Dei, dilectis filiis.. decano et capitulo sancti Petri Trajectensis salutem et apostolicam benedictionem. Sacrosancta Romana ecclesia devotos et humiles filios ex assuete pietatis officio propensius diligere consuevit et, ne pravorum hominum molestiis agitentur, eos tamquam pia mater sue protectionis munimine confovere. Eapropter, dilecti in domino filii, vestris justis precibus inclinati, de Gerolsdike, de Emelnesse, de Wulfarsdesdike, de Sabbingen, de Witgenkerke, de Clotinge, de Gous, de Vinningen, de Elewoldesdike, de Munstre, de Gapinge, de Nortmunstre, de Sandic, de Herradeskerke, de Emekerke, de Almesfote, de Tielleskerke, de Dhelden, de Vlsen, de Warnesfelde, de Malsen et de Amerunge ecclesias cum capellis, decimis et aliis pertinentiis earundem, decimam quoque de Brocledede ac curtem de Brocherhove cum pertinentiis suis, sicut ea omnia juste ac pacifice possidetis, vobis et per vos ecclesie vestre

auctoritate apostolica confirmamus et presentis scripti patrocinio communimus. Nulli ergo omnino hominum liceat, hanc paginam nostre confirmationis infringere vel ei ausu temerario contraire; si quis autem hoc attemptare presumpserit, indignationem omnipotentis Dei et beatorum Petri et Pauli apostolorum ejus se noverit incursurum. Datum Laterani Nonis Februarii, pontificatus nostri anno XVIII.

(Origineel met looden zegel. Arch. St. Pieter, No. 214.)

-
2. Bisschop Otto van Lippe bevestigt de ruiling, door het kapittel vroeger met bisschop Diederik aangegaan, waarbij deze aan het kapittel de vrije beschikking over de kerk van Amerongen c. a. heeft afgestaan, in ruil voor den afstand van den tol te Deventer. 22 Juni 1217.

In nomine sancte et individue Trinitatis. Ego Otto, Dei gracia Trajectensis episcopus, omnibus Christi fidelibus in perpetuum. Cum predecessor noster bone memorie Theodericus, episcopus Trajectensis, custodiam ecclesie beati Petri in Trajecto, ad quam pertinebat ecclesia de Amerhunge cum omnibus decimis et attinentiis suis, ad donationem episcopi Trajectensis libere pertinentem, capitulo ejusdem ecclesie beati Petri liberam dimisisset, eam resignans, ut idem capitulum omne ejus deinceps perciperet emolumentum, et dictum capitulum theloneum Daven-triense, ad ipsorum ecclesiam spectans, dicto episcopo in commutationem contulisset; quia eadem commutatio quibusdam canonicis ejusdem ecclesie reclamantibus facta fuerat et ob hoc minus firma videbatur, nos ex communi consensu ejusdem capituli, de prudentum consilio talem fecimus commutationem, quam perpetuo statuimus observandam, videlicet: ut ecclesia de Amerhunge cum decimis bonis et omnibus ejus attinentiis perpetuo cedat in usus dicti capituli, ita quod custos ejusdem ecclesie de predictis bonis pro luminaribus decem libras percipiat annuatim, et campanarius unam libram, et omnes, qui majus vinum habent in eadem ecclesia, percipiant singulis annis duodecim libras in festo Omnium sanctorum, et insuper dictum capitulum percipiat inde ad supplementum mensurnorum denariorum Decembris et Maji 18 libras annuatim, preter denarios,

quos capitulo tenetur dare prepositus in eisdem mensibus annuatim, et si quid superesse poterit cedit in usus ejusdem capituli. Preterea sepedictum capitulum instituet libere et absque omni contradictione custodem unum de canonicis suis cottidianis, et ordinabit de ecclesia de Amerhunge in perpetuum; et de bonis ejusdem ecclesie et decimis tam majoribus quam minoribus, que nunc sunt aut erunt, vel de novalibus, (que) in terminis ejusdem ecclesie provenire poterunt, prout eidem capitulo congruum videbitur, libere et sine contradictione per se ordinabit. Concedimus preterea eidem capitulo et statuimus, ut cum Peregrinus, nunc in ecclesia de Amerhunge vicarius existens, decesserit, institutio vicarii in eadem ecclesia deinceps pertineat ad dictum capitulum beati Petri, et idem capitulum ordinet in perpetuum de decimis et bonis, ad eandem vicariam pertinentibus, assignanda competenti vicario secundum estimationem ejusdem capituli portione. Hoc etiam predicto contractui est insertum, et tam id quam omnia predicta statuimus firmiter observanda, quod homines et mancipia dicte ecclesie beati Petri in Trajecto, quia hactenus ab omni theloneo apud Daventriam fuerunt liberi, in perpetuum consueta gaudeant libertate. Ut autem hec rata et inviolabilia permaneant, presentem paginam sigilli nostri munimine roboravimus. Acta sunt hec anno incarnationis Dominice M. CC. septimo decimo X Kal. Julii, anno pontificatus nostri I.

(Origineel met zegel in groene was. Arch. St. Pieter, No. 230.)

-
3. Bisschop Otto van Lippe machtigt het kapittel van St. Pieter te Utrecht, om in alle aan hetzelfde toebehoorende parochiale kerken aan de nieuw aan te stellen pastoors een inkomen naar goedvinden aan te wijzen. 22 Juni 1217.

In nomine sancte et individue Trinitatis. Ego Otto, Dei gracia Trajectensis episcopus, omnibus Christi fidelibus in perpetuum. Cum sit omnibus vite presentis incertus exitus et humane condicionis status instabilis, precavendum est, ne ea, que ad utilitatem et promociionem ecclesiarum solempniter statuuntur, pari velocitate cum tempore transeant, sed nobis trans-euntibus maneant inconcussa. Sciat igitur universitas vestra,

quod eam ecclesia beati Petri Trajectensis tenuis sit in bonis, redditibus ac prebendis, nos capitulo ejusdem ecclesie perpetuo concedimus, ut in omnibus ecclesiis parochialibus, in Trajectensi diocesi constitutis, ad dictam ecclesiam beati Petri pertinentibus, decedentibus vicariis, aliis vicariis, per ipsius capituli institutionem in locum defunctorum perpetuo successuris, dictum capitulum ad vicariam competentem assignet portionem, secundum estimationem ipsius capituli competenter moderandam. Constituimus quoque et firmiter precipimus, ne aliquis nostre jurisdictioni subjectus hanc nostre concessionis paginam audeat infringere vel ei ausu temerario obviare. Datum X Kal. Julii anno pontificatus nostri I.

*(Origineel met zegel in groene was. Arch.
St. Pieter, No. 216.)*

-
4. Bisschop Otto van Holland geeft eene nadere verklaring van het voorgaande privilegie en beslist, dat hetgeen van de prebenden der pastoors in de parochiekerken van het kapittel zal overschieten, ten bate van het kapittel zelf zal komen. 1245.

Otto, Dei gratia Trajectensis episcopus, universis Christi fidelibus presentia visuris eternam in Domino salutem. Cum bone memorie Otto, quondam Trajectensis episcopus, predecessor noster, considerans, quod capitulum ecclesie beati Petri in Trajecto propter tenuitatem reddituum suorum in amministrazione prebendarum suarum annuatim per quartam partem anni et sepe per terciam defectum pateretur et adhuc patiat, ipsi capitulo pie et misericorditer indulgisset, ut in omnibus ecclesiis parochialibus, in Trajectensi dyocesi constitutis, ad dictam ecclesiam sancti Petri pertinentibus, decedentibus vicariis, aliis vicariis, per ipsius capituli institutionem in locum defunctorum perpetuo successuris, dictum capitulum ad vicariam competentem et honestam assignaret portionem, secundum ipsius capituli estimationem competenter et honeste moderandam. Quia hujusmodi indulgentia videbatur obscura et in se habere aliquid future altercationis, ad sopiendam omnem in futurum materiam disputationis dictum capitulum ad nos accedens nobis humiliter supplicavit, quatinus dictam indulgentiam dignaremur dilucidius interpretari. Quare nos considerantes, quod ipsius est interpre-

tari cujus est condere vel ipsius successoris, maxime cum privilegia principum latissime sint interpretanda, dictam indulgentiam taliter sumus interpretati, ut dictum capitulum de redditibus sine proventibus dictarum ecclesiarum parochialium, vicariis decedentibus, vicariis instituendis competentem et honestam assignet sustentationem et residuum cedat in usus ipsius capituli, ut defectus, quem patitur, ex eo relevetur, et si magis sit in interpretatione quam (in) indulgentia interpretata, hoc supplemus ex auctoritate pontificali. In cujus rei testimonium, ne rei geste memoria per casu(m) temporis evanescat, dicto capitulo presentem paginam porreximus, sigilli nostri munimine roboratam. Datum anno Domini MCCXLV.

(Origineel met zegel in groene was. Arch. St. Pieter, No. 217.)

---

5. De pauselijke legaat Petrus bevestigt de beide voorgaande privilegiën. 24 Augustus 1247.

Petrus, miseratione divina sancti Georgii ad velum aureum diaconus cardinalis, apostolice sedis legatus, dilectis in Christo ..decano et capitulo ecclesie sancti Petri Trajectensis salutem in Domino. Justis petentium desideriis dignum est nos facilem prebere consensum, et vota, que a rationis tramite non discordant, effectu prosequente complere. Ex parte siquidem vestra fuit propositum coram nobis, quod bone memorie..Trajectensis episcopus, proventuum prebendarum vestrarum tenuitate pensata, vobis pia et provida liberalitate concessit, ut cedentibus vel decedentibus vicariis ecclesiarum parochialium Trajectensis diocesis, ad collationem vestram spectantium, de ipsorum proventibus, vicariis, instituendis postmodum in eisdem, assignata congrua portione, in usus proprios canonicorum in ecclesia vestra personaliter residentium convertantur. Quod postmodum per venerabilem patrem.., successorem ipsius, vobis extitit confirmatum, prout in eorum litteris confectis exinde dicitur plenus contineri. Quare quod per eosdem episcopos factum est in hac parte, a nobis confirmari humiliter petivistis. Nos autem, vestris petitionibus benignum impertientes assensum, quod super eisdem per predictos episcopos factum est ratum et gratum habentes, illud auctoritate presentium confirmamus et presentis scripti

patrocínio communimus. Nulli ergo omnino hominum liceat, hanc paginam nostre confirmationis infringere vel ei ausu temerario contraire; si quis autem hoc attemptare presumpserit, indignationem omnipotentis Dei et beatorum Petri et Pauli apostolorum ejus se noverit incursum. Datum apud Confluentiam IX Kal. Septembris anno Domini MCCXLVII.

(Origineel met zegel in witte was. Arch. St. Pieter, No. 218.)

---

6. Paus Alexander IV bevestigt de drie voorgaande privilegiën. 15 Juli 1255.

Alexander episcopus, servus servorum Dei, dilectis filiis . . decano et capitulo ecclesie sancti Petri Trajectensis salutem et apostolicam benedictionem. Cum a nobis petitur quod justum est et honestum, tam vigor equitatis quam ordo exigit rationis, ut id per sollicitudinem officii nostri ad debitum perducat effectum. Sane petitio vestra nobis exhibita continebat, quod olim bone memorie Otto episcopus Trajectensis, proventuum prebendarum ecclesie vestre tenuitate pensata, pia et provida vobis deliberatione concessit, ut cedentibus vel decedentibus vicariis parochialium ecclesiarum Trajectensis diocesis, ad collationem vestram spectantium, congrua sustentatione vicariis instituendis in eis de ipsarum proventibus assignata, residuum in usus canonicorum in eadem ecclesia residentium convertatur; idque postmodum tam bone memorie successor ipsius episcopi quam dilectus filius noster Petrus, sancti Georgii ad velum aureum diaconus cardinalis, tunc in illis partibus apostolice sedis legatus, confirmare curarunt, prout in litteris inde confectis dicitur plenius contineri. Nos itaque, vestris supplicationibus inclinati, quod a predictis episcopo, successore ipsius et legato super hiis provide factum est, ratum habentes et gratum, illud auctoritate apostolica confirmamus et presentis scripti patrocínio communimus. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostre confirmationis infringere vel ei ausu temerario contraire; si quis autem hoc attemptare presumpserit, indignationem omnipotentis Dei et beatorum Petri et Pauli apostolorum ejus se noverit incursum. Datum Anagnie Idibus Julii, pontificatus nostri anno I.

(Origineel met looden zegel. Arch. St. Pieter, No. 219.)

---

7. Vonnis van den officiaal van den aartsdiaken van Utrecht, waarbij de pastoor van Amerongen veroordeeld wordt tot het voortdurend betalen eener jaarlijksche uitkeering aan het kapittel van St. Pieter te Utrecht, wegens deze parochiekerk. 11 Maart 1333.

In nomine Domini amen. Dudum inter Johannem dictum Tolnaer clericum, syndicum et procuratorem venerabilium virorum dominorum..decani et capituli ecclesie sancti Petri Trajectensis et nomine procuratorio pro eisdem, actorem ex parte una, et dominum Johannem, rectorem parochialis ecclesie in Ameronghen archidyaconatus Trajectensis, reum ex altera, coram nobis..officialem archidyaconi Trajectensis giudice orta materia questionis, idem actor nomine quo supra dicto reo libellum obtulit in hec verba: „Coram vobis, domine..officialis..archidyaconi Trajectensis iudex! dicit et in jure proponit Johannes dictus Tolnaer, syndicus seu procurator honorabilium virorum „dominorum..decani (et capituli) ecclesie beati Petri Trajectensis „nomine procuratorio pro eisdem et ecclesia pro eorundem(?) „actor, contra Johannem, rectorem parochialis ecclesie de Ameronghen dicti archidyaconatus, reum, quod licet ad dictos dominos „suos in signum subjectionis ab ecclesia de Ameronghen predicta, in qua jus obtinent patronatus, pertineat percipere singulis annis nomine pensionis annue 40 solidos boni pagamenti, „grosso Turonensi regio monete regis Francie pro 12 denariis „computato, infra mensem Maji, et in possessione percipiendi „hujusmodi pensionem annuam a rectore dicte ecclesie de Ameronghen pro tempore existente nomine ejusdem ecclesie in termino prenotato per eorum camerarium majorem nomine eorundem sint et fuerint hactenus pacifice et quiete a tempore, cujus „contrarii memoria non habetur, dictus tamen reus, qui se pro „rectore seu curato ipsius ecclesie gerit et intitulat et pro hoc „se per annum integrum proximum preteritum et amplius gessit „et intitulavit, dictam pensionem 40 solidorum infra mensem „Maji nunc transactum sub anno Domini 1333 debitam subtraxit, „et eam dicto camerario dominorum suorum predictorum, nomine „e(o)rundem super hoc cum instantia requisitus, prestare et „solvere contradixit et adhuc contradicit sine causa racionabili „minus juste; quare petit dictus syndicus seu procurator, nomine „quo supra, a vobis, domine iudex predicto! 1) cum vobis de

1) Het handschrift voegt hier verkeerdelijk in: „ut”.

„premissis constiterit in quantum sufficit et debet ad intentionem suam fundandam, dictos dominos suos et eorum ecclesiam „in personam suam et ipsum in personas eorundem in eundem „statum percipiendi hujusmodi reduci, dictumque reum ad presentationem et solutionem dicte pensionis subtracte et in expensis „litis factis, protestando de faciendis, sibi nomine quo prius „per vos sententialiter condemnari, ac ulterius in premissis et „circa premissa statui et discerni quod de jure fuerit faciendum, „juris beneficio in omnibus sibi salvo, protestans ea valere sibi, „que de premissis probare poterit, acsi plura non essent „posita quam probata, jus justiciam et officium vestrum humiliter implorando.” Lite igitur super libello predicto legitime contestata, jurato de calumpnia, posito pro parte actoris predicti et per procuratorem partis ree responsionibus ad posiciones hujusmodi, licet minus sufficienter, subsecutis, demum die ad respondendum clare dictis posicionibus assignata, dictus reus personaliter in judicio coram nobis, libello et posicionibus hujusmodi diligenter et cum deliberacione visis et prelectis, sponte et scienter penitens se contra dictos dominos suos temere litigasse, recognovit publice, se in pensione petita in libello dicti actoris, prout petita est, nomine ecclesie sue annis singulis teneri et fore efficaciter obligatum, super opposicione sua predicta veniam supplicans et gratie se submitbens. Unde nos exigente justicia ad instanciam actoris, dictum reum juxta confessionem suam predictam, eidem procuratori in personas dominorum suorum predictorum et ipsis dominis in personam dicti procuratoris eorundem in petitis et in expensis litis earum, taxacione nobis reservata in posterum, per hanc nostram diffinitivam sentenciam condemnamus. Pronunciatum et actum in consistorio nostro, anno Domini MCCCXXXIII feria V post beati Victoris, presentibus ibidem discretis viris dominis Richardo de Embrica, Stephano de Enghusen, Enghelberto de Alphen, Gherardo Cremer sancte Marie, Johanne Romaer et Harmanno Cromme sancti Petri ecclesiarum Trajectensium canonicis, Johanne Pijl et Alberto de Renen clericis et pluribus aliis fide dignis testibus, ad hoc vocatis specialiter et rogatis.

(Afschrift in het cartularium van het kappittel. Arch. St. Pieter, No. 1 fol. 100 vs.)

8. De pastoor van Amerongen pacht van het kapittel van St. Pieter te Utrecht de novale tienden zijner parochie. 30 December 1341.

Pateat universis, quod ego Johannes, rector parochialis ecclesie de Ameronghen Trajectensis diocesis, a venerabilibus viris dominis decano et capitulo ecclesie beati Petri Trajectensis conductionis titulo recepi decimas et fructus decimales terrarum novalium sive jugerum, sitarum seu sitorum infra limites ecclesie de Ameronghen predictae, prout ad ipsos decanum et .. capitulum et eorum ecclesiam predictam pertinere et hactenus pertinuisse noscuntur, ad 60 annos a data presencium immediate subsequentes et non ultra, singulas videlicet decimas sive fructus decimarum singulorum jugerum terrarum predictarum, que et quociens ex ipsis jugeribus semina seu blada vel annonam coli continget, sub annua pensione 6 solidorum nigrorum Turonensium, grosso Turonensi regio pro 16 denariis computato; necnon decimas sive fructus decimarum agrorum novalium presencium et futurorum, infra limites ejusdem parrochie sitorum juxta nemus, simili titulo conductionis et ad annos memoratos recepi, singulas decimas singularum mensurarum terre, vulgariter dictarum malderzaet, quas et quociens eadem predicta semina coli continget, sub simili pensione annua 5 solidorum et 4 denariis dicte monete, solvendis eisdem .. decano et .. capitulo in ecclesia eorum beati Petri predicta sub meis expensis periculis et laboribus, pro media parte in festo obitus beati Martini et pro alia medietate in festo beati Petri ad Cathedram extunc proximo subsequente; hiis tamen inter ipsos decanum et .. capitulum ex parte una et me ex alia convencionibus adjectis, quod si me a dicta ecclesia de Ameronghen medio tempore via permutationis recedere vel eciam decedere contigerit, extunc hujusmodi conductionis contractus omni careat firmitate; quodque eciam si me occasione vel causa, de ipsis .. decano et .. capitulo vel ecclesia eorum predicta ortum habente vel proveniente, impedire de jure vel de facto contigerit, quominus predictis per me conductis decimis utifui possum pacifice, extunc ego Johannes predictus pro rata mensurarum predictarum, ex quibus propter impedimentum hujusmodi dictas decimas et fructus decimarum predictos colligere et habere non potero, non ero ad pensionem hujusmodi obligatus; et si eedem decime vel pars aliqua earumdem de jure ab ipsis .. decano et .. capitulo et eorum ecclesia predicta evicta vel ad alium pertinere comperta fuerit, ego prestationem

seu warandizacionem decimarum terrarum novalium predictarum vel ad alium pertinencium ab eisdem..decano et..capitulo occasione predictae conductionis tituli non habeo requirere, ipsi etiam..decanus et..capitulum non tenebuntur ad eandem. Preter(e)a ego Johannes predictus ex certa sciencia recognosco, quod ecclesia de Ameronghen predicta et decime et fructus decimarum terrarum novalium predictarum, per me conductos, ad ipsum decanum et..capitulum et ecclesiam eorum predictam pertineant et hactenus pertinuisse noscantur, salvo michi, quod si ipsi domini..decanus et..capitulum easdem decimas seu fructus terrarum predictarum contra quemcumque impetentem eosdem non curarent defendere, quod michi et successori meo eosdem nomine dicte ecclesie de Ameronghen libere et sine pensione aliqua propriis sumptibus et ad usus prebende sacerdotalis ibidem defendere conservare recuperare et perpetuis temporibus obtinere liceret. In quorum omnium testimonium hoc presens instrumentum publicum per Everardum Foec, clericum notarium publicum infrascriptum, scribi ac ejus signo consueto signari, meique sigilli appensione feci communiri. Acta sunt hec Trajecti in ecclesia beati Petri predicta sub anno Domini MCCCXLI, indictione IX, mensis Decembris die penultima, hora VI vel quasi, presentibus ibidem viris discretis dominis Egidio de Gheno, Theoderico Braem et Johanne de Sancto Petro presbyteris, perpetuis vicariis ecclesie sancti Petri predictae, testibus ad premissa vocatis et rogatis.

Et ego Everardus dictus Foec, clericus Trajectensis, publicus imperiali auctoritate notarius, quia premissis omnibus et singulis unacum dictis testibus presens interfui, ea vidi et audivi, idcirco presens instrumentum publicum ad mandatum et rogatum domini Johannis, rectoris ecclesie de Ameronghen predictae, exinde confeci ac signo meo solito signavi in testimonium premissorum.

(Origineel met geteekend zegel. Arch. St. Pieter, No. 301.)

9. Het kapittel van St. Pieter te Utrecht en de pastoor van Amerongen besluiten, gezamenlijk hunne rechten op de novale tienden der parochie van Amerongen tegen derden te verdedigen, en stellen arbiters aan ter beslissing van hun wederzijdsch recht daarop. 17 Maart 1357.

Wi deken ende tghemene capital van sinte Peter tUtrecht ende Jan van Absteden priester, cureyt van der kerke van Ameronghen, doen cont ende kenlijk allen luden, dat wi overdraghen sijn ende vereffent eendrachtelijc, alsoe van onsen recht te vervolghen ende te behouden, dat wi hebben jof moeghen hebben aen sulken tienden alsoe verscinen moeghen van ghemeynten te slaen in der parrochi van Ameronghen ende van bossche te roden ende van enighen anderen lande te slaen jof te winnen binnen derselver parrochi voerscreven, in maniren: dat wi enen procuratore jof mere te samen setten sullen, ons te verantwoerden ende onse recht te vervolghen, et si mit pleyt of anders in wat maniren dat wijs beste te doen moeghen hebben, behoudelijc elcs mans sins rechts; ende niemant van ons en sal compositie maken noch recht voerden jof yet aenvaen buten den anderen anders dan voerscreven es, ten ware dat wi bi den recht jof mit vrienescap vereffent worden bi den ghenen, die wi daertoe gheset hebben, dan mocht dieghene, die bi den recht bleve, sine orbaer doen sonder verbrech van der eendrachticheit voerscreven. Ende hiertoe hebwi gheset deken ende capital voerseyt enen eersamen man heren Roebrecht van Dronghelen, onsen deken, ende ic Jan van Absteden voerseit heren Peter van den Wedde priester, ons te bereffene mit recht jof mit minnen, in dustan(i)gher maniren: waer dat sake, dat sijs niet eendrachtich en worden te segghen recht jof minne, soe moeghen si bi hem selven kiezen enen goeden overman; ende waer oec dat sake, dat sijs niet overdraghen en consten bi hem selven enen overman te kiezen, soe soude her Willem van Ruele, her Pilgrim van den Rijn ende her Jan van Absteden hem setten enen overman, daer die segghers bi segghen souden. Ende soe wat dat si bi hem selven seggheden jof bi den overman, die si coren jof die bi hem gheset ware alsoe voerscreven es, dat gheloeffwi aen beiden siden te houden ende daerof wittelijc in te voeldoen. Ende waer dat sake, dat enich van ons tieghens dese voerscreven punten dade jof verbrake in enighen dinghen mit recht jof anders, soe soude dieghene, die van ons die voerscreven eendrachticheyt verbrake jof dat segghen niet

en hielde, dat die voerscreven segghers eendrachtelĳc seggheden, den anderen gheven vijf hondert pont Utrechts paymeynst in goeden trouwen ende sonder alrehande archgheyt. In oreconden deser voerscrevenre saken soe hebwi deken ende capital van sinte Peter ende iē Jan van Absteden, cureyt van Ameronghen voerghenoemt, onse seghele aen desen brief ghehanghen. Ghegheven in den jaer ons sHeren MCCCLVII op sinte Gheertruden dach.

*(Origineel met 2 zegels in groene was.
Arch. St. Pieter, No. 289.)*

-
10. Gheriit Van den Veen erkent van het kapittel van St. Pieter te Utrecht de tienden van Amerongen gepacht te hebben. 12 Maart 1364.

Allen luden, die desen brief zellen zien of horen lesen, doe ic verstaen Gheriit van den Veen, proest van Arnhem, dat ic van eerzommen luden den deken ende capittel der kerken van sente Peter tUtrecht ghehuert ende in pacht ontfanghen hebbe alle die tyenden ende die vrucht daerof, die ghelegghen siin in den kerspel van Ameronghen, groet ende smal, out ende nye, die nu in der tijt verschenen siin of binen zes jaren naestcomende opcomen oft verschinen sellen, die hem ende hare kerken voerghenoemt mit recht toebehoren, ses jaer lanc naestvolghende ende toecomende na der daten des teghenwoerdighen briefs ende nyet langher, dat eerste jaer van desen voerseiden ses jaren om acht ende tachtich marc, ende elx jaers van den anderen viif jaren om tneghentich marc fiins lodichs silvers, goets ende gherechts ghewichts van Utrecht, oft die waerde daervoer aen alsulken ghelde als in der tijt der betalinghe ghenghe ende ghave wesen sel binnen Utrecht, te betalen jaerlics den deken ende capittel voerseyt, haren cameraer of denghenen, dien sij daertoe zetten sellen, op miins selves cost anxst ende aerbeit in hare kerken van sente Peter tUtrecht oft in wat steden dat sij willen binnen Utrecht, vry ende commerloos, zonder afcortinghe van schattinghe, van bede, van enighen onghewalle oft van enighen zaken, die op den (deken) ende capittel voerseyt oft op mi oft op dese voerseide tyenden oft op dat lant, daer dese voerseide tyenden of ghaen, comen of ghevallen mochten; dat waer van watervloet, van weder, van doure, van

haghel, van snee, van winde, van reghen, van diken, van dammen, van oerloghe, van brande oft van ontsegghen, of dat mi die tyenden ghenomen worden oft dat ghelt daerof onder mi becommert of bezet worde, op den deken ende capittel voerseyt oft op anders yeman, oec waerof dattet quame oft ruerde of toecomen mochte, die ene helft des voerghenoemden zilvers binnen dertich daghen na sente Martiins dach in den wiinter ende die ander helft binnen dertich daghen na sente Peters dach ad Cathedram naest toecomende, ende also voert jaerlix dese voersejde ses jaer lanc; ende van desen voersejden tyenden siin uutghenomen die tyende toe Rumelaer, dien die proest van Mersberghe in pacht heeft van den deken ende capittel voerghenoemt, ende die tyende, die den prochipaep der kerken van Ameronghen van outs toebewiist ende toeghezet siin van den deken ende capittel voerseyt, want icker nyet mede gepacht en hebbe. Voert siint voerwaerde, als: waert zake, dat ic binnen desen voersejden zes jaren aflivich worde, so waer dese huere van desen voersejden tyenden alinghe quijt ende los, also dat miin erfnaemen na mi overmits der hueren of des teghenwoerdighen briefs aen dese voersejde tyenden enghen recht hebben en moghen noch en zellen; mer dese tyenden sellen dan vryliken wedercomen aen den deken ende capittel voerghenoemt sonder yemans wedersegghen; ende waer ic dan den deken ende capittel voerseyt enich zilver schuldich ghebleven of pacht van desen voersejden tyenden, daervoer soudent miin erfnaem voldoen ende miin borghen borghen bliven, ende daerof alinghe voldoen den voersejden deken ende capittel bi der pene van leystinghe, die hiernaes ghescreven staet. Ende waert zake, dat ic den deken ende capittel voerseyt of denghenen, dien sij daertoe gheset hadden also voerscreven is, op enighen termijn voerscreven binnen den voersejden zes jaren vol ende al nyet en betaelde als voerscreven is, of dat in al desen voersejden voerwarden ende punten oft in enich van hem enigherhande ghebrec gheviele den voersejden deken ende capittel, so soude ic oft een ghoet man voer mi ende mine borghen, die ic op al dese voerscreven voerwarden mit mi ende voer mi hebbe ghezet ende doen loven mit ghezamen-der hant onverscheiden ende elc voer al in ghoeden trouwen, eezomme lude, als haer Henric Borre van Broechusen, meyster Hughe Wstinc ten Doem, meyster Ghisebrecht Wstinc tsente Johan ende hare Gherijt Vrencken tsente Marien tUtrecht canonike, Johan van Groenenwoude, Borre van Heemsteden, Gherijt

Pot ende Gheriit van den Veen Ottensoen, te maninghen des dekens ende capittels voerghenoemt oft haers ghewaerden boden incomen leysten sonder wedersegghen ende sonder vertrec, also dat wie van ons eerst ghemaent wart die zal eerst incomen, in ene herberghe binnen Utrecht, daer ons die deken ende capittel voerseyt oft haer ghewaerde bode inwisen zel, aldaer des daechs recht maeltiden teten, ons selven te winnen, van daer nyet te scheyden; noch onser engheen en mach van daen scheyden, noch quijt wesen mit sinen aendele van deser voerghenoemder schout ende renten, den deken ende capittel voerghenoemt en waer alreerst wael betaelt ende volghedaen van schoude ende van alsulken ghebreke, als si daerbi hadden, ende van schade ende van kost, dien sij daerom gheleden of ghedaen hadden, om ons in te manen ende te vervolghen om dese jaerlicxse schout van elken termine oft om anders enigh ghebrec van desen voerscreven punten daer si ons om ghemaent hadden, welken schade en cost ic den deken ende capittel voerseyt toegheloven sel bi haren simplen woerden zonder archeyt. Ende waert zake, dat enich van minen borghen voerseyt binnen desen voerseiden ses jaren afivich worde, dat God verbiede, so sal ic Gherijt van den Veen, proest van Arnhem voerseyt, binnen viertien daghen na maninghe des dekens ende capittels voerghenoemt oft haer waers boden enen ghoeden anderen man setten in des doden stat, oft ic ende mine borghen, die dan leven, sellen voerwaerde houden in allen manieren als voerscreven is also langhe thent ic enen ghoeden anderen man in des doden stat hebbe gheset, die verbonden sel wesen in allen manieren also die dode was, doe hi levede; ende wie van ons dan laghe voer ander schout of selve nyet leysten en mocht, die sel voer hem legghen in siinre steden ene(n) anderen ghoeden man, voer hem te leysten ghelijc als hi selve schuldich is te doen. Alle dese voerscreven voerwaerden ghelove ic Gherijt van den Veen, proest van Arnhem, principael zaecwoude voerghenoemt; ende wij Henric Borre van Broechusen, meyster Hughe Wstinc, meyster Ghisebrecht Wstinc ende Gherijt Vrencke, canonike voerseyt, Johan van Groenenwoude, Borre van Heemsteden, Gheriit Pot ende Gheriit van den Veen Ottensoen borghen voerghenoemt ghelovent mit hem ende voer hem mit ghezamender hant, onverschiden ende elc voer al, mit ghoeden trouwen ende sonder alrehande archeyt vast ende stade te houden ende vol te doen in allen manieren also voerscreven is, sonder enich wedersegghen mit gheesteliken oft mit weerliken recht, oft mit anders

enighen zaken, in wat manyeren dattet toecomen mocht. In oerconde des briefs bezeghelt mit onsen zeghelen. Ghegheven int jaer ons Heren MCCCLXIV op sente Gregorius dach.

(Origineel met 4 zegels in groene was, 5 verloren. Arch. St. Pieter, No. 301.)

-
11. Notariële akte over de institutie van Dirck Bartolomeuszoon Steenwijck krachtens pauselijke provisie als pastoor van Amerongen. 18 Januari 1482.

In nomine Domini amen. Anno nativitatis Ejusdem MCCCCXXXII, indictione X, die vero Veneris, XVIII mensis Januarii, hora vesperarum vel quasi, pontificatus sanctissimi in Christo patris ac domini nostri domini Eugenii divina providencia pape quarti anno primo, in mei notarii publici testiumque infrascriptorum, ad hoc specialiter vocatorum et rogatorum, presencia personaliter constitutus honorabilis vir dominus Theodericus Mentonis presbyter, procurator et procuratorio nomine discreti viri Theoderici Bartholomei Steenwijck, clerici Trajectensis diocesis, prout de sue procuracionis mandato quodam publico instrumento liquide constabat et fidem fecit sufficienter, ecclesiam parrochiam de Amerongen Trajectensis diocesis, ad presens per mortem seu liberam resignacionem quondam domini Nycolai Luitkini ultimi rectoris ejusdem vacantem, idem dominus Theodericus, procurator et procuratorio nomine quo supra, vigore cujusdam gratie expectative, per prefatum dominum nostrum Eugenium papam modernum dicto Theoderico de beneficio ecclesiastico cum cura vel sine cura facte, prout in dictis litteris et processibus inde secutis plenius continetur, dictam ecclesiam de Amerongen, sub dicta gratia cadentem, sicut premittitur seu alias qualitercumque vacantem, cum omnibus juribus et pertinenciis suis vigore dictarum litterarum apostolicarum acceptavit et acceptat per presentes, cum protestacione tamen, quod si et in quantum dicto domine Theoderico et nulli alteri de jure debeatur, alioquin sibi jus salvum remaneat et illesum ad aliud beneficium quodcumque acceptandum ejusdem gratie vigore. Petens sibi humiliter per honorabilem virum dominum Johannem Dammas, presbyterum Trajectensis diocesis,

vigore illius clausule „Ceterum cum ad executionem etc.,” de dicta ecclesia parochiali de Amerongen, modo premissis vacante et per ipsum acceptata, ut premittitur, provideri. Qui quidem dominus Johannes Dammas subexecutor, ad infrascripta auctoritate apostolica vigore ejusdem clausule „Ceterum” specialiter deputatus, dictis apostolicis mandatis in omnibus obedire volens, dicto Theoderico in personam domini Theoderici procuratoris predicti instantis et petentis de prefata ecclesia parochiali de Amerongen, per dicti quondam domini Nycolai Luutkini obitum aut alio quovis modo vacante et per ipsum acceptata ut preferatur, salva protestacione premissa in Dei nomine providendum duxit et providit, ipsum per pillei tradicionem et capitis sui impositionem investivit de eadem. Super quibus omnibus et singulis dictus dominus Theodericus, procurator et procuratorio nomine quo supra, peccit sibi fieri a me notario publico infrascripto unum vel plura publica instrumenta. Acta sunt hec Aemstelredam in loco habitacionis mee, sub anno indictione mense die hora et pontificatu quibus supra, presentibus ibidem providis et discretis viris dominis Henrico Posck presbytero et magistro Wilhelmo Jacobi Verduwen clerico Trajectensis diocesis, testibus ad premissa vocatis specialiter et rogatis.

Et ego Pillegrinus Jacobi, clericus Trajectensis dyocesis, publicus imperiali auctoritate notarius, quia supradicti beneficii acceptacioni provisioni et investitacioni ac omnibus aliis et singulis supradictis, dum sic ut premittitur fierent et agerentur, una cum prenominatis testibus presens interfui, eaque sic fieri vidi et audivi, ideoque hoc presens publicum instrumentum per alium fideliter scriptum, me aliis prepedito negociis, subscripsi signoque et nomine meis solitis et consuetis signavi rogatus et requisitus, in testimonium veritatis omnium premissorum.

(Origineel met geteekend zegel. Arch. St. Pieter, No. 281.)

-
12. Het kapittel van St. Pieter te Utrecht en Dirck Steenwijck, pastoor van Amerongen, sluiten eene overeenkomst over de incorporatie dezer kerk bij het kapittel. 10 Mei 1441.

Universis et singulis Christi fidelibus, tam presentibus quam futuris, quos infrascripta tangunt negocia seu tangere poterunt

quomodolibet in futurum. Nos capitulum ecclesie sancti Petri Trajectensis, decano nostro in remotis agente, ex una, et Theodericus Steenwijck presbyter, vicarius sive curatus ecclesie in Amerongen Trajectensis diocesis partibus, ex altera, cupimus fore notum, quod habitis inter nos nonnullis tractatibus de et super annectio-
 ne unionem seu incorporacione ecclesie de Amerongen predictae [seu] fructuum, reddituum, introituum et proventuum ejusdem, ad donacionem et disposicionem nostrorum decani et capituli predictorum pleno jure spectantis et pertinentis, de consensu et spontanea voluntate mei Theoderici, vicarii sive curati ejusdem, interveniente, nobis decano et capitulo et dicte ecclesie nostre sancti Petri facienda et procuranda, convenimus et concordavimus ac concordamus sub modo forma condicionibus pactis et penis infrascriptis. In primis quod nos capitulum dicte ecclesie sancti Petri debeamus et tenebimur singulis annis dicto Theoderico Steenwijck, quoad vixerit in humanis, ac in absentia sua procuratori suo [ad hoc] legitime constituto, 40 florenos Renenses aut eorum verum valorem, prout in tempore currentes valuerint, solvendum pro una medietate in festo Obitus beati Martini proxime venturo et pro alia medietate in festo beati Petri ad Cathedram deinde proxime subsequens vel infra quindenam post quemlibet terminorum predictorum immediate sequentem, de bonis communibus dicte ecclesie sancti Petri respondere solvere et satisfacere libere et expedite realiter et cum effectu pro annua et firma pensione. Quam quidem pensionem in nullam aliam personam majorem vel minorem ego Theodericus predictus transferam vel transferri consenciam aut permittam, eciam si a sede apostolica vel quocumque alio id michi indultum fuerit aut concessum; loco cujus idem capitulum exnunc inantea et in perpetuum tollet levabit et percipiet de mei Theoderici, vicarii sive curati predicti, expresso consensu et libera ac spontanea voluntate, quem et, quam in presenciarum irrevocabiliter adhibeo, omnes et singulos fructus introitus proventus et emolumenta quocumque nomine nuncupentur, per me de dicta ecclesia et ejus¹⁾ occasione levare et percipi solita et consueta, ac disponet de eisdem prout eidem capitulo visum fuerit congruere, absque aliqua racione michi Theodorico desuper reddenda et facienda, ac vicarium manuum sive vicecuratum, ad nutum dicti capituli ammovibilem, ponere poterit tocians, quociens eidem visum fuerit expedire. Et insuper ego Theodericus, vicarius sive cu-

1) Het charter heeft: „cujus”.

ratus predictus, dictam ecclesiam de Amerongen et jus michi competens in eadem, causa unionis annectionis et incorporacionis predictarum fiendarum et non aliter, hinc et (?) festum sancti Michaelis per me seu procuratorem meum ad hoc legitime constituendum in manibus domini nostri pape aut alterius cujuscumque potestatem ad hoc habentis resignabo seu resignari procurabo realiter et cum effectu, ita et taliter quod dicta ecclesia de Amerongen cum omnibus suis fructibus introitibus proventibus emolimentis seu ipsi fructus introitus redditus et proventus perpetuo unientur annectentur incorporentur dicto capitulo sancti Petri et mense ejusdem. Casu vero quo dictum capitulum michi Theoderico predicto graciose de canonicatu [et] prebenda dicte ecclesie sancti Petri, i[n tur]no dicti capituli vacaturis, providerit realiter et cum effectu, cujus quidem provisionis vigore realem et corporalem possessionem [. . .] assecutus fuero pacifice et quiete, extunc post quatuor annos [. . .] possessionem [. . .] immediate sequentes dicta annua pensio totaliter et omnino extincta erit et [manebit]; in quibus quidem quatuor annis nichil penitus petam, levabo aut percipiam de fructibus redditibus et proventibus canonicatus et prebende predictorum [neque] particeps ero omnium et singulorum fructuum reddituum et proventuum canonicatus et prebende predictorum, ad instar illorum canonicorum, qui per quatuor annos continuos exp[ectaver]unt, nil penitus de hujusmodi fructibus redditibus et proventibus percipientes juxta statuta et laudabiles consuetudines ecclesie sancti Petri predictae. Item quod omnes et singulas expensas, circa incorporacionem et unionem predictas et illarum occasione . . . ordinario aut sanctissimo domino nostro pape faciendas, nos capitulum propriis expensis nostris facere tenebimur et debemus. Item quod nos capitulum per nullas guerras aut tempora inconveniencia neque per aliquem colorem ex quacumque causa de pensione predicta solvenda ut premittitur nos quoquomodo excusare possimus aut debemus, sed semper in terminis superscriptis annuatim sine aliqua contradictione realiter ut supra persolvemus de nostris communibus bonis in numerata et prompta pecunia. Et nos capitulum ex una et Theodericus Steenwijck predicti partibus ex altera renunciemus in premissis et circa ea omnibus et singulis exempcionibus libertatibus privilegiis indultis apostolicis aut imperialibus, concessis aut concedendis, necnon excepcionibus et defensionibus juris canonici vel civilis ac juri dicenti, generalem renunciacionem non valere nisi precesserit specialis, et aliis quibuscumque, nobis racione ecclesiarum et

beneficiorum nostrorum aut alias qualitercumque competentibus, quibus mediantibus contra premissa vel aliquid premissorum venire poterimus de jure vel de facto aut quomodolibet nos tueri. Et hec omnia et singula nos capitulum, ex una, et Theodericus Steenwijck predicti partibus, ex altera, ser . . . . clausulas predictas, prout quemlibet nostrorum concernit, promittimus bona fide legitima stipulatione interveniente facere et adimplere ac ad effectum debitum et preordinatum deducere sub pena ducentorum scudatorum aureorum antiquorum monete regis Francie, pro una camere apostolice et pro alia medietatibus parti concordiam . . . . servanti et adimplenti per partem contravenientem et deficientem applicanda, dolo et fraude semotis quibuscumque. In quorum omnium et singulorum premissorum fidem et testimonium nos capitulum predictum sigillum ecclesie nostre sancti Petri predictae presentibus duximus appendendum. Et ego Theodericus Steenwijck predictus, quia ad presens careo sigillo, rogavi venerabilem et circumspectum virum dominum ac magistrum Rasonem Doggart, prepositum sancti Plechelmi Aldezanensis diocesis Trajectensis, quatenus dictis litteris sigillum suum apponere dignetur et velit. Et nos Raso, prepositus predictus, ob rogatum prefati domini Theoderici Steenwijck sigillum nostrum duximus presentibus appendendum. Datum Trajecti in domo nostra capitulari, sub annis a nativitate Domini M.CCCC.XLI, indictione IV, mensis Maji X die, hora nona vel quasi, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Eugenii pape quarti anno XI, presentibus ibidem honorabilibus viris domino Wilhelmo de Wincen, perpetuo vicario ecclesie sancti Petri predictae, et Simone filio Johannis, layco Tornacensis diocesis, testibus ad premissa deputatis vocatis specialiter et rogatis.

Ego Johannes de Gheyn, predicti capituli notarius.

(Origineel met 2 zegels in groene en roode was. Arch. St. Pieter N°. 282.)

-
13. Bisschop Rudolf van Diepholt incorporeert de pastoorsprebende van Amerongen bij het kapittel van St. Pieter te Utrecht. 5 Juni 1441.

Rodolphus, Dei et apostolice sedis gracia episcopus Trajectensis, ad perpetuam rei memoriam. Ea, que ad ecclesiarum et

ecclesiasticarum personarum nobis commissarum profectum et commoditatem per nostros predecessores pia sunt ordinatione disposita, ut firma permaneant, decens arbitramur et congruum auctoritate nostra communiri, nec indigne concedi creditur, quod earundem personarum paci convenit et tranquillitati, animarumque periculis obviare dinoscatur. Nuper siquidem dilecti nobis in Christo capitulum nostre ecclesie sancti Petri Trajectensis nobis certas litteras recolende memorie Ottonis, episcopi Trajectensis predecessoris nostri, exhibuerunt, quarum tenor de verbo ad verbum sequitur et est talis:

(Volgt de onder N°. 2 afgedrukte oorkonde.)

Unde, visis per nos et diligenter examinatis litteris supradictis, quas invenimus sanas et integras non viciatas non cancellatas nec in aliqua sui parte suspectas, fuit nobis pro parte dictorum capituli humiliter supplicatum, quatenus cum inter dictos capitulum et vicarios pro tempore dicte parrochialis ecclesie in Ameronge super assignacione porcionis pretacte et illius occasione multiplices discordie lites et non sine animarum periculis odia sint exorta et suscitari majora formidentur, ipsam vicariam suppressere necnon eisdem capitulo, ut cedente vel decedente dilecto nobis in Christo Theoderico Steenwijck, ad presens perpetuo vicario ipsius parrochialis ecclesie, seu illius vicariam alias dimittente, sacerdotem ydoneum, qui parrochianorum ibidem animarum curam exerceat pro tempore ad eorum nutum amovibilem, deputare, ita quod fructus redditus et proventus ipsius vicarie recipere et in relevamen onerum predictorum vel similium, que diversa sunt, convertere libere et licite possent, concedere dignaremur. Nos igitur, pacem et tranquillitatem inter personas predictas procurare et periculis hujusmodi quantum in nobis est obviare cupientes, hujusmodi supplicacionibus inclinati, vicariam predictam, per liberam resignacionem dilecti nobis in Christo Theoderici Steenwijck, perpetui vicarii, de ea quam tunc obtinebat, per dilectum nobis in Christo Johannem Baers, perpetuum vicarium in ecclesia sancti Petri Trajectensi sepedicta, procuratorem suum ad hoc ab eo specialiter constitutum, coram nobis et in manibus nostris sponte factam et per nos admissam, vacantem, auctoritate nostra ordinaria penitus et omnino suppressimus, dictisque capitulo ut sacerdotem ydoneum, qui curam predictam exerceat, ad eorundem capituli nutum et voluntatem tocians quociens eis placuerit amovibilem, deputare, necnon fructus redditus et proventus ipsius

vicarie recipere et in relevamen onerum hujusmodi ac competentiam ipsius sacerdotis, per eos decernendam et moderandam, alterius cujuslibet assensu vel consensu ad hec minime requisitis, convertere libere et licite valeant, auctoritate predicta concedimus per presentes, ceteris omnibus in predictis litteris contentis in suo robore duraturis, ac juribus nostris episcopalibus semper salvis. Datum et actum in curia nostra Trajectensi, presentibus venerabilibus viris dominis Rasone Daggert, preposito ecclesie sancti Plechelmi Aldenzalensis, et Rotgero Maes, curato parochialis ecclesie in Swelis nostre dyocesis, et pluribus aliis fidedignis. In fidem et testimonium premissorum presentes nostras litteras sigilli nostri appensione fecimus communiri anno Domini M.CCCC.XLL, mensis Junii die V.

(Origineel met zegel in roode was. Arch. St. Pieter N°. 283.)

---

14. Paus Eugenius IV bevestigt de incorporatie der kerk van Amerongen. 1 Juli 1441.

Eugenius episcopus, servus servorum Dei, ad perpetuam rei memoriam. Eterni pastoris [vices] divina propiciatione gerentes in terris, ad singularum, quarum nobis celitus commissa censetur sollicitudo, ecclesiarum votivam directionem [nostre mediacionis continuo] reflexum dirigimus, [ac eis], que propterea salubriter prodiisse conspicimus, ut perpetui [muniminis] solidentur [nexibus], quantum cum Deo [possumus] apostolici roboris adjicimus firmitatem. Sane pro parte dilectorum filiorum decani et capituli ecclesie sancti Petri Trajectensis nobis nuper exhibita peticio continebat, quod alias venerabili fratri nostro Rodolpho episcopo Trajectensi pro parte ipsorum exposito, quod dudum, postquam bone memorie Theodericus, episcopus Trajectensis, custodiam diete ecclesie, ad quam pertinebat parochialis ecclesia in Amerongen Trajectensis diocesis cum omnibus decimis et pertinenciis suis, ad donacionem episcopi Trajectensis libere pertinentem, eidem capitulo libere dimiserat, ut dictum capitulum omne extunc inantea perciperent exinde emolumentum, predicti capitulum thelonium opidi Daventriensis diete diocesis, ad capitularem mensam diete ecclesie sancti Petri spectans, in commutationem contulerunt, et quia dicta commutacio quibusdam ipsius ee-

clesie sancti Petri canonicis reclamantibus facta fuerat et minus firma [videbatur], felicis recordacionis Otto episcopus Trajectensis ex communi ipsorum capituli consensu talem fecerat commutacionem, quam perpetuo statuerat observandam, ut videlicet dicta parrochialis ecclesia cum decimis bonis et omnibus ejus attinenciis perpetuo cederet in usus capituli eorundem, ita quod custos dicte ecclesie sancti Petri de predictis [bonis] pro luminaribus decem libras, ac campanarius unam, necnon omnes, qui majus vinum haberent in eadem ecclesia, duodecim libras in festo Omnium sanctorum, et ad supplementum denariorum mensurnorum singulis Decembris et Maji mensibus dicti capitulum decem et octo libras, preter denarios, quos in eisdem [mensibus dicte] ecclesie prepositus prefatulo annis singulis dare tenetur, perciperent annuatim; et si quod superesse posset, cederet in usus capituli predictorum; ac prefati capitulum instituerent libere et absque contradictione [quacumque] unum custodem de canonicis suis [prebendatis?] ac de predicta parrochiali ecclesia [in perpetuum et] de illius bonis necnon decimis tam majoribus quam minoribus vel de novalibus, que in terminis ejusdem ecclesie provenire poterant, libere per se ordinarent ac statuerent, ut ipsius parrochialis ecclesie decedente vicario illius institutio ad capitulum hujusmodi pertineret, ipsique capitulum ordinarent de decimis et [bonis ad eandem vicariam] spectantibus, assignata tamen vicario secundum extimacionem dictorum capituli porcione competenti, ac homines et mancipia dicte ecclesie sancti Petri, qui eatinus de omni theoloneo apud dictum opidum fuerant liberi, in perpetuum gauderent libertate et successive. Cum dilectus filius Theodericus Steenwijck, tunc [perpetuus] vicarius rector nuncupatus ejusdem parrochialis ecclesie, prefatam vicariam sive parrochiam ecclesiam, quam tunc obtinebat, ad hoc ut dissensiones [odia] et scandala, que inter capitulum hujusmodi et perpetuos vicarios dicte parrochialis ecclesie, qui eciam rectores appellati fuerunt, super decimis et aliis premissis sep[ius esse consueverunt], penitus cessarent, in manibus dicti Rodolphi episcopi extra Romanam curiam sponte et libere resignaret, prefatus Rodolphus episcopus resignacionem [ecclesie] extra prefatam curiam ordinaria auctoritate admittens, dictam vicariam [sive] ejus aut ipsius parrochialis ecclesie perpetuum ministerium ac titulum eadem auctoritate penitus et omnino suppressit, ac dictis capitulo, ut sacerdotem ydoneum, qui dicte parrochiali ecclesie in divinis laudabiliter deserviret ac onus parrochie et animarum curam debite exerceret, qui ad decani et capituli predictorum nutum quociens eis videre-

tur revocabilis et amovibilis existeret, deputare, necnon fructus redditus et proventus vicarie predictae sive parochialis ecclesie per se vel alium seu alios percipere ad incumbendum dicte ecclesie sancti Petri onerum relevamen, ac ipsius sacerdotis competenciam per eos rationabiliter decernendam [et moderandam] libere ac licite convertere possent, eadem auctoritate concessit, prout in ipsius Rodolphi episcopi, quibus dicti Ottonis episcopi concessae desuper littere inserte sunt, desuper confectis litteris, ejusdem Rodolphi episcopi sigillis munitis, quarum tenores presentibus de verbo ad verbum inseri fecimus, prospicitur lacius [contineri. Quare] pro parte decani et capituli predictorum nobis fuit humiliter supplicatum, ut [dimissioni statutis,] suppressioni, concessionibus necnon litteris predictis ac in eis contentis [pro firmiori illorum] subsistentia robor apostolice confirmationis adjicere et alias eis super hiis oportune providere de benignitate apostolica dignaremur. Nos itaque [dictis supplicationibus] inclinati, ac dimissionem [statutis?], suppressionem, concessionem, litteras ac contenta hujusmodi necnon quecumque inde secuta rata habentes et grata, ea omnia necnon quecumque deinde secuta apostolica auctoritate et ex certa sciencia confirmamus et approbamus necnon presentis scripti patrocinio cō[m]munimus, suppletes omnes defectus, si qui [forsan inter]venerint in eisdem, et nichilominus dictis capitulo, ut vicariam sive parochialem ecclesiam et animarum curam hujusmodi per quemcunque sacerdotem idoneum, pro solo ipsorum nutu quociens eis visum fuerit revocabilem et amovibilem, regi et gubernari et exerceri facere, necnon dictos fructus redditus et proventus in suos ac mense et sacerdotis predictorum usus perpetuo convertere valeant, diocessani loci et cujusvis alterius super hoc minime requisita licencia, eadem apostolica auctoritate presencium serie indulgemus, non obstantibus constituicionibus et ordinacionibus apostolicis ac dicte ecclesie sancti Petri juramento, confirmacione apostolica vel quavis alia firmitate roboratis statutis et consuetudinibus ceterisque contrariis quibuscunque. Tenores vero dictarum litterarum sequuntur et sunt tales:

(Volgt de onder N°. 13 afgedrukte oorkonde.)

Nulli ergo omnino hominum liceat, hanc paginam nostre rati-
habicionis confirmacionis approbacionis commutacionis supple[ci-
onis et concessionis] infringere vel ei ausu temerario contraire.
Si quis autem hoc attemptare presumpserit, indignacionem omni-
potentis Dei et beatorum Petri et Pauli apostolorum ejus se

noverit incursum. Datum Florentie anno incarnationis Dominice M.CCCC.XLI, Kalendis Julii, pontificatus nostri anno XI.

M. DE PISTORIA.
W. COLENZOEN.

PTO N. DE VALLE.
N. CAPEL.

(Origineel met looden zegel. Arch. St. Pieter N°. 234. — De half uitgewischte woorden aangevuld uit het afschrift in het cartularium van het kapittel: Arch. St. Pieter N° 1, fol. 204.)

-
15. Machtiging van den pastoor van Amerongen om zijne kerk ter incorporatie in handen van den bisschop te stellen. 9 Mei 1441. Met overdracht dier machtiging door den gemachtigde op andere personen. 24 Juli 1441.

In nomine Domini amen. Anno a nativitate Ejusdem M.CCCC.XLI, indictione IV, die vero XXIV mensis Julii, hora vesperarum vel quasi, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Eugenii divina providencia pape quarti anno XI, in nostrorum notariorum publicorum et testium infrascriptorum, ad hoc specialiter vocatorum et rogatorum, presencia personaliter constitutus discretus et honestus vir dominus Johannes Baers, perpetuus vicarius in ecclesia sancti Petri Trajectensis, procurator discreti viri domini Theoderici Steenwijck, presbyteri, curati sive vicarii perpetui parochialis ecclesie sive vicarie de Amerongen Trajectensis diocesis, habens potestatem ab eodem unum vel plures procuratorem vel procuratores substituendi, utpote in quodam publico procuracionis instrumento, per nos notarios infrascriptos confecto nostrisque signis solitis signato, tenoris infrascripti, quod ibidem exhibuit, plenius continetur; virtute et pretextu cujus substituit venerabiles et circumspectos viros dominos et magistros Petrum de Mera, prepositum sancti Martini Embricensis dicte Trajectensis diocesis, Jacobum Goyer, decanum beate Marie, Johannem Hagen Majoris, Nicolaum de Schiedam sancti Petri, Arnoldum de Beverwijck, dicte beate Marie ecclesiarum Trajectensium canonicos, et Jacobum filium Simonis de Dordraco, clericum dicte diocesis, et quemlibet eorum in solidum, ita quod non sit melior condicio occupantis, sed quod unus eorum inceperit alter eorum prosequi valeat et finire, ad omnia et singula faciendum, ad que

tenor dicti procuracionis instrumenti se extendit. Tenor vero dicti procuracionis instrumenti de verbo ad verbum, nostris subscriptionibus omissis sequitur et est talis: „In nomine Domini „amen. Anno a nativitate Ejusdem M.CCCC.XXXI, indictione IV, die „vero IX mensis Maji, hora terciarum vel quasi, pontificatus „sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Eugenii „divina providencia pape quarti anno XI, in nostrorum nota- „riorum publicorum et testium infrascriptorum, ad hoc specialiter „vocatorum et rogatorum, presencia personaliter constitutus hono- „norabilis vir dominus Theodericus Steenwijck presbyter, curatus „sive vicarius perpetuus parrochialis ecclesie sive vicarie de Ame- „rongen Trajectensis diocesis, [unacum] quorumcumque procura- „torum suorum, hactenus per eum constitutorum, revocatione ¹⁾, „omnibus melioribus modo via jure stilo causa et forma, quibus „melius et efficacius potuit et debuit, fecit constituit creavit et „solempniter ordinavit suos veros certos legitimos et indubitatos „procuratores actores factores et negociorum suorum infrascriptorum gestores et nuncios speciales et generales, ita tamen quod „specialitas generalitati non deroget nec econtra, videlicet discretos et honestos viros dominos Johannem Baers, Petrum „Wit et Wilhelmum Johannis, perpetuos vicarios in ecclesia „sancti Petri Trajectensis, absentes tamquam presentes et quemlibet eorum in solidum, ita quod non sit melior condicio occupantis, sed quod unus eorum inceperit alter prosequi valeat „et finire, ad resignandum, in mense sive in turno ordinariorum „dumtaxat, in manus sanctissimi domini nostri pape prefati aut „ejus vicecancellarii seu reverendi in Christo patris et domini „nostri domini Rodolphi episcopi Trajectensis aut alterius cujuscumque ad hoc potestatem habentis, dictam suam parrochiam „ecclesiam sive vicariam de Amerongen ad finem et effectum, „ut dicta ecclesia sive vicaria supprimatur et extinguatur, ac „fructus ejusdem venerabilibus decano et capitulo dicte ecclesie „sancti Petri Trajectensis perpetuo applicentur unientur et incorporentur, quodque ipsi decanus et capitulum jamdicte ecclesie sancti Petri, resignacione incorporacione, unione et annexione sive suppressione hujusmodi legitime factis, dictam „ecclesiam sive vicariam per aliquem sacerdotem ydoneum ad „ipsorum nutum quocies eis placuerit amovibilem gubernari „facere possint et valeant, necnon resignacionem hujusmodi „modo premissa factam recipi et admitti petendum, ac ad ju-

---

1) Het handschrift heeft: „revocationem”.

„randum nomine ipsius domini constituentis in manibus dictam
 „resignacionem capientis, quod in huiusmodi resignacionis negocio
 „non intervenerit fraus, dolus, simoniaca pravitas aut alia illi-
 „cita paccio seu corruptela, dans eciam et concedens dictus
 „dominus Theodericus constituens prefatis procuratoribus
 „suis et eorum cuilibet plenam et liberam potestatem, unum
 „vel plures procuratorem vel procuratores loco sui substi-
 „tuendi, qui in premissis et eorum quolibet eandem et
 „consimilem habeant seu habeat potestatem, eosque revo-
 „candi et onus huiusmodi procuracionis in se iterum reassu-
 „mendi tocies quocies visum fuerit expedire, presenti tamen
 „procuratorio in suo semper robore duraturo, ac generaliter omnia
 „alia et singula facienda gerenda et exercenda que in premissis
 „et ea tangentibus necessaria fuerint vel quomodolibet oportu-
 „na et que ipsemet dominus constituens faceret seu facere
 „posset, si ipse interesset, eciam si talia forent, que mandatum
 „exigant magis speciale; promittens nobis notariis publicis in-
 „frascriptis, tamquam autenticis personis [. . .] stipulantibus
 „solempniter et recipientibus vice et nomine omnium et singulo-
 „rum quorum interest seu interesse poterit in futurum, se ratum
 „gratum atque firmum plenarie (?) habiturum quicquid per dictos
 „suos procuratores irrevocabiliter constitutos et ab eis aut eorum
 „altero substitutos aut eorum alterum actum dictum factum
 „gestumve fuerit in premissis seu alias quomodolibet procu-
 „ratum; juravitque nichilominus idem dominus constituens in
 „manus nostrorum notariorum publicorum infrascriptorum pre-
 „sencium et stipulancium ad et super sancta Dei ewangelia tactis
 „scripturis sacrosanctis, se dictos suos procuratores constitutos
 „aut alterum eorum non velle neque debere revocare. De et
 „super quibus omnibus et singulis predictis prenomatus domi-
 „nus Theodericus constituens peccit, sibi per nos notarios in-
 „frascriptos publicum fieri instrumentum. Acta fuerunt hec Tra-
 „jecti in domo capitulari dicte ecclesie sancti Petri, sub anno
 „indictione mense die hora et pontificatu prescriptis, presentibus
 „ibidem honestis et discretis viris domino Wilhelmo de Winsen,
 „perpetuo vicario in ecclesia sancti Petri predicta, et Simone
 „filio Johannis, clerico Tornacensis diocesis, testibus ad premissa
 „vocatiss specialiter et rogatis.” Quaquidem substitutione sic ut
 „premittitur facta, idem dominus Johannes Baers substituens peccit,
 „sibi desuper a nobis notariis infrascriptis fieri publicum in-
 „strumentum. Acta fuerunt hec Trajecti in domo habitacionis
 „egregii et circumspecti viri magistri Wilhelmi Gerardi de Leydis,

decretorum doctoris, canonici et scolastici ecclesie sancti Petri prefate, sita infra emunitatem ipsius jamdicte ecclesie, sub anno indictione mense die hora et pontificatu quibus supra, presentibus ibidem discretis viris dominis Petro Wit et Reynero Boninck, perpetuis vicariis in ecclesia sancti Petri sepedicta, testibus ad premissa vocatis specialiter et rogatis.

Ego Reynerus Jager, clericus Trajectensis diocesis, publicus imperiali auctoritate et venerabilis curie archidiaconi Trajectensis causarum notarius, premissis interfui eaque propria manu scripsi et publicavi ac signo et nomine meis solitis et consuetis unacum subscripcione et signo Johannis de Gheyn, mei in premissis connotarii, inferius appositis in fidem premissorum rogatus roboravi.

Et ego Johannes de Gheyn, clericus Trajectensis diocesis, publicus imperiali auctoritate notarius, quia premissis interfui unacum notario testibusque suprascriptis, eaque sic fieri vidi et audivi, ideo hic propria manu me subscripsi et signum meum solitum et consuetum apposui, in testimonium veritatis premissorum requisitus.

*(Origineel met 2 geteekende zegels.
Arch. St. Pieter N°. 285.)*

II. OORKONDEN AANGAANDE DE KERKEN VAN BUURMALSEN EN TRICHT.

1. Arbitrale uitspraak tusschen het kapittel van St. Pieter en den heer van Buren over het recht op de tienden der parochie van Malsen. 21 Februari 1287.

In nomine Domini amen. Nos Adulphus prepositus et Stephanus decanus Majoris ecclesie Trajectensis ac frater Jacobus commendator domus sancte Katerine loci ejusdem neenon provisores Majoris sancti Salvatoris sancti Johannis et sancte Marie ecclesiarum Trajectensium, videlicet Wlfgerus, Johannes Friso, Baldewinus, Theodericus dictus Snoy, Giselbertus de Veetha, Wilhelmus dictus Bodeken, Wilhelmus de Kalinchem et Theodericus dictus de Gowege, arbitri inter decanum et capitulum ecclesie sancti Petri Trajectensis ex una parte et Ottonem

dominum de Buren ex altera super omni questione et controversia, quas hactenus invicem habuerunt, electi, ita ut quemcumque invenerimus erga partem aliam excessisse vel culpabilem in aliquo existere per penam in compromisso expressam excessum et culpam hujusmodi faceremus emendari. Nos, recepto in nos onere arbitrandi, taliter inter dictas partes duximus arbitrando promulgandum: Primo arbitrando pronunciamus, quod dictus Otto dominus de Buren excessit erga decanum et capitulum predictos, eiciendo ipsos de possessionibus decimarum parrochie de Malsen, in quarum possessione fuerunt a tempore quo non exstat memoria, per potenciam laycalem sive per justiciam secularem, et dicimus ac pronunciamus dictos decanum et capitulum ad possessionem dictarum decimarum plenarie restituendos. Item pronunciamus, quod si dictus dominus de Buren aliquas decimas asserat ad se aliquo jure pertinere, decanus et capitulum dictas decimas secundum consuetudinem ecclesie Trajectensis tenere debent suo sacramento, ad ipsos et ad ecclesiam suam pertinere, vel ipsas decimas dicto domino de Buren sine contradictione dimittent. Item pronunciamus pro bono pacis, quod expense hincinde facte remittantur nec ab altera parcium repetantur. Item pronunciamus pro bono pacis, quod interdicti sententia in terram domini de Buren lata et excommunicacionum sententia, contra dictum dominum de Buren et suos complices late, post restitutionem factam relaxentur. Et hec omnia sub pena in arbitrio contenta volumus observari, et per hujusmodi pronunciacionem volumus, quod omnes controversie sive questiones inter dictas partes habite omnimodo sint sopite. Pronunciatum in hospicio Majoris prepositi predicti anno Domini M.CC.LXXXVII feria VI ante Invocavit. In cujus rei testimonium nos prepositus et decanus ac frater Jacobus commendator predicti nostra sigilla presentibus duximus apponenda; nos vero provisores prefati sigillo Curie utimur in hoc casu.

(Origineel met 3 zegels in bruine en groene was, 1 verloren. Arch. St. Pieter N°. 377.)

---

2. Getuigenis van den pastoor van Malsen over de inkomsten der pastorie. 27 Maart 1313.

Universis, ad quos presentes littere pervenerint, nos . . officialis curie Trajectensis, notum facimus in hiis scriptis, quod ad instanciam . . decani et . . capituli ecclesie sancti Petri Trajectensis, vocatus coram nobis Arnoldus, investitus ecclesie de Malsen, et interrogatus a nobis super statu et condicione ecclesie sue, recognovit et confessus est, quod ecclesia de Malsen spectat ad ecclesiam sancti Petri predictam et quod ecclesia beati Petri habet decimas ipsius parrochie, et, prout audivit ab incolis illius loci et a senioribus, ita ab olim, a tempore cujus memoria non existit, consuevit esse et observari, et quod predictus presbyter non habet decimas, ad sustentacionem suam spectantes, sed habet quosdam agros, ad mensam presbyteri spectantes, pro sustentacione sua, tamquam vicarius perpetuus . . decani et . . capituli predictorum. Actum et datum anno Domini M.CCC. tredecimo, feria III post Dominicam Letare.

*(Origineel met zegel in groene was.
Arch. St. Pieter N°. 361.)*

---

3. Het kapittel van St. Pieter geeft de tienden van Malsen in erf-pacht aan den heer van Buren. 2 April 1315.

In nomine Domini amen. Nos Alardus dominus de Buren et Otto senior filius ejus notum facimus et recognoscimus publice in hiis scriptis, omnes decimas grossas et minutas presentes et futuras per totam parrochiam ecclesie de Malsen de jure et antiqua consuetudine spectare ad venerabiles viros . . decanum et . . capitulum ecclesie beati Petri Trajectensis, nec nos nec heredes nostros quidquam juris habere in decimis prenotatis, nec dominos de Buren antecessores nostros habuisse preter pactum, quem ab eisdem dominis habemus sub modis et condicionibus inferius annotatis, ita videlicet: quod antedictas decimas ab ipsis habemus in pacto hereditario, de herede in heredem perpetuo transferendas, pro 400 libris nigrorum Turonensium, grosso Turonense regio argenteo et legali de moneta regis Francie pro 16 denariis computato, vel 3 sterlingis argenteis bonis et legalibus de moneta regis Anglie pro 16 denariis computatis, vel in equivalenti

pagamento seu valore eujuscumque moneta, prout tempore date harum litterarum cucurrit, solvendis eisdem in ecclesia sancti Petri Trajectensis singulis annis nostris propriis laboribus periculis sumptibus et expensis sine qualibet excusacione et contradicione, non obstantibus quibuscumque exactionibus vel peticionibus aut eciam quibuscumque infortuniis, que nobis et predicte terre nostre sive dominio per inundacionem aquarum, mediante aggeris infracione, vel dampno ex eventu guerrarum undecumque et inter quascumque personas oriencium, per quas guerras predictas decimas in toto vel in parte depopulari diripi aut devastari contingat, vel quavis aëris passione, tam nivis grandinis fulguris tonitruu venti quam pluvie, aut quocumque alio casu contingente, poterit evenire in terminis infrascriptis, videlicet 200 libris dicti pagamenti solvendis infra triginta dies post festum hyemale beati Martini et aliis 200 libris solvendis infra triginta dies post festum Cathedre beati Petri. Tali condicione, quod si singulis annis in quolibet terminorum predictorum predictam pecunie summam integraliter non persolverimus, eo ipso cademus ab omni jure et pacto, quod nobis competierat in decimis antedictis et decime ipse sine contradicione qualibet ad liberam disposicionem sive ordinationem..decani et..capituli predictorum devolventur, nec eis per nos seu per alium vel alios extunc inantea in dictis decimisali quod impedimentum prestabimus; et nos ¹⁾ nichilominus de pacto unius anni, in quo fructus dictarum decimarum collegimus, prenotatis dominis satisfaciemus sine contradicione qualibet infra quindenam, terminum inclusive prefate solucionis proximo subsequentem. Et hec omnia et singula sub juramentis nostris et per fidem nostram corporalem per nos prestitam promisimus et in hiis scriptis promittimus firmiter observare et fideliter adimplere et promocioni dicte ecclesie cum omni fidelitate intendere cum effectu, arbitantes nichilominus, quod si in aliquo premissorum essemus, quod absit, remissi vel negligentes ²⁾, quod reverendus in Christo pater et dominus.. dominus.. episcopus Trajectensis seu ejus.. officialis in personas nostras sine aliqua citacione simpliciter et de plano, juris ordine non servato, post aliam quindenam proximo subsequentem, scilicet secundam, quam quidem secundam quindenam pro competenti termino monicionis acsi.. episcopus aut.. officialis

1) Het charter heeft: „vos”.

2) Het charter heeft: „negligentes”.

ejus nobis ipsam quindenam pro termino solutionis et satisfactionis in litteris suis monitoriis assignasset, in hiis scriptis acceptamus, sine aliqua monicione alia possit juste et licite excommunicacionis sententias promulgare, et extunc post mensem proximo subsequentem in penam et aggravacionem contumacie nostre in terram nostram proferre poterit ecclesiasticum interdictum. Hunc autem pactum in ipsis decimis senior heres noster, qui nobis successerit in dominio terre de Buren, solummodo habere debet; nec has decimas alicui obligare poterimus nec etiam dividere vel dare vel pactum in eis ad plures annos alicui concedere, sed quicumque heredum nostrorum dominus de Buren fuerit has decimas sub pacto predicto in manu sua personaliter optinebit. Conditionatum est etiam, quod quilibet novus heres seu successor noster in pacto decimarum predictarum infra tres menses post mortem sui antecessoris domini de Buren dabit..decano et.. capitulo antedictis novas litteras sub tenore istarum litterarum, sigillo suo et sigillis aliorum trium proborum et fidedignorum sigillatas, in quibus se obligabit.. dominis antedictis, prout constat nos esse per has litteras obligatos; et si heres vel successor noster non fecerit, cadet ab omni jure, quod sibi ex successione nostra competitivisse poterat in decimis antedictis. Renunciantes expresse in hiis scriptis omnibus excepcionibus juris canonici vel civilis seu facti cujuslibet, per quas possemus nos contra predicta seu quodlibet eorum defendere vel tueri. Renunciamus etiam beneficio legis, dicentis renunciacionem generalem non valere. Et ut hec omnia et singula predicta firma et rata permaneant, sigilla nostra huic scripto apposimus unacum sigillis.. officialitatis curie Trajectensia,.. religiosi viri domini Henrici.. abbatis monasterii Insule beate Marie ac domini Nycholai de Steyne .. prepositi ecclesie sancti Johannis Trajectensis consanguinei nostri dilecti, que presentibus litteris apponi rogavimus in testimonium premissorum. Rogavimus etiam et rogamus in hiis scriptis .. reverendum patrem ac dominum nostrum .. dominum Gwydonem .. episcopum Trajectensem, ut presentem obligationem et contractum per suas litteras suo sigillo sigillatas dignetur auctoritate sua ordinaria confirmare. Et nos.. officialis curie Trajectensia, .. Henricus.. abbas Insule sancte Marie et Nycholaus de Steyne .. prepositus ecclesie sancti Johannis predicti, ad preces dictorum .. Alardi de Buren et.. Ottonis sui filii predictorum, sigilla nostra presentibus duximus apponenda in testimonium omnium premissorum. Datum anno Domini M.CCC.XV, feria IV post Dominicam qua cantatur Quasimodo.

(Hieraan bevestigd is het volgende transfix:)

Nos Guydo Dei gracia.. episcopus Trajectensis notum facimus universis, ad quos presentes littere pervenerint, quod nos locacioni decimarum, per venerabiles viros..decanum et.. capitulum ecclesie sancti Petri Trajectensis facte Alardo de Buren et Ottoni filio suo, sub modis et condicionibus expressis in litteris, quibus hec nostre littere sunt transfixe, nostrum consensum et auctoritatem competenti deliberacione prehabita adhibuimus et in hiis scriptis adhibemus, eamque approbamus, auctoritate ordinaria confirmantes eandem. Datum apud Gore, anno Domini M.CCC. quintodecimo, feria II post Trinitatem.

(Origineelen zonder zegels [het zegel van den proost van St. Jan in bruine was los daarbij]. Arch. St. Pieter N°. 397.)

-
4. Alard, heer van Buren, erkent, dat, wanneer in het dorp Tricht (ressorteerende onder de aan het kapittel van St. Pieter behorende parochiekerk van Malsen) eene kapel of kerk gesticht wordt, de collatie daarvan aan het kapittel zal toekomen en dat de dienstdoende priester geen recht zal hebben op de tienden van Tricht. 11 Augustus 1315.

Universis presencia visuris et auditoris nos Alardus dominus de Buren et Otto filius ejus notum facimus per presentes, quod, cum villa de Tricht nostri domini ad ecclesiam parrochyaalem de Malsen pertineat, — que quidem ecclesia de Malsen ecclesie beati Petri Trajectensi incorporata consistit, cujus incorporacionis virtute collatio ipsius ecclesie necnon omnes decime, tam majores quam minores, tocus parrochye de Malsen et ville de Tricht predictarum ad ecclesiam et capitulum dicte ecclesie beati Petri pertineant pleno jure, — hiis nostris litteris presentibus recognoscimus, quod si propter spaciosam et diffusam amplitudinem dicte parrochie de Malsen aut quamvis aliam causam rationabilem in dicta villa de Tricht de consensu reverendi patris et domini.. episcopi Trajectensis capellam seu ecclesiam a nobis seu quibuscumque aliis construi et dotari contingat, quod ipsius capelle vel ecclesie collatio ad dictos decanum et capitulum per-

petuo pertinebit; nec quicquid juris in decimis terrarum dicte ville de Tricht majoribus et minutis et aliis bonis quibuscumque, nunc ad dictos decanum et capitulum pleno jure pertinentibus, presbyteri pro tempore celebrantes ibidem sibi poterunt vindicare. In cujus rei testimonium sigilla nostra unacum sigillo religiosi viri domini.. abbatis monasterii in Insula sancte Marie, quod presentibus in testimonium apponi rogavimus, duximus apponenda. Et nos.. Henricus, abbas monasterii Insule sancte Marie predicti, ad preces Alardi domini de Buren et Ottonis ejus filii prefatorum, sigillum nostrum apposimus huic littere in testimonium premissorum. Datum anno Domini M.CCC. quinto decimo in crastino beati Laurentii martyris.

*(Origineel met 2 zegels in bruine was,
1 verloren. Arch. St. Pieter N°. 362.)*

-
5. De vicaris-generaal van den bisschop geeft zijne toestemming tot de stichting eener kapel te Tricht, waarvan de dos wordt aangewezen en waarvan de collatie zal behooren aan het kapittel van St. Pieter. 2 November 1315.

Universis, ad quos presentes littere pervenerint, nos Gerardus.. decanus ecclesie sancti Petri Trajectensis, vicarius generalis reverendi patris ac domini Guydonis, Dei gracia.. episcopi Trajectensis per civitatem et dyocesem Trajectensem, ipso in remotis agente, notum facimus in hiis scriptis, quod nos, ob cultum divini nominis augmentandum, vice et auctoritate dicti domini nostri.. episcopi, ad fundacionem capelle ville de Tricht, site in parrochia ecclesie de Malsen, pro cujus dotacione infrascriptorum bonorum nobis fuit facta assignacio, — videlicet ex donacione Theoderici et uxoris sue de Almade duo hont terre, item ex donacione Alardi filii Mechteldis dimidium juger terre op Sculwert, item ex donacione Eghen filii Conradi quatuor hont terre super Bergherswade, item ex donacione Pape Keye quinque solidi Turonensium nigrorum annuatim perpetuo super duo hont terre op den Breden wert, item ex donacione Boneken et Alberti met den Stave dimidium hont terre in manso domine Peinsen, item ex donacione Alardi dicti Keye quinque hont terre cum dimidio in campo Florencii de Almade, item ex do-

nacione Lise Gedden unum hont terre op den Borgh-putte, item ex donacione Johannis filii Eghen viginti solidi Turonensium nigrorum annuatim perpetuo super unum juger terre in manso dicto Heiligen, item ex donacione Reynoldi et Mechteldis viginti solidi Turonensium nigrorum annuatim perpetuo super unum juger terre in manso dicto Heylighenhoven, item ex donacione Johannis dicti Hacke quadraginta solidi Turonensium nigrorum, item ex donacione Alardi ut der Cokenen quinque solidi Turonensium nigrorum annuatim perpetuo super duo hont terre op Bergherswade, item ex donacione Foys filii Arnoldi dicti Coes quinque solidi Turonensium nigrorum annuatim perpetuo super unum hont terre op den Perrie, item quatuor jugera terre cum dimidio de terra communitalis, — de consensu . . capituli ecclesie nostre beati Petri predictae, consensum et auctoritatem nostram adhibuimus et in hiis scriptis interponimus eo modo, videlicet quod collacio ipsius capelle, dum vacaverit, ad . . decanum et . . capitulum ecclesie nostre sancti Petri, pro eo quod ipsa capella et villa de Tricht cum omnibus agris pascuis et pratis et terris eidem ville attinentibus site sunt infra limites parrochie ecclesie de Malsen, que quidem ecclesia de Malsen ecclesie nostre sancti Petri cum omnibus decimis ipsius parrochie et juribus, ad ipsam ecclesiam spectantibus, ecclesie nostre beati Petri ab olim incorporata existit, pertinere debet, et quod omnes oblationes in dicta capella offerende parrochiali ecclesie de Malsen cedent, et quod capellanus capelle pro tempore existens nichil de juribus parrochialis ecclesie de Malsen sibi poterit vindicare. Et si dictam capellam postmodum forsan in parrochiam ecclesiam erigi contigerit, quod omnes decime ville de Tricht, tam majores quam minute, presentes et future, ad ecclesiam nostram beati Petri, sicut nunc ratione incorporacionis antique pertinent, pertineant in futurum, dantes in hiis scriptis exnunc, predictis omnibus salvis, in prenotata capella divina officia et missarum sollempnia in altari portatili consecrato licenciam celebrandi, donec ipsa capella et altare in eadem convenienter poterint consecrari. Et nos prenotatam capellam, prout premittitur auctoritate ordinaria fundatam et dotatam, domino Wilhelmo filio Mechteldis de Tricht presbytero, auctoritate et nomine . . capituli nostri, nobis specialiter ab ipso . . capitulo hac vice concessa, contulimus et in hiis scriptis conferimus, ac ipsum vice et auctoritate dicti domini nostri . . episcopi, tamquam ejus vicarius generalis, ad predictam capellam admisimus et in hiis scriptis admittimus, dantes ei deinceps in dicta capella missarum sol-

lempnia et divina officia exnunc inantea plenam licenciam in Domino celebrandi. Datum anno Domini M.CCC. quintodecimo in crastino Omnium sanctorum.

*(Origineel met zegel in bruine was.
Arch. St. Pieter N°. 363.)*

---

6. Lambert heer van Buren erkent, dat de collatie der kapel te Tricht en de tienden van Malsen aan het kapittel van St. Pieter behooren. 12 Januari 1336.

Universis presenciam visuris et auditoris ego Lambertus dominus de Buren notum facio per presentes, quod cum villa de Tricht mei domini ad ecclesiam parrochiam de Malsen pertineat, que quidem ecclesia de Malsen ecclesie beati Petri Trajectensi incorporata consistit, cujus incorporacionis virtute collacio ipsius ecclesie necnon omnes decime tam majores quam minores totius parrochie de Malsen et ville de Tricht predictarum ad ecclesiam et capitulum dicte ecclesie beati Petri pertineant pleno jure, hiis meis litteris presentibus recognosco, quod collacio capelle de Tricht constructe, necnon et aliarum capellarum et ecclesiarum, in eadem villa de Tricht forsan per me in posterum seu quemcumque alium seu alios construendarum, ad decanum et capitulum ecclesie sancti Petri predictae pertinet et perpetuo pertinebit, nec quicquam juris in decimis terrarum dicte ville de Tricht majoribus et minutis et aliis bonis quibuscumque, nunc ad dietos decanum et capitulum pleno jure pertinentibus, presbyteri pro tempore celebrantes ibidem sibi poterunt vindicare. In cujus rei testimonium sigillum meum unacum sigillo religiosi viri domini Ghiselberti, . . . abbatis monasterii Insule beate Marie Trajectensis diocesis, quod presentibus in testimonium apponi rogavi, duxi eisdem presentibus apponenda. Et nos . . . Ghiselbertus, abbas monasterii Insule beate Marie predictus, ad preces Lamberti domini de Buren predicti, sigillum nostrum apposuimus huic littere in testimonium premissorum. Datum anno Domini M.CCC.XXXVI, feria VI post Epyphaniam Ejusdem.

(Origineel met 1 zegel in groene was, 1 zegel verloren. Arch. St. Pieter No. 383.)

---

7. Het kapittel van St. Pieter draagt aan den aartsdiaken Aernt Aernt Janssoensoen van Tricht voor tot de vervulling van den dienst in de St. Pieterskapel te Tricht. 13 October 1363.

Nos decanus et capitulum ecclesie beati Petri Trajectensis notum facimus universis, quod nos capellam, in honore beati Petri Apostoli in villa de Tricht dyocesis Trajectensis sitam consistentem erectam dotatam et fundatam, ex morte seu libera resignacione domini Arnoldi de Malsen, novissimi rectoris ejusdem, seu aliter qualitercumque ad presens vacantem, cujus collacio seu presentacio ad nos et ecclesiam nostram dinoscitur pertinere, discreto viro Arnolddo filio Arnoldi Johannis de Tricht clerico pure et simpliciter propter Deum contulimus et conferimus nos per presentes, presentantes eundem venerabili viro domino preposito Arnhemensi, loci archidiaconi, seu ejus officiali, vices suos in hoc habenti et gerenti, pro institucione et admissione ejusdem cappellanie cum juribus et pertinenciis suis universis ab eodem obtinendis cum sollempnitatibus in hoc debitis et consuetis. In cujus rei testimonium sigillum nostrum duximus presentibus apponendum. Datum anno Domini M.CCC.LXIII mensis Octobris die XIII hora terciarum.

*(Origineel met zegel in groene was.
Arch. St. Pieter N°. 375.)*

8. Eischen van Steven van Manher, pastoor van Malsen, en van het kapittel van St. Pieter, over het recht van den eerste op dit pastoraat; met het vonnis van den door den paus gedelegeerden rechter. 27 November 1369. (Extract.)

(Conclusie van Steven van Manher.)

Petit procurator procuratorio nomine domini Stephani de Manher, rectoris parrochialis ecclesie in Malsen Trajectensis dyocesis, per vos dominum auditorem et vestram sententiam diffinitivam pronunciari decerni et declarari, per venerabilem virum dominum Petrum de Auxeyo, sacri palatii causarum auditorem, bene fuisse et esse sentenciatum et diffinitum in hac causa, et pro parte dominorum decani et capituli ecclesie sancti Petri Trajectensis perperam et male ab ipsius domini Petri sententia appellatum, ejusque sententiam confirmandam fore et per vos confirmari, ipsosque decanum et capitulum in expensis, occasione litis hujusmodi factis, condemnandos fore et per vos condemnari,

protestando de expensis faciendis, vestrum graciosum officium humiliter implorando, salvo jure corrigendi etc., ut est moris.

(*Conclusie van het kapittel.*)

Petit procurator procuratorio nomine venerabilium virorum dominorum decani et capituli ecclesie sancti Petri Trajectensis, per vos dominum auditorem et vestram sententiam diffinitivam pronuntiari decerni et declarari, per venerabilem virum dominum Petrum de Auxeyo, sacri palatii causarum auditorem, male fuisse et esse in hac causa diffinitum pronuntiatum decretum et declaratum, ejusque sententiam infirmam¹⁾ fore et infirmari; et pro parte²⁾ dictorum decani et capituli bene fuisse et esse appellatum, ipsamque ecclesiam parrochiale de Malsen cum omnibus juribus et pertinenciis suis ad dictos decanum et capitulum et eorum ecclesiam sancti Petri pertinuisse et pertinere, ac fuisse et esse de dote et juribus et pertinenciis prefate ecclesie sancti Petri, ipsamque ecclesiam de Malsen cum predictis juribus dictis decano et capitulo et eorum ecclesie sancti Petri fuisse et esse adjudicandam et per vos adjudicari, dictosque decanum et capitulum fuisse et esse ab impetitione dicti Stephani absolvendos et absolvi, ipsique Stephano super dicta ecclesia de Malsen cum ejus juribus et pertinenciis ne non super molestacione perturbacione et eciam inquietacione predictis perpetuum silentium fuisse et esse imponendum et per vos imponi, ipsumque in expensis condemnandum fore et per vos condemnari, et alias in et super premissis sibi fieri justicie complementum. Hec petit eciam divisim omnibus jure modo forma et causa quibus melius potest et debet, vestrum graciosum officium humiliter implorando cum expensis factis; de faciendis vero protestatur.

(*Vonnis.*)

Christi nomine invocato, pro tribunali sedentes et habentes pre oculis solum Deum. Cum nobis constet, vicariam perpetuam dicte ecclesie de Malsen Trajectensis diocesis per mortem dicti quondam Arnoldi domini vacasse et per dictum dominum Stephanum debite fuisse acceptatam et sibi canonice provisum, licet sub nomine rectorie seu ecclesie, quam veram rectoriam ad dictos dominos decanum et capitulum spectare per producta et probata coram nobis sufficienter constat et solum ipsius ecclesie vicaria

1) Het handschrift heeft: „confirmandam.”

2) Het handschrift heeft: „per partem.”

per dicti quondam domini Arnoldi obitum vacasse dinoscitur, idcirco de dominorum coauditorum nostrorum consilio et assensu per hanc nostram diffinitivam sententiam in hiis scriptis pronunciamus decernimus et declaramus, predictas acceptacionem provisionem et alia inde secuta fuisse et esse canonicas et canonica, dictamque vicariam ad ipsum dominum Stephanum pertinuisse et pertinere et super ea dictis dominis decano et capitulo perpetuum silentium imponendum fore et imponimus, et in ea parte per venerabilem virum dominum Petrum de Auxeyo coauditorem nostrum bene fuisse et esse processum sententiatum et diffinitum ejusque sententiam in ea parte confirmandam fore et confirmamus. Verum quia non constat, quod dicti domini decanus et capitulum perceperint de juribus et pertinenciis dicte vicarie, nec eciam constet, quod in aliquo super dicta perpetua vicaria seu pertinenciis ejusdem dictum dominum Stephanum molestaverint inquietaverint vel turbaverint seu aliquos fructus dicte vicarie perceperint, idcirco pronunciamus decernimus et declaramus, dictos dominos decanum et capitulum ab impeticione dicti domini Stephani in ea parte absolvendos fore et absolvimus, et in ea parte necnon in quantum dictos dominos decanum et capitulum in expensis litis condempnavit, per eundem dominum Petrum coauditorem nostrum, attentis hiis, que demum in hac causa de novo producta fuerunt, male fuisse et esse sententiatum et diffinitum ipsiusque sententiam in ea parte infirmandam fore et infirmamus, et pro parte dictorum dominorum decani et capituli ab ea in hac parte bene fuisse et esse appellatum; condempnacionem expensarum omittentes ex causa.

(*Origineel met zegel in roode was. Arch. St. Pieter No. 369.*)

---

9. Eischen van Steven van Manher, pastoor van Malsen, en van het kapittel van St. Pieter, over het recht van den eerste op de tienden van Malsen en de collatie der kapel van Tricht; met het vonnis van den door den paus gedelegeerden rechter. 13 Januari 1371. (Extract.)

(*Conclusie van Steven van Manher.*)

Coram vobis venerabili viro domino Petro de Roma, domini nostri pape cappellano, commensali ejus, sacri palatii causarum [. . . .] ac partibus infrascriptis ab eodem domino papa auditori specia-

liter deputato, proponit procurator procuratorio nomine discreti viri domini Stephani de Manher, rectoris parrochialis ecclesie in Malsen Trajectensis diocesis, contra honorabiles viros dominos . . . decanum canonicos et capitulum collegiate ecclesie sancti Petri Trajectensis, necnon contra Arnoldum Arnoldi et Arnoldum Johannis ejus patrem, si sua crediderit interesse, ac omnes alios et singulos, quorum interest vel intererit et qui sua putaverint et dixerint interesse, conjunctim et divisim, et quamlibet aliam personam, pro eis vel eorum altero in presenti causa in judicio legitime intervenientem. Et dicit, quod, licet idem dominus Stephanus dictam parrochiam ecclesiam in Malsen cum omnibus juribus et pertinenciis suis canonice et justo titulo fuit assecutus, sibi que auctoritate apostolica provisum de eadem cum suis juribus et pertinenciis universis, in ipsius ecclesie possessionem inductus canonice et admissus, et licet infrascripte decime et res, ex quibus percipiuntur, fuerint et sint infra parrochiam dicte parrochialis ecclesie et limites ejusdem, et licet decime infrascripte et jus percipiendi easdem pertinuerint pertinere consueverint et pertineant ad dictam parrochiam ecclesiam et ipsius rectorem pro tempore, et licet dicta parrochialis ecclesia fuerit in possessione seu quasi dictarum decimarum et jure percipiendi decimas, infra limites dicte parrochialis ecclesie provenientes, et licet infrascripta capella, si sic dici mereatur, fuerit et sit ut filia et appendicia dicte parrochialis ecclesie infra parrochiam ejusdem parrochialis ecclesie, ad dictam parrochiam ecclesiam pertinuerit et pertineat et per ipsius ecclesie rectorem regi et gubernari solebat rectaque et gubernata fuit, tamquam unum et unicum beneficium indistinctum et inseparatum legitime, rectorque dicte parrochialis ecclesie pro tempore fuerit in possessione seu quasi earundem ecclesie et capelle¹⁾ et jurium ipsarum simul et in solidum, nichilominus tamen decanus canonici et capitulum dicte ecclesie sancti Petri Trajectensis decimas prediales, infra limites ipsius parrochialis ecclesie consistentes, de prediis sive agris dictis vulgariter Westringemaet, infra limites ipsius parrochialis ecclesie consistentibus, et decimas grossas, vulgariter eciam sputtiende, oudetiende, langhetiende, decimasque minutas et novalia sive decimas novas, videlicet broectiende, horventiende et weitiende, necnon et alias decimas novas seu novalia, de agris vulgariter nuncupatis Audenhoven, Nuenhoven, Aldeslaghe cum pariter(?) de agris jamdictis Westringhe,

1) Het handschrift heeft: „eorundem ecclesie et capelli”.

que vocatur communiter Werchideil (?) prope flumen dictum Linghe, necnon et alias decimas novas et novissimas de agris vulgariter nuncupatis Hillehoven, Noydehoven, Ebbekenshove et Utwe(?), de omnibus eciam infra parrochiam diete parrochialis ecclesie de Malsen consistentibus et ad ipsam parrochiam ecclesiam in Malsen de jure spectantibus, minus juste receperunt perceperunt et percipiunt sibi ipsis appararunt et apparant et detinuerunt et detinent occupatas suisque usibus de facto applicantes, contra justiciam et sacras canonicas sancoiones, necnon capellam in Tricht vulgariter nuncupatam in dicta parrochia et infra ipsius limites, ad dictam parrochiam ecclesiam ut est dictum spectantem, Arnolde Arnoldi filio Arnoldi Johannis predicto contulerunt seu ad eam ipsum presentarunt injuste, et jus patronatus ejusdem capelle sibi ipsis usurpantes eciam de facto, ipsumque Arnoldum in dictam cappellam intruserunt et intrudi procurarunt, ipse Arnoldus fuit et est in dicta capella intrusus, fructus redditus et proventus contra justiciam percipiens ex eadem, feceruntque et faciunt supradicti adversarii, quominus dictus dominus Stephanus, rector parrochialis ecclesie in Malsen antedictae, prefatas decimas, in parrochia diete sue ecclesie et infra limites ipsius situatas, grossas et minutas novas seu novalia, percipere possit, ipsumque Stephanum impediverunt et impediunt indebite et injuste, dictamque parrochiam ecclesiam et ipsius rectorem dictis decimis grossis et novis seu novalibus et ipsarum percipione et capella et earum omnium possessione seu quasi spoliarunt seu spoliari mandarunt et spoliacionem hujusmodi ratam et gratam habuerunt et habent. Quare petit dictus procurator nomine diete parrochialis ecclesie rectoris predicti, per vos dominum auditorem et vestram sententiam diffinitivam pronunciari decerni et declarari, prefatas decimas grossas et minutas ac novas seu novalia, in parrochia diete parrochialis ecclesie constitutas, et jus ipsas percipiendi ad ipsam ecclesiam et rectorem ipsius pro tempore spectasse et spectare pertinuisse, pertinere debere et pertinere, per ipsum quoque rectorem eas et ea percipienda fore et percipi¹⁾ debere, et dictas occupationes usurpaciones detenciones et spoliaciones fuisse et esse temerarias invalidas injustas inefficaces illicitas et revocandas fore et revocari, dictamque parrochiam ecclesiam et ipsius rectorem ad percipiendum decimas et ad ipsarum possessionem seu quasi restituendum et reintegrandum fore et restitui (et) reintegrari, dictamque

1) Het handschrift heeft: „percipere”.

parrochiam ecclesiam et cappellam antedictam unum et idem beneficium indistinctum, ymmo verius preter ipsam ecclesiam nullum fuisse et esse; et si qua capella appareat legitime dotata et fundata infra limites dicte parrochialis ecclesie, ejusdem capelle collacionem seu presentationem ad rectorem pro tempore dicte parrochialis ecclesie in Malsen spectasse et spectare debere, decanumque canonicos et capitulum a predictarum decimarum, Arnoldum predictum 1) ab hujusmodi capelle occupacione et detencione amovendum fore et per vos amoveri, ipsisque decano canonicis et capitulo ac Arnolde necnon omnibus et singulis, quorum interest super prefatis decimis ac pretensa collacione seu presentatione hujusmodi capelle, ymmo verius intrusione, perpetuum silentium imponendum fore et per vos imponi; et alia in premissis et circa premissa petit dictus procurator conjunctim et divisim modo via jure causa et forma melioribus quibus potest unacum fructibus perceptis et qui percipi poterunt cum dampnis interesse et expensis factis et faciendis, super quibus eciam vestrum officium implorando petit sibi justiciam ministrari; et protestatur de corrigendo etc., ut est moris. Item dicit, quod licet dictus dominus Stephanus, principalis in hac causa, antequam litem intrasset cum decano et capitulo ecclesie sancti Petri Trajectensis requirendo intrare(?), supplicavit eis, ut exhiberent litteras et munimenta(?) ac docencia de jure eorum, si quod haberent in decimis, infra limites sue parrochialis ecclesie consistentibus, et collacione capelle, quod facere non curarunt, quare ex habundanti protestatur, quod si adhuc eidem appareret seu in judicio constaret legitime de jure partis adverse et non jure suo ulterius non intendit litigare.

(Conclusie van het kapittel.)

Procurator procuratorio nomine venerabilium virorum dominorum decani et capituli ecclesie sancti Petri Trajectensis et Arnoldi filii Arnoldi Johannis [...] petitionem infrascriptam immediate post articulos partis sue, et ita petit prout sequitur: Quare petit procurator, procuratorio nomine quo supra, per vos dominum auditorem et vestram diffinitivam sententiam pronunciari decerni et declarari, prefatas decimas omnes et singulas et jus percipiendi eadem et collacionem dicte cappelle ad dictos dominos decanum pro tempore et capitulum et eorum ecclesiam beati Petri predictam spectasse et pertinuisse et spectare et pertinere, et ipsas

1) Het handschrift heeft: „predictos.”

decimas per ipsos dominos decanum et capitulum percipiendas et ipsam capellam conferendam fore et percipi et conferri debere, et ipsas decimas et jus percipiendi easdem et jus conferendi eandem capellam eisdem decano et capitulo et eorum ecclesie sancti Petri adjudicandos fore et adjudicari, et ipsos dominos decanum et capitulum et Arnoldum et eorum quemlibet fuisse et esse absolvendos et absolvi ab impetitione dicti Stephani, eidemque Stephano inde et super impedimentis molestacionibus et perturbacionibus et decimis et capella predictis perpetuum silencium imponendum fore et imponi, et alias in et super premissis sibi fieri justicie complementum. Et premissa et eorum quodlibet petit eciam divisim et aliis(?) omnibus et singulis melioribus modo jure causa et forma quo et quibus melius et efficacius fieri potest, cum expensis dampnis et interesse factis, et protestatur de faciendis, vestrum insuper benignum officium humiliter implorando. Salvo jure addendi corrigendi reformandi etc., ut est moris.

(*Vonnis.*)

Christi nomine invocato, pro tribunali sedentes et habentes pre oculis solum Deum, de dominorum coauditorum nostrorum consilio et assensu per hanc nostram diffinitivam sententiam in hiis scriptis pronunciamus decernimus et declaramus, prefatas decimas et jus percipiendi easdem, necnon collacionem dicte capelle in Tricht ad dictos dominos decanum pro tempore et capitulum ac eorum ecclesiam beati Petri predictam spectasse et pertinuisse et spectare et pertinere, ipsasque decimas et jus percipiendi easdem et jus conferendi capellam eandem eisdem dominis decano et capitulo ac eorum ecclesie sancti Petri adjudicandas fore et adjudicamus, ipsosque dominos decanum et capitulum ac Arnoldum et eorum quemlibet ab impetitione dicti domini Stephani fuisse et esse absolvendos et absolvimus, eidemque domino Stephano super impedimentis molestacionibus et perturbacionibus ac decimis et capella predictis perpetuum silencium imponendum fore et imponimus, dictum dominum Stephanum in expensis hujusmodi litis condemnamus, ipsarum taxacionem imposterum nobis reservata.

(*Origineel met zegel in roode was. Arch.
St. Pieter No. 370.*)

10. De bisschop verheft de kapel te Tricht tot eene parochiekerk en regelt hare verhouding tot de kerk van Malsen en tot het kapittel van St. Pieter. 7 December 1389.

In nomine Domini amen... Florencius, Dei gracia episcopus Trajectensis, ad perpetuam rei memoriam, universis et singulis Christifidelibus, tam presentibus quam futuris, salutem in Eo, qui est omnium vera salus. Incomprehensibilis eterne bonitatis clemencia, a qua bona procedunt universa, nos sua virtute ineffabili instruit, curas pastoralis officii nostri tunc ad sue debite dignitatis fastigia sublevare et de talentis nobis creditis fructum centesimum posse reportare, dum motus affectionis nostre sincera caritate perspicuos ad ecclesias locis et subditis nostris congruas edificandas cottidiana sollicitudine dirigimus, pro augmento divini cultus incrementoque Christiane devocionis. Eapropter nobis significantibus et cum humili reverencia exponentibus honorabilibus et prudentibus incolis et personis loci seu ville de Tricht nostre diocesis, quod in eodem loco de Tricht juxta domos habitacionum suarum extitit quedam capella constructa habita erecta et servata, et parrochialis eorum ecclesia de Malsen ab habitacionibus eorundem incolarum spacio distare perhibetur non modico, sic quod iidem incole et persone ville de Tricht, ad eandem suam ecclesiam de Malsen tum propter itinerum intervalla, locave brumali tempore aquosa ac passagia onerosa commode venire nequeunt, ac propter varias alias racionabiles causas ecclesiam suam predictam accedere et illius frequentiam colere ut decet non valentes, verum eciam sacerdos curatus dicte eorum ecclesie ad exhibendum ecclesiastica sacramenta ipsos interdum nequit commode visitare, passis ideo apud eosdem incolas nonnullis periculis, animabus suis merito formidandis, nobis igitur predicti incole et persone ville de Tricht predictae humiliter supplicaverunt, ut dictam capellam de Tricht pro se incolis dicte ville in tytulum nove parrochialis ecclesie, Domino nostro consecrande, erigere sub dote competenti, ad eandem assignata et assignanda, super qua dote dicti incole et persone dicti loci sive capelle de Tricht in ecclesiam parrochiale erigende nobis fidem fecerunt, quod eadem capella, postquam in ecclesiam erecta fuerit et consecrata, tantum habeat in redditibus perpetuis, quod vicarius curatus ibidem se sacerdotaliter honeste et commode valeat sustentare et onera incumbencia supportare, et in casu, quo dicta capella ita non fuerit dotata seu dotem ejus in futurum contigeret non sufficere quoquomodo, extunc dicti incole et

persone eam de bonis suis propriis sufficienter dotabunt, sine
 lesione aut prejudicio dominorum decani et capituli ecclesie nostre
 sancti Petri Trajectensis infrascriptorum, ipsamque capellam
 predictam juribus et insigniis parrochialibus universis commu-
 nire dignemur. Nos vero, premissis animo diligenti inspectis
 et utilitatibus ac commodis dictorum incolarum et personarum
 ville de Tricht bene consideratis, dictam capellam de Tricht,
 sano maturo et deliberato consilio prehabito, consensuque vene-
 rabilium virorum dominorum decani et capituli ecclesie nostre
 sancti Petri Trajectensis predictorum, ad quos et eorum ecclesiam
 predictam dicta ecclesia de Malsen et capella de Tricht et omnes
 et singule decime grosse et minute, infra dictam parrochiam ubi-
 libet provenientes, a prima fundacione ejusdem ecclesie et eciam
 jus conferendi dictam capellam pleno jure pertinuerunt et per-
 tinent, ad id omni eorundem dominorum decani et capituli et
 eorum ecclesie jure salvo accedente, ad humilem supplicacionem
 dictorum incolarum et personarum in tytulum parrochialis ecclesie,
 aptis temporibus Domino consecrande, erigimus, et bona ad ean-
 dem assignata et in posterum pia erogacione largienda et assign-
 anda fore et esse ecclesiastica et sub ecclesiastice protectionis
 libertate tuenda decernimus. In eadem vero nova parrochiali ecclesia
 curam animarum, custodiam reliquiarum, fontem baptismalem,
 loca reservacionis eucharistie et sacramentorum, atrium, cymite-
 rium et liberam sepulturam, cum ceteris juribus et insigniis
 parrochialibus universis, de cetero tenendis habendis gerendis
 et exercendis ibidem concedimus et indulgemus, salvis tamen
 in omnibus et per omnia dictis dominis decano et capitulo et
 eorum ecclesie nostre sancti Petri predictae omnibus et singulis
 decimis grossis et minutis infra parrochiam de Malsen, sub ejus
 parrochie limites nunc ecclesia de Tricht erecta existit, sive hu-
 jusmodi decime, decime de Malsen sive decime de Tricht seu alio
 quocumque nomine appellantur, que omnes et singule semper et a
 tanto tempore et per tempus, de ejus inicio memoria hominum
 non existit, prout in veritate reperimus, ad dictos dominos deca-
 num et capitulum et eorum ecclesiam sancti Petri Trajectensis
 spectaverunt et spectant, fuerunt et sunt de juribus et pertinenciis
 ejusdem ecclesie sancti Petri, et quod ista parrochialis ecclesia
 de Tricht, nunc noviter erecta et infra parrochiam de Malsen
 predictam situata, et omnes et singule decime predictae, et prius
 infra parrochiam de Malsen, nunc vero infra predictam parrochiam
 de Tricht provenientes, omnes et singule spectabunt pleno jure
 in perpetuum libere ad dictos dominos decanum et capitulum

et eorum ecclesiam sancti Petri et de juribus et pertinenciis eorum erunt et in perpetuum remanebunt libere in omnibus et per omnia, acsi dicta capella in parrochiam ecclesiam erecta non fuisset. Dictique incole et persone nunc parrochiani ecclesie de Tricht coram nobis recognoverunt, nec se nec suam ecclesiam de Tricht ullo tempore habuisse nec habere nec habere debere aliquod jus in dictis decimis majoribus sive minutis, infra limites ejusdem parrochie de Tricht provenientibus, sed dictę decime et jus habendi eas semper spectaverunt et spectant ad dominos decanum et capitulum et eorum ecclesiam nostram sancti Petri predictam, quodque eadem parrochialis ecclesia de Tricht regetur in perpetuum per perpetuum vicarium curatum dictę ecclesie de Tricht, hujusmodique curate vicarie de Tricht collacio solum et in solidum pleno jure ad dictos dominos decanum et capitulum, ad quos eciam collacio vicarie curate dictę eorum ecclesie de Malsen a primeva ejus fundacione pertinuit ac pertinet, perpetue pertinebit. Premissisque omnibus et singulis dictis dominis decano et capitulo et eorum ecclesie sancti Petri semper salvis, et sine omni eorum prejudicio, decernimus exnunc inantea dictam capellam de Tricht fore et esse parrochiam ecclesiam et inibi jura et insignia parrochialia, postquam consecrata fuerit, de cetero tenenda fore et observanda. Mandamus dictis incolis personis sive parrochianis ville de Tricht predictis, quatenus dictam ecclesiam de Tricht, per nos, ut premittitur, in parrochiam ecclesiam erectam et fundatam, pro eorum vera parrochiali ecclesia, postquam consecrata fuerit, de cetero teneant visitent et observent, monitaque divina in eadem nova eorum ecclesia a vicario curato eorundem audiant faciant et sibi obediunt, sicut et prout in ecclesia de Malsen predicta facere consueverunt, adhibitis solempnitatibus debitis et consuetis. Insuper discretum virum dominum Rutgherum filium Jacobi presbyterum, cui dicti domini decanus et capitulum curatam vicariam dictę ecclesie de Tricht contulerunt et nobis pro cura animarum et custodia reliquiarum ejusdem sibi committendis presentarunt, hac primaria vice in dictam vicariam curatam instituimus, ipsumque ad eandem admisimus et admittimus per presentes, curam animarum, custodiam reliquiarum ejusdem ecclesie eidem in Dei nomine committendo. Mandantes universis presbyteris capellanis et clericis nobis subditis, quatenus dictum dominum Rutgherum filium Jacobi presbyterum, per nos ut premittitur admissum in et ad corporalem et realem possessionem dictę nove ecclesie de Tricht juriumque et pertinenciarum ejusdem, recipiant et admit-

tant ac inducant cum solempnitatibus debitis et consuetis. In quorum omnium testimonium et munimen, et ut premissa omnia et singula rata maneant atque firma, sigillum nostrum presentibus duximus apponendum. Datum anno M.CCC.LXXXIX, mensis Decembris die VII.

*(Origineel met zegel in roode was.
Arch. St. Pieter No. 365.)*

---

11. De gemeene bueren van Tricht beloven, de nieuw gestichte parochiekerk van Tricht van een voldoende inkomen te zullen voorzien, zoodat de pastoor daarvan zal kunnen leven zonder schade voor het kapittel van St. Pieter. 12 December 1389.

Wy Alart, here van Bueren ende van Boesinchem, doen cont ende kenlic allen luden, die desen brief solen sien of horen lesen, dat voer ons gecomen syn her Johan van Bueren ridder, Johan Aertssone ende Gerijt Egenssone van Trycht knapen, ende voert de gemeyne gebuere van Trycht, ende loveden, dat sy na ingehaut der separacien tusschen den kerken van Malsen ende van Trycht, de kerken van Trycht alsoe guet maken solen van sekeren reynten ende van onsekeren, of daer nu gebreck yn were, dat daer een priester, de daer woenachtich is, bescheidelic ende reelic als een prochipaep up leven mach, buten hynder, last ende schade des dekens ende capittels van sente Peter tot Utrecht tot ewygen dagen toe. Ende want dit voer ons geschiet is, soe hebben wij Alart, here van Bueren ende van Boesinchem voirseyt, omme beden wyl heren Johans van Bueren, Johan Aertssone ende Gerijt Egenssone ende der gemeynre gebueren van Tricht voirseyt, desen brief besegelt mit onsen segel. Gegeven int jaer ons Heren M.CCC.LXXXIX, des Sonnendages na onser Vrouwen dach Concepcio.

*(Origineel met zegel in groene was.
Arch. St. Pieter No. 364.)*

---

12. De pastoor van Tricht erkent, dat hij geen recht heeft op de tienden van zijne parochie, die aan het kapittel van St. Pieter behooren. 13 Januari 1412.

Officialis curie Trajectensis iudex notum facimus universis, quod comparens in iudicio coram nobis personaliter discretus vir Symon filius Symonis, rector ecclesie parochialis de Tricht, cappellanus ac perpetuus vicarius ecclesie sancti Petri Trajectensis, non vi dolo vel fraude aut aliqua machinatione circumventus, sed spontanea et libera sua voluntate publice recognovit, sibi nullum jus competere in decimis majoribus ac minoribus, sitis in parrochiis de Tricht et Malsen, et nichilominus ibidem, tactis per eum sacrosanctis scripturis, ad sancta Dei ewangelia solempniter iuravit et promisit, quod ipse, quamdiu dictam ecclesiam de Tricht tenuerit, fidelis et obediens erit venerabilibus dominis decano et capitulo ecclesie sancti Petri predictae et quod eisdem dominis decano et capitulo, pronunciantibus aut futuris, numquam molestacionem impetacionem seu questionem faciet, per se nec per alios publice vel occulte aut alio quovis quesito colore, super aliquibus decimis aut bonis, in parrochia de Tricht vel alibi situatis, ad ecclesiam sancti Petri predictam spectantibus, in quorum percepcione prefati domini decanus et capitulum sunt fuerunt aut esse consueverunt: sic ipsum Deus adjuvet et omnes sancti Eius, salvis prefato Symoni certis redditibus et accidenciis ejusdem ecclesie de Tricht, prout domini Volquinus filius Rycoldi et Symon filius Wilhelmi, dudum predecessores sui, eos pacifice recipere consueverunt. In quorum testimonium sigillum officialitatis nostre presentibus est appensum. Datum et actum in consistorio publico Trajectensi sub anno nativitatis Domini M.CCCC.XII, in octava Epiphanie Eiusdem, hora causarum de mane, presentibus ibidem honorabilibus ac discretis viris dominis Johanne die Oude, Boudewino de Gheervliet et Wilhelmo de Ryebeeck, presbyteris perpetuis vicariis in ecclesia Trajectensi, ac Johanne Visscher, clerico in curia Trajectensi procuratore, testibus fidedignis ad premissa vocatis specialiter et requisitis.

Johannes de Noerde scripsit.

(Origineel met zegel in groene was.
Arch. St. Pieter No. 376.)

13. De bisschop incorporeert de kerken van Malsen en Tricht met hare goederen bij het kapittel van St. Pieter. 24 October 1507.

Fridericus marchio Badensis, Dei et apostolice sedis gratia episcopus Trajectensis, ad perpetuam rei memoriam. Ammonet nos suscepti cura regiminis et pastoralis officii, nobis licet immerite injuncti, sollicitudo inducit, circa ecclesiarum quarumlibet, nostre cure commissarum, statum in melius dante Domino prosperandum sedulis studiis exequi solliciti, libenter illa solertis provisionis impendere auxilia, per que ecclesie ipse, presertim que notabilibus concusse sunt incommodis et dispendiis, prospere deinceps complectantur successus et acceptioribus etiam in divinorum cultu et decore proficiant incrementum. Exhibita siquidem nuper pro parte dilectorum nobis in Christo decani et capituli ecclesie nostre sancti Petri Trajectensis petitio continebat, quod in eadem ecclesia, que etiam inter alias honorabiles civitatis nostre Trajectensis ecclesias, ecclesiam nostram Trajectensem insimul efficientes et representantes, non minor reputatur, triginta canonicatus et totidem prebende existunt, quodque, licet omnes et singule decime villagiorum et locorum in Buremalsen et Tricht nostre diocesis ad ipsos decanum et capitulum pleno jure spectare et pertinere dinoscuntur, attamen propter guerrarum turbines et hostilitates, que in partibus illis per triginta fere annos et citra, proehdolor! vigerunt et vigent respective de presenti, ceterosque alios sinistros casus et eventus infortuitos, qui partes hujusmodi multipliciter affixerunt, ac etiam signanter pro et ex eo, quia dicti decanus et capitulum nullum in villagiis et locis predictis, ad tria miliaria a dicta civitate nostra Trajectensi distantibus, predium sive domum pro hujusmodi eorum decimis colligendis et inhorreandis obtinent, ipsi decanus et capitulum eisdem suis decimis, que non minor pars prebendarum suarum existit, nisi cum maximis eorum jacturis et incommodis uti, frui et gaudere, ac illas, prout iis et eorum ecclesiis magis expediret, vendere libere et alienare minime possint. Cum autem, sicut eadem petitio, si predictorum villagiorum et locorum in Buremalsen et Tricht parrochiales ecclesie, que ad eorundem decani et capituli, quotiens illas pro tempore in eorum turno vacare contigerit, collationem et presentationem a centum annis et ultra pertinuisse et etiam hodie pertinere propriasque domos dotis suas habere respective dinoscuntur, cum omnibus juribus et pertinentiis suis dicte ecclesie sancti Petri et illius capitulo sive mense capitulari, consensu tamen eorundem in

Buremalsen et Tricht parochialium ecclesiarum rectoris ad id rite accedente, perpetuo unirentur annecterentur et incorporarentur, ex hoc profecto ejusdem ecclesie sancti Petri in futurum indemnitati et ipsorum decani et capituli, tam in colligendo et inhorreando in domibus dotis predictorum villagiorum, seu alias juxta eorum voluntatis libitum, decimas hujusmodi, quam etiam in venditione et alienatione earundem, commoditati et utilitati ipsiusque et dictarum parochialium ecclesiarum in earum incumbentibus oneribus supportandis decori et venustati non mediocriter consuleretur. Quare pro parte eorundem decani et capituli fuit nobis humiliter supplicatum, quatenus eis super hiis consulere et providere dignaremur. Nos igitur, qui ecclesiarum nostre civitatis et diocesis indemnitati ac commoditati et decori quantum cum Deo possumus consulere et providere nostris temporibus intensis desideriis affectamus, hujusmodi supplicationi inclinati, idcirco premissis et aliis legitimis nos ad hoc moventibus causis et rationibus, de expresso tamen consensu assensu et voluntate honorabilium virorum dominorum Ottonis de Lottum et Johannis Blook, rectorum dictarum in Buremalsen et Tricht parochialium ecclesiarum nostre diocesis, de quo nobis per instrumenta publica legitima facta extitit fides, easdem ecclesias de Buremalsen et Tricht cum omnibus juribus et pertinentiis suis capitulo diete ecclesie nostre sancti Petri Trajectensis et eorum mense capitulari auctoritate nostra ordinaria tenore presentium prepetuo unimus annectimus et incorporamus, ita quod cedentibus vel decedentibus earundem de Buremalsen et Tricht ecclesiarum rectoribus predictis vel illis¹⁾ alias quomodolibet dimittentibus, decanus et capitulum antedictae ecclesie nostre sancti Petri Trajectensis pro tempore existentes, nomine ejusdem sue ecclesie, per se vel alium seu alios ecclesiarum juriumque et pertinentium predictorum corporalem possessionem auctoritate propria apprehendere atque illarum fructus redditus et proventus in suos ac mense eorum capitularis usus, reservatis tamen super hujusmodi fructibus redditibus et proventibus ipsarum de Buremalsen et Tricht ecclesiarum vicariis, inibi pro tempore per eosdem decanum et capitulum rite instituendis et ad nutum eorundem amovendis, portionibus congruis, de quibus iidem vicarii possent congrue sustentari et eis incumbencia onera commode supportare, perpetuo convertere libere et licite possint et valeant, eisdem decano et capitulo auctoritate et tenore pre-

---

1) Het handschrift heeft: „illas.”

missis de specialis dono gratie concedimus ac etiam indulgemus facultatem, harum nostrarum testimonio litterarum, sigillo nostro ad causas presentibus appenso munitarum. Datum anno Domini MDVII, die XXIV mensis Octobris.

(Origineel met zegel in roode was. Arch.
St. Pieter No. 366.)

14. Paus Julius II bevestigt de incorporatie der kerken van Malsen en Tricht bij het kapittel van St. Pieter. 4 Februari 1508.

Julius episcopus, servus servorum Dei, ad perpetuam rei memoriam. [Injunctum nobis de super . . .] officium mentem nostram [. . . ducit], ut ad ea, per que ecclesiarum [omnium] presertim collegiatarum nec non personarum in illis Altissimo famulantium necessitatibus consulatur, operosis studiis et favorabilibus remediis [jugiter] intendamus, et ea, que propterea provide facta fuisse dicuntur ut firma perpetuo et illibata persistent, libenter, cum a nobis petitur, apostolico munimine robaremus. Sane pro parte dilectorum filiorum decani et capituli ecclesie sancti Petri Trajectensis nobis nuper exhibita petitio continebat, quod alias venerabili fratri nostro Frederico moderno episcopo Trajectensi pro parte dictorum decani et capituli exposito, quod licet omnes et singule decime villagiarum et locorum de Burenmalsen et Tricht Trajectensis diocesis ad ipsos decanum et capitulum pleno jure spectare et pertinere dinoscerentur, attamen propter guerrarum turbines et hostiles incursus, que in illis partibus per triginta fere annos (et) citra viguerant, ceterosque alios sinistros ¹⁾ casus et eventus infortuitos, qui partes hujusmodi multipliciter afflixerant, ac etiam quia decanus et capitulum prefati in villagiis et locis predictis, ad tria miliaria Almanica a civitate Trajectensi, predium sive domum pro hujusmodi eorum decimis colligendis inhorreandis et exponendis non habebant, eisdem suis decimis, que non minor pars suarum prebendarum erat, nisi cum maximis eorum jacturis et incommodis uti frui et gaudere non poterant nec, quod eis magis expediret, decimas ipsas vendere seu alienare licebat,

1) Het handschrift heeft: »alia sinistra.»

prefatus episcopus predictorum villagiorum et locorum in Buren-
 malsen et Tricht parrochiales ecclesias, que ad eorundem decani
 et capituli, quociens illas pro tempore in eorum turno vacare
 contingit, collationem et presentationem a centum annis et ultra
 pertinerant et tunc pertinebant, auctoritate sua ordinaria mense
 capitulari dicte ecclesie, de consensu dilectorum filiorum moder-
 norum earundem ecclesiarum rectorum, perpetuo univit an-
 nexuit et incorporavit, ita quod cedentibus vel decedentibus earun-
 dem ecclesiarum rectoribus predictis, seu illas alias quomodolibet
 dimittentibus, liceret decano et capitulo prefatis, per se vel
 alium seu alios, dictarum ecclesiarum juriumque et pertinentia-
 rum suarum possessionem propria auctoritate libere apprehendere,
 illarumque fructus redditus et proventus in suos ac dicte mense
 usus et utilitatem convertere, reservatis etiam vicariis inibi pro
 tempore per eosdem decanum et capitulum rite instituendis, ad
 eorum nutum amovendis, portionibus congruis, de quibus se
 congrue sustentare possent, prout in litteris ipsius Frederici
 episcopi desuper confectis dicitur plenius contineri. [Quare?] pro
 parte decani et capituli predictorum, asserentes (?) fructus red-
 ditus et proventus dictarum parrochialium ecclesiarum insimul
 quatuor marcharum argenti secundum communem extimationem
 valorem annuum non excedere, nobis fuit humiliter supplicatum,
 ut unioni annexioni et incorporationi predictis pro eorum
 subsistentia firmiori robur apostolice confirmationis adjicere,
 dictasque parrochiales ecclesias eidem mense de novo unire
 annectere et incorporare, aliasque in premissis oportune pro-
 videre de benignitate apostolica dignaremur. Nos igitur, qui
 dudum inter alia voluimus, quod petentes beneficia ecclesia-
 stica aliis uniri, tenerentur exprimere verum valorem annuum
 secundum extimationem predictam etiam benefitii, cui aliud
 uniri peteretur, alioquin unio non valeret, et semper in unionibus
 commissio fieret ad partes, vocatis quorum interesset, et quod
 illud observaretur in confirmationibus unionum jam factarum,
 prefatos decanum et capitulum ac ejusdem capituli singulares
 personas a quibuscunque excommunicationis suspensionis et inter-
 dicti aliisque ecclesiasticis sententiis censuris et penis, a jure
 vel ab homine quavis occasione vel causa latis, si quibus quo-
 modolibet innodati existunt, ad effectum presentium duntaxat
 consequendum, harum serie absolventes et absolutos fore cen-
 sentes, ac mense capitularis hujusmodi fructuum reddituum et
 proventuum, verum annuum valorem presentibus pro expressis
 habentes, hujusmodi supplicationibus inclinati, unionem annexio-

nem et incorporationem Frederici episcopi hujusmodi ac prout illas conservant omnia et singula in eisdem litteris contenta auctoritate apostolica tenore presentium approbamus et confirmamus, supplemusque omnes et singulos defectus, si qui forsan inter-
 venerint in eisdem. Et nichilominus parrochiales ecclesias predictas cum omnibus juribus et pertinentiis suis eidem mense eisdem auctoritate apostolica et tenore perpetuo unimus annectimus et incorporamus, ita quod cedentibus vel decedentibus modernis dictarum parrochialium ecclesiarum rectoribus vel illis quomodolibet dimittentibus [etiam] apud sedem apostolicam, liceat eisdem decano et capitulo corporalem possessionem parrochialium ecclesiarum juriumque et pertinentiarum predictorum propria auctoritate libere apprehendere et perpetuo retinere, illarum fructus redditus et proventus in suos ac dicte mense usus et utilitatem convertere, de eisdem parrochialibus ecclesiis per vicarios idoneos ad eorundem decani et capituli nutum amovibiles deserviri ac curam animarum parrochianorum earundem exerceri facere, cujusvis alterius licentia super hoc minime requisita, non obstantibus voluntate nostra predicta ac aliis constitutionibus et ordinationibus apostolicis contrariis quibuscunque, aut si aliqui super provisionibus sibi faciendis de hujusmodi vel aliis beneficiis ecclesiasticis in illis partibus speciales vel generales dicte sedis vel legatorum ejus litteras impetraverint, etiam super eas ad inhibitionem reservationem et decretum vel alias quomodolibet sit processum, quas quidem litteras et processus habitos per eosdem et [unde?] secuta quecumque ad dictas parrochiales ecclesias volumus non extendi, sed nullum per hoc eis quoad assecutionem beneficiorum aliorum prejuditium generari, et quibusvis aliis privilegiis indulgentiis et litteris apostolicis generalibus vel specialibus, quorumcunque tenorum existant, per que presentibus non expressa vel totaliter non inserta effectus earum impediti valeat quomodolibet vel differri et de quibus quorumque totis tenoribus de verbo ad verbum habenda sit in nostris litteris mentio specialis, proviso quod propter unionem annexionem et incorporationem predictas dicte parrochiales ecclesie debitis non fraudentur obsequiis, et animarum cura in eis nullatenus negligatur, sed earum congrue supportentur onera consueta; nos enim exnunc irritum decernimus et inane, si secus super hiis a quoquam quavis auctoritate scienter vel ignoranter contigerit attemptari. Nulli ergo omnino hominum liceat, hanc paginam nostre absolutionis approbationis confirmationis suppletionis unionis annexionis incorporationis voluntatis ac decreti infringere vel ei ausu teme-

rario contraire; si quis autem hoc attemptare presumpserit, indignationem omnipotentis Dei ac beatorum Petri et Pauli apostolorum ejus se noverit incursurum. Datum Rome apud sanctum Petrum anno incarnationis Dominice M.D.VII, VII Idus Februarii, pontificatus nostri anno V.

Onder het charter verschillende slecht leesbare onderteekeningen;
op den omgevouwen rand met dezelfde hand als het charter:

W. de Enckenvoirt.

*(Origineel met looden zegel, hier en
daar slecht leesbaar. Arch. St. Pieter
N°. 367.)*

-
15. De pastoor van Malsen doet afstand van zijn beneficie en wordt door het kapittel weder als vicaris dezer kerk aangenomen. 5 April 1508.

In nomine Domini amen. Anno a nativitate Domini M.D.VIII, indictione XI, feria IV post Dominicam, qua cantatur in ecclesia Dei pro introitu misse Letare, que fuit mensis Aprilis dies V, pontificatus vero sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Julii, divina providentia pape II, anno ejus V, coram venerabilibus et circumspectis viris dominis decano et capitulo ecclesie sancti Petri Trajectensis, in eorum domo capitulari mane hora primarum consueta capitulariter congregatis, in mei notarii publici et testium infrascriptorum, ad hoc specialiter vocatorum et rogatorum, presentia personaliter constitutus honorabilis vir dominus et magister Otto de Lottum, verus et indubitatus rector ac curatus ecclesie parochialis de Bueremalsen Trajectensis dyocesis, principalis et principaliter pro se ipso, non vi dolo metu fraude vel aliqua sinistra machinatione circumventus, sed sponte et ex ejus certa scientia, animoque ut asseruit bene deliberato, omnibus melioribus modo via jure stilo causa et forma quibus melius et efficacius potuit et debuit, dictam parochialem ecclesiam in et ad manus prefatorum venerabilium dominorum decani et capituli ecclesie sancti Petri Trajectensis predictae simpliciter resignavit et cessit atque dimisit; unde tunc prefati venerabiles domini decanus et capitulum resignationem et cessionem hujusmodi, ut premittitur, in et ad manus eorundem

factas, receperunt et admiserunt; atque cum dicta ecclesia de Bueremalsen, dum per cessum vel decessum vacaret, dictæ eorum ecclesie auctoritate apostolica fuerit incorporata et unita, eundem dominum et magistrum Ottonem, ibidem presentem et humiliter instantem et potentem, in vicarium et rectorem perpetuum dicta auctoritate apostolica atque virtute et preterito incorporationis et unionis hujusmodi in et ad eandem ecclesiam propter Deum prefererunt et instituerunt, curam animarum et custodiam reliquiarum ejusdem in Dei nomine sibi committentes, ita tamen quod eandem personaliter regat et gubernet, seu per alium idoneum poterit et debet regi gubernari et laudabiliter eidem in divinis deserviri faciat, recepto prius ab eodem fidelitatis et obedientie solito juramento. De et super quibus omnibus et singulis premissis antedictus dominus et magister Otto petit, sibi a me notario publico infrascripto fieri et confici unum vel plura publicum seu publica instrumentum vel instrumenta. Acta sunt hec Trajecti in dicta domo capitulari, sub anno indictione mense die hora et pontificatu prescriptis, presentibus ibidem honorabilibus viris dominis Johanne de Grotevelt, in dicta sancti Petri, et Johanne de Beest, in sancti Johannis Trajectensis ecclesiis perpetuis vicariis, testibus ad premissa vocatis pariter et rogatis.

Et ego Ghysbertus de Merlo filius Stephani, clericus Trajectensis dyocesis, publicus sacra imperiali auctoritate ac ordinaria admissione notarius, necnon eorundem dominorum decani et capituli ecclesie sancti Petri prefate secretarius, quia premissis omnibus et singulis, dum sic ut premittitur fierent et agerentur, unacum prenomatis testibus presens interfui, eaque omnia et singula sic fieri vidi et audivi, idcirco hoc presens publicum instrumentum, per alium fideliter scriptum, exinde confeci subscripsi publicavi et in hanc publicam formam redegi, signoque et nomine meis solitis et consuetis signavi rogatus et requisitus, in testimonium omnium et singulorum premissorum.

(Afschrift; moeilyk leesbaar. Arch.
St. Pieter No. 426 fol. 56 [LXXI].)

16. Het kapittel van St. Pieter verpacht het bedienen der parochiekerk van Tricht aan den priester Hartman. (1513).

In manieren hiernaes bescreven hebben die heeren verpacht heer Hartman priester die kercke van Tricht, geleghen in die lande van Bueren.

In den eersten sall heer Hartman die voirescreven kercke bedyenen usque ad revocationem capituli; ende sall opbueren ende ontfangen alle die renten van der kercke voerseyt, seker ende onseker, lant tynsen ende memorie, die totter voirescreven kercke staen, ende bedyenen die kercke eerlicken als een goet priester sculdich is te doen; ende sell die kercke-renten in eeren halden ende beschermen ende verbeteren als dat behoert. Ende behoeffden die voirescreven heer Hartman der heeren van den capittel tot enigher tijden om voir te staen ende der heeren renten te beschermen, het sy myt recht off anders, dair sullen die heeren altyt goetwillich toe wesen, den voirescreven heer Hartman voer te staen op synen cost ende anxt.

Item voirt synt voirwaerden, dat die voirescreven heer Hartman die huysinghe ende hofstede, toebehoerende die papelicke proven, in raeck ende in daeck halden sall op synen cost, berch ende duufhuus mede.

Item voirt mede synt voirwaerden, dat die heeren van den capittel die huysinghe ende hofstede, soe die geleghen syn, myt berch duufhuys ende anders zullen moghen ghebruycken, gaende comende off yemant van hoirre wegghen, die sy daer seynden sullen, ende daertoe een bedde ende bedstede besorgen sall tot der heeren behoeff off hoir ghedeputeerden myt syn toebehoeren. Mer cost, die die voirescreven heeren off hoir ghedeputeerden doen sullen aen broet byer ende anders, sullen sy selver betalen, soe dycwil als sy gaen ende comen, die heeren off hair ghedeputeerden.

Item soe sall die voirescreven heer Hartman den capittel van sunte Peters tUtrecht off hoire grote camer in der tyt alle jaer Cantate post Pascha responderen ende selver in personen Utrecht comen ende geven XII Rynsche gulden current. Hiervoer sall die voirescreven heer Hartman cautie doen tUtrecht, die penningen te betalen ende der kercke van Tricht hoir goeden ende erven in eeren te behalden, die nyet te vercoepen noch versetten noch versellen, then sy by dat capittel consent.

Mede zynt voirwaerden, ende heer Hartman voerseyt heeft geloeft ende gezwoeren in goeder truwen liefflick ten heyligen,

der kercken tyenden van Tricht ende Buerenmalsen hem die niet te onderwynden, int heymelick noch int openbaer, noch in te setten; dan als zy een ander by die werdt ingeset heeft, so mach hy die wel copen ende verhogen gelyck een andere. Alle dinck sonder arch ende lyst.

Ende dese verpachtinge van der kercke van Tricht sal nu Cantate toekomende ingaen, ende die eerste betaeldach sall daervan wesen Cantate anno etc. XIII naestcomende. Ende deser cedule zyn twee, die een uuten anderen gesneden.

(Afschrift. Arch. St. Pieter No. 426
fol. 60 (LXXV) vs.)

---

17. De aartsdiaken keurt de incorporatie der kerken van Malsen en Tricht bij het kapittel van St. Pieter goed. 8 Maart 1518.

Nos Wilhelmus Heda, prepositus Arnhemensis et in ecclesia Trajectensi archidiaconus, notum facimus per presentes, quod pro nobis et successoribus nostris unionem annexionem et incorporationem parrochialium ecclesiarum de Tricht et Burenmalsen, partium jurisdictionis et archidiaconatus nostri, Trajectensis diocesis, ecclesie sive mense capitulari sancti Petri Trajectensis, tam per sedem apostolicam quam bone memorie dominum Fredericum de Baden episcopum Trajectensem successive factas, prout in apostolicis et episcopi ipsius litteris plenius continetur, admittentes, ad divini cultus augmentum et propter alias causas nobis ostensas, adhibuimus et hiis presentibus adhibemus consensum pariter et assensum, et ipsas unionem annexionem et incorporationem hujusmodi et omnia et singula, in dictis litteris expressa et contenta, ad plenum ratificamus et approbamus et rata et firma perpetuis temporibus manere volumus, et pro damnis interesse et dispendio, que nos et nostri successores ex premissis et propter ea habemus et habere et sustinere poterimus adhuc in futurum, venerabiles et egregii viri domini decanus et capitulum ecclesie sancti Petri Trajectensis predictae pro se et successoribus suis ex fructibus et redditibus ipsarum ecclesiarum parrochialium de Tricht et Burenmalsen nobis et nostris successoribus perpetuis temporibus singulis annis et quolibet anno in Dominica, qua canitur pro introitu misse in ecclesia Dei Cantate, in ipsa civitate Trajectensi realiter et

cum effecta ac libere sine aliqua diminutione vel defalcatione duo scudata aurea antiqua ipsius regis Francie de pondere, vel unum florenum Rennensem auri cum dimidio quatuor electorum imperii boni et justii ponderis pro quolibet scudato, aut alias verum eorum valorem ministrabunt dabunt tradent et persolvent. Et hujusmodi annuos redditus dictorum duorum scudatorum ad valorem suprascriptum idem domini decanus et capitalum pro se suisque successoribus nobis et nostris successoribus, successive prepositis Arnhemensibus et in ecclesia Trajectensi archidiaconis, pluribus tractatibus previis et matura deliberatione prehabita, singulis annis perpetuis temporibus premissorum occasione dare et solvere et de eisdem satisfacere promiserunt bona fide, legitima stipulatione interveniente, et se ac dictarum parrochialium ecclesiarum redditus et bona pro premissis annuis redditibus solvendis onerarunt et onerata habere voluerunt, et nobis litteram, de eisdem mentionem facientem, sigillo ecclesie ipsorum sigillatam, dederunt et concesserunt. In quorum omnium et singulorum fidem et testimonium sigillum nostrum presentibus est appensum. Datum anno a nativitate Domini M.D.XVIII, mensis vero Martii die VIII.

*(Originesl met zegel in roode was.
Arch. St. Pieter No. 368.)*

**DE REMONSTRANTEN EN CONTRA-REMONSTRANTEN
IN HET LAND VAN VOORNE, IN 'T BIJZONDER
TE BRIELLE, IN DE JAREN 1612—1619.**

Notitie van Willem Crijsze,

MEDEGEDEELD DOOR

H. D E J A G E R.

Nauwelijks was de strijd tusschen de Remonstranten en Contra-Remonstranten ten gunste der laatsten beslist, of Joannes Latius belastte zich op verzoek van de Provinciale Synode, in 1619 te Leiden gehouden, met de taak, om eene Kerkelijke Historie te schrijven, beginnende met het jaar 1600. In 1620 werd hem, nadat hij verklaard had de taak niet alleen te kunnen verrichten, Dr. Ant. Thysius als medewerker toegevoegd, maar zonder het gewenschte gevolg. In 1622 moest de eerste bladzijde der bedoelde Historie nog geschreven worden. In plaats van J. Latius trad toen Festus Hommius op. Deze geleerde leverde in 1629 eenige beschreven bladen, ten bewijze dat er met den hem opgedragen arbeid een aanvang gemaakt was, doch meer dan die bladen kregen de Synodale Heeren niet te zien, en de in 1632 te Gorinchem vergaderde Synode gaf het plan, dat in 1619 opgevat was, op, en zond aan de Classen, die niet in gebreke

waren gebleven stof te leveren voor de gewenschte Historie, de ingediende stukken terug.

Tot deze Classen behoorde die van Voorne en Putten. Door hare bemoeijingen werd niet alleen een „Cort ende waerachtich Verhael” opgesteld van hetgeen er van 1600 tot 1619 in de gemeenten Goedereede, Nieuwe Tonge, Stad aan het Haringvliet en Middelharnis was voorgevallen, maar werd ook eene „Notitie” vervaardigd van den strijd en de zegepraal der Contra-Remonstranten te Brielle¹⁾. Beide opstellen berusten nog in het Classikaal Archief van Den Briel. Het eerstgenoemde gaf ik uit in het 1ste stuk van „De Brielsche Archieven”, met het voornemen om de Notitie op te nemen in een volgend stuk. Door de staking van het werk verhinderd dat voornemen te volvoeren, vroeg en verkreeg ik eene plaats voor de Notitie in dit „Archief”, en het niet onbelangrijke opstel ziet dientengevolge thans het licht.

De steller er van is de man, die in den strijd te Brielle de hoofdpersoon was, Willem Crijnsze van Naeldwijck. Om de religie, die „van den beghinne der reformatie in de Nederlanden opentlick gepredict ende daerin hy van kindtsbeen af onderwezen” werd, moest hij „noch een kindt synde, met syne ouders, vluchten uyt syne vaderlicke stadt Delff ende achterlande dolen”. Vóórdat hij als prediker dier religie optrad, was Willem Crijnsze, evenals vele leeraars dier dagen, als schoolmeester werkzaam. In 1595, toen hij die functie te Vlaardingen waarnam, liepen er aangaande hem zulke goede geruchten, dat de Classe van Voorne en Putten, met het oog op het „groot gebreck van diennaren des Woorts”, besloot naar den

---

1) Uit de Acta Classis van 14 Oct. 1624 mag men afleiden, dat de Classis nog iets gezonden heeft voor de Kerkelijke Historie. Er komt namelijk dit in voor: „Op den 11^{en} Art. Syn. Hagiensis verstaen de Broeders, dat men bij onsen Broeder Willem Crijnsze sal vernemen na de Redenen, die de Broeders des Classis eertijds hebben gebruyckt om haer van de Remonstranten af te sonderen, ten eynde deselve aen D. Festum meugen gesonden worden om de Kerckelicke historie mede te werden geinsereert: waertoe gedeputeert sijn D. Florianus ende D. Nolthenius”.

Vlaardingschen schoolmeester te informeeren en hem op te wekken, zich eens te laten hooren. Den 16den October 1595 voldeed hij aan het verlangen der Broeders, en zijne propositie beviel zóó goed, dat hij uitgenoodigd werd, zich nog eens te laten hooren en zich te „bereijden tot een cort examen”. Toen hij den 17den April 1596 andermaal voor de Broeders optrad, had hij reeds een beroep naar Nieuwenhoorn ontvangen en was dit door hem „op het goetduncken des Classis geaccepteert”. In de Classikale vergadering van 23 Mei deed hij eene derde propositie, waarop hij in tegenwoordigheid van twee Synodale Gecommitteerden (één van hen was J. Wttenbogaert) geëxamineerd werd „volgens de ordre des Catechismi”. Zoowel door de Classe als door de Gecommitteerden werd hij bekwaam geacht voor den dienst; de vraag of hij, wat hij op de hem gedane vragen gezegd had, „van hertten alsoo bekende ende gevoelde”, beantwoordde hij bevestigend, en daarop werd hem „voorgesteld dat hij hem met den Heere soude bedencken ende overleggen de swaricheyt des predikampts ende over 8 daghen by gescript beantwoerden oft hij hetselve ampt soude begeren aen te nemen”. Vóórdat de vergaderden den 23sten Mei van elkander scheidten, werd er nog besloten, dat Willem Crijnsze te Nieuwenhoorn tweemaal voorgesteld en daarna den 16den Junij 1596 door een dienaar van Den Briel bevestigd zou worden. De bevestiging had plaats, en in de vergadering van den 29sten Julij 1596 werd de nieuwe leeraar van Nieuwenhoorn aangenomen als lid van de Classe.

Na een jaar te Nieuwenhoorn te hebben gearbeid, werd Willem Crijnsze begeerd door de gemeente van Abbenbroek, maar hij bleef waar hij was, en met goedvinden der Classe nam hij bij zijne functiën als leeraar een poos die eens schoolmeesters waar¹⁾. In 1599 kreeg hij eerst

1) In de Acta Classis van 25 Aug. 1598 leest men: „Willem Crijnsz., dienaar des Goddelijcken Woorts in den Nieuwenhoorn, heeft de vergaderinge voorgesteld, hoe dat die van den Nieuwenhoorn tegenwoordich zijn sonder schoelmeester, waerom die van den Magistraet hem begeert ende

een beroep naar Maasland, en kort daarop een tweede naar Den Briel¹⁾. De Classe, geroepen te beslissen aan

aengenomen hebben om haere schole bij provisie voor een jaer te bediennen, waerop hij advys des Classis heeft versocht. De Classis geeft voor antwoorde dat, hoewel sulx niet en behoort in consequentie getrocken te worden, hij nochtans tot Meij toecomende sal den schooldienst aldaer bediennen, sonder langer, ende ondertusschen helpen arbeijden dat tusschen dien tijt een goet schoelmeester aengenomen worde". Door de particuliere Synode, in 1593 te Brielle gehouden, werd het volgende bepaald: „Een predicant sal wel mogen schole houden, als het can geschieden sonder verhinderinge ende kleijnachtige sijnes diensts ende dat den schooldienst niet te cort en geschiet, waarvan d'oordel sal staen bij de Classe".

1) De Brielsche kerkeraad wenschte Martinus Nicolai beroepen te zien, maar de Magistraat stond er op, dat Willem Crijnsze beroepen zou worden. In de Res. Mag. van 18 Sept. 1599 leest men: „Opte propositie, bij den dienaeren des H. Evangelij ende dije van den Kerckenraet, aen de Magistraet deser stede gedaen, aengaende de beroupinge te doen van eenen derden dienaar, ende dat bij den Kerckenraet voorgesteld waren Martinus Nicolaij, dienaar in de Liere, Gregorius Adriaensz., predicant tot Swartewael, ende Willem Crijnsz., pred. in den Nyeuwenhooren, ende dat bij de meeste stemmen van den Kerckenraet goetgevonden was den Magistraet voor te dragen den voorn. Martinus Nicolaij, omme met haren advise wettelicke beroupinge te doen opten persoon van denselven Martinus: waerop gedelibereert zijnde, es bij mijnen Heeren verstaen ende goetgevonden, dat men de beroupinge van den voorn. Martinus naelaeten sal ende dat men wettelicke beroupinge sal doen opten persoon van Willem Crijnsz., pred. in den Nyeuwenhooren". Den 8ten October werd den kerkeraad het wedervaren zijner afgevaardigden bij monde van Ds. Reijnerus Donteclock gerapporteerd, en in de Acta staat daarvan 't volgende: „Reijnerus heeft de vergaderinghe gherapporteert, hoe se bij mijn Heeren waeren ghevaeren, te weeten dat haere E., sonder te letten op de voorstellinghe van de persooene Martini, ghevalen waeren op de persooene van Willem Crijnsze. Wanneer nu Jacob Jansze daerop seijde, dat van de twee andere, Willem Crijnsze ende Goris Adriaensze, in de vergaderinghe anders niet ghesproocken was dan in teghenstellinghe van Martinus, ende dat daerom mijn Heeren wel souden doen, indien sij heur advis ophielden ter tijt toe dat in den Kerckenraet daarvan ghehandelt waere gheweest, opdat naem oorde der kercke daerinne gheproceedert mochte worden, soe hebben mijn Heeren niet gheraden gevonden haer advis uut te stellen, vreesende dat Willem Crijnsze die van Maeslant soude toegheleit worden, want sij hadden verstaen dat maendaghe eerstcomende een eijnde daarvan soude ghemaectt worden. Als nu Reijnerus mijn Heeren te bedencken gaf of haer E. niet goet souden vinden, dat het lot tusschen die twee soude gheworpen ende daarmede dese saecke Godt soude bevolen werden, omme een yeghelick te beter con-

welke gemeente Willem Crijnsze zou toegevoegd worden, besloot twee gedeputeerden van de Synode en nog twee predikanten, één uit de Classe van Rotterdam en één uit Den Haag, te ontbieden en met dezen een besluit te nemen. Den 19den October 1599 had de samenkomst plaats, en nadat de partijen waren gehoord ¹⁾, werd Willem Crijnsze bij het lot toegewezen aan Maasland, naar welke gemeente hij dan ook in 1600 vertrok.

Men verloor intusschen te Brielle den man niet uit het oog. Toen er in 1603 apparentie bestond, dat Ds. N. van Dam Brielle verlaten zou, werd Willem Crijnsze door eenige Briellenaars gepolst, of hij bij een eventueel vertrek van Van Dam in diens plaats zou willen komen, en schriftelijk liet hij weten, dat naar zijn oordeel een man, die gestudeerd had, hem behoorde voor te gaan,

---

tentement te doen ende deen ofte dander van die twee niet te bedroeven, soe hebben mijn Heeren ghepersisteert bij haer voorgaende advis ende verclaert, dat se eendrachtelick tzelve hadden goetghevonden". De kerkeraad, dit rapport gehoord hebbende, was „niet wel daarmede ghecontenteert, omdat de orde der kercke daerin niet ghehouden en was". Hij nam echter in acht, dat de Magistraten „gheen voornemen nochte ghedachte en hadden ghehad omme de kercke haere gherechticheijt te benemen", en daar hij tegen den persoon van Willem Crijnsze niets had, besloot hij, met de Magistraten mede te gaan, maar hen schriftelijk te wijzen op het onbehoorlijke van de gevolgte manier van doen, en hen te vermanen en te waarschuwen, opdat het gebeurde „niet in consequentie en soude ghetrocken werden". Na de ontvangst van die remonstrantie verklaarden de Magistraten, „dat se in toecommende tijden de gherechticheijt der kercke onvermindert ende onvercort souden laeten blijven", en door hen en den kerkeraad werd Willem Crijnsze beroepen.

1) De broeders van Maasland voerden aan, dat zij Willem Crijnsze beroepen hadden vóór die van Den Briel, en dat de beroepene hun „genoechsaem belofte ende toesegginge gedaen" had. Die van Den Briel waren van oordeel, dat zij behoorden „geprefereert te worden", 1°. omdat W. Crijnsze „van de Classe tot den dienst gevoordert" was, en 2°. omdat hij „van een dorp in een stadt" beroepen was. De beroepene verklaarde, dat hij het beroep naar Maasland wel aannemen wilde, doch zich onderwierp aan het oordeel der Classe. In 1603 gaf hij aan Ds. N. van Dam, toen predikant te Brielle, te kennen, dat „ten ware sake geweest dat hij mette kercke van Maeslandt al wat verre ware ingetreden geweest, hij soude de beroeping van den Briel hebben aengenomen".

maar dat, „bij soo verre het de Heere also wilde voegen, dat hij totten dienst der kercke (van Brielle) beroepen” werd, „hij hem selven daertoe genegen vondt”. Van Dam was daarover zeer verblijd. Hij verklaarde, dat hij voor de Brielsche gemeente „niemant en wiste, die deselve aengenaemer ende dienstlijcker wesen soude” dan Willem Crijnsze, wiens „bequaemheyt allen bekend was”. Den toenmaligen, jeugdigen predikant van Zuidland, Jacobus Florianus ¹⁾, hield hij voor een „vroom man, die wel gestudeert” had, maar hij achtte dat Willem Crijnsze „de kercke” van Brielle „veel beter dienen ende nutter wesen” zou dan Florianus. Collega Reinier Donteclock gaf de voorkeur aan Florianus, zijn „swager” of schoonzoon ²⁾. In 1599, vóórdat zijn schoonzoon predikant was, was „de beroepinge, op Willem Crijnsz. gedaen”, zeer door hem „bevorderd”, maar in 1603 beval hij voor de Brielsche gemeente Florianus aan. Ter bevordering van diens candidatuur herinnerde hij niet alleen, dat Willem Crijnsze niet gestudeerd had, maar ook dat deze zelf geschreven had, dat een gestudeerde hem behoorde voor te gaan, en dat Van Dam, die nu Willem Crijnsze recommandeerde, „eertijts”, wanneer hij te Brielle beroepen was, „daer-

1) Den 26sten Junij 1601 werd in de Class. vergadering van Voorne enz. geëxamineerd Jacobus Florianus, beroepen predikant te Zuidland, waarna bepaald werd dat de eerste voorstelling van den beroepene te Zuidland plaats zou hebben den 1sten Julij, de tweede den 8sten Julij, de derde door een dienaar van Brielle, wien opgedragen werd hem te bevestigen. In 1637 stierf Florianus te Zuidland. In de Acta Classis van 14 Oct. 1637 staat: „Die van de kercke van Zuitlant hebben geformeert beroeping op een nieu predicant den zesten dach nae de begraefenis van D. Florianus zal. m. (van den 20sten tot den 26sten Sept.), ende daerop verzoekende approbatie van de Classe den 12^{den} Oct.: heeft de vergaeding geoordeelt noch ontijdich te zijn in dit stuc te treden, belovende op de bediening van de kerc tot beeter, geleegener tijt goede orde te stellen”.

2) Den 1sten Sept. 1602 zijn te Brielle getrouwd Jacobus Florianus j.m. en Maertge Reijniers Donteclock j.d. Dit echtpaar kreeg een zoon Reijnier, welke te Brielle gedoopt werd den 13^{den} Oct. 1604. Bij dien doop waren getuigen Reijnier Donteclock, Annetgen Reijniers en Jannetge Reijniers. In eene Thesaurie-Rekening over 1668—1669 leest men niet van Maertge, maar van Maejken Reijniers, wed. van J. Florianus.

tegen geweest" was. Aan Van Dam kwam het een en ander ter oore, en de wijze, waarop zijn collega handelde, kon hem niet behagen. Hij meende, dat Donteclock „merckelijcken meer op sijn particulier als op de nutticheyt ende stichtinge der Gemeente" zag. Tegen den persoon van Willem Crijnsze had hij nooit iets gehad, ook in 1599 niet. Dat hij toen diens „beroeping" niet bevorderd had, was alleen, omdat de „maniere van procederen", destijds gevolgd, hem niet had aangestaan. Wanneer Willem Crijnsze hem bij het lot als „medehulper" ware toegewezen geworden, hij zou hem als een „lieven ende waerden medebroeder" hebben ontvangen. De gaven van Florianus verachtte hij niet, maar hij kon niet goedkeuren, dat Donteclock in 't „bevorderen van sijn swager te werck" ging, zooals hij deed. Hij vond zulk een manier van doen ook niet raadzaam met het oog op den zoon van Pieter de Backer, Cornelis Burgvliet. Betreffende dit punt schreef hij den 3den Mei 1603 aan Arnoldus Cornelii, predikant te Delft, in denzelfden brief, waaraan de vermelde bijzonderheden ontleend zijn en die in afschrift bewaard is gebleven, het volgende: „hij (Donteclock) weet wel te seggen, dat eenige van qualiteyt den sone van Pieter de Backer (die alle dage wordt verwacht dat hij van Geneven sal wedercomen) sullen practiseren mettertijdt hier in den dienst te krijgen. Wat soude het doch wesen, so het (twelck God verhoede) daertoe quaeme dat den jongman hier werde ingedrongen? Ende siende ende vernemende hoe onsen Br. Reynerus int bevorderen van sijn swager te werck gaet, sullent daervoor houden, dat hen een voet gegeven is om na te volgen".

Daar de Classe van Voorne en Putten in Junij 1603 besloot, dat Van Dam bij de Brielsche gemeente, „die hem soo lief ende weert" had, zou blijven, behoefde er vooreerst niet te worden omgezien naar een plaatsvervanger voor dezen leeraar. Maar er ontstond toch weldra te Brielle eene predikantsvacature, en wel door de benoeming van R. Donteclock tot rector der Latijnsche school te Brielle, welke betrekking hij den 1sten Januarij 1604

aanvaardde ¹⁾. De Stedelijke Regeering gaf den kerkeraad toestemming, om in plaats van Donteclock een derden predikant te beroepen ²⁾, en den 14den April werd een viertal gemaakt, bestaande uit Martinus Nicolai, Jacobus Florianus, Willem Crijnsze en Isaac Naeranus, respectievelijk predikanten in de gemeenten De Lier, Zuidland, Maasland en Vlaardingen. Drie dagen later vergaderde de kerkeraad (oude en nieuwe) ³⁾, om eene keuze te doen, en zoodra de notulen der voorgaande samenkomst gelezen waren, nam Donteclock, die „mede tot dese vergaderinghe ontboden was”, het woord en bedankte de Broeders, dat zij „onder anderen aen sijn swager J. Florianus gedacht hadden”. Op zijn verzoek vergunde men hem toen, de vergadering te verlaten, en, de „verdere handelinghe” den broederen bevolen hebbende, vertrok hij. Over de vier candidaten werd daarop door de Broeders van gedachten gewisseld, en het resultaat was, dat met de meeste stemmen tot leeraar der gemeente gekozen werd Willem Crijnsze ⁴⁾. Den 18den Mei gaf de Stedelijke Regeering verlof, om „te procedeeeren tot beroupinge van Willem Crijnsze”. De beroepingsbrief werd in orde gebracht en Ds. Van Dam en Jan Willemsze Verdam werden in Junij belast met de taak, om alles in 't werk te stellen, ten einde de „ontslaginghe” van den beroepene te verkrijgen ⁵⁾. Willem Crijnsze werd terstond „genoechsaem genegen” bevonden om „de beroepinghe te volgen”, maar de kerkeraad van Maasland, ofschoon herhaaldelijk en dringend daartoe aangezocht, wilde zijn leeraar niet afstaan. Door tusschenkomst van den baljuw van Voorne en Brielle, Jhr. Johan van Egmond, trachtte men den ambachtsheer van Maasland, een broeder van den baljuw, gunstig te stemmen voor 't verleenen van ontslag aan Willem Crijnsze, doch het rapport aan den kerkeraad

1) Zie *De Brielsche Archieven*, blz. 202—205, 210 en 211.

2) Resolutie van 13 Febr. 1604.

3) Absent was alleen Pieter Jacobsze.

4) Kerkeradsacta van 17 April 1604.

5) Kerkeradsacta van 4 Junij 1604.

luidde: „de ambachtsheer van Maeslandt heeft hem beswaert in het vertreck van Willem Crijnsze te bewillighen”. Bij de Classe van Delft vond men evenmin den gewenschten steun. De einduitspraak dier Classe was, dat zij „in conscientie niet anders en konde bevinden dan dat Willem Crijnsz. bij sijn kercke behoorde te blijven”. De Brielsche Heeren legden zich bij die uitspraak niet neder. Zij beriepen zich op de Synode, en deze, te Woerden bijeengekomen, wees den leeraar van Maasland aan Den Briel toe ¹⁾. Uit de Kerkeradsacta van 1 April 1605 blijkt, dat 's mans overkomst tegen Mei werd verwacht, doch hij schijnt eerst in Junij zijne intrede te hebben gedaan. Men leest in de Kerkeradsacta van 24 Junij 1605: „Willem Crijnsze heeft sijne attestatien vertoont, eene van de kercke van Maeslandt, daerinne oock van sijne hujsvrouwe mentie ghemaect was, ende noch eene van de Classe van Delfflandt, aen welcke attestatien dese vergaderinghe een goedt ghenoeghen ghehadt heeft”.

Bij zijne komst te Brielle vond Willem Crijnsze aldaar ²⁾, behalve Van Dam, den bekenden Theophilus Ryckewaert als ambtgenoot. Reeds in 1606 verloor hij Van Dam als collega, en diens plaats werd ingenomen door Libertus Fraxinus, die Den Haag voor Den Briel vaarwel zeide ³⁾. De laatst gedrukte Naamlijst der predikanten van de Ne-

1) Kerkeradsacta van 10 en 16 Junij, 2—6, 16 en 28 Julij, 17 Sept. 1604. Resol. Magistr. van 31 Julij 1604.

2) Spoedig na zijne komst, den 11^{den} Julij 1605, werd een kind van hem begraven. „Tot bevorderinge van de studie van sijnen zoon, Pieter Willemsze van Naeltwick”, werd hem den 13^{den} April 1610 door de Vroedschap „geaccordeert dsomme van XX L gr. vls. tsjaers”. Den 10^{den} Mei 1611 besloot de Vroedschap, dien zoon aan te nemen als alumnus, wanneer Lambertus Barlaeus, die toen „alumnus int Collegie Theol.” was, „tot perfectie gecomen” zou zijn. Aan dat besluit werd gevolg gegeven, en in Res. van 28 Sept. 1613, 12 Junij 1614, 16 Julij 1616 en 23 Julij 1618 wordt gesproken van gelden, aan den alumnus toegestaan.

3) Den 29sten Aug. 1606 vond de Brielsche Regeering goed, tot derden dienaar te beroepen L. Fraxinus, „dienaer der kercke in den Hage”. Den 10^{den} Sept. 1610 werd 's mans vrouw te Brielle begraven. Zie over dezen predikant Dr. Rogge, *Johannes Wienbogaert*, dl. I, blz. 73, 77, 81, 142, 233; dl. II. blz. 74, 117.

derduitsche Hervormde Gemeente te Brielle, geplaatst achter de in 1853 uitgegeven „Orde volgens welke de lijdens-teksten te Brielle gepredikt worden”, zegt van Lib. Fraxinus, dat hij in 1613 bij leening vertrok naar 's-Gravenhage. Dat deze mededeeling onjuist is, blijkt uit de Notitie van Willem Crijnsze. In plaats van bij leening naar Den Haag te vertrekken, ging Fraxinus als emeritus-leeraar naar Dordrecht, en werd te Brielle vervangen door Cornelis Burgvliet. Over en door deze plaatsvervangng begonnen te Brielle de onlusten, in de hier volgende Notitie beschreven. Willem Crijnsze schaarde zich, ofschoon niet terstond, aan de zijde der doleerende broeders met het gevolg, dat hij door de Stedelijke Regeering van zijn ambt ontzet werd en ruim twee jaren buiten Den Briel moest verblijven. In 1618, na verkregen toestemming van de Vroedschap ¹⁾, teruggekeerd in de stad, werd hij niet door alle Contra-Remonstranten met open armen ontvangen, maar zijn wensch, om weer leeraar der Brielsche Gemeente te worden, werd toch vervuld, en in de Kerkeradsacta van 2 Januarij 1619 mocht hij opteekenen: „sijn aengecomen, met attestatien van Delff, Willem Crijnsze, predicant, ende Jannetjen Jans sijne huijsvr.” ²⁾. Den 20sten Januarij 1619 kreeg hij in Tobias Dammannus, van Nieuwerkerk in Zeeland overgekomen, een ambtgenoot, met wien hij slechts korten tijd werkzaam mocht zijn. Den 24sten Februarij 1621 moest Willem Crijnsze notuleeren: „Nademael onsen Broeder Tobias Damman desen voorleden nacht in den Heere ontslapen is, so is etc.” Daar al de pogingen, na

---

1) Onder de Resolutiën, door de Vroedschap den 3den Sept. 1618 genomen, leest men: „Es Willem Crinsze, predicant, geacordeert op sijn versouck, wederomme in de stadt te mogen comen, mits hem dragende stil ende eerlick ende als een goet burger behoort te doen”.

2) Dezelfde Kerkeradsacta vermelden onder de personen, die na 't doen van belijdenis werden aangenomen, „Catharina Pieters jd.” Met dit meisje, eene dochter van Pieter Jacobsze, den man, die, naar ik meen, de ziel was van de Contra-Remonstrantsche beweging te Brielle, en na de verandering van zaken aldaar eerst president-burgemeester en weldra, in plaats van Jhr. O. van Sevender, baljuw van Voorne en Brielle werd, hertrouwde Willem Crijnsze den 17den Maart 1626.

de bevestiging van T. Damman aangewend om een derden predikant te verkrijgen, vruchteloos waren geweest ¹⁾, stond Willem Crijnsze na 't verlies van zijn collega alleen, zoodat ambtgenooten uit naburige gemeenten hem den arbeid moesten komen verlichten ²⁾. Ter voorziening in de beide predikantsvacaturen beriep de kerkeraad eerst Jacobus Florianus, en handelde vervolgens met de Vroedschap over Johannes Taurinus. Vóórdat de onderhandelingen over 't beroepen van den laatste tot het gewenschte einde hadden geleid, zocht de kerkeraad bij de Vroedschap de approbatie te erlangen van het beroep, uitgebracht op Florianus; maar de Heeren waren niet gezind, die approbatie te geven. Hun besluit was: eerst „voortvaren int beroup van Taurinus” en dan spreken over Florianus. Toen de kerkeraad desniettemin aandrang op de approbatie van 't beroep, op Florianus gedaan, ondervond Willem Crijnsze deswege eene behandeling, die hem niet aangenaam was. In de Kerkeradsacta van 30 April 1621 leest men: „Willem Crijnsze heeft de Vergaderinge clagenswyse voorgesteld, hoe dat niet alleen opt Stadthuys van eenen uyt de Vroedschappe hem was toegeschoten, dat hijt all wilde regeeren datter is; maer oock dat hem op ghisteren was aengeseyt waerschouwenswyse, dat hij hem niet meer en soude bemoeyen mette sake van Floriano, want dewijle hij, Willem Crijnsze, met cracht wilde Florianum indringen, waren de Heeren op hem seer t' onvrede, alsoo dat se hem wilden mettertydt van synen kerkendienst afstellen: waerop hij versochte dat hij mochte buyten staen ende dat de Broeders vrymoedelycken in sijn absentie souden adviseren ende sonder hem eenichsins te verschoonen, na de waarheyt souden verclaeren, off hij oyt eenige teeckenen van heerschappie onder henlieden hadde getoont, ende spetalicken off hij in de saecke

1) Zie Kerkeradsacta van 1 Febr. 26 Maart, 3, 7 en 19 April, 15 en 24 Sept., 18 Oct. 1619, 14 en 26 April, 3, 6, 17, 27 Julij, 11 en 25 Aug., 23 Sept., 18 Oct. 1620.

2) Kerkeradsacta van 24 Febr., 4 Maart en 12 Oct. 1621. Res. Magistr. van 27 Febr. 1621.

Floriani yets meer hadde gedaen als de alderminste van de Vergadering. Waerop de Broeders eenstemmelick hebben geantwoort, dat se niet en verstonden, dat Willem Crijnsze om dieswille buyten staen soude, verclarende dat hij van tvoorsejde onschuldich was, ende in de saecke van Floriano altyts de laetste stemme gegeven, sonder yemanden te vooren daertoq te persuaderen of in hare advysen tegen te spreken, hetwelcke oock niet van noode was geweest, om dieswille dat de stemmen alle tydts eenparichlycken waren uytgevallen". Wat de Broeders vervolgens besloten, is voor ons tegenwoordig doel onverschillig en laten wij daarom rusten. Uit het medegedeelde ziet men, dat, oock toen de Brielsche Regeering uit Contra-Remonstranten bestond, Willem Crijnsze niet gansch ongemoeid zijnen weg ging. Het einde van de zaak was, dat de kerkeraad zich schikte naar 't verlangen der Vroedschap, om zoowel het beroep van Florianus als dat van Taurinus „achter te laten", en dat Willem Crijnsze nog in September 1621 tot ambtgenooten kreeg Johannes l'Empereur en Joannes Volcerus. Met deze mannen en hunne opvolgers Petrus Placcardus ¹⁾, Johannes Cloppenburg ²⁾, Henricus Dibbetzius ⁴⁾ en Samuel Cabeljau ³⁾ was Willem Crijnsze, zoover wij weten, steeds in vrede werkzaam, en met de jaren verminderde zijn ijver niet. Den 13^{den} Maart 1629 kwam er een brief in van Petrus Nieuwenroe, deputatus Synodi, „geschreven in den naem van alle de gedeputeerde", houdende verzoek aan den kerkeraad om zich te laten vertegenwoordigen in eene te 's-Gravenhage te houden vergadering van „gedeputeerden der kercken daer de Re-

1) Den 28sten Sept. 1625 werd deze proponent als predikant te Brielle bevestigd ter vervanging van Volcerus, in 't begin van dat jaar gestorven.

2) Deze leeraar kwam van Amsterdam te Brielle en werd aldaar den 23sten Dec. 1629 bevestigd. Hij was de opvolger van J. l'Empereur, die naar Den Haag vertrok. In 1640 ging hij als professor naar Harderwijk.

3) In plaats van Placcardus, 18 Aug. 1630 te Brielle begraven, werd deze van Antonie-polder overgekomen leeraar den 15^{den} Dec. 1630 te Brielle bevestigd. In 1633 vertrok hij naar Dordrecht.

4) Deze leeraar werd als opvolger van Dibbetzius den 1sten Oct. 1634 bevestigd. In December 1637 naar Den Haag beroepen, ging hij derwaarts.

monstrantsche factie grasseerde", ten einde „eenige middelen te beraemen tot stueytinge derselven". De Broeders vonden goed, „daerin de goede handt te bieden", en zij deputeerden Willem Crijnsze en Willem Govertse Taerling. In plaats van te verzoeken, een jongeren collega te zenden, maakte Willem Crijnsze zich op naar Den Haag, en den 23sten Maart deed hij aan de Broeders verslag van zijne zending¹⁾. In 1630 was het niet best met hem gesteld. De Kerkeradsacta van 23 Aug. gewagen van „d'inpotentie" van Willem Crijnsze; die van 11 October zeggen van hem, dat hij „noch siekelijc ende swack" was. Zijn toestand verhinderde hem evenwel niet, de vergaderingen des kerkerads bij te wonen, en in 1631 was hij weer in staat, niet alleen te Brielle maar ook elders te arbeiden. In de kerkeradsvergadering van den 7^{den} Nov. 1631 kwam een brief ter tafel, namens de gedeputeerden van de Synode geschreven, waarin de Broeders werden uitgenoodigd, verlof te verleen en aan Willem Crijnsze, om zich naar Rotterdam te transporteer en „de kercke aldaer zoo lange bij te woonen, totdat de beroepinge der predicanten geeffectueert" zou zijn. De kerkeraad, alles gehoord en overwogen hebbende, ook de „redenen" van Willem Crijnsze, vond goed, „zijn E. te excuseren" bij de Gedeputeerden van de Synode. De Rotterdamsche kerkeraad hield echter aan, en Willem Crijnsze werd voor een korten tijd bij leening afgestaan aan Rotterdam. In August-

---

1) In 't rapport leest men: „sijn verschenen de Gecommitteerde van verscheidene kercken, ende naedat elck de swaricheden sijner Gemeinte hadde bekent gemaect, is daeruijt een gemein request geformeert ende t' selvige de H: Staten van Hollant overgelevert, versoeckende dat daerover (alsmede over het request der Gedeputeerden der Synoden van Holland, voor 14 dagen overgelevert) mochte gearresteert werden tgene in deselvige versocht werde: daerenboven sijn oock aengesproken geweest eenige van den Raetsheren van t' Hoff ende haer de saecke gerecommandeert, ende eindelijck waeren sijn mede geweest bij den Prins van Oranien, ende hem de noot der kercke, ontstaende uyt de factie der Remonstranten, voorgedragen, waarop sijne vorstelijcke Genade haer alles goets heeft beloofd ende toegeseit, henlieden versekerende dat hij sijn goet ende bloet wilde geven om de ruste ende vrede der kercke te soecken, indien sijn daermede konde vercregen worden".

tus 1632 verzochten de Rotterdamsche Broeders, dat Willem Crijnsze „alsnoch tot dienst van de kercke van Rotterdam mochte gecontinueert werden voor den tijd van twee maenden”. Het verzoek vond een geopend oor. „Voor den tijd van twee maenden ende langer niet”: was het besluit der Brielsche Broeders”¹⁾. Met het oog op zijn leeftijd had Willem Crijnsze best kunnen zeggen: laat collega Cloppenburg of Dibbetzius in mijne plaats gaan. Wat hij had kunnen en mogen zeggen, zei hij echter niet. Misschien, dat hij ook in eigen oogen een aangewezen man was om, zij 't dan maar voor een poos, werkzaam te zijn in eene stad als Rotterdam, waar de „Remonstrantsche factie” meer vrijheid genoot, dan een vurig Contra-Remonstrant haar kon toestaan.

In 1636 gaf Willem Crijnsze aan de Gecommitteerde Raden te kennen, „dat hij, uijt oorsake van sijnen swacken ouderdom, sijnen dienst niet langer connende waernemen tot sijn eijgen ende misschien oock niet der gemeijnte genoeghen, gelijk voor desen, genegen was met ordre den kerckendienst te quiteeren ende sijn ruste te nemen”, en hij verzocht „sijn leven lang te mogen trekken sijn ordinaris tractement”. Den 11^{den} Maart gaven Gecommitteerde Raden hunne apostille op dat request, en „in consideratie van den hoogen ouderdom van den suppliant ende de lange, getrouwe diensten, bij hem de kercke Godes ghedaen”, stonden zij hem toe, dat hij als emeritus werd beschouwd en „ontlast van meerder dienst te doen dan bij genegentheyt ende eijgen goeden wille”; voorts accordeerden zij hem, „sijn leven lang geduijrende te mogen genieten het tractement van 800 ponden tot 40 grooten 't pont, ende daerenboven 100 gelijcke ponden voor sijne huijshuijre jaerlijcx”. Den 16^{den} Maart verzocht Willem Crijnsze den kerkeraad, „hem van den dienst der kercke te ontslaen”. Nadat de „weerde medebroeder uitgestaen” en weer binnengekomen was, bedankte de kerkeraad hem hartelijk „voor alle zijne getrouwe dien-

---

1) Kerkeradsacta van 19 Aug. 1632. Res. Mag. van 21 Aug. 1632.

sten, de kercke Godes so lange jaren gedaen", en verzocht hem vriendelijk, „de vergaderinge bij gelegenthey met raet, daet ende advys te adsisteren, dese vrijheijt zijne E. evenwel gunnende te mogen absenteren sonder boeten, wanneer zijne E. swackheijt soude mogen belletten te compareren". De verklaring van Willem Crijnsze, dat hij „de kercke in toecomende geerne naer gelegenthey van zijne crachten wilde adsisteren", werd door al de Broeders „danckelijck" aangenomen, en zij committeerden er twee uit hun midden, om bij de Vroedschap de demissie van Willem Crijnsze te bevorderen. Den 11den April nam de Vroedschap kennis van de beschikking der Gecommitteerde Raden, en Willem Crijnsze kreeg zijn ontslag. Dat de Vroedschap het hem met dankzegging gaf, staat niet gemeld. Er is alleen genotuleerd: „es derhalven Willem Crijnsze van sijnnen dienst gelicentieert ende ontslagen". Zoo hartelijk als de kerckeraad Willem Crijnsze bejegende, werd hij ook in de Classikale vergadering, den 22sten April 1636 te Simonshaven gehouden, behandeld. Zijn ernstig verzoek aan de Broeders, dat, „indien bij hem door menselicke swackheijt eenige broederen te eeniger tijt waeren beledicht ofte bedroeft, deselve broederen sulx hem ten beste wilden duijden ende int vuyr der liefde smoren", bleef niet onbeantwoord, en dat de Broeders prijs stelden op zijne diensten, toonden zij ook in 1637, toen zij hem als quaestor continueerden¹⁾. Nog slechts enkele maanden mocht hij die functie waarnemen. In de rekening van Pieter Jansze van Schoor, boekhouder van de St. Catharina-kerk te Brielle, over 't jaar 1 November 1637—31 October 1638, vindt men onder den „ontfanck van sepultueren ende tluven van de groote clocke", fol. 2 verso: „Van de hujsvrouw van Willem Crijnsze predicant, die den xiiien dito (November) begraven es ende een ujr beluijt. . . . xiiii L". En fol. 4: „Van Willem Crijnsze predicant, die den 5 Januarij 1638 begraven es. . . . vi L".

---

1) Acta Classis van 30 Junij 1637.

Dat Willem Crijnsze een of ander door hem vervaardigd geschrift in druk heeft achtergelaten, is mij niet gebleken. Vóórdat ik tot de uitgave van de hier volgende Notitie besloot, toonde ik haar aan onderscheidene deskundigen, en niet één, die verklaarde dat het stuk alreede was gedrukt. Onze grootste geschiedkundige deelde mij zelfs mede, dat hij bij geen enkelen door hem geraadpleegden schrijver bekendheid met de Notitie van Willem Crijnsze ontdekt had. Na de ontvangst van deze mededeeling aarzelde ik niet langer, om tot de uitgave van de Notitie te besluiten, en wanneer ik haar thans met alle vrijmoedigheid in 't licht geef, dan geschiedt zulks ook om haren vorm, om de onderhoudende wijze, waarop de verschillende feiten er in voorgesteld zijn. Een groot verschil in dit opzicht, als wij de Notitie van Willem Crijnsze vergelijken bij 't „Cort ende Waerachtich Verhael”, dat ik in „De Brielsche Archieven” liet drukken. Zooals hij zelf herinnerde, was Willem Crijnsze geen man, die „gestudeerd” had, maar dat hij beter dan menige gestudeerde de pen wist te voeren, dat bewijst o. a. zijne Notitie, die, wat taal en stijl betreft, zich gunstig onderscheidt. Nog hooger zou zij te schatten zijn, indien haar onpartijdigheid kon toegekend worden, maar dit verwachtte men van de volgende bladzijden niet. Voor eene onpartijdige voorstelling van zaken was in 1620 de tijd nog niet daar en was Willem Crijnsze ook de man niet. Het is eene groote, moeilijke zaak, ten aanzien van den andersdenkenden broeder, die ijvert voor de verbreiding van zijne gevoelens, billijk en edelmoedig te zijn en te blijven, en Willem Crijnsze was daartoe niet in staat, althans niet altijd. Ten bewijze strekke een brief, dien hij schreef in 1613 aan de echtgenooten Pieter Jansze Backer (Van Eeckeren) en Yefjen Willems dr. Deze lieden zochten voor de gevoelens der Remonstranten aanhangers te verwerven, o. a. door het laten lezen van boekjes van Cornelis Wiggertsz. Willem Crijnsze vermaande het echtpaar, zich stil te houden en de lidmaten niet „ongherust” te maken, en toen zijne mondelinge vermaningen de gewenschte uitwerking

niet hadden, schreef hij den bedoelden brief, waarin men leest: „Ghy roemt seer dat ghy nu het rechte gheloove becomen hebt: maer Jacobus seght: bewijst my u gelove uyt uwe wercken, ende Paulus: dat het gheloove deur de liefde crachtich is. Ick en can het herte niet oordeelen, maer na 'tghene dat my ghebleecken is, hebb' ick weynich liefde in u. I. ghespeurt den tydt, die ick u. I. ghekent hebbe, maer wel knibbelen, hayren ende wroeten ofte wrocken. Ick en sal nu niet schryven van dinghen, die wel eertydts tusschen u. I. ende uwe vrienden ghespasseert syn: wie daerin meest schuldich is, weet de Heere; maer sal alleen segghen, 'twelck ghy niet en cont ontkennen, datter meenighe haperinghe ende verbitteringhe tusschen u beyden gheweest is om cleyne beuselinghen, daerin de eene den anderen niet en wilde verdraghen noch toegheven. Ghy, Yeffen, weet oock wel wat ghy somwijlen gheclaecht hebt van uwen man over de conversatie, die hij hadde met Anne Chapmans. Ick hebt doch altyts voor onwaerachtich ghehouden, ende en can noch niet gheloven dattet de waerheyt is. Maar isset waer, soo en is hy niet waerdich onder luyden met eeren te wonen. Ende is het niet waer, soo en hebt ghy niet ghedaen als een vrouw met eeren, dat ghy uwen man tot syn onschult soo blameerde. Meer dinghen, die ick wel weet uyt uwen eyghen mondt, en sal ick nu niet verhalen. Want ick en schrijve dit niet om u. I. 'tselve te verwijten. Ick en salt oock niet lichtelyck andere luyden openbaren, ende 't en is noch noyt uyt mynen mondt ghecomen, maer ick schryve dit int heymelyck aen u. I., om u. I. te thoonen, dat het roemen van een oprecht gheloove ydel is, soo langhe het niet crachtich is deur de liefde”. Mij dunkt, dat deze regelen zeer tegen Willem Crijnsze getuigen. Toen hij ze schreef, haalde hij iets op, dat acht jaren geleden gebeurd was. Yeffen zag destijds niet in, wat zij later te weten kwam, dat haar man bij Anne Chapmans „niet en ghing om quaet, maer om goedt”. Jaloersch van aard, kon zij niet dulden, dat haar man bij Anne Chapmans bezoeken bracht, en zij luchtte

haar hart aan Willem Crijnsze, den leeraar dien zij vertrouwde. De man hield wat er kwaads werd gedacht voor „onwaerachtich”, en ook in 1613 kon hij het niet voor waar houden. Toch rakelde hij de zaak, die met Anne Chapmans reeds lang begraven was, weder op, en aan de echtgenooten, die het gebeurde „al over veel jaren vergheten ende vergheven” hadden, schreef hij een brief, waarin aan den man werd medegedeeld, dat en waarom zijne vrouw zich indertijd over hem bij Willem Crijnsze beklaagd had. Het echtpaar was diep verontwaardigd over dien brief, en geen wonder! Ten bewijze dat Pieter Jansze en zijne vrouw de liefde niet hadden en mitsdien zich vergisten, als zij beweerden dat zij, Remonstranten, het ware geloof hadden, kon Willem Crijnsze, naar zijn schrijven, onderscheidene zaken aanvoeren. Waarom dan juist iets gekozen, dat geen bewijskracht had, daar het dagteekende uit den tijd, toen Yefjen Willem Crijnsze nog tot biechtvader nam en dus nog niet Remonstrantsch was? De echtgenooten schreven terug: „waertoe dient dese opratsinghe van verghetene dinghen? Tot onsen besten ofte tot ruste der Gemeente? Dient het niet veeleer ende meer tot knibbelinghe, hayren, wrocken ofte wroeten? haperinghe ende verbitteringhe tusschen man ende wijff te saeijen”? Op deze wijze ging het echtpaar voort, en, naar wij meenen, te recht. Toen twee jaar later Willem Crijnsze in een brief aan den kerkeraad protesteerde tegen de verkiezing van Pieter Jansze Backer tot diaken en van den rentmeester Gans tot ouderling van de gemeente, bracht hij tegen den eersten in, niet alleen dat hij onzuiver was in 't geloof¹⁾, maar ook dat hij twistgierig was, en ten bewijze daarvan schreef hij: „sijne suster sondt hem van dese slachttijdt een hutspott, ghelijck sulcx onder den vrienden ghebruyckelick is; Yefjen Willems nam

---

1) Om de Broeders daarvan te overtuigen, bracht Willem Crijnsze te berde, dat Pieter Jansze „versmadelicken” sprak van den Catechismus en het boekje, inhoudende het gevoelen van Cornelis Wiggertsze, aanbevolen had.

deselve in danck ende gaf het kindt draechghelt: maer hij, thuyt comende, sondt se wederomme met een cleyn, spijlich briefjen daerbij. In alle kercken, daer men de discipline oeffent, soude men sulcke luyden het avontmael ontseggen; daerom so men noch evenwel met sijne bevestinge voortvaert, so gheeft men daermede wel te kennen wat men houdt van de discipline". Uit deze aanhaling blijkt, dat Willem Crijnsze geen man was, die veel door de vingers zag. Wanneer hij ter staving zijner meening in den brief aan Pieter Jansze en Yeffen Willems iets dergelijks had aangevoerd als in zijne missive aan den kerckeraad, dan zouden de echtgenooten misschien de schouders opgehaald, maar zeker niet gesproken hebben van eene „feninige penne" en van „onreyne herssenen". Dat zij daarvan in hun antwoord gewaagden, had Willem Crijnsze aan zich zelven te wijten. Zijne pen werd niet bestuurd door de edelmoedigheid, die den Christen voegt ook ten aanzien van andersdenkenden.

Nadat hij zijn brief aan Pieter Jansze en Yeffen schreef, werd Willem Crijnsze het slachtoffer van de onverdraagzaamheid zijner Remonstrantsche stadgenooten. In 1620, toen hij zijne Notitie opstelde, was de tijd van verdrukking voor hem voorbij; maar is het aannemelijk, dat de man, die in 1613 niet bedacht wat men aan zijn tegenstander verschuldigd is, zich na zooveel bittere ervaringen door strikte onpartijdigheid onderscheiden zal hebben? Mij dunkt, de eisch: „audi et alteram partem", is een eisch, die ook met het oog op de Notitie van Willem Crijnsze moet worden herhaald. Terwijl de voorzichtigheid ons dringt dat te zeggen, gebiedt ons de onpartijdigheid nog mede te deelen, dat de Notitie in 't jaar harer vervaardiging door Contra-Remonstranten zeer gunstig beoordeeld werd. In de Acta van den Kerckeraad der Hervormde Gemeente te Brielle, dd. 5 Maart 1620, vindt men 't volgende: „Is vergaederinge gehouden van den Ouden ende Nieuwen Kerckenraet, mitsgaeders oock van sommige andere, ende is in deselve gelesen seker Schrift, inhoudende notitie van t'gene in dese kercke gepasseert is

staende de kerckelicke swaerigheyt, ontstaen in t'stuck van de leere, ende eenige onbehoorlicke procedueren, daeraen cleevende, van den jaere 1600 tot 1619 incluyt, te saemen gesteldt door onsen Broeder Willem Crijnsze, om ter syner tyt (volgende t'beslyt des Synodi Leydensis) D. Latio geexhibeert te worden etc. Ende is dit voorge-
melde Schrift geoordeeldt wel ende behoorlick gesteldt te wesen ende in sich te vervatten de volle waerheyt van t'gene voornoemt".

Bij de mededeeling dezer verklaring heeft Willem Crijnsze achter de woorden: „mitsgaeders oock van sommige andere" gevoegd: „welcke heugenisse hadden van 't gepasseerde". Volgens eene aantekening van den Schrijver werd de Notitie „oock gelesen in de Classe, gehouden in Dierixlandt op den 29^{en} April 1620", en werd zij „van de Broeders voor goedt gekent". In de Acta der Classis is zulks niet genotuleerd.

Behalve de Notitie bestaat er nog een ander opstel van Willem Crijnsze in handschrift. Misschien deel ik dit later mede. Thans volgt alleen de Notitie met eenige aantekeningen en bijlagen.

NOTITIE VAN DE KERCKELICKE SAECKEN,
GEVALLEN IN DEN BRIEL ENDE LANDE VAN VOORN
TZEDERT DEN JARE 1600.

De kercke van den Briel (in welcke stadt de Reformatie alder-
eerst is geplant, deurdien deselve stadt wierd' overvallen van
den Grave van der Marck op den eersten April 1572) is ge-
weest een van de vreedsaemste Gereformeerde kercken in de
Geunieerde Provintien, van den beghinne der reformatie totten
jare 1612 toe, sijnde op dien tijdt in deselve kercke bedienaers
des Goddelicken Wordts den eerwaerdigen ende welgeleerden
D. Libertus Fraxinus, Theophilus Rijckewaert ende Willem
Crijnsze. Ende heeft de on-eenicheyt in de voorgemelde kercke
haer beghin genomen uyt dese volgende oorsaecke.

D. Fraxinus (beroepen sijnde uyt Sgravenhage totten kercken-
dienst in den Briel a^o 1606) hadde hemselven niet vastelick
willen verbinden aen de kercke voorsz., also hij een oudt man
was ende niet en wiste of hij de lucht, die in den Briel wat
hard is, soude connen verdragen: bedongh derhalven sijne
vryicheyt te meugen houden, om uyt den voorsz. dienst te
scheyden, alst hem soude geraden duncken; behoudelick dat hij
sulcx niet en soude doen lichtvaerdelycken ende sonder de
kercke tijdelicken te waerschouwen.

De voorgemelde Fraxinus, eenen geruymen tijdt den kercken-
dienst in den Briel met eeren ende goeden vrede bedient heb-
bende, heeft in den jare 1611 (nadat de Conferentie in den
Hage gehouden was) eenigen van den kerckenraedt int bijson-
der verscheyden malen verclaert van meeninge te sijn den
kerckendienst te verlaten ende de kercke bij tijdts te waer-
schouwen, om na eenen anderen getrouwen dienaar des Goddel.
Wordts uyt te sien, also hij, langs so meer sijne swackheyt

gevoelende, wel merckte, dat hij eerlange soude genoodtsaecht sijn van den dienst afstandt te doen; maer alsoo de broederen sulcx sijne Waerde altijdts afrieden, omdat het met veele kercken in Hollandt seer qualicken stont deur het incruypen van seeckere nieuwicheden in de leere, genaemt de Arminiaensche ofte Remonstrantsche factie, ende te beduchten was dat deur dit middel de kercke van den Briel mede in swaricheyt mocht geraecken, so heeft hij de saecke vertrocken tot'et volgende jaer 1612 in Januario, in weloken tijdt hij sijne voorseyde meeninge geopenbaert heeft aen den geheelen kerckenraedt, dewelcke evenwel de saecke heeft uytgesteld ende vertrocken.

Den 1^{en} Junij daeraenvolgende heeft D. Fraxinus wederom den kerckenraedt voorgehouden sijne groote swackheyt ende wanhope van beteringe, met vermaninge dat den kerckenraedt soude uytzien na eenen kerckendienaer, die in sijne plaetse mochte comen tegens Baefmisse daeraenvolgende, dewijle hij genen moet en hadde om in den winter te treden ende sijnen dienst (te) continueren. Twelck den kerckenraedt verstaende ende hem niet connende bewegen tot continuatie, hoewel sij presenteerden sijnen dienst te verlichten, heeft (metten ouden kerckenraedt) besloten op den 5^{en} Junij dese saecke de E. Magistraet bekent te maecten ende met eenen versoecken, dat hare E. neffens den kerckenraedt soude gelieven te arbeyden, dat D. Fraxinus bij de kercke mochte blijven.

De Magistraet, op dat mael ten grootsten deele niet seer religieus sijnde ende van overlange gehaeckt hebbende, om 't recht der kercken aen haer te trecken, heeft dese gelegenheyt wel weten waer te nemen, ende heeft wel de mine gemaect om deur eenige Gedeputeerde D. Fraxinum te disuaderen van sijn voornemen; maer, sijne redenen van 't verlaten des diensts verstaen hebbende, heeft geoordeelt deselve suffisant te wesen, ende D. Fraxinum terstont geaccordeert tegens Baefmisse te meugen rusten ende van den kerckendienst ontslagen te sijn, sonder dat hare E. 't selfde eenmael metten kerckenraedt in communicatie geleght hadde, maer heeft hare E. den kerckenraedt laten weten, wat sij in de saecke Fraxini hadde gedaen, henlieden oock met eenen een anderen kerckendienaer voorslaende, genaemt Cornelis Burchvliet, predicant tot Nieuwcoop, sijnde alumnus ende een burgers kindt van den Briel, doch seer gedebaucheert ende berucht met soodanige scandalen, die een gemeen christen onbetamelicken sijn ende voor de werelt eerloos maecten.

De kerckenraedt, dit verstaen hebbende, heeft de Magistraet eerbiedentlick vertoont, dat se sulcx aen haere E. niet en hadden versocht, noch oock niet van haer verwacht; maer simpellick dat men soude arbeyden om D. Fraxinum bij de kercke te houden: badt derhalve dat men daerop alsnoch soude aenhouden, als noodich sijnde voor den tegenwoordigen standt der kercken; doch en wilde de Magistraet daer niet na hooren, maer bleef bij hare resolutie, belastende den kerckenraedt beroupinge te doen op den voorsz. Burchvliet, of redenen in te brengen, waerom sij sijn persoon onwaerdich achteden totten kerckendienst.

De kerckenraedt, dit siende ende wel wetende dat de kercke met den voorsz. Burchvliet niet en soude wel gedient sijn, heeft met D. Fraxino soo verre gesproken, dat sijne W. beloefde tot Mey toecomende anno 1613 in den dienst te blijven, ofte (so de Heere hem eenige cloeckheyte verleende) soo lange totdat de kercke wel soude wesen voorsien.

Dit heeft de kerckenraedt de E. Magistraet aengedient, dewelcke daermede niet en heeft willen tevreden sijn, willende dat men met de beroupinge Burchvlietij soude voortvaren, ofte redenen van weygeringe inbrengen. Ende hoewel de kerckenraedt dese reden gaf, dat se geen en anderen predicant en behoefden, so en heeft de Magistraet die redene niet willen aennemen.

Desen twist heeft lange geduyert tusschen de Magistraet ende den Kerckenraedt, ende is soo verre gecomen (deur 't beleijdt van Ottho van Sevender, bailliu van Voorne¹⁾, dat oock de Ed. Mog. Heeren Gecommitteerde Raden der Staten van Hollandt ende Westvrieslandt (dewelcke geabuseert worden van den advocaet Barneveldt) hun daermede hebben gemoeijt in faveur van de Magistraet, so deur missiven, deur besendinge van Commissarissen, als deur ontbieden van den Kerckenraedt voor haere Ed. Mog. Vergaderinge: waerdeur soo veel is te wege gebracht, dat veele van den Kerckenraedt sijn gekeert aen de zijde van de Magistraet, dat eenige van dien sijn flauw ende wanckelmoedich geworden, ende dat die, welcke stantvastich bleven, eenen grooten haet op haer geladen hebben.

Daer sijn wel veele getuygenissen ingebracht aengaende 't

---

1) Van Sevender bekleedde die betrekking van 28 April 1606 tot 13 Dec. 1619.

quade comportement van Cornelis Burchvliet, om hem uyt den kerckendienst van den Briel te weeren; maer ten mochte al niet helpen, dewijle doch de Magistraet gantsch geresolveert was de kercke te vermeersteren ende sulcke predicanten te stellen alst hun beliefte.

Ende opdat immers de beroupinge soude voortgaen, heeft de Magistraet selve die gedaen, sonder de bijgevoechde beroupinge van den kerckenraedt: heeft oock de Magistraet deur haren Secretarium de proclamatie gedaen in de kercke uyt der Heeren banck ofte sitplaetse, tegen alle ordre. Ende niettegenstaende dese proclamatie wierden beclaecht, om deselve te stueyten, hebben sij niettemin haren voortgang gehadt, doch en hebben hare E. geenigen predicant connen bewilligen, noch binnen noch buyten de stadt, om den onwettigen beroepenen ende geproclameerden Burchvliet te bevestigen.

Heeft oock de Magistraet in April 1613 D. Fraxinum laten weten, dat hij hem niet en soude verstouten na Meydach eerstcomende op den predickstoel te treden, of sij souden met autoriteyt daerin voorsien.

Somma alle deivoir ende naersticheyt, die gedaen is, so bij den kerckenraedt als bij de Classe, bestaende in menichvuldige remonstrantien, supplicatie ende vermaningen, en heeft niet connen tewege brengen, om de Magistraet int minste te bewegen tot afstant van haer voornemen: seggende eenige van hennelieden wel rondelicken, dat Burchvliet soude predicant van den Briel wesen, al soude het onder van de stadt boven keeren.

Burchvliet is oock tegens Meye 1613 in de stadt comen wonen, ende hebben de Magistraten hem terstont laten genieten de vrijheyt, die een stadtpredicant aldaer heeft, te weten vrij te sijn van des stadts accijnsen, den accijnsenaers belastende, dat se van nu voorts D. Fraxinum het accijnsgelt souden afvorderen.

De Kerckenraedt, siende de ernstige procedure der Magistraten, ende vreesende dat alles soude in bordell loopen, hebben eyndelick deur haere Gedeputeerde mette Magistraet verdragen op dese wijze: dat Burchvliet soude schultbekenentisse doen van alle sijne voorighe mishandelingen, ende soude alsoo stille sitten sonder kerckendienst totten eersten Septembris toe; ende ingevalle hij tot dien tijdt toe stichtelick bevonden worde, so soude men hem in den kerckendienst bevestigen. Dit accord is geagreert bij de H.H. Gecommitteerde Raden in de maent van

Junio, ende is de bevestinge Burghvlietij daerop gevolght den 1^{en} Septembris 1613. Op soodanige wijze is de Magistraet van den Briel in desen tot haere meeninge gecomen, nadat de questie tusschen haere E. ende den kerckenraedt meer dan een jaer lang hadde geduyert, tot scandale van veele eenvoudige ende hertenleedt van veele vrome lieden.

Het Avontmael des Heeren ('twelck om dese questie wille langen tijdt hadde geschort geweest) is wederom gehouden in October daeraenvolgende. Ende waren weynige lidtmaten die absenteerden, sulcx datter apparentie was, dat metter tijdt alles in vergeten soude gecomen sijn, hadden maer de predicanten ende de Magistraten haer gedragen naer behooren.

Maer als Theophilus Ryckewaert hemselven nu ontslagen vandt van de tegenwoordicheyt D. Fraxini (die hij seer ontsien ende gerespecteert hadde), begonst hij hemselven allengskens meer te openbaren op den predickstoel, ende daerbeneffens int heymelick te arbeiden bij de gequalificeerste personen, om 't gevoelen der Remonstranten in credijt te brengen. Ende Burchvliet (die voor den tijdt sijner beroupinge voor een Contra-remonstrant wilde aengesien wesen) en maeckte het niet veel beter, soeckende bij den luyden suspect te maecken het punct der leere van de perseverantie ofte volhardinge der geloovigen, gebruyckende tot dien eynde sulcke hevige, ongerijmde, ja scandaleuse manieren van spreken, dat veel vrome lidtmaten van dien tijdt af hem niet meer en wilden hooren.

Waerop gevolght is, dat een lindeweaver, genaemt Cornelis Bloemaert, met sijn buyerwif pratende, onder anderen seyde, dat Theophilus niet recht en leerde, ende dat hij oock een was van de nieuwicheyt-drijveren, als veele in Hollandt waren. Twelcke gecomen sijnde tot kennisse der Magistraten, is den voorsz. Bloemaert opt stadthuys ontboden den 22 Octobris 1613, ende gelastet binnen 24 uren uyt de stadt te trecken; niet-tegenstaende hij presenteerde te bewijsen 'tgunt hij geseyt hadde, maer de Magistraet en wilde het bewijs niet hooren. Deur dese procedure sijn veeler gemoederen, die nu een weynich gestilt waren, weder ontrustet, ende en wilden eenige der lidtmaten niet meer ten Avontmael comen, hoewel veele derselver noch quaemen tottet gehoor, als Willem Crijnsze predictie. Sommige quaemen nimmermeer ter kercken, ende alsoo wierd' de scheuringe begonnen.

Welcke scheuringe onlangs daerna vermeerdert is deur eene

andere onordentelike procedure, bij de Magistraten begaen, dat sij namentl. een diacon. Contraremonstrants gesint sijnde, van sijn ampt afstelden, sonder den kerckenraedt eenige kennisse daarvan te doen, ende dat meer is, sonder eenige wettige oorsaecke¹⁾. Deur welcke procedure (als voor-henen diergelijcke noyt gehooft sijnde) veeler gemoederen soo werden ontstelt, dat se uyt de kercke bleven, ende haer voechden bij de eerste afgesoehedene broederen.

Tegens dewelcke de Magistraet aen d'eene sijde²⁾, ende Bailliu ende Leenmannen slandts van Voorne aen d'andere sijde, strenge placcaten lieten publicieren, bij dewelcke sij worden verclaert te sijn turbulente personen, ende hun verboden eenige vergaderingen binnen of buyten de stadt te maecken, op see-

---

1) In Res. Vroedsch. van 18 Aug. 1614 leest men: „Alsoo Reijer Jansze in de Bijcorff, diaecken, op gisteren voor den middach onder de predicatie hem vervordert heeft, fortselick uijtte hant van Pieter Jansze baker, mede diaecken, te nemen het sackgen, waermede men doet de collecte voor den armen, nietjegenstaende den voorsz. Pieter Jansze sulcx van den Praeses van den kerckenraet was belast te doen, daarvan hij kennisse hadde; dat te vooren in den kerckenraet was geresolveert dat hij hem uijt de vergaderinge van den kerckenraet soude absenteren ende dat hij niet ontbooden soude werden; dat hij oock bekent heeft in de conventiculen, binnen deser stede gehouden, geweest te sijn ende die binnen sijn huijsen gehouden te hebben, alles booven de hefftige woorden, in de vergaderinge van de vroetschappe gebruijckt, streckende alle t'selve tot publicque schandaele, verminderinge ende (in plaats van ende zal men van de te lezen hebben) auctoriteitj van de magistraet ende smade seditie: soo is bij mijn Heeren van de vroetschappe, op alles rijpelicke gelet hebbende, verstaen dat de voorsz. saecke ten hoochste straffbaer es, ende dienvolgende hebben den voorsz. Reijer Jansze geordonneert te betaelen binnen xxiiii (uren) de somme van drie ponden gr. vls., omme daeromme (daervan) gemaect te werden twee nieuwe sackgens tot de collecte van de arme middelen in de kercke, ende wat daerover schiet, dat t'selve sal coomen tot proffijtt van de armen. Ende es voorts verstaen, dat hij hem sal onthouden van de kerckenraetsvergaderingen ende den dienst als diaken, mits dat in de vrijheijt van den kerckenraet wert geseijt (gestelt) omme tegen denselven te gebruijcken haere kerckelicke ordere in conformiteitj van haere gebruijck. Es oock denselven aengeseijt, dat hij hem sal wachten van eenige conventiculen binnen sijn huijse te houden ofte die buijten sijn huijse te frequenteren; dat hij oock niet sal doen ijett tegen de auctoriteitj van de magistraet ofte tot prejuditie van de publicque leere ende leeraers, maer hem draegen als een goet ende gehoorsaem borger thoestaet!”

2) Zie de bedoelde Publicatie der Magistraten in Bijlage A.

kere groote boeten. Also is de kercke van den Briel int verwerde gecomen: ende is evenwel noch in tamelycke stilte gebleven, tot in den jare 1616 toe, waervan hiernaer wat breeder sal worden gehandelt, als van de saecken, in den Classe voorgevallen, mede sal openinge gedaen wesen.

Den Heer Bailliu, mitsgaders de twee predicanten Theophilus ende Burchvliet, arbeyden met alle vlijticheyt, dat in de kercken ten platten lande, wanneer eenige derselver quaemen te vacereen, Remonstrantsche predicanten mochten comen: verschijnende tot dien eynde den voorsz. Bailliu met eenige uyt den Magistraten op alle Classicale vergaderingen (welcke bijsittinge hare E. aldereerst van de Classe was vergunt int eynde des jaers 1613 deur seeckere schoon-schijnende bedriegelycke redenen, bij hare E. voortgebracht) ende maeckte den voorn. Bailliu hemselven genoechsaem president des Classis, nauwelicks toelatende dat yemandt yet sprack tegens sijn believen, ende bracht soo veel te wege, met de hulpe der Remonstrantsche predicanten (die in den eersten weynich waren), dat in de vacerende kercken Remonstrantsche predicanten worden ingedrongen, somtijts deur de bevelende missiven van de H.H. Gecommitteerde Raden, somtijts tegens wille ende danck van den kerckenraedt, somtijts oock sonder eenige kerckelicke orden, ende deurgaens tegens d'advijzen van de meeste stemmen der Classicale vergaderinge, dewelcke den Bailliu seyde geen seggen te hebben int beroupen der predicanten: hij noemde de kerckenordeninge eene geusurpeerde macht ende nieuw pausdom, ende de predicanten, die se voorstonden, scriben ende Phariseen, muggesifters etc. Somma hij maeckte het soo grof, dat veele van de predicanten niet meer in de vergaderingen, daer den Bailliu alsoo domineerde, en quaemen, maer hielden vergaderingen op haerselven. Ende alsoo quam de scheuringe mede in de Classe, wasschende mettertijdts altijdts meer totten jare 1616 toe.

In welckers jaers aenvang seeckere resolutien aen den voorsz. Classsem (alsoock aen alle andere Classen) wierden gesonden van de H.H. Gecommitteerde Raden, dragende den naem van Resolutien der Ed. Mog. Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt¹⁾, ende vervatende sekere puncten, so der leere, als der beroupinge van de predicanten, waernaer de kercken-dienaren ende kerckenraden hun souden hebben te reguleren

1) *Bibliotheek van pamfletten*, Muller, n°. 1176 (verg. n°. 1107).

totten aenstaenden Synodum Nationalem. Om welke resolutien te overlesen, de predicanten van den Briel, aen dewelcke sij gesonden waren, de Classe hebben beschreven, om tegen den ordinairen tijdt (te weten dicht aen Paesschen, 'twelck om des winters wille aldaer gebruyckelick is) in den Briel te verschijnen. De afgesonderde Contraremonstrantsche predicanten sonden op den beschrevenen tijdt twee van haere medebroeders, naementlick Leoninum Leo ende Valerium Tophuisium, predicanten in den Nieuwen- ende Ouden-hoorn, om in den naem van haere principalen de voorsz. resolutien (nadat se van de Remonstranten souden gelesen sijn) te eysschen ende in haere vergaderinge te dragen. Op die selve tijdt was oock in den Briel gecomen Henricus Nolthenius, predicant tot Bommeneede, die hemselven oock neffens de twee voorsz. gedeputeerde gevoeght heeft. Dese drie, nadat se haren last hadden te kennen gegeven, sijn van den Heer Bailliu seer ernstich aengesproken, bekeven, berispt ende gedreycht, hun onder anderen verwijtende, dat se (haer) sonder redenen scheurden van de Remonstranten, 'twelck hunlyuden noch suyer opbreecken soude. Ende alsoo de andere, haer excuserende, seyden suffisante redenen te hebben, belastede haer den heer Bailliu in den naem van de Hooge Overicheyt, deselve in te brengen. Twelcke sij beloefden te doen na drie weecken. Gelijk sij oock te dier tijdt gereedt waren: maer alsoo doenmaels het Engelsch Garnisoen uyt den Briel moeste trecken, ende den Bailliu daerna uytgereyst was in Noordthollandt (sonder wiens tegenwoordicheyt de Remonstranten egeene inportante dingen derfden bij der handt nemen), is bij ordonantie der Magistraten van den Briel den tijdt uytgesteld tot den 30^{en} Augusti toe.

De predicanten, welke de Redenen van afsonderinge gestelt ende onderteykent hadden, waren met naemen, ende gelijk se bij ordre in den Classe saten, dese navolgende:

Nicolaus Dammius, eertijds predicant in den Briel, ende doen ter tijdt predicant tot Goereede.

Jan Aertsz. Teckman, predicant in den Coorendijck ende op Piershil.

Jacobus Florianus, Bedienaer des H. Evangelij int Zuydtlandt.
 Petrus Pilius, kerkendienaer in St. Odulphus Plate.

Johan Henricx, bedienaer des Goddelicken Woordts tot Swartewael.

Leoninus Leo Petri, predicant in den Nieuwen-Hoorn.

Valerius Valerij Tophuisius, predicant in den Ouden-Hoorn.
 Willem Crijnsz. Naeldwijck, bedienaer des Woordts Gods in
 den Briel.

Tobias Pillard, predicant in Heer Simons-Haven ende Biert.

David Thomasz. Boon, predicant tot Spijckenisse.

Mr. Pieter Steyaerdt, predicant in Heeckelinge.

Reginaldus Donteclock Zegeri, predicant in Hellevoette.

Voorts was Johannes Agricola, predicant tot Heenvliet, mede
 gewillich tot de onderteykeninge; dan versocht alleenlick eerst
 te spreken met den E. Heer Persijn, ingestelde voecht van de
 weeskinderen van den Heer van Cruningen, dewelcke op dat
 mael niet bij huys en was.

Den 30^{en} Augusti gecomen ende de Remonstranten classica-
 liter vergadert sijnde binnen den Briel, sijn de voorsz. drie
 Gedeputeerde van de Contraremonstranten voor henlieden ver-
 schenen, ende hebben hare Redenen van afsonderinge,
 bij geschrifte gestelt sijnde, opentlycken voorgelesen: presen-
 teerden oock daervan te geven copie, bijaldien de Remonstran-
 ten wilden beloven bij geschrifte t'antwoorden, bekennde
 haere schulde daerin sij schuldich waren, ende haere defentie
 doende daerin sij meenden onschuldich te wesen. Maer de
 Remonstranten wilden sulcx niet beloven, sochten alleenlick
 met woorden eenige dingen te debatteren, ende wilden niette-
 min copie hebben, om d'selve de Hoge Overheyt (die sij den
 Rechter noemden) te verthoonen. Doch en wilden de Gedeput-
 teerde voornoemt op sulcken voet geen copie geven, volgende
 daerinne den last ende instructie van hare principalen, seggende
 dat se geene copie mochten overleveren dan op de voorgestelde
 conditie; dat sij de Redenen niet en hadden gestelt om tegen
 henlieden te pleyten, maer simpelick om te thoonen, waerom sij
 niet langer met henlieden classicaliter wilden vergaderen; dat
 sij tot dien eynde geene politycke rechtters en behoefden, maer
 condon de swaricheden wel beslichten onder malcanderen, in-
 dien sij maer tot redenen wilden verstaen. Evenwel, indien de
 Remonstranten immers wilden, dat dese Redenen souden wor-
 den geexamineert bij de Ed. Mog. Heeren Staten, so souden sij
 (Gedeputeerde) selfs die hare Ed. Mog. exhiberen ter naestco-
 mender vergaderinge. In dese vergaderinge der Remonstranten
 waeren present den meer-gemelten Bailliu van Voorne, mijn
 Heere den Ruwaerdt van Putten, met twee Heeren Burgemees-
 teren van den Briel.

Den 1^{en} Septembris daeraenvolgende, de Magistraet van den Briel vergadert sijnde, ende den Bailliu sulck een rapport gedaen hebbende als het sijne Ed. geraden vondt, wierden de drie stadspredicanten opt Stadthuys ontboden. Ende worde Willem Crijnsze aengeseyt, dat het de Heeren seer qualick naemen, dat hij hemselven afscheurde van de Classe, ende hem voechde bij de scheurmakers etc. Waerop hij antwoorde, dat de Heeren in desen waren geabuseert ende qualick geïnformeert, meenende dat hij hemselven afscheurde van de Classe, overmidts de predicanten, mette welcke hij vereenicht bleef, waeren meerder int getal dan d'andere. Soo men dan een van beyde de deelen wilde noemen de Classis, so moest ongetwijffelt den grootsten hoop dien naem dragen, insonderheynt nadien sij de goede saecke aen hare zijde hadden. Seyde voorder, dat sijne ende sijner medebroeders meeninge niet en was, hun langer vant Classicaal geselschap der Remonstranten te onthouden, dan totdat seeckere mesusen, so in de leere als int beroupen der predicanten, souden gebetert sijn: van welcke mesusen sij aen den Remonstranten seeckere openinge hadden gedaen, als redenen sijnde van haere provisionele afscheydinge. Badt ende vermaende haere E.ⁿ om de goede handt daeraen te willen houden, dat alle confusien ende disordre uyt de Classe mocht worden geweert. De Heeren deden de predicanten voorsz. in de vertreck-camer gaen, ende van daer weder ingeroepen sijnde, seyde den Bailliu, dat de Heeren verstonden, dat Willem Crijnsze hem soude houden bij de Classe, daer hare Gedeputeerde compareerden, ofte dat hij hem soude houden voor gedepoortert. Willem Crijnsze antwoorde als vooren, dat hij in die vergaderinge wel wilde comen, wanneer de abusen ende mesusen gebetert wierden, maer dat hij sulcx niet en conde doen, staende de saecke als tegenwoordich. Daer werden verscheydene redenen meer, desen aengaende, gebruyckt, waervan het eynde ende slot was, dat W. Crijnsze hem moeste houden voor gedepoortert. Dit geschiede aldus simpelick opt Stadthuys, sonder advijs ende voorweten van den kerckenraedt ende Classe, tegens alle usantie ende kerckelicke ordre. Alsoo heeft dan W. Crijnsze voor dat mael moeten de patientie nemen ende den pulycken kerckendienst in den Briel moeten verlaten, niet sonder alteratie veeler burgeren ende ledematen der kercken aldaer, dewelcke haer noch hadden gehouden bij de pulycke kercke, maer nu van deselve afscheyden, voegende haer bij de eerste, welcke

(als vooren verhaelt is) om de onwettige proceduren der Magistraten, in den jare 1613 geschiedt, alsoock om seeckere kennisse, die sij hadden, van de onsuysterheyt Theophili ende Burchvlietij, haer hadden afgesondert ende weynich in getale waren.

Willem Crijnsze heeft over dese onbehoorlicke daedt des Magistraets gedoleert aen de Ed. Mog. Heeren Staten ¹⁾. Van gelijcken heeft hij oock neffens sijne medebroeders, de Contraremonstrantsche predicanten des Classis van Voorne ende Putten, aen haere Ed. Mog. verthoont de Redenen van haere afsonderinge, gelijk haere Gedeputeerde den Remonstranten hadden beloeft te sullen doen. Haere parthijen, de Remonstranten, compareerden mede, overleverende seeckere Remonstrantie tot haerer verschooninge. Beyde parthijen wierden gelijckelijcken binnengeroepen ende tegens elcanderen gehooft op den 22^{en} Septembris na den middagh. De Contraremonstranten (haere schriftelicke Redenen overgelevert hebbende) wierden van den Heere Advocaet gevraecht na sommige puncten, daerinne vervatet sijnde: waerop sijlieden mondelinge verclaringe deden in tegenwoordicheyt haerer parthijen, ende presenteerden voorts het voorgemelte geschrifte van punct tot punct te bewijzen, indien hare parthijen deselve derfden ontkennen: opdat alsoo haere Ed. Mog. mochten oordeelen, off deselve redenen suffisant waren om te scheyden of niet. De parthijen en derfden deselve niet ontkennen, maer sochten se in alle manieren te verschoonen ende cleyn te maecken, ende nadien sijluyden op die tijdt groot faveur hadden in dat Collegie, so en worde den Contraremonstranten geen bewijs afgevordert: worden oock niet berispt van wegen haere afsonderinge, maer seyde den Advocaet simpelick, dat de Heeren Staten op de saecke naerder letten souden, ende dattet haere ernstige meeninge was, dat de predicanten als broeders metten anderen in liefde ende vrede souden leven. Waerop de Contraremonstranten antwoorden, dat sulcx te doen hun onmeugelick was, de saecke soo staende als sij tegenwoordich stonde. Ende sijn alsoo op dat mael gescheijden.

'S anderen daechs smorgens weder ingeroepen sijnde, wierd' hun alt' saemen aengeseyt, dat haere Ed. Mog. souden besendinge doen in den Briel van twee Commissarissen, om rijpelic te letten so wel op de questie der predicanten des Classis

---

1) In bijlage B is 's mans request aan de Staten opgenomen.

int gemeen, als op die van W. Crijnsze met de Magistraet int bijzonder.

De Heeren Commissarissen sijn in den Briel gecomen op den 26^{en} Septembris, ende sijn den 27^{en} in besogne getreden in der kerckencamer. Alle de predicanten des Classis ten wedersijden (weynige uytgenomen) waren tegenwoordich. So waren daer mede den Heer Bailliu van Voorne, den Heer Ruwaerd van Putten ende de Gedeputeerde van de Magistraten van den Briel. Men heeft den gantschen dach gebesoigneert, maer niets uytgerecht. D'oorsaecke was, omdat de E. Heeren Commissarissen volgende haere instructie niet en wilden sitten als rechters, om te oordeelen tusschen parthijen, ende spetialicken om te verklaren of de Redenen van afsonderinge, bij den Contraremonstranten gestelt, suffisant waeren: waerop de Contraremonstranten drongen, om de rechtvaerdicheyt haerer saecke staende te houden. Maer wilden haere E.ⁿ slechts besoigneren als middelaersen de moderateurs, om de parthijen te vereenigen bij middel van tusschen-sprekinge etc. Dit begeerden oock de andere Heeren voornoemt, mitsgaders de Remonstranten; maer de Contraremonstranten en condon daertoe niet verstaen, wel wetende dat het stuck daermede niet gerechtet, noch de goede saecke geholpen soude worden. Ende is alsoo den geheelen dach deurgebracht met persuasien ende debatten over d'een ende d'ander sijde.

De saecke van W. Crijnsze int particulier bleef mede ongedaen om deselve oorsaecke, dewijle de Heeren Commissarissen wilden deur intercessie ende biddens wijze arbeyden bij de Heeren Magistraten, dat W. Crijnsze weder op den predickstoel worde gestelt, hetwelcke W. Crijnsze niet en verstont den rechten wech te wesen, om dieswille dat men, soo doende, den Magistraten soude in handen geven het recht van predicanten aen te nemen ende af te setten, sonder daerin te kennen de Kercke ende Classe. Versocht derhalven aen den Heeren Commissarissen, dat se haer wilden gedragen als rechters (niet als voorbidders) om te aenhooren wat clachte hij te doen hadde, ende hoe de Magistraet daertegen haer soude defenderen, opdat hij daerna, als bij forme van justitie, mochten worde verclaert ofte rechtelick ofte onrechtelick gedeporteert te sijn. Seyde oock de voorsz. W. Crijnsze, dat hij met sijne collegen (die Remonstranten waren) niet langer en conde den dienst betreden, tenware datter eene reformatie in de gantsche Classe geschiede,

welcke reformatie de Contraremonstranten eensamentlick hadden versocht aen de Ed. Mog. Heeren Staten, ende tot welcken eynde hij meende, dat hare Ed. Mog. dese Commissarissen hadden gesonden. Doch also de Commissarissen verclaerden soodanigen last niet te hebben, so soude de saecke weder moeten gebracht worden voort Collegie van haere Ed. Mog.

Des anderen daechs, den 28^{en} Septemb., verschenen de Heeren Commissarissen weder in der kerckencamer, mitsgaders de voorgemelte Heeren ende de Remonstrantsche predicanten, omme noch te besoigneren als voren, te weten, om tverschil te vereffenen, sonder eenich oordeel uyt te spreken tegens d'eene of d'andere parthije. De Contraremonstranten, oock binnen comende, gaven den Heeren Commissarissen een seecker Geschrift in handen, bij hun allen onderteykent, waerinne sij cortelick verclaerden, dat sij, om te bewaren de zuiverheyte der leere, het recht der kercken ende de gerustheyte haerer conscientie, niet en conden metten Remonstranten op soodanigen voet langer gemeenschap houden. Begeerden daerom niet meer te disputeren van den middel der vereeninge, nademael deselve doch niet en soude connen getroffen worden, sonder merckelicke quetsinge van de eere Gods ende den welstandt der kercken. Ende also is dese vergaderinge vruchteloos gescheyden.

De Heeren Commissarissen naemen 't voornoemde Geschrift naer haer, om 't selfde ter naestcomender vergaderinge der Ed. Mog. Heeren Staten te verthoonen ende rapport te doen van haer gebesoigneerde. Hetwelcke geschiedt sijnde, is de saecke daerbij gebleven, sonder dat hare Ed. Mog. daertoe yets meer hebben gedaen. Sulcx dat een yeder predicant des Classis ter wetersijden in sijne kercke ende dienst ongemoeyt gelaten is, uytgenomen alleen W. Crijnsze, die deur de hardicheyt der Magistraten van den Briel aen d'een sijde, ende d'ooghluycinge der Heeren Staten aen d'ander sijde, niet en conde comen tot verantwoordinge sijner saecke, ende volgens tot sijnen voorigen dienst.

Den lantdach ofte vergaderinge der voorgemelte Heeren Staten geschiede in December daeraenvolgende; tegens welcken tijdt W. Crijnsze hem gereedt maecte, om aen haere Ed. Mog. te versoecken, dat hij mochte worden gehoord, opdat sijne saecke bij hare Ed. Mog. afgedaen worde. Doch hij wierd geprecipiteert ende voor-gecomen van de voorn. Magistraten van den Briel, dewelcke, eer deses lantdaeghs-vergaderinge aenving, ende over-

sulox eer de gemelte Commissarissen hadden rapport gedaen, ende eer de saecke tusschen hare E. ende W. Crijnsze was gedetermineert, hebben begonnen te procederen tot de beroupinge van een predicant in W. Crijnszens plaetse: daermede genoehsaem thoonende, alsoo te steunen op hare autoriteyt, dat se niet en souden passen op eenige resolutie, die bij de Ed. Mog. Heeren Staten soude meugen genomen worden in faveur van W. Crijnszens rechtvaerdighe saecke. Over dese onbillicke procedure heeft W. Crijnsze mede gedoleert aen de voorgenoemde Ed. Mog. vergaderinge¹⁾; doch en heeft noch antwoorde noch apostille connen verwerven. Den predicant, die in den Briel wierd' beroupen, was genaemt Nannius Geysteranus²⁾, sijnde

1) Zie 't bedoelde request in Bijlage C.

2) Res. Vroedsch. van 15 Nov. 1616 luidt: „Es gedelibereert off men opt versouck van de gedeputeerden van den kerckenraet soude procederen in conformiteijt vant concept vant jaer van '91 tot nominatie van 4 polittique ende 4 ecclesiastique persoonen, die souden nomineren een persoon, om volgende de voorsz. ordere tot predicant vercooren te werden: es bij de meeste stemmen verstaen, dat men soude procederen tot nominatie van de voorsz. 4 persoonen ter wederzijde; dan es goetgevonden die saecke in state te houden voor den tijt van 8 dagen, sonder prejuditie van de resolutie”. — Den 24sten Nov. committeerde de Vroedschap tot het gezegde de burgemeesters Jacob Jansze van Velsen en Adriaen Cornelisze Quack, Jacob Aertsze van Riele, oud-burgemeester, en Willem Willemsze Verdam. — In Res. Vroedsch. van 30 Jan. 1617 leest men: „Wat aengaet het beroupen van een derde predicant, es goetgevonden alsoch te supercederen tot de naeste vergaderinge van de Heeren Staeten. Daernaer bij resumptie zijn de stemmen bevonden te steecken”. In Res. Vroedsch. van 8 Febr. 1617: „Es goetgevonden dat men sal procederen tot beroupinge van den derden predicant in conformiteijt van de voorgaende resolutie, ende sijn de acht, die daerthoe gecommiteert zijn, geauthoriseert daermede voorts te procederen”. In Res. Vroedsch. van 11 Febr. 1617: „Naerdar bij de Gecommitteerden van de Heeren Vroetschappen ende den kerckenraet was rapport gedaen vant gunt bij henluijden was geresolveert in de beroupinge van den derden predicant, te weeten, dat zij goetgevonden hebben beijde de persoonen, wiens gaven in de kercke gehoort zijn, namentl. Jan Cornelisze van Lemuijden ende Nannius van Moordrecht, den Vroetschappe voor te stellen, es naer aenroupinge van des Heeren naem bij lootinge daerthoe vercoeren Nannius van Moordrecht”. In Res. Mag. van 19 Maart 1617: „Es goetgevonden dat de proclamatiën van Nannius Geisteranus sullen werden gedaen, ende dat op huijden de eerste sal geschieden, ende dat hij voorts alhier sal blijven”. Res. Mag. van 12 Julij 1617: „Geaccordeert ordonnantie overt 1e vieren-deel jaers van den predicant Nannius Geisteranus, verschenen den lesten

niet alleen int algemeen gevoelen der Remonstranten, maer oock der Socinianen, deur denwelcken de Gemeente binnen den Briel noch te meer is verdorven ende van de waerheyt afgaekert geworden.

Als de mare van de afsettinge van W. Crijnsze, op den eersten Septembris geschiedt, aldereerst onder de burgerije quam, sijn veele van dien daerover ontoert geworden, dewelcke niet meer en wilden comen ter kercken nochte ten Avontmael. De twee blijvende predicanten arbeeydeden seer om de Gemeente te stillen, voorgevende datter een cleyn misverstant geresen was tusschen de Magistraet ende W. Crijnsze, 'twelck haest soude wechgenomen worden, also dat W. Crijnsze in corten weder predicken soude; deur welck voorgeven sij het volck in balance hielden voor eenen tijdt; maer als deur de voorverhaelde procedure het contrarie nu opentlicken bleeck, hebben veele lidmaten haer van de publycke kercke onthouden. Eenige van dien ghinghen Sondaechs ter kercken in de dorpen van Swartewael, Nieuwenhoorn ende Hellevoete; eenigen voeghden haer bij degene, welcke in den eersten afgescheyden waren, vergaderende binnen de stadt in eenige huysen, ende hen behelpende met voorlesen sonder predicatien. Tegen dese vergaderingen hadden de Magistraten (so hierboven aengeroert is) eene scherpe keure in den eersten gemaect ende int openbaer doen aflesen, oock voort Stadthuys doen aenplacken. Waeromme de Broeders goetvonden eenige huysinge te huyeren in den banne van Rugge, dicht bij de stadt ende buyten den vrijdom derselver, meenende aldaer bij den anderen onverhindert te comen. Doch sulcx is hen oock terstont verboden geworden deur den Bailliu ende Leenmannen slandts van Voorne, dewelcken lieten publiceren, dat niemant sich soude vervorderen binnen den lande van Voorne eenige bij-eencoemste te maecken om te predicken of te lesen, dan alleen in de publycke kercken, op seeckere groote peyne van geldtstraffe ende arbitrale correctie. Deur welcke strenge placcaten de voorn. broeders sijn genoodtsaect geweest, ofte mede (gelijck veele andere) in de landtkercken te

---

Junij voorleden tot 200 £. Ende noch 12 guld. voor sijn transportgelt". In de vergadering der Classis, te Brielle gehouden 3 Oct. 1617, werden de attestaties van Nannius Geisteranus gelezen en „goet ende loffelyck bevonden”, waarna hij „solemnelyck van de broeders ontfanghen” werd.

gaen, ofte seer heymelick met een cleyn getal binnen de stadt bijeen te comen.

Sij versochten menichmael aen de Magistraten, dat men hun doch soo veel vrijheyts soude gunnen als de Mennisten ende Martinisten hebben: maer condon sulcx niet verwerven.

Ten laetsten, als deur den winter de wegen ongebruyckelick wierden, hebben die, welcke in de dorpen ter predicatie ghingen, oock moeten t'huys blijven, haer voegende bij de andere; ende quaemen metten anderen over-een, om W. Crijnsze aen te spreken ende aen hem te versoecken ¹⁾, dat hij henlieden met sijne gaven dienen soude, sustinerende dat hij was haren predicant, alsoo daer noch veele onder henlieden waren van den ouden kerckenraedt, dewelcke hem totten kerckendienst van den Briel hadden beroupen in den jare 1605. Op welck versoeck W. Crijnsze hemselven tot henlieden heeft gevought, ende hebben [metten anderen goedtgevonden, in den naeme des Heeren de suyverheynt der leere met ernst te handthouden ende daarvan opentlick, soo 't eenichsins meugelick ware, d'exercitie te doen. Tot welcken eynde sijluyden besendinge deden aen de Cruyskercken binnen Rotterdam, Sgravenhage, Vlaardinghen, Schoonhoven, Maeslandt, Soetermeer etc., haer vermanende ende oock bewegende, om op den aenstaenden lantdach of bijeencomste der Ed. Mog. Heeren Staten (welcke, als boven geseyt is, in December gheschieden soude) eendrachtelick te versoecken vrije ende openbare exercitie van de ware, Gereformeerde Religie, elck in die plaetse daer sij woonachtich waren, alsoo deselve Religie in de voorgemelde ende meer andere plaetsen genoeghsaem ondergedruckt ende gelijk als verbannen was. Dit is bij alle de voorgemelde Cruyskercken ingewillicht, ende hebben ter voornoemder vergaderinge (met voorgaende communicatie sijner Exell.^e Prince Mauritius) elcx een requeste, van inhoude als voren, overgegeven ²⁾).

De Heeren Staten, de requesten gelesen hebbende, condon metten anderen niet accorderen, ende is oversulcx geen resolutie daerop genomen, 't sij om de exercitie toe te laten, of te verbieden, sulx datter geene apostillen op de requesten wierden geschreven. Oock en wierden de Doleanten niet binnen geroepen, ofte yet aengeseyt van de meeninge der Heeren Staten, maer

1) Dit geschiedde in November.

2) Zie Bijlage D.

bleef alles in der stilte. De Doleanten adresseerden haer aen eenige Heeren int bysonder, die de Religie waren toegedaen, om te vernemen hoe sij haer gedragen souden, welcke antwoorden, de gemoederen veeler Heeren soo aengemerckt te hebben, datter geen hope was van eene generale resolutie te sullen genomen worden, waerdeur de vrije exercitie der Religie in den steden, daer de Remonstranten meesters waren, soude werden vergunt; seyden niettemin, soveel in de saecke gedaen te sijn deur de goede Heeren, dat men den Doleanten wel soude ongemoeyt laten, ingevalle sij op haer eigen selfs costen den godsdienst bestonden aen te vangen.

Dese tijdinge heeft in den kerckenraedt van de dolerende Gemeente binnen den Briel soo veel vruchts geschaffet, dat se, den 24^{en} Decembris savonts vergadert sijnde ¹⁾, resolveerden des anderen daechs op den Christdagh in den naem des Heeren te beghinnen, twelcke oock alsoo gedaen is. Ende is aenmerkens waerdich, dat gelijck binnen den Briel anno 1572 aldereerst de Reformatie der Religie heeft (alsoo) begonnen, dat se heeft statt gegrepen ende sich heeft uytgebreydt totten nabuyrigen steden ende landen: nu oock wederom in deselvige stadt anno 1616 de eerste predicatie is gedaen (wel verstaende in amplissima forma) van alle de dolerende kercken in Hollandt, welcke predicatien oock hebben gecontinueert op alle Sabbatthen, voor ende na den middagh, sonder eene eenige achtertelaten, wat moeyte ende list de partijdige Magistraten daertegen hebben aengewendt om te beletten. So is dan d'eerste formele predicatie in den Cruyskercken gedaen binnen den Briel deur Willem Crijnsze, predicant der Gemeente aldaer, te voren onwettich uyt den kerckendienst gestooten deur de Magistraten (so boven aangewesen is) ende nu wederomme van de recht-gesinde aengenomen. Voor ende na de predicatie wierd' met groote vrijmoedicheyt ende blijchap gesongen den 40^{en} Psalm: Nadat ick langen tijdt hebbe verwacht etc. Naer 't gebedt is gepredickt de historie van de geboorte Christi Luce 2 vs. 1, 2 etc. De plaetse deser vergaderinge was een

---

1) Deze vergadering had plaats ten huize van den oud-burgemeester Pieter Jacobsze.

groote camer ten huys eenes ouderlings, genaemt Jan Jansz. Taerling, nu ter tijdt schepen van den Briel, wonende in de Nobelstraet, int aensienlickste ende bijna int midden van de stadt. Ende hoewel de Gemeente hiervan niet en was verwitticht deur last van den kerckenraedt, so waren nochtans in d'eerste predicatie ongevaerlick 150 personen van de aensienlickste burgers, meestal lidtmaten der kercke (sijnde de lidtmaten, alt' saemen opeen gerekent, niet boven de 700, also de stadt niet voltimmert, noch volck-rijck en is). Na den middach was 't getal der toehoorders seer vermeerdert, ende daer worde een kindeken gedoopt, ende sanderen daechs, den 26^{en} Decembris, warenden ontrent 250 toehoorders. In alle dese predicatien (alsoock in d'andere daeraenvolgende) liet hem den Stadthouder van den Bailliu vinden, om te besichtigen wat men daer dede ende wie daer quaemen, sonder nochtans yemanden te moeyen of aen te spreken.

Dit exempel is nagevolcht bij die van den Hage, Rotterdam, Schoonhoven etc., ende is also dit gebruyck aengevangen in alle plaetsen, daer de Remonstranten de publycke kercken inne hadden.

Staet nu mede wat te schrijven van den wederstandt deses heyligen ende christelycken gebruycks. Wat aengaet het gepasseerde in den Briel, de Magistraten lieten haer verluiden (als sij van haere Gecommitteerden, uytten Hage thuis comende, hadden verstaen wat op den landtdagh gepasseert was) dat, ingevalle de slickgeusen (so noemde men de gereformeerde) op haer eygen costen eenen predicant wilden houden, ende voorts alle lasten, die daerop loopen, dragen, dat men hun wel soude laten begaen bij forme van ooghluyckinge; maer dattet hun nimmermeer bij resolutie van de Staten of Magistraten soude worden vergunt, om dieswille dat haere Ed. Mog. geen twee geauthoriseerde Religien tot haeren laste int landt wilden houden. Also liet sich de saecke in den eersten aensien, dat alles gevoegelijcken soude toegaen ende wel afloopen.

In dit jaer was de voorsittende Burgemeester van den Briel eenen Jacob Jansz. Velsen, een openbaer David-Jorist, dewelcke tegens sijne huysvr.^e Godelieve Boogaerts (de ware Religie sonderlinge toegedaen ende een lidtmaet der kercke sijnde) meer malen voor desen, eer aldus in den Briel gepredict wierd', geseyt hadde, dat hij niet en conde toestaen, dat men de luyden (meenende de Gereformeerde) alsoo drong ende quelde in haer

gemoedt; dat hij haer (sijne huysvr.^e voornoemt) toeliet ter kerken te gaen daer 't haer beliefte, ende dat hij haer metten wagen daer wilde laten voeren: dat meer is, indien hij geen publyck persoon en ware, hij wilde se wel vergunnen in sijn huys te predicken. Sij (de huysvr.^e) was oock met sijn voorweten op den voorn. Christdach geweest in de predication, sulcx dat de broeders van deses Burgemeesters beleefdicheyt groote hope hadden: in welcke hope sij haest wierden [bedrogen] ¹⁾; want nadat Theophilus Ryckewaert op den 26^{en} Decembris des namiddachs seeckeren tijdt bij desen Velsen was geweest, ende hem 'k en weet [niet] wat dingen hadde wijsgemaect, is hij verandert geworden van opinie, ende heeft hem van die tijdt af gehouden als een van de hardtste ende bitterste parthijen ²⁾.

Tgemeen gevoelen van de Magistraten was in 'den eersten soodanich, dat de vergaderingen der Contraremonstranten niet te beduyden souden wesen, seggende dattet al om vijfthien of sesthien harde copen te doen was: achteden oversulcx dat se niet machtich souden sijn eenen predicant t'onderhouden, ende dat se derhalven het predicken van selfs souden moeten verlaten: maer nu siende dat de vergaderinge soo sterck was ende reys op reys vermeerderde, hebben sij raedtsaem gevonden deselve in den aenvang te steuyten ende te dempen.

Sijn derhalven de Vroedtschappen vergadert geweest op den 27^{en} Decembris, ende W. Crijnsze voor haer ontboden hebbende, is hem voorgelesen sekere nieu-genomen resolutie, inhoudende: Alsoo W. Crijnsze hemselven hadde onderwonden in een huys te predicken, ende de sacramenten te bedienen, streckende tot vercleyninge van d'authoriteyt der Heeren Staten ende der Magistraten, dat geresolveert was hem 't selfde te verbieden, van nu voorts sulcx meer te doen, op peyne dat daertegens soude worden voorsien met publycke autoriteyt. Item dat W. Crijnsze soude gehouden sijn daettelick te antwoorden, wat hij in den zin hadde te doen, opdat men daerop mochte voorder resolutie nemen etc. Hiervan versocht W. Crijnsze copie, om bequaemlick te meugen antwoorden, d'welck hem wierd' geweygert ende niettemin daettelicke antwoorde afgevordert, mits dat men hem presenteerde de resolutie noch eens voor te lesen, of soo dick-

1) Het hier en elders tusschen [ ] geplaatste is door mij ingevoegd.

2) Zie over Jacob Jansze van Velsen en zijne bovengenoemde huisvrouw *De Brielsche Archieven*, blz. 212—216.

wils als hijt begeerde. Deselve dan weder voorgelesen sijnde, antwoorde hij: Ick sal doen sulcx als ick in conscientie sal bevinden te behooren. De Heeren, met dese antwoorde niet tevreden sijnde, begeerden dat hij hem rondelicken met ja of neen soude verclaren. Doch also hij seyde voor dat mael niet anders te connen antwoorden, wierd' hem tijdt van bedenoken gegeven tot den 29^{en} Decembris toe¹⁾. Welcken dach gecomen sijnde, wierd' hij weder op't Stadthuys ontboden ende antwoordt afgevordert. Doen begonst hij met sekere omstandige woorden te verhalen, hoe haere E.ⁿ met hem hadden gehandelt int beghin van September laetstleden, sonder eenich recht of reden. Ende also hij meende voort te gaen, om te bewijsen sijnen plicht ende recht om te predicken etc., brack de Burgemeester Velsen sijne redenen, seggende: Men soude daertegens oock wel connen seggen. W. Crijnsze seyde: Mijn Heer, ick bidde, laet mij doch uytspreken, ende seght dan daertegens soo veel alst u belieft. Maer de Burgemeester antwoorde, dat de redenen al te lang vallen souden om t'onthouden. W. Crijnsze seyde: ick sal se bij geschrifte stellen²⁾ ende Uwe E. in handen geven. Wij en sijn (seyde de Burgemeester) met schrijven niet vermaeckt, antwoordt cortelick wat ghij in den zin hebt te doen of te laten. Doen seyde W. Crijnsze: mijn Heeren, ten dunckt mij niet raedtsaem met simpel ja of neen te antwoorden, maer is mij noodich mijne meeninge met redenen te bedeeden; derhalven nadien Uwe E.ⁿ de patientie niet willen nemen om sulcx t'aenhooren, so en can ick tegenwoordich niet anders antwoorden als vooren, naemelick, dat ick doen sal, gelijk ick in conscientie sal bevinden te behooren: waermede ick oock achte genoechsaem geantwoordt te hebben, dewijle men binnen weynige dagen sal connen sien, wat het is, dat ick in conscientie oordeele behoorlick te sijn. De Burgemeester vermaende hem met dreygende woorden, seggende, dat hij toesien soude wat hij dede, want, in gevalle hij wederom binnen der stadt predictie, souden haere E. met autoriteyt daerin voorsien etc.

1) Toen W. Crijnsze den 27^{en} December aan zijn kerkeraad rapporteerd had, wat hij aan de Vroedschap geantwoord had, was het besluit der BB., dat hij „soude persisteren bij deselve antwoorde”.

2) Zijn antwoord stelde hij op schrift. De minute er van is bewaard gebleven. Zie haren inhoud in Bijlage E.

De kerckenraedt, dit vernemende ende vreesende deur dit middel van haren predicant berooft te sullen worden, vondt raedtsaem voor eenen tijdt te versoecken ende te gebruycken den dienst van de nagebuyerde predicanten, in welckers plaetse W. Crijnsze soude onderwijlen predicken op de dorpen, ende hebben daertoe eerst versocht ende bewillight D. Leoninus Leo, predicant in den Nieuwenhoorn, dewelcke voor ende na den middach predictie ten huysse eener weduwe, genaemt Aeltjen Jans ¹⁾, mede in de voors. strate, ende naerder bij de marct dan tvoorgenoemde huys van Jan Jansz. Dit geschiede op den 1^{en} Januarij anno 1617, ende was 't getal der toehoorders merckelycken vermeerderd.

De Magistraten, deur dit middel gediverteert sijnde van haer voornemen ende nochtans willende het predicken beletten, lieten op den 3^{en} Januarij vant Stadthuys aflesen, dat egeene predicanten van buyten hen souden vervorderen binnen der stadt te predicken in eenige huysen, op peyne van 150 guld., t'elcken reyse te verbeuren, ende die sijne huysinge daertoe liet gebruycken, soude verbeuren 100 guldens ²⁾.

Als nu de dolerende Gemeente verstondt, dat tot peyne over 't predicken gestelt waren geldtboeten ende niet bannissementen, werdt goetgevonden de predicanten van buyten te verschoonen, ende haeren eygenen predicant (die oock daertoe gewillich was) te gebruycken. Hetwelcke de Magistraten vernemende of vermoedende, lieten W. Crijnsze des saterdaechs den 7^{en} Januarij weten, dat hij des anderen daechs, sondaechs smorgens ten acht uyren, soude comen ten huysse van den Stedehouder, alwaer den Bailliu gelogeert was, om metten selven Bailliu te spreken. Ende niettegenstaende dat dese uyre, om der studie wille, ongelegen ende de plaetse suspect was om gearresteert te worden, nochtans om te voorkomen alle na-spraecke van inobedientie, so is hij met advijs des kerckenraedts derwaerts gegaen ³⁾, vindende den Bailliu met beyde de Burgemeesters Velsen ende Quack, dewelcke verscheydene propoosten gebruyckten, so beloften als dreyghingen, om W. Crijnsze af te brengen van

1) Deze vrouw was weduwe van Abel Fransze.

2) Zie de Publicatie in Bijlage F.

3) De kerckeraad gaf W. Crijnsze consent om te gaan, „midts dat twee Broeders wierden geordonneert hem te comen halen, in gevalle hij tot de clocke negen aldaer gehouden worde”.

sijn voornemen om te predicken. Welcke redenen W. Crijnsze beleefdelick refuteerde, henlieden bewijssende hoedanich sijn ampt ende last was; ende dat haere E.ⁿ in dien regarde over hem niet mochten commanderen, als sijnde subalterne Magistraten, dewelcke (na Uyttenbogards eygen seggen int boeck vant Ampt der Overheynt in kerkelycke saecken) staen niet boven, maer beneffens de predicanten, elcx in haer ampt, alle beyde onder de hooge Overicheyt, op welcke hooge Overheynt hij, W. Crijnsze, hem meermael beroepen hadde ende noch beriep. Somma, hij seyde henlieden soo veel, dat se hem lieten gaen ten negen uyeren om te predicken. Welcke predicatien dies daeghs wederom gedaen worden ten huysen van Jan Jansze, ten aensien van den Stedehouder.

Smaendaechs den 9^{en} Januarij, smorgens, quam de Stedehouder ten huysen van W. Crijnsze ende Jan Jansze, eyschende in den naem ende van wegen de Burgemeesteren ende Magistraten van den Briel, van den eersten de somma van 300, ende van den anderen 200 guldens, promptelick te betalen, voor de voormiddachsche ende namiddachsche predicatien, opten 8^{en} dito gedaen. Waerop W. Crijnsze antwoorde, dat hij sulcken somma in gereeden gelde niet en conde promptelick betalen, als soo veel geldts niet in huys hebbende, ende dat daerom de Magistraten souden gelieven een weynich te pacienteren, totdat hij beter soude voorsien wesen van gelde. Jan Jansze antwoorde, dattet geen gebruyck en was alsoo tegens de burgers te procederen. Na den middach quam de Stedehouder wederom met een stadtsbode, die henlieden sommeerde de voorsz. somma te betalen binnen 24 uyeren, na welcke gedaene sommatie Jan Jansze ghing totten Burgemeester Velsen, hem voorhoudende de costume van de Stadt, soodanich sijnde, dat de burgers in de eerste sommatie wordt eenen tijdt gegeven van acht dagen. Maer de Burgemeester seyde, dat dit een geheel ander saecke was, ende dat hij soude gehouden sijn te betalen teynde de 24 uyeren. Boven dese sommatie quam desselven avonts tusschen seven ende acht uyeren een ander sHeeren bode, die W. Crijnsze ende Jan Jansze elcx a part belaste van sHeeren wegen, des [dat] sij des toecomenden daechs niet en souden uyt den huysen gaen voor den negen uyeren des morgens.

Sijluyden, niet wetende wat sulcx beduyde, oock d'een van d'ander niet wetende, bleven bij huys ende wierden beyde opt Stadthuys ontboden des morgens den 10^{en} dito. Alwaer comende

ende binnengeroepen sijnde voor de Vroedtschappen, seyde den Heer Balliu, dat sijlyuden wel waren vervallen in de voorge- melde boeten, om dewelcke te innen de Heeren Magistraten hem oock last gegeven [hadden], gelijk sij uyt den eysch ende somma- tie, op ghisteren geschiedt, hadden verstaen. Doch hadden de Heeren tegenwoordich een ander resolutie genomen, om de ruste van de burgerije ende vreedts wille, te weten, dat de Heeren metten dolerende broederen wilden treden in eene vriendelicke conferentie, om te besien waerin eygentlick de questie bestondt, ende of de saecke niet en soude connen soo verre werden ge- bracht, dat yedereen soude hebben contentement; dat oock mid- delertijt ophouden soude het eysschen van de boeten, om dewelcke sijlyuden waren gesommeert. Dese Resolutie was van den Secretario bij geschrifte gestelt ende worde henlyuden voorgelesen. De voorsz. twee Comparanten bedanckten hare E. van de Resolutie, naemen aen haeren broederen sulcx te rap- porteren, ende versochten copie van de resolutie, dewelcke hun wierd' geaccordeert, om deselve na den middach op de Secre- tarie te meugen halen. Ende waren dese twee voor dat mael ontslagen van de betalinge der voorgefelde geldtstraffe.

Na den middagh Jan Jansze, op de Secretarie gaende, verworf de copie, maer bij W. Crijnsze [sijnde] om d'selve te deursien, bevonden sij, dat se niet en was onderteyckent: waerom Jan Jansze weder ghing bij den commijs, die deselve geschreven hadde, welcke seyde geenen last te hebben om t'onderteyckenen: behieldt niettemin de copie om den Secretarium daervan te spreken. Sanderen daeghs, den 11^{en} dito, Jan Jansze, op de Secretarie comende, vant de copie noch ongeteyckent. Willem Crijnsze ende Jan Jansze vonden evenwel goedt, den kercken- raedt van alles te verwittigen, also de weke vast deurliep, opdat de Heeren geen oorsaecke en souden hebben te clagen, van haer niet geantwoordt te hebben op den voorslach van de conferen- tie. Den kerckenraedt, wierdt bijeengeroepen den 12^{en} Januarij, donderdaechs-avondts: het rapport worde gedaen, ende men sondt totten Secretarium om de copie; dan was noch niet onderteyo- kent. Waerom den kerckenraedt vermoeden creech, dattet de Heeren niet wel met haer en meenden, ende vonden niet geraden op den voorslach van haere E. yets te beslyuten of te besoigneren, voordat de copie soude onderteyckent sijn. Sonden derhalven de copie wederom totten Secretarium met bede ende begeerte dat se doch mocht onderteyckent worden. Vrijdaechs avondts

vergaderde den kerckenraedt weder ter saecke als voren, ende sendende om de copie, was deselve oock als voren. Sondt daerom den kerckenraedt twee uyt den haeren ¹⁾ aen den Borgemeester Velsen, om sijne E. aen te dienen, dat d'oorsaeck, waerom de kerckenraedt totnoechtoe niet en hadde connen antwoorden, was dat sij geene autentycke copie van hare E. resolutie en hadden connen becomen. Waerop de Burgemeester antwoorde, dat hij de Magistraten sulcx soude te kennen geven.

Des anderen daechs, saterdaechs smorgens, worden dieselve twee, welcke bij den Burgemeester waren geweest, opt Stadthuys ontboden, ende de copie, geteyckent sijnde, behandicht. Men sprack daer een weynich van den tijdt der conferentie, dat namelick deselve niet en soude connen sijn dan in de toecomende weecke. Seyden daerom de Heeren, dat de dolerende middelertijdt moesten aflaten te predicken, gelijk sijlyuden soo lange afielden met de boeten te eysschen: ja seyden noch daerenboven, dat sulcx op dyngsdach voorleden was ingewillight ende beloeft bij W. Crijnsze ende J. Jansze. Doch de twee tegenwoordige Broeders seyden daervan niet te weten, also daervan geen rapport was [gedaen] in hare vergaderinge.

De Magistraten, dese twee mette onderteeckende copie oorloggeven hebbende om te gaen, hebben voor haer ontboden W. Crijnsze ende J. Jansze, willende henlyuden met cracht over den hals dringen, dat se voorleden dijngsdach hadden beloeft reciproce niet te sullen predicken, gelijk de Heeren hadden beloeft niet te sullen boeten eysschen, soo lange totdat de conferentie soude gehouden sijn. W. Crijnsze, daerop antwoordende, seyde, dat haere E. haerselven abuseerden, dat sulcx henlieden niet en was voorgehouden, veelmin van henlieden geconsenteert, proberende hetselfde met twee vaste redenen, 1°. omdat hiervan gantschelick geen gewach en worde gemaect in de Resolutie, die henlieden voorgelesen was ende waervan sij nu hadden de autentycke copie, daerin wel staet dat de Heeren sullen supercederen met 't eysschen van de boeten, maer niet dat de dolerende Gemeente moet ophouden te predicken; 2°. dat sijlyuden alle beyde waren verschenen als particuliere personen, sonder last ende voorweten van den kerckenraedt, waeruyt volghde, dat sijlyuden geen vermeugen hadden om alsulcken belofte te doen, die de gantsche Gemeente concer-

1) Gerrit Adriaensze Meeuwesteyn en David van der Heul.

neerde. De Heeren, wel merckende dat de redenen waren gefondeert, seyden, dattet nochtans redelick was, dattet alsoo geschiede, gelyck wanneer eenige parthijen, in den oorloge wilgende parlementeren, ondertusschen aen wedersijden hun onthouden van alle hostiliteyt. W. Crijnsze antwoorde, dat soodanige comparatie alhier ongerijmt was, aengesien in de predication gantsch geen hostiliteyt en worde gebruyckt, maer dat de Gemeente worde onderwesen, om in de ware, suyvere Religie te volharden, ende hare Overheydt in alles, wat niet daertegens strede, gehoorsaem te sijn; dat oock aldaer worde gebeden voor den welstant van haere E.ⁿ na ziel ende lichaem, 'twelcke geen hostiliteyt en conde genaemt worden. De Heeren verstonden tselfde oock seer wel, doch niettemin sij begeerden, dat dese twee der Gemeente souden voorhouden haerer E. billicken eysch (so sij meenden) van de predication te schorten.

Doch de kerckenraedt en conde daertoe niet verstaen, maer resolveerde int predicken te continueren om verscheydene insichten wille, ende niettemin de Magistraet te presenteren met hare E. in conferentie te treden, wanneert hare E. soude believen. Dit worde den Borgemeester Velsen van dien avondt aengedient van wegen der Vergaderinge. Worde oock eene antwoorde bij geschrift gestelt op de voorgemelde Resolutie van de Magistraet, also daerin eenige harde manieren van spreken gevonden worden, als oock om haere E. meeninge op alles te beter te vernemen ¹⁾.

Des sondaeghs, smorgen den 15^{en} Januarij, sijn de Vroedtschappen bij den anderen opt Stadthuys vergadert, hetwelcke W. Crijnsze vernomen hebbende ende wel denckende, dat men hem aldaer soude ontbieden ende houden, om alsoo de predication te beletten, is uyt den huysse gegaen, sonder sijn huysgesin te seggen waerhenen, opdat se geen aenwijsinge souden connen doen, indien nae hem gevraecht worde. Daer worde van des heeren wegen om hem gesonden, worde oock gesocht, doch te vergeefs. Weshalven de Magistraten eenen bode last gaven te gaen ende te blijven ter plaetse, daer men predicken soude, ter tijdt toe dat W. Crijnsze aldaer comen soude. Dese plaetse was dat mael (gelyck van doen af voorts, totdat hen geoorloft wierd' in de Maerlantsche kercke te predicken) ten huysse van den oudt-burgemeester Pieter Jacobsze, tegenwoordich Bailliu

1) Zie de Resolutie en het Antwoord in Bijlage G.

van den Briel ende den lande van Voorne. Willem Crijnsze, ten negen uyeren in de vergaderinge comende, terwijl den psalm gesongen worde, seyde de bode tot hem, dat de Heeren begeerden, hij soude met hem opt Stadthuys gaen, alwaer haere E., vergadert sijnde, met hem wilden spreken. Hij antwoorde, dattet nu al te laet was opt Stadthuys te gaen, dewijle hij terstont moeste predicken, achtende oock dat de Heeren selve nu al waren gescheyden ende na de kercke gegaen. De bode ghing henen, ende quam ontrent een half uyere daerna wederom met des stadts chierurgijn¹⁾ (een lidtmaat sijnde van de dole- rende Gemeente), ende seyde de bode overluydt: W. Crijnsze, ick gebiede u van sHeeren wegen, dat ghij wat ophoudet. Waerop W. Crijnsze swijgende, seyde de chierurgijn: Broeders, mijn Heeren hebben mij belast alhier te gaen neffens den bode om u. l. dit aen te seggen, namelijk dat W. Crijnsze daettelick bij haer come opt Stadthuys, alwaer sij hem noch sijn verwach- tende; so hij niet en comt, so en sullen de Heeren haer niet laten contenteren mette boete, die sij opt predicken hebben ge- stelt, maer sullen de straffe verswaren, W. Crijnsze ontseggen sijn tractement, sijn huys ende de stad, ende dit alles binnen 24 uyeren. De toehoorders, die ontrent 400 int getal waren, riepen confuselick over den anderen: hij salder niet gaen, wij willen hem hier houden etc.: sulcx dat de kerckenraedt henlie- den qualick conden stillen. Ende W. Crijnsze seyde met corte woorden: Broeders, weest tevreden, den wille des Heeren ge- schiede²⁾. Ende heeft weder aengevangen te predicken, de bode henen gaende.

Onder de namiddaechsche predicatie quam de Stehouder van den Bailliu, dewelcke, nadat den zegen gegeven was, ver- sochte met W. Crijnsze te meugen spreken, ende, gaende met hem in eenen hoeck van de solder, seyde, dat de Bailliu eens gaerne int vriendelick met hem spreken soude, vragende oft hem liefde mede te gaen. W. Crijnsze leyde dit in commu- nicatie metten broeders, dewelcke het gantsch ongeraden von- den, overdenckende het dreygement, dat voor den middach van wegen de Magistraet gedaen was. Deputeerden daerom ses personen uyt den haeren, die bij den Bailliu gaen souden, eens-

1) Mr. David Jacobsze van der Heul.

2) Volgens eene andere lezing zeide hij: „daer en sal niets geschieden dan dat de Heere wil”.

deels om de non-comparitie haeres predicants t'ontschuldigen, ende anderdeels om te vernemen wat den Bailliu hem wilde seggen. Dese bij den Bailliu comende en haere boodtschap gedaen hebbende, antwoorde sijne Ed.^e dat hij niet anders voor en hadde dan met W. Crijnsze int vriendelick te spreken, dat hem int alderminste geen leedt en soude wedervaren, dat hij soo vrij weder uyt den huise soude gaen als daerbinnen comen, ende dat hij den aenstaenden nacht soo gerust op sijn bedde soude meugen slapen als eenich ander burger, in somma, dat tegens hem geen quaet en soude aengevangen worden, also daer geen Resolutie tegens hem genomen was. Als daerop wierd' gerepliceert, dat nochtans voor den middaach uyt den naem van de Heeren was gedreycht, dat men hem binnen 24 uyren soude doen vertrecken etc., antwoorde den Bailliu, dat sulcx maer was geseyt van den Burgemeester Velsen, doch niet als geresolveert sijnde. Seyde noch voorts: Mannen, 't is nu den rechten tijdt om uwen predicant wat goedts te doen, dewijle wij aanbieden met u in conferentie te treden; derhalven draecht ulieden gevoegelicken ende alles sal wel ten besten comen. Als dan dese broeders eyntelicken seiden: wij sullen dan onsen predicant laten comen op u woordt, antwoorde hij: doet soo, ende wilt ghij mijn woordt niet gelooven, ick wil soo veel eeden daerom sweeren als ghij begeeren sult.

Dese Gedeputeerde, wedercomende bij den broederen ¹⁾, die haer uytgesonden hadden, ende alles verhaelt hebbende, is goetgevonden, dat W. Crijnsze soude henengaen met twee broeders, d'welcke hem tottet huys toe souden geleyden ²⁾. Doch eer hij noch henen ghing, quam een stadtsbode metten lantaern hem halen, met denwelcken hij ghing ten huise voorsz., alwaer hij neffens den Bailliu vandt beyde de burgemeesters Velsen

---

1) Gedurende de afwezigheid der 6 gedeputeerden „quaemen brieven in de vergaderinge, welke adviseerden dat de dolerende Gemeente in den Hage mede souden aenvangen te predicken ende dat hij toelatinge ofte tusschensprekinge van sijn Pr. Exell.^e ende thoff van Hollandt". Door deze tijding werden de Broeders „niet weijnich verblijdt".

2) Volgens eene elders geplaatste aanteekening van Willem Crijnsze, besloten de Broeders, dat de leeraar zou gaan „vergeselschap met Pieter Jacobsze Burgemeester ende Reijer Jansze", en werd, toen zij „op de plaetse van den Stedehouder gecomen" waren, alleen W. Crijnsze ingeroepen.

ende Quack. De salutatie gedaen sijnde, seyde de Bailliu met corte woorden: Domine W. Crijnsze, also de Heeren uwen persoon voor den middach hadden ontboden bij haer te comen ende ghij hen inobedient geweest sijt, so laten sij u deur mij aenseggen, dat ghij binnen 24 uyeren sult ontruyminge doen van haer huys, waerin ghij woont, ende oock der stadt. W. Crijnsze, meenende dat sijlyuden dit alsoo seyden, om hem te vervaren, antwoorde, dat hij sulcken bevel niet en conde aennemen, ten ware hem deur eene acte wierde getoont, dat dit was de Resolutie van de Vroedtschappen. Waerop sij antwoorden: wij sullen u morgen ten 8 uyren eene acte beschicken, gelijk sij oock deden.

Willem Crijnsze, de acte insiende, ruymde daettelick het woonhuys, liet sijne meeste meublen brengen tot sijn schoonsoon, ende de reste tot sijne dochter. Hij nam oock voor, binnen 24 uyren uyt der stadt te gaen ende tegen den sondach weder binnen te comen, also de acte geenen tijdt en stelde van uyt te blijven. Doch de broeders en vonden sulcx niet geraden, maer begeerden dat hij in de stadt heymelycken blijven soude tot naerder advijs ¹⁾. Sij sonden eenige van den haeren na den Hage, [omme] te vernemen bij den Heeren Gecommitteerde Raden, of het den wille was van de Heeren Staten, dat men alsoo tegens haren predicant soude procederen. Dese gesanten condon geen audientie krijgen, voordat de Magistraten van den Briel tegenwoordich waren. Twelck W. Crijnsze vernomen hebbende ende oock verstaende dat de Gedeputeerde van de Magistraet ²⁾ derwaerts reysden op den 20^{en} Januarij, is met Jan Jansze henlyuden daettelick gevolght, ende hadden alle gelijk audientie den 21^{en} dito tegen den avondt, bij de twee uyeren lang, een yeder sijne saecke na vermeugen defenderende. Ende also de dolerende verscheyden reysen vraeghden: of het den wille was van de Ed. Mog. Heeren Staten, dat men alsoo tegens haren predicant procedeerde? cregen sij geen ander antwoorde van den Advocaet dan: het is den wille van den Staten, dat ghij-

1) „De Broeders sijn op den 15^{en} Jan. wederomme in den avondt vergadert ende hebben geresolveert, dat morgen vroegh de burgemeester Pieter Jacobsze met Mr. David souden trecken na den Hage, om te besien wat in dese saecke soude te doen wesen”. Aldus W. Crijnsze in eene aanteekening van het op den 15^{den} Jan. door de BB. verhandelde.

2) Zij waren de baljuw en de burgemeester Van Velsen.

lieden metten anderen in vrede ende eendracht leven sult: sonder den Magistraten te vermanen afstandt te doen van alsulcke proceduren.

De dolerende claeghden haeren noodt aen sijne Princel.^e Excell.^e, welcke henlieden riedt, hun t'addresseren aen 't Hoff van Hollandt. Welcken raedt volgende, cregen een besloten missive, om den Magistraten t'exhiberen, waerinne haere El.^a wierde gelastet, aen den Hove voorz. over te schrijven haere redenen van de voorsz. proceduren, ende dat se ondertusschen van deselve souden ophouden ¹⁾).

Dewijle dit aldus in den Hage passeerde, worden eenige van den kerckenraedt der dolerende Gemeente in den Briel opt Stadthuys ontboden den 18^{en} Januarij, ende wierd' hun van de Magistraten voorgeslagen (om vreesds wille, so sij seijden), dat se souden predicken in de groote kercke, neffens de Remonstranten, bij gebeurten, d'eene voor ende d'andere na den middagh, midts dat se daertoe souden gebruycken de predicanten van Swartwael, Oudenhoorn ende Hellevoet, Contraremonstranten sijnde: gevende hun acte van dese presentatie. Twelck de dolerende niet conden aennemen om dese redenen, 1°. omdat se niet en waren geholpen met eene predicatie op den Sondagh, ende dat men hun wel beter conde accommoderen, dewijle in de stadt noch twee tempelen ledich stonden; 2°. omdat se selve eenen predicant hadden, ende oversulx onnoodich den dienst van anderen te gebruycken; 3°. omdat se merokten dat de Magistraten sochten deur dit middel te usurperen het recht van henlieden predicanten te beschicken, twelck hun eens toegelaten sijnde, souden eerlang wel andere, namentlick Remonstrantsche predicanten, tot haer seijden. Derhalven versochten sij reverentelick, dat de Magistraten hun geliefden toe te laten den dienst van haeren eygenen predicant met vreden te laten genieten in een van de ledich staende kercken. Maer dit wierd' haer afgeslagen.

Den 23^{en} Januarij heeft W. Crijnsze, uyt den Hage comende, de missive van surcheantie aen de Magistraet gesonden ²⁾, ende heeft alsoo, onder de sauve garde des Hoffs van Hollandt, vrij gegaen bij der strate tot den 28^{en} toe, sijnde saterdach, op

1) Zie deze missive in Bijlage H.

2) Volgens besluit der BB. werd de missive aan de Magistraten overhandigd door den notaris Barend van Dijk.

welcken dach hij hem preparerende om sanderen daeghs te predicken, weder opt Stadthuys wierd' ontboden ende belast terstont uyt der stadt te trecken. Ende off hij schoon voorwende de autoriteyt des Hoffis voorsz., creegh hij ter antwoordt, dat de Heeren haer niet en hadden na de brieven vant Hoff te reguleren; maer indien hij over henlieden wilde clagen, so moeste hij hem adresseren aent Collegie van de Heeren Staten.

Hierdeur was W. Crijnsze weder genoodtsaecht hem int verborgen te houden, ende den 2^{en} Februarij te trecken na den Hage, alwaer hij aen tHoff vertoonde sijn wedervaren. Ende alsoo de Ed. Mog. Heeren Staten niet en waren vergadert, versocht ende verwurf hij van den Hove een mandament penael opten 4^{en} Februarij, int welke den Bailliu ende Vroedschappen wierden gelastet op sekere groote peyne, den voorn. W. Crijnsze met vreden te laten ende alles te repareren wat tot sijnen nadeel was aengevangen. Dit mandament is deur eenen deurwaerder sHoffis van Hollandt ¹⁾ gepresenteert aen de voorsz. Magistraten, vergadert synde opt Stadthuys, den 7^{en} Februarij, die hem dat mael seyden, dat hij sijn exploit soude uytstellen totten naestvolgenden dach, in [sic] dewelcke de Vroedschappen souden vergadert sijn. De deurwaerder, hem latende geseggen, verscheen des anderen daeghs wederom, ende in de camer gecomen sijnde om sijn exploit te doen, wierd' hem van de Heeren verboden het mandament te lesen. Ende also den deurwaerder sijnen stock in de handt nam, om also na 't gebruyck in den naem van de hooge Overheyt sijnen last uyt te voeren, nam de Bailliu hem bij den arm ende stiet hem ter camer uyt. Niettemin ghing de deurwaerder na den middach in de huysen van de Vroedschappen, om sijn exploit aen een yder derselver int bijsonder te doen. Maer den meestendeel en wilden na hem niet luysteren, lieten hem staen ende ghingen henen; sommige sloten hem de deure voor het hoofd. Alsoo vilipendeerden dese Magistraten d'authoriteyt des Hoffis van Hollant.

Boven desen wilden de Magistraten in alle manieren W. Crijnsze uyt der stadt helpen, beschickende in der stilte, dat eene veerschuyt gebracht worde dicht bij thuys van sijn schoonsoon, daer hij gelogeert was, sijnde een hoeckhuys opt Maerlandt, niet verre van de Waterpoort, ende den Stedehouder int

---

1) Adriaen Danielsze Tael.

voorsz. huys, met meeninge om W. Crijnsze in de schuyt te leyden ende over de Mase te voeren. Maer W. Crijnsze en was juyst doenmaels niet in huys, sijnde ontboden van den kerckenraedt op een andere plaetse bijna int midden van de stadt, daer den kerckenraedt vergadert was ten versoecke van de dolerende Gemeente tot Rotterdam, dewelcke twee Gedeputeerde hadde gesonden om advijs over seeckere presentatie, bij de Magistraet van Rotterdam aen henluyden gedaen, nopende het predicken in de kercke neffens den Remonstranten bij gebeurten ¹⁾. Deur dese occasie quam den Stedehouder tweemalen te vergeefs na W. Crijnsze vragen int huys van sijnen schoonsoon, ende was alsoo desen aenslach der Magistraten vruchteloos.

De kerckenraedt, noch bijeen sijnde, dit vernomen hebbende ende wel denckende dat de Magistraten niet en souden rusten, lieten hare E. weten, waer W. Crijnsze was. Staet hier te noteren, dat de Vroedtschappen doen ter tijdt niet en waren vergadert op 't Stadthuys, maer dat den Bailliu metten Burgemeesteren ende weynige andere waren in een herberge, genaemt de Keyser, maeckende malcanderen deur de hitte des wijns noch dies te hittiger dan sij anders genoehsaem van naturen waren. Dese dan (usurperende den naem van de Vroetschappen) sonden terstont den Stedehouder ter plaetse, daer den kerckenraedt vergadert was; dewelcke tot W. Crijnsze van sHeeren wegen seijde, dat hij daettelick uyter stadt vertrecken soude, ofte dat

1) Door W. Crijnsze is daaromtrent het volgende genotuleerd:

» Den 8 Februarij: Is vergaderinge der Broederen geweest ten huijse van Gerrit Adriaensze Meeuwesteijn, opt versoeck van de Gedeputeerde der Crujkskercke binnen Rotterdam, versoeckende deselve van Rotterdam raedt ende advijs aen de Broederen alhier, hoe sij haer hadden te dragen in sekere presentatie, bij de Magistraten aen hemluyden gedaen, nopende het predicken in de groote kercke, waerinne de Magistraten haer presenteerden bij gebeurten te predicken neffens de Remonstranten, midts dat se mette selve sekere gemeenschap souden houden int bijeencomen des kerckenraedts, versamelen der collecten ende diergelijcke.

Het advijs ende den raedt deser vergaderinge was, dat de Broeders van Rotterdam haerselven in geenderleij wijse en souden inwickelen metten Remonstranten, maer hen volcomentlick gesepareert houden, liever het gebruik van de publijcke kercke t'eenemaal ontbeerende, dan op soodanige wijse die frequenterende; gelijk oock onse Broederen mede gedaen hadden, als de Magistraten van den Briel op den 17^{en} Januarij haer hadden gepresenteert bij gebeurten te laten predicken in de groote kercke.”

hij, Stedehouder, tegens hem feytelicken soude procederen. W. Crijnsze antwoorde, dat hij seer verwondert was over dese proceduren der Magistraten, nadien hij, hebbende een mandament van den Hove aen haere E. gethoont, behoorde ongemoeyt te blijven, totdat de Heeren, die nu met hem in rechte stonden, hadden den Rechteren bewesen, wat redenen sij hadden om alsoo te procederen. De Stadthouder, daermede henen gaende, quam eerlange wederomme, seggende, dat de Heeren met die antwoorde niet tevreden waren, maer hem belasteden daettelick uyt de stadt te gaen. De kerckenraedt, wetende dat de Heeren niet waren opt Stadthuys vergadert, seijden den Stedehouder, dat hij dese boodtschappe dede sonder last van haere E.ⁿ, weshalven zij deselve niet en conden van waerde houden. Hierom ghing hij henen ende quam weynich tijds daerna voor de derde reyse wederom met een billet, geschreven in den naem van den Bailliu ende Vroedtschappen, waerin geschreven stont als vooren, dat W. Crijnsze hem terstont uytter stadt maecken soude etc. Twelck gelesen sijnde, seyde den kerckenraedt, dat se morgen (alsoo 't nu avondt was) daerop souden schriftelicken antwoorden ende haere E.ⁿ, waert meugelick, contentement geven. Hiermede is den Stedehouder henen gegaen, ende quam terstont ten vierdenmael weder, seggende, dat de Heeren geen antwoordt en begeerden, maer enckelick wilden, dat W. Crijnsze soude uytter stadt gaen; ende hem na W. Crijnsze wendende, seyde hij: weest u selven niet al te wijs, want ick hebbe last om mij tegens u sterck te maecken. Dit geruchte allengskens onder 't volck comende, wierd' het seer woelende ende levendich op der straten, ende insonderheyt ontrent ende int huys daer den kerckenraedt vergadert was: waerom de Magistraet machschien van dien avondt niet meer en hebben derren attenteren. Werde oock bij den broederen goedt gevonden, dat W. Crijnsze dienselven nacht aldaer soude blijven, ende hem niet op der straten, noch op den hoeck vant Maerlandt begeben, opdat daerdeur geen ongemack veroorsaect en worde. Dit alles geschiede den 8^{en} Februarij.

Op den 9^{en} dito liet de Magistraet W. Crijnsze ongemoeyt, ende vergaderde na den middach den Bailliu metten Burgemeesteren in een ander herberge, genaemt het gouwen-hoofd, ontbiedende tegen den avont bij hen in der herberge d'officiers van de soldaten, die in garnisoen lagen, sijnde drie walsche compagnien, eene van Don Wilhelmo Prince van Portugal, waer-

over Bockhoven commandeerde als lieutenant, d'andere onder capiteyn Tims, die doenmaels in den Hage was, de derde onder den lieutenant Lansbergen (nu capiteyn van deselve comp.^o sijnde). Dese drie lieutenants wierden van den Bailliu overredet ende wijs gemaectt, dat de Magistraet, als een lidt van de Souverainiteyt, het commandement hadden over het garnisoen, soo lange in de stadt geenen Gouverneur ofte Commandeur en was, waeromme hare E. dese luytenants ordonneerden met haer crijschvolck gewapent te comen voor 't Stadthuys in de toecommende middernacht ten twaelf uyeren, om eenige oproeren (so sij voorgaven) te stueyten ende beletten. Van gelijcken ontboden sij in de herberge voorsz. den capiteyn vant eene ende den lieutenant vant andere vendel schutters (also doen ter tijdt daer niet dan twee vendels waren), haer lastende, dat sij selve in persoon souden aanspreken alle de schutters, die sij betrouden, ende deselve op den eedt beveelen ter voornoemder uyere ende plaetse met haer gheweyr te verschijnen.

De kerckenraedt van de dolerende Gemeente, sulcx uyt eenen sergeant vernemende, sonden noch van dienselven avondt aen de Heeren in de herberge sekere supplicatie in forme van protestatie, in welcke sij de Heeren reverentalicken baden te willen desisteren van soodanige proceduren, ofte so eenich ongemack daeruyt quaeme t'ontstaen, so wilden sijluyden onschuldich gehouden sijn, als degene die niet en vermochten dengeenen te stillen, d'welcke maghschien eenigen tegenstant souden willen doen. Doch de voorsz. Heeren waren nergens mede te bewegen: ja, de Burgemeesters selve ghingen de schutters aanspreken, ende op den eedt vermaenen, dat se souden doen als voorsz. is.

De dolerende waren hierdeur niet weynich gealtereert, niet wetende wat de Heeren eygentlick in den zin hadden, of sij simpelick den predicant wilden soecken om uytter stadt te setten, dan of sij den eenen metten anderen wilden uyt-drijven. Daer worden verscheydene voorslagen bij henlieden gedaen. Eenige meenden goedt te sijn, om den aenslach te beletten, dat alle de Contraremonstranten, schutters sijnde (die in redelicken getale waren), mede met hare wapenen ter plaetse ende uyere voorsz. souden comen, ende hun onder de andere schicken. Andere meenden beter te sijn, dat een yeder hem soude sterck maken in sijn eygen huys. Eyntelick worde geresolveert, dat se haer alt'saemen souden stille houden ende Gode de saeck bevelen.

De Burgemeester Quack hadde onlangs-leden sijne dochter ten houwelick besteedt: waervan men op dienselven avondt de weer-reyse van de bruylofts-feest soude houden, daer oock den Bailliu ende de Burgemeester Velsen genoodt waren; om welcker oorsaecke wille (soo men meent) de bestemde uyere vant vergaderen der soldaten ende schutters is verandert ende vertrocken tot smorgens ten vijff uyeren.

Smorgens den 10ten Februarij int aftrecken van de Wacht, hebben de Heeren voornoemt met haer gewapent volck de parade gedaen (nadat den Bailliu met een lange harangue op sijne wijze de gewapende schutters ende soldaten hadde gesocht te animeren ende op te hitsen tegen de slickgeusen, verthooneude het protest, dat sij daechs te voren aen hare E. hadden gesonden, ende 't volck wijsmakende dat de Heeren daermede worden gedreycht, sulox dat se genoodtsaecht waren op dusdanige wijze daerinne te voorsien, om den sedicieusen eenen schrick aen te jagen). Ende was d'ordre deser parade dusdanich. In de voortocht worden gestelt twee compagnien soldaten. De middeltocht ofte alachordeninge worde geleydt van Jonckheer Ottho, Bailliu van Voorne, gaende tusschen beyde de voorsz. burgemeesteren, die elcx hadden den degen aen de zijde ende 't hallebardt in de handt. Achter den Bailliu ghing synen Stedehouder met sHeeren dienaers, hebbende elck eenen grooten smits-voorhamer in de handen. Achter de Burgemeesters ghingen de stadtsboden, mitgaders de canonniers, meters, sackedragers ende andere, die, in des stadts dienst sijnde, met eede tot sulcke wercken verplichtet waren. Elck van hunlyden hadden behalven haer zijd-geweyr een halve pijske op de schouderen. Dese voorsz. Heeren met hare trawanten ende lijfguarde waren besloten van de gewapende schutters, soo veele sij daertoe hadden connen bewilligen. Alsoo was den middeltocht gestelt. Den hindertocht ofte achterhoede was bevolen eene compagnie soldaten. In soodaniger orden trocken sij van de marct naer 't logiment van W. Crijnsze, staende op den hoeck vant Maerlandt, 'twelcke sij van vooren ende ter sijden besetteden. Ende hoewel sij wisten, dat W. Crijnsze niet daerbinnen was, gelijk oock de voor-deure open stont, so is nochtans den Stedehouder met des Baillius dienaers furieuselick daerin geloopen, slaende met de voor-hamers op soodanige binnedeuren, welcke noch gesloten waren, besoeckende 't huys boven ende beneden, achter ende vooren. Ende niets vindende, sijn se weder in ordonnantie

afgetrocken tot voor 't Stadthuys, een yder oerloff gevende te vertrecken, schenckende de schutters ende de soldaten ettelicke tonnen biers voor 't herojcke exploit, bij henlieden uytgerechtet ¹⁾.

Int scheyden ist gebeurt, dat ontrent het Stadthuys eene muys met verbaestheyte quam geloopt dwers over de strate, waerna de soldaten, trappende, jockswijse riepen hier, hier etc. Dit geroep verweckte onder dengenen, die wat verre van daer waren, eenen nieuwen alarme ende toeloop na de woelende schare, dewelcke met een gelach gescheyden is. Ende alsoo waren de bergen swanger, maer hebben eene muys gebaert.

Willem Crijnsze was in dien nacht ten huysse van eene Remonstrantsche weduwe, die hem gaerne herberchde, ende ghingh smorgens ten huysse van eenen Contraremonstrant, ende van daer tot een ander broeder, tot op den 16^{en} Februarij; doen quam hij weder tot sijn schoonsoon. Ende soude wel voorts in de stadt gebleven hebben, deurdijen mijn Heer de Prins van Orangien d'Officiers vant Garnisoen seer ernstich hadde bekeven, omdat se sulcx hadden aengevangen sonder sijnen last; maer de partijdige Magistraet en conde niet rusten, achtende dat haere autoriteyt onder de voeten lach, so lange sij W. Crijnsze

---

1) In het Brielsche Gemeente-archief berust eene akte, die dus luidt: „Wij, Burghemeesteren, Schepenen ende Raeden der stede van den Brielle, doen cont ende certificeren eenen yder, dat op huyden, datum van desen, voor ons gecomen ende gecompareert zijn Lenaert Jansze, out 42 jaeren jegenwoordich, ende Abraham Commersteyn, out 48 jaeren, out-burgemeester gecontinueerde, Cornelis Brielle, out ontrent 36 jaeren, mede out-burgemeester, Willem Willemsze Verdam, out 41 jaeren, ende Jan Anthonisze Voorne, out ontrent 35 jaeren, affgegaen Magistraeten, rechtelicken verdaecht zijnde omme van der waerheyte getuigenisse te geven ter instantie van Burgemeesteren ende Vroetschappen derselver stede, ende hebben d' voorn. deposanten bij eeden, die zij elcx respectie d' voorsz. stede hebben gedaen, getuycht ende gedeposeert warachtich te zijn, dat zij alle te samen als Magistraeten gedient hebben van bamis 1616 tot bamis 1617, ende dat zij nyet en weten dat oyt resolutie es genomen, dat men den predicant Willem Crijnsze met burgers ende soldaeten in de wapenen ende sheeren dienaers met hamers in de hant uut de Stadt soude lijden, maer dat zij deposanten selfs verwondert ende becommert zijn geweest, als zij sulcx saegen ende hoorden, ende besorcht dat eenich inconvenient dairuut soude mogen hebben comen. See waerlick moste henluiden Godt almachtich helpen. Des ten oorconde hebben wij tsingnet der voorsz. stede hijer onder opt spatium van desen gedruet den 13 April 1619.”

in der stadt moeste lijden. Weshalven sij te wege brachten deur den Advocaet, dat W. Crijnsze bij eene missive ter ordonnantie van H.H. Gecommitteerde Raden wierde ontboden te comen in den Hage, alsoo haere Ed. Mog. hem eenige noodtsaekkelicke dingen hadden te communiceren¹⁾. Waerop 't advijs des kerckenraedts gehoort hebbende, is hij den 17^{en} dito vertrocken²⁾, ende in den Hage comende, liet 'tselvede haere Ed. Mog. weten. Is op den 18^{en} ontboden ende verschenen voor de gemelte Vergaderinge. Ende na behoorlijcke salutatie seyde den Advocaet: Willem Crijnsze, de Heeren hebben u alhier ontboden, om met u te spreken van saecken, welcke betreffen de ruste der kercke ende uws persoons ende ('twelck het meeste is) des Landts; doch alsoo sij nu veel te doen hebben ende daervan tegenwoordich niet meugen handelen, dattet oock morgen sondach sal sijn, sult ghij de patientie nemen ende alhier in den Hage blijven (buyten uwe costen), totdat de Heeren met u sullen gesproken hebben. Deur dit middel is W. Crijnsze van de Remonstranten behendichlick uyt den Briel getrocken ende in den Hage gehouden tot op den 8^{en} Julij daeraenvolgende. Want hoewel W. Crijnsze dickwils ghing bij den Advocaet, biddende, dat de Heeren hem wilden communiceren 'tgunt waeromme sij hem hadden ontboden, so creegh hij geen ander antwoordt dan dattet noch niet te passe quam, ende dat hij noch een weynich moeste patienteren. Vragende of hij in den Hage was geconfineert, creegh tot antwoordt neen, dat hij gaen mocht werwaerts hij wilde, sonder alleen in den Briel, ten ware met consent van de Magistraet aldaer³⁾.

---

1) Zie die missive in Bijlage I.

2) Dat de kerckeraad Willem Crijnsze niet alleen naar Den Haag liet gaan, blijkt uit Bijlage K.

3) Den 20sten Mei 1617 las een „camerbewaerder der Heeren Staten in de herberge van den Colder” aan Willem Crijnsze een briefje voor, dat, volgens een afschrift van dien predikant, aldus luidde:

„De Staten van Hollandt ende Westvrieslant autoriseren eene van hare Ed. camerbewaerders daettelick te insinueren Willem Quirijnsze, kerckendienaer van den Briele, dat hij niet en sal vermogen ergens te predicken dan ter plaetse hij bij de Magistraet ende Kerckenraet sal werden versocht.” Nadat die insinuatie gedaan was, zond W. Crijnsze een request aan de Staten, dat aldus eindigde: „Middelertijdt is den Suppliant noch dit wedervaren, dat Uwe Ed. Mog. hem hebben doen belasten nergens te predicken dan daer de Magistraet ende den kerckenraet hem tot sulx sal

D. Nicolaus Dammius, die eertijds bij de 24 jaren de kercke van den Briel loffelick hadde bedient, ende naderhandt, binnen Goedereede staende, deur eene groote cranckheyt, alsoock ten aensien sijns ouderdoms, van den kerckendienst was ontslagen, woonde doen ter tijdt in den Hage. Waerom de Broeders van de dolerende Gemeente in den Briel (vreesende dat W. Crijnsze tegens Paesschen niet en soude meugen t'huys comen) aen sijne Waerde versochten, dat hij te Paesschen met sijne gaven haere Gemeente wilde dienen, also hij nu wederom, na sijne jaren, seer cloeck ende gesont was. Ditselfde heeft den goeden ouden man ingewillight. Maer Theophilus, predicant van den Briel ende Dammij schoonsoon sijnde, die doen oock in den Hage was, dit vernomen hebbende, heeft gearbeydt sulcx te beletten, wel wetende dat het soude strecken tot afbreuck der Remonstranten. Want sij maeckten de Burgerije wijs, dat sijluyden bleven bij de oude leere ende dat de dolerende nieuwicheden voortbrachten. Twelck sij voortaan niet souden hebben connen doen, wanneer de Gemeente gesien hadde, dat dien ouden man, van denwelcken sij veel hielden, onder de dolerende Gemeente predickte. Heeft derhalven Theophilus den Bailliu ende de Gedeputeerde Heeren van den Briel, die in den Hage op den Dachvaert waren, sulcx aengedient; ende hebben de voornoemde Heeren allerley redenen van persuasien gebruyckt, om den ouden man van sijn voornemen te trecken. Maer siende dat hij daerin persisteerde ende gereedtschap maeckte om na den Briel te

---

versoucken. Den Suppliant en can evenwel niet bevroeden van waer dit comen mach, dewijle hij hem noyt en heeft onderwonden ergens te predicken dan daertoe wel ernstelick versocht te sijn op soodanige wijze als door geheel Hollandt ordinaerlick gebruyckt wordt; meent derhalven de Suppliant (onder correctie) dat men hem in sijnen dienst niet enger en behoort te bepalen dan andre kerckendienaren, insonderheyt nadien hem totnochtoe niet en is aengewesen, waerinne hij hemselven int stuck sijnes diensts heeft vergrepen. De sake dan alsoo staende, soo ist dat den Suppliant oodtmoedelick versouct mits desen, dat Uwe Ed. Mog. gelieven een eynde te maken van sijne sake ende vooreerst den Suppliant oorlof te geven om naer huys te trecken, alsoo hij daeruyt niet langer blijven can, sonder merckelicke schade te lijden; daerna dat hem oock vergunt worde ordonnantie om te ontfangen sijn tractement (gelijck andre predicanten, die in dese troublen afgesett sijn, mede geschiedt), nadien sijne middelen niet suffisant genoeg en sijn om daerof te mogen leven. Ende dit alles bij provisie totdat bij Uwe Ed. Mog. anders sal wesen geordonneert. Twelck doende etc."

gaen, brachten sij te weghe, dat hij wierde ontboden te comen voor de Heeren Staten. Ende alsoo hij al vertrocken was, eer de bode t'sijnen huysse quam, worde hem eenen expressen bode nagesonden met een missive, bij dewelcke haere Ed. Mog. hem belasteden niet in den Briel te predicken, tenware dan in de groote kercke, die de Remonstranten in hadden. Also heeft D. Dammius hem vant predicken in den Briel onthouden, gaende niettemin in de predication bij de dolerende.

Willem Crijnsze versocht oock tegens Paesschen te meugen t'huys reysen voor eenen dach, drie of vier, also de Heeren doch in die dagen niet en souden besoigneren. Hem worde afgevraecht, of hij wilde beloven aldaer niet te predicken, so wilden haere Ed. Mog. arbeiden bij de Magistraet van den Briel, dat hij aldaer comen soude. Hoewel nu dese belofte beswaerlick was, beloefde hijt nochtans uyt affectie van eens te meugen t'huys comen. Hare Ed. Mog. sonden terstondt eenen bode na den Briel met een missive aen de Magistraet aldaer, dewelcke, op den Paeschdach smorgens vroeck wedercomende, tijdinge bracht, dattet de Magistraet niet raedsaem vondt. Daerna, alsoo twee heeren Commissarissen reysden naer Hellevoetsluys, is hun bevolen van de Heeren Gecommitteerde Raden, dat se int deurtrecken de Magistraeten aenspreken souden, om W. Crijnsze toe te laten voor een dach twee of drie t'huys te comen, also hij noodtsaekelick daer wat te doen hadde. Maer dese en richteden oock niet uyt. Noch eens is deur den Advocaet neffens W. Crijnsze aengehouden bij den Bailliu ende Gedeputeerde der Magistraten van den Briel, in den Hage sijnde, om deselve saecke: welcke beloefden daerom te arbeiden bij de Vroedschappen. Maer weder in den Hage comende, brachten tijdinge dat de Vroedschappen daerin niet hadden connen accorderen. Eyndelick nadat W. Crijnsze was gelicencieert van Hare Ed. Mog. uyt den Hage te gaen, ende een huys binnen Delft gehuyert hadde, en heeft hem de Magistraet niet willen toelaten in den Briel te comen, om sijne papieren ende meublen te schicken ende uyt der stadt te voeren.

W. Crijnsze werde van de Heeren Gecommitteerde Raden vrijheyt gegeven uyt den Hage te meugen wonen of te blijven op den 8^{en} Julij 1617 op dese wijze. Ontboden sijnde voor hare Ed. Mog., seyde den Advocaet, dat men [hem] uytten Briel ontboden hadde deur vreesse dat sijne inwooninge aldaer groote moeyte ende bloedstorting soude veroorsaect hebben, ende hare Ed.

Mog. hem niet anders hadden te seggen. Hebben hare Ed. Mog. oock ordonnantie gegeven tot betalinge van sijne teercoosten ende acte van de continuatie sijner gagie ¹⁾. Ende is also gaen woonen in sijne vaderlicke stad Delft totten eersten Novembris 1618.

Middelertijt heeft de Almachtige God sijne handt genadelick gehouden over de dolerende Gemeente binnen den Briel, dewelcke geduyericlick des Sondaechs, sowel na als voor den middach, is bedient geworden met predicatien, sonder eene eenige reyse te missen (ten huysen van den Eers. oudt-burgemeester Pieter Jacobsze, tegenwoordich Bailliu van den Briel), ende dat openbaerlick, op deselve uyere als men in de kerck predictie. Hebben oock gehadt 't gebruyck der Sacramenten des Doops ende Avontmaels, sulcx dat hun niets en ontbrack dan een ruymmer plaetse om bijeen te versamelen. Dese kerckelicke bedieningen sijn gedaen ende waergenomen geweest, eerst bij de rechtgesinde predicanten desselven Classis ²⁾, ende daerna deur predicanten uyt andere quartieren, welcke hun bij leeninge werden toegesonden ³⁾.

1) Zie deze akte in Bijlage L.

2) Betreffende den predikant van Swartewaal, die tot de „rechtgesinde” behoorde, is de volgende attestatie bewaard:

„Ick ondergeschr. attestere ende getuijge bij desen onder mijn handt, dat mij opten XXI^{en} Februari voorleden mondeling belast is van Jacob Pansser, stedehouder, dat ick uytten naem ende van wegen Jr. Ottho van Sevender, Bailliu ende Hooft-Officier van den Lande van Voorne, onder den Gerechte van Swartewael, arresteren soude alsulcke penningen als t'selve dorp van Jan Heijndricze predicant op interest heeft ende belasten dat sij noch interesten noch hooftsomme aen den voorsz. predicant souden betalen, tensij sijluijden anders souden werden belast; volgens welck bevel ic ondergeschr. opten XXIII^{en} daeraen t'selve int werck hebbe gestelt in presentij van Schout, Burgemeester ende Schepenen voornoemt, die t'selve oock accepteerden ende tot antwoort gaven, dat sij 't souden nacomen. Alle t'welcke voors. is ick ondergeschr. verclare alsoo warachtig geschijet te sijn. Actum desen XXVIII^{en} Februarij 1617.

Bij mij als Secretaris
van Swartewael

FRANCOYS BRAETT.”

Door Willem Crijnsze is onder deze attestatie geschreven: „D'orsaecke van dit voorsz. arrest was, omdat Jan Heijndrixze in de dolerende Gemeente van den Brielle hadde gepredict.”

3) In het na de terugkomst van W. Crijnsze aangelegde notulenboek vermeldde die leeraar het volgende:

„In November 1617.

Is alhier gecomen D. Bernardus Gars, predicant tot Suyderwoude in

De dolerende Gemeente van Sgravenhage hebben in den jare 1617 consent gecregen om te predicken, eerst in de Engelsche kercke, ende daerna (also dese kerck te cleyn was) in der Jacobijnen Cloosterkerck. Waerom de dolerende Gemeente van den Briel met dies te meerder fundament ende vrijmoedicheyt continuelicken hebben versocht ende aengehouden bij haere Magistraten, dat men hun mede sodanigen vrijheyte wilde vergunnen, dewijle doch binnen der stadt twee kercken ledich stonden, te weten, de Engelsche ende Maerlandtsche, maer hebben niet connen verwerven voor den 13^{en} Februarij 1618, op welcken dach de heeren Magistraten de dolerende hebben aengeboden (bijna op deselve wijze van s' jaers te voren op den 18^{en} Januarij, hierboven verhaelt) te weten, dat de dolerende souden meugen predicken in de groote kercke, ende daertoe te gebruycken den dienst van twee Contraremonstrantsche predicanten, dewelcke

---

Noordt-Hollandt, ende heeft dese Gemeente bedient by leeninghe ontrent 16 weecken lang.

In Februario 1618.

Is gecomen den eersaemen David Thomasze, predicant tot Spijckenisse, ende heeft de Gemeente bedient by leeninge 4 weecken.

Den 26^{en} Februario.

Is gecomen D. Petrus Wassenburgius, predicant van Portugal, ende heeft de Gemeente bedient by leeninge ontrent 18 weecken.

Den 1^{en} July.

Is gecomen D. Godefridus Udemans, predicant tot Zierickzee, ende heeft de Gemeente bedient by leeninge 6 weecken.

Int beghin van Augusto.

Is gecomen Mr. Joost van Laren, predicant tot Vlissingen, ende heeft de Gemeente bedient by leeninge 3 weecken. Denwelcken gevolgt is sijnen soon, D. Daniel van Laren, mede predicant tot Vlissingen, ende heeft de Gemeente bedient by leeninge 7 weecken.

Op den 21^{en} Octobris.

Is deur consent van de nieuw-gecorene Magistraet de eerste predicatie voor onse Gemeente gedaen in de Groote Kercke deur D. Daniel van Laren, dewelcke dijngsdaeghs daerna, den 23^{en} dito, heeft gedaen in deselve kercke sijne laetste predicatie, also hij om de sieckte van sijnen vader haestich moeste vertrecken.

Op den 28^{en} Octobris.

Heeft Willem Crijnsze wederomme d' eerste maal in de groote kercke gepredict, waerinne hij noch is continuerende, Gode sij loff.

Op den 4^{en} Novembris.

Is alhier gecomen D. Tobias Damman, om dese Gemeente voor eene maent bij leeninge te helpen bedienen, sijnde predicant tot Nieuwerkerke in Duvelandt."

neffens de Remonstrantsche predicanten souden predicken, oock met hun eenicheyt ende broederschap onderhouden, sonder d'een den anderen in hare predicatien te refuterer, schelden of lasteren, dat oock het ouderlingschap ende diaconschap in gelijckheyt soude gehouden worden etc. Ende ingevalle de Doleanten hun in dese presentatie beswaerden, so behieldt de Magistraet de saecke in bedencken den tijdt van drie weken, om daer opt versoeck der Doleanten eyntelick ende absolutelick te disponeren van de inruyminge eener kercke. Dese presentatie, mitsgaders eenige poincten der Remonstrantscher leere, is op den 16^{en} Februarij daeraenvolgende vant Stadthuys afgelesen, ende daerna deur den druck alle de werelt bekend gemaect 1).

De dolerende Gemeente, het daervoor houdende, dat dese presentatie niet dienstich was tot voortplantinge der waarheyt, vreesende oock dat sij teynde de drie weken noch even verre souden sijn, versochten bij requeste aen de Ed. Mog. Heeren Staten, dat hare Ed. Mog. met autoriteyt hierinne wilden voorsien etc. Ende cregen apostille op den 22^{en} Februarij, inhoudende, dat hare Ed. Mog. verstaen, dat de Supplianten wel doen sullen als goede gereformeerde Christenen in den heuren met alle bescheijdenheyt naerder te overleggen den voorslach, henluyden bij den Magistraten gedaen, ende bevindende deselve voor henlieden niet te wesen aennemelick 2), sij, Supplianten, als goede, getrouwe ende gehoorsaame Christelicke ondersaten betaemt, met patientie te willen afwachten den voorsz. tijdt van drie weecken, om daerna met alle respect ende zedicheyt hun wederom aen de Magistraeten t'addresseren ende derselver eyndelicke dispositie versoecken.

De drie weken omgecomen sijnde, hebben de Dolerende weder versocht aen de Magistraten, dat henlieden een van de ledichstaende kercken vergunnet werde. Ende is hun opten 7^{en} Martij 1618 toegelaten te predicken in de Maerlantsche kercke, sijnde

---

1) De hier bedoelde Presentatie, ten jare 1618 in 4°. in druk verschenen, vindt men medegedeeld in Deel I van de *Beschrijving van Den Briel* door Van Alkemade, blz. 148—151. Aan het slot leest men aldaar: „En also dese leere lichtelyck, ende Christelyck is”. In plaats van lichtelyck moet stichtelick gelezen worden.

Na de publicatie der Presentatie, en wel den 3^{den} Maart 1618, werd door de Brielsche Regeering afgekondigd wat voorkomt in Bijlage M.

2) „Gelijck men nochtans wil vertrouwen jae”, voegden de Staten er tusschen haakjes bij.

eene kercke sonder vloer, bancken ende glazen, seer ontstelt ende vol timmerhoudt ende ammonitiegoedt, also deselve veele achtereenvolgende jaren was gebruyckt tot een stadstimmerhuys, ende ammonitie in te leggen. Daerentegen de andere ledich staende kercke, die men den dolerenden weygerde, was schoon ende polijt, vol bancken ende glazen, bequaem om daerin te predicken. Sulcx dat de Magistraten totten laetsten toe thoonden hare afgunsticheyt tegen de ware gereformeerde Religie. Wilden oock den dolerenden niet een stuyver te bate comen in alle de costen, die sij moesten doen, met uytruymen, schoonmaken ende repareren van de voorsz. kercke. De dolerende niettemin, Gode voor sijne genade danckende, grepen het werck aen met gemeener handt, ijver ende vrolickheyt, ende dat met sulck eene ongeloovelicke vaerdicheyt, dat twee dagen daerna, opten 10^{en} Martij, wesende sondach, de eerste predicatie daerin worde gedaen deur Petrum Wassenburgium, predicant tot Portugael in den lande van Putten, die op deselve tijdt de Gemeente bij leeninge bediende.

Op den 22^{en} Septembris 1618 quam mijn Heer de Prince van Orangien in den Briel ende versette des anderen daeghs de meergemelte quaetgesinde Magistraten, nemende andere in haerlieder plaetse. Ende worden Burgemeesters de Eers. Pieter Jacobsze, in welckers huys de dolerende deurgaens gepredict hadden, ende Leonard Jansze coorencoper, ende so voorts van de Contraremonstrantsch gesinde ¹⁾. Over welke veranderinge groote blijschap onder de Gereformeerden gecomen is.

De nieuw-gecorene Magistraten hebben den Remonstranten onlangs daerna gelastet de groote kercke te ruymen. Ende is d'eerste predicatie van de Gereformeerde wederom daerin gedaen op den 20^{en} ²⁾ Octobris 1618, deur Daniel van Laren, predicant tot Vlissingen, die op dat mael de Gemeente in den Briel bij leeninge bediende. Sondaechs daerna den 27^{en} ³⁾ dito heeft Willem Crijnsze in de groote kercke gepredickt, nadat hij meer dan twee jaren uyt deselve was gestooten geweest. Neffens hem is van de Gemeente beroupen ende becomen D. Tobias Damman, doen ter tijdt predicant sijnde tot Nieuwerkerck in Duyvelandt, onder de Classis van Schouwen.

1) Zie *De Brielsche Archieven*, blz. 25—27.

2) Te lezen 24 Oct.

3) Te lezen 28 Oct.

Den Remonstranten is bij de Magistraten toegelaten te predicken in d' Engelsche kercke.

Int beguin van December sijn in den Briel gecomen de Gedeputeerde des Suydthollantschen Synodi, geassocieert met eenige Gecommitteerde van de Ed. Mog. Heeren Staten, om inspectie te nemen op alle de predicanten van dat quartier, hoe sij haerselven, staende de troublen, hadden gedragen in leere ende leven. Dewelcke, van alles goede informatie genomen hebbende, hebben gedeporteert Cornelis Burchvliet, predicant in den Briel, Casparus Selcart, predicant in Abbenbrouck, ende Gerardus Velsius, predicant in Rocangie. Theophilus Ryckewaert, voor hare E. E. geciteert ende gecompareert sijnde, dede sijn onschuld, om rekenschap te geven van sulcx als hem te laste geleydt wierd, daermede, dat hij terstont moeste gaen na Dordrecht, also hij beschreven was van den Synodo Nationael, ende mede belast daerhenen te trekken van de Hoogh Mog. Heeren Staten Generael. De voorsz. Gedeputeerde des Synodi hebben oock gesuspendeert van den kerckendienst, totten uytgang des Synodi Nationalis toe, Abrahamus la Faillie, predicant in de Nieuwe Tonge. Johannes de Vries, predicant op de Stadt, een dorp alsoo genaemt, wierde gesuspendeert voor eene maent, midts doende sekere openbare schuldbekentnisse voor de Gemeente. Adrianus Romanus, predicant in de Goeree, was gesuspendeert van den Synodo Delphensi in de vorige maent Novembris 1618.

Nannius Geysteranus is in den Briel gelaten als predicant voor de Remonstranten totten uytgang des Synodi Nationalis toe. Welcke Synodus, geeyndicht sijnde, is Theophilus Ryckewaert, neffens andere meer, van denselven Synodo gedeporteert; ende (also hij niet en wilde beloven hemselven stille ende burgherlyck te houden) van de Hoogh Mog. Heeren Staten Generael gebannen uyt de Geunieerde Provintien ende gebracht tot Waelwijk in Brabant.

Daerna, in Augusto 1619, sijn in den Synodo van Suydthollant, gehouden tot Leyden. gedeporteert den voorn. Nannius, predicant van den Briel, Abrahamus la Faillie, predicant van de Nieuwe Tonge, Johan de Vries, predicant op de Stadt, Jacobus Carpentarius, predicant in Middelharnisse, ende Hugo Steur, predicant in Oostvoorn. Ende also is de geheele Classe gesuyvert van de Remonstrantsche predicanten, dewelcke meestal onordentelick in den kerckendienst waren ingedrongen.

OVERZICHT VAN GESCHRIFTEN BETREFFENDE
DE NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS OVER
HET JAAR 1888.

Ter inleiding tot dit Overzicht hebben wij weinig te zeggen. Zooals men ziet, omvat het alleen de kerkhistorische letterkunde van het afgelopen jaar, doordien de overvloed van stof, dank zij de steeds klimmende belangstelling in ons „Archief”, ons in staat stelde, in één jaar een volledig deel in het licht te zenden. Een paar geschriften, die bij de samenstelling van het vorig Overzicht over het hoofd waren gezien, zal men thans vermeld vinden.

Van de afdeelingen en de rangschikking der titels hebben wij vroeger rekenschap gegeven. De vorm, eenmaal aan dit Overzicht gegeven, is gebleken, aan het doel te beantwoorden, en kan thans als blijvende beschouwd worden, zoodat het voortaan niet noodig zal zijn, hierop terug te komen.

Bijna al de hier besproken buitenlandsche geschriften werden ons ter aankondiging toegezonden. Van de werken onzer landgenooten ontvingen wij er slechts vier. Wij blijven dit betreuren, vooral omdat de volledigheid van ons Overzicht er schade door lijden kan. Daarom dringen wij er bij vernieuwing op aan, dat allen, die de vruchten hunner studiën op het gebied der Nederlandsche kerkgeschiedenis, in den uitgebreidsten zin des woords,

openbaar maken, hetzij in afzonderlijke boeken of brochures, hetzij in tijdschrift-artikelen, ons streven mogen bevorderen, door ons een exemplaar hunner geschriften toe te zenden.

Januari 1889.

DE REDACTIE.

I

Dr. P. J. Blok, *Verslag aangaande een onderzoek in Duitschland naar Archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland.* 's Gravenhage, Landsdrukkerij, 1888. IV en 296 blz. 8°. Prijs f 0.75.

Dit verslag, vrucht van eene reis, op last der Regeering ondernomen, is voor ons alles behalve van gewicht ontbloot, en daarom verheugen wij ons dat, hetgeen oorspronkelijk in de Staatscourant openbaar werd gemaakt, thans algemeen verkrijgbaar is gesteld. Dr. Blok vond in de archieven en bibliotheken, die hij bezocht, een aantal documenten, handschriften en brieven, die tot het gebied der Nederlandsche kerkgeschiedenis behooren en zorgvuldig door hem worden opgegeven. Voor de kennis van het bisdom Utrecht, voor kerken en kloosters hier te lande, voor mannen als Geert Groote en Ruysbroeck, voor godgeleerden uit de 16de en 17de eeuw, schuilen er in het buitenland nog vele bronnen, die steeds wachten op geschikte arbeiders, om den schat onzer wetenschap te vergrooten. Wij moeten ons hier onthouden van alle aanhalingen; maar wie het Verslag ter hand neemt, zal zelf daarin gemakkelijk vinden, wat hem belang inboezemt, en er voor eigen gebruik een register op maken. De groote moeielijkheid om op zulk een Verslag een register te geven, dat aan ieder voldoet, heeft Dr. Blok waarschijnlijk weerhouden, het er bij te voegen.

F. van der Haeghen, Th. J. I. Arnold en R. van den Berghe, *Bibliotheca Belgica*. Gand, 1888. Livr. 78—89. kl. 8°. Prijs per afl. f 1.

Wederom vestigen wij de aandacht op deze bibliographie, die met bijzonderen ijver wordt voortgezet, omdat bovengenoemde afleveringen zeer gewichtige bijdragen bevatten voor de Nederlandsche kerkgeschiedenis. Voor de gebeurtenissen der 16de eeuw hebben wij in de verschillende Martelaarsboeken onschatbare bronnen. Allen hebben echter niet gelijke waarde, en het is ook niet onverschillig in welke uitgaven zij geraadpleegd worden. Hier wordt ons thans eene analyse en critische beschrijving dezer werken gegeven, zoo nauwkeurig en uitvoerig, als wij die van de bekwame bewerkers der „Bibliotheca Belgica” verwachten konden. Wij weten nu, wat wij aan de boeken van Van Haemstede en Van Braght, aan „het Offer des Heeren” en zoovele andere protestantsche martyrologiën, in hunne verschillende drukken, hebben. Voorts zijn ook opgenomen de vreemde martelaarsboeken, waarin Nederlandsche martelaars voorkomen. Eindelijk wordt de bruikbaarheid dezer bibliographie voor historische studiën niet weinig verhoogd door eene alphabetische lijst van alle martelaren, waarvan monographiëen het licht zagen, die hier alle beschreven worden.

Louis D. Petit, *Bibliographie der Middelnederlandsche letterkunde*. Leiden, E. J. Brill, 1888. XVI en 239 blz. 8°. Prijs f 4.

Van dezen omvangrijken bibliographischen arbeid, door de Vlaamsche Akademie met goud bekroond, zou hier geen gewag gemaakt worden, indien zulk een boek den beoefenaar der kerkgeschiedenis geene gewichtige diensten bewijzen kon. Doch men heeft slechts de inhoudsopgave in te zien, om van het tegendeel overtuigd te worden. Alle uitgaven van Geestelijke liederen, van Bijbelvertalingen, van Levens van Jezus en andere stichtelijke geschriften, van Levens van Heiligen en Maria-legenden, hetzij afzonder-

lijk, hetzij in tijdschriften uitgegeven, zal men hier vermeld vinden, benevens alles wat er over de godsdienstige en kerkelijke letterkunde in Nederland geschreven is. Een zeer duidelijk register verhoogt de bruikbaarheid van deze onmisbare vraagbaak.

Dr. Chr. Sepp, *Verboden lectuur. Een drietal indices librorum prohibitorum toegelicht*. Leiden, E. J. Brill, 1889. VIII en 286 blz. 8°. Prijs f 3.25.

Wij vestigden in ons vorig Overzicht de aandacht op het boek van Dr. Reusch, „Der Index der verbotenen Bücher”, omdat op talrijke bladzijden onderwerpen besproken worden, die geheel op Nederland betrekking hebben. Over de „Indices” van verboden boeken, die door Karel V, Filips II en Alva werden uitgevaardigd, kon echter in dit werk niet opzettelijk gehandeld worden; men mocht den geleerde, die zich tot de studie van dit onderwerp had gezet, reeds dankbaar zijn, dat hij de uiterst zeldzaam geworden Indices der 16de eeuw, en daaronder ook de bovengenoemde, daarna in een afzonderlijk boekdeel (Stuttgart, 1886) uitgaf. Dr. Sepp, die rusteloos voortgaat met zijne kerkhistorische onderzoekingen, waarvan hij de vruchten, met niet genoeg te waardeeren mildheid, telkens wereldkundig maakt, heeft begrepen, eene nalezing op den arbeid van Reusch te moeten geven. Hij stelde zich ten doel, de gebrekkige, onvolledige, soms geheel foutive en onverstaanbare titels, die op de Indices van 1550, 1558 en 1570 voorkomen, te verbeteren, aan te vullen en toe te lichten, opdat wij zouden weten, welke boeken door het kerkelijk doemvonniss waren getroffen. Overtuigd van het belang voor geschiedenis en letterkunde beide, trachtte hij uit den schat zijner boekenkennis alles bijeen te brengen, wat over de werkelijk voor ons duistere bladzijden dier oude ordonnantiën licht kan doen opgaan. Dat hij hierin slagen mocht, bewijst het werk, dat thans voor ons ligt. Wel is waar is niet alles opgehelderd, maar de schrijver heeft te recht begrepen, ons daarom het gevondene

niet langer te moeten onthouden. De openbaarmaking zou het middel kunnen zijn om ook anderen tot onderzoek op te wekken, en te doen vinden wat hem onbekend bleef. Die verwachting moge blijken niet ongegrond te zijn.

Dr. Sepp geeft meer, dan de titel oppervlakkig zou doen verwachten. Vooreerst verdienen de „Inleidende opmerkingen” gelezen te worden, waarin men een aantal bijzonderheden zal vinden betreffende de Indices in het algemeen, over hetgeen alzoo onder verboden lectuur begrepen werd, de wijze waarop kettische boeken werden binnengesmokkeld en aan den man gebracht, enz. Verder heeft de schrijver zich de moeite gegeven, de bijzondere verbodsbepalingen van stedelijke regeeringen na te gaan, waarin vele geschriften worden genoemd, die door de slordigheid van de samenstellers der Indices over het hoofd waren gezien. Ook de verhooren van aangeklaagden ging hij na, die mede bijdragen voor zijn onderwerp leverden. Eindelijk wijst hij op het feit, dat het niet moeielijk is eene geheele lijst van boeken bijeen te brengen, die, ofschoon de inhoud maar al te zeer naar ketterij riekte, op alle Indices ontbreken, en dus geheel over het hoofd werden gezien.

Wij hopen, dat de geleerde schrijver het aangevangen onderzoek zal voortzetten, en zoowel wat hij zelf nog zal ontdekken, als wat de voorlichting van andere belangstellenden hem zal doen vinden, later in een „Vervolg” zal opnemen.

G. Mes, *De Katholieke Pers van Nederland, 1853—1887. Alfabëtische verzameling der titels van boeken, brochures, tijdschriften, enz. door Katholieke Nederlanders geschreven en ter perse gelegd van 1863, de invoering der Bisschoppelijke kerkregeling, tot 1887, het jaar van het Gouden Priesterfeest van Z. H. Paus Leo XIII. Benevens een wetenschappelijk overzicht.* Maastricht, St. Paulusvereeniging, 1887, '88. C en 318 blz. gr. 8°. Prijs f 3.15.

Op deze bibliographie hebben de Nederl. Spectator (26 Mei 1888) en de Bibliographische Adversaria (2de reeks, dl. I, blz. 108—110) reeds de aandacht

gevestigd, en daarbij tevens op hare gebreken gewezen. Wij maken hier van dit geschrift melding, omdat het een aantal titels bevat van meer of minder belangrijke monographieën op het gebied der kerkgeschiedenis, die tot dusverre onbekend waren. Inzonderheid wijzen wij op de rubriek „Kerkelijke Geschiedenis” in het wetenschappelijk overzicht, waarin algemeene en bijzondere geschriften vermeld worden, en, waar dit wenschelijk scheen, zooals bij de Broeders van 't gemeene leven en de Windesheimsche congregatie, ook gewezen wordt op de werken van Protestantsche schrijvers. Deze afdeeling bevat bovendien eene alphabetische lijst van kerken, kloosters, parochieën, stichtingen en andere onderwerpen, waarover in Katholieke tijdschriften iets te vinden is.

K. R. Hagenbach's *Lehrbuch der Dogmengeschichte*. 6te Aufl. bearbeitet von Karl Benrath, Prof. der Theol. in Bonn. Leipzig, 1888. XXIII en 713 S. Prijs f 6.50.

Wij zouden in ons Overzicht van dit boek, hier te lande bij allen bekend, geen gewag hebben gemaakt, indien het ons niet ter aankondiging was toegezonden. Men weet, dat in dit leerboek meermalen wordt gesproken over hetgeen er op dit gebied belangrijks uit de Nederlandsche kerkgeschiedenis dient vermeld te worden. Ook van den jongsten strijd in den boezem der Hervormde kerk is kennis genomen. In zulk een algemeen overzicht kan voor hetgeen ons land betreft geene groote uitvoerigheid worden verlangd, maar van onze litteratuur over dit onderwerp is in de aanhalingen een wel wat al te spaarzaam gebruik gemaakt.

Dr. G. J. Vos A z., *Geschiedenis der vaderlandsche kerk, van 630 tot 1842. Tweede, door den auteur herziene druk*. Dordrecht, J. P. Revers, 1888. XX en 446 blz. gr. 8°. Prijs f 4.25.

Dat dit werk na weinige jaren voor de tweede maal ter perse kon worden gelegd, is wel een bewijs, dat het met

belangstelling is ontvangen. Het verdient haar dan ook. Dr. Vos stelde zich echter geene wetenschappelijke behandeling van de geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederland ten doel; hij wilde alleen een Handboek schrijven, dat ieder zou kunnen voorlichten, die geen vreemdeling wil zijn in het verleden. Hij heeft dankbaar gebruik gemaakt van hetgeen omtrent dat verleden door anderen is onderzocht en aan het licht gebracht. Zonder juist partijdig te zijn, beschouwt en beoordeelt hij personen en gebeurtenissen van zijn kerkelijk standpunt. De titel van het boek belooft echter meer dan het geeft, ten minste wanneer men dien in den ruimsten zin opvat. Wel wordt ons hier eene volledige geschiedenis gegeven van de Gereformeerde kerk in Nederland, maar van Lutheranen of andere dissenters wordt gezwegen, behalve waar de belijders van andere geloofsovertuigingen met de Gereformeerde kerk in strijd geraakten. Eindigt de geschiedenis der Roomsche Katholieke kerk in de Nederlanden met de Hervorming, en heeft de Nederlandsche hervormde kerk alleen het recht zich de „vaderlandsche” te noemen? Dat aan zulk een boek een register ontbreekt, is werkelijk een gemis.

J. Hogeman, *De kerk te Runen. De eerste kerk in het Zuidwesten van Drenthe, het Noorden van Overijsel en de Oostzijde der Stellingwerven*. Assen, Van Gorcum & Co. (1888). 56 blz. kl. 8°.

De S. van deze monographie — eigenlijk een overdruk uit den Drentschen Volksalmanak — kwam bij het opsporen der kerkelijke oudheden van Steenwijk en omstreken tot de ontdekking, dat de kerk van Runen, thans in Drenthe gelegen, voor het noorden van Overijsel, het Zuidwesten van Drenthe en het Zuidoosten van Friesland de oudste kerk is geweest, en hij tracht het bewijs te leveren, dat deze kerk te beschouwen is als de eerste missie-statie in deze streken. Na hiervoor in het eerste gedeelte alle gronden te hebben aangevoerd, brengt hij in een tweede verschillende historische tradities hiermede in

verband, terwijl het laatste allerlei opmerkingen bevat over de eerste vestiging en uitbreiding van het Christendom in Dranthe. Deze proeve — de S. zelf wil deze studie als zoodanig beschouwd hebben — leert ons opnieuw, dat er ook op dit gebied der vaderlandsche kerkgeschiedenis nog veel te onderzoeken is. Een keurig prentje geeft ons een „Gezicht op de kerk van Runen in de vorige eeuw”.

J. C. A. Hezenmans, *De Commanderie der Duitsche Orde te Utrecht met een aanhangsel over die te Gemert. Werken van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant*. N. Reeks, N°. 2. 's Hertogenbosch, Gebr. Muller, 1887. IV en 116 blz. 8°. Prijs f 1.

De Commanderie der Duitsche Orde te Utrecht behoort tot eene der oudste en belangrijkste instellingen van dien aard hier te lande. Een onbekende teekende in het laatst der vorige eeuw in breede trekken hare geschiedenis op. De heer Hezenmans begreep te recht, dat dit opstel verdiende aan de vergetelheid ontrukkt te worden, om alzoo weder eene der vele leemten aan te vullen in onze kennis van de geschiedenis van kerk en staat in deze gewesten gedurende de middeleeuwen. Maar hij deed meer dan het handschrift uit te geven, gelijk hij het vond; hij vulde het aan uit andere oorkonden en bescheiden, die het eigenaardig karakter van deze instelling beter doen uitkomen, en voegde er eene opgave bij van de bezittingen der Commanderie volgens een in het Rijksarchief berustend register van 1624. Daar de schrijver meermalen gewag maakt van de Commanderie van Gemert, meende Hezenmans haar in een Aanhangsel opzettelijk te moeten bespreken. Eindelijk — en dit verdient vooral vermelding — zet hij in eene breede inleiding het ontstaan, den werking en het wezen der Duitsche Orde uiteen, waarbij hij tevens een overzicht geeft van hare opkomst en uitbreiding in de Nederlanden.

Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae. Verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden, uitgegeven door Dr. Paul Fredericq en zijne leerlingen. Dl. I tot aan de herinrichting der inquisitie onder Keizer Karel V (1025—1520). Met twee kaarten. Gent, J. Vuylsteke. 's Gravenhage, M. Nijhoff. 1889. XXXIX en 640 blz. gr. 8°. Prijs f 7.50.

In de laatste jaren heeft de Gentsche hoogleeraar Paul Fredericq meermalen, o. a. op het jongste letterkundig congres te Amsterdam, gesproken over de inquisitie in de Nederlanden vóór de invoering der Hervorming, en zich daarbij beroepen op bescheiden, die hij voornemens was eerlang uit te geven. De verzameling, die, beloofde eene groote aanwinst te zijn voor de vaderlandsche kerkgeschiedenis, heeft thans het licht gezien. Het lijvig boekdeel, de vrucht van eene vijfjarige studie en nasporing, waarbij hoogleeraar door zijne leerlingen krachtig werd bijgestaan, ligt thans voor ons. De rijkdom van den inhoud overtreft zeker onze verwachting. Wij ontvangen hier de teksten van pauselijke bullen, besluiten van kerkvergaderingen, van vonnissen en processtukken, verder uittreksels uit kronieken, brieven, enz., in het geheel bijna 450 stukken. Dr. Fredericq ontleende zijn stof meerendeels aan drukwerken, maar ook aan niet weinige handschriften, die in stedelijke archieven worden bewaard. Het cijfer zijner bronnen bedraagt niet minder dan 233, en hij heeft wel gedaan, deze aan het einde in eene afzonderlijke lijst op te geven, met eene nadere omschrijving, waar dit noodig was. Zoodoende zal het gemakkelijk zijn voor ieder, die zich verder met dit belangrijk onderwerp wil bezighouden, na te gaan, in hoeverre aan de aandacht van den ijverigen bewerker iets kan zijn ontsnapt. Hij zelf in de eerste plaats is overtuigd, dat deze verzameling voor aanvulling vatbaar is; „volledig”, zegt hij, „kan ze onmogelijk heeten, want hoeveel stukken zijn ons ongetwijfeld in de bestaande drukwerken onbekend gebleven, en hoeveel meer

liggen er nog onaangeroerd in de archieven en boekerijen van Noord- en Zuid-Nederland en van de omliggende gewesten". De hoogleeraar zal zeker dankbaar zijn voor alle aanwijzingen, die hem in staat mogen stellen, om later een supplement aan zijn werk toe te voegen.

Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat de stukken zeer nauwkeurig zijn afgedrukt; bij elk vindt men den hoofdinhoud opgegeven, en verder aangeteekend, wat tot toelichting dienen kan. De bruikbaarheid van dit werk wordt bovendien belangrijk verhoogd door de bijvoeging van chronologische lijsten, zoo van de medegedeelde stukken, als van de daarin vermelde ketteren en ketterijen, van pauselijke en bisschoppelijke inquisiteurs in de Nederlanden. Eindelijk verdienen nog vermelding het met zorg bewerkte register en de kaarten van de staatkundige en kerkelijke indeeling der Nederlanden vóór de invoering der nieuwe bisdommen onder Philips II.

Dr. E. Leitsmann, *Ueberblick über die Geschichte und Darstellung der pädagogischen Wirksamkeit der Brüder des gemeinsamen Lebens*. Leipzig. 1886. Inaug. dissertation. 72 S. 8°. Prijs f 1.

Na eene korte inleiding geeft de Schrijver dezer dissertatie eerst een historisch overzicht, waarin hij handelt over de stichting van de Broederschap des Gemeenen levens, over het Broederhuis te Deventer en de stichtingen te Zwolle, Amersfoort, Delft, Munster, Leuven, Brussel, Emmerik en Mechelen, alsmede over de Broederhuizen, die wederom van Zwolle, Delft en Munster uitgingen. In het tweede gedeelte, meer opzettelijk handelende over de paedagogische werkzaamheid der Broeders, staat hij eerst een oogenblik stil bij de fraterhuizen, die zich niet in dezelfde richting bewogen. Het overzicht van de bemoeiingen der overige fraterhuizen verdeelt hij in twee perioden, van 1376 tot 1450 en van het midden der 15de eeuw tot de Hervorming. De laatste hoofdstukken zijn gewijd aan de paedagogische instellingen, die min of

meer een kerkelijk karakter droegen, en aan de volkscholen.

James de Fremery, *De abten van Mariënweerd. De „Nomina Abbatum”, enz.* 's Gravenhage, M. Nijhoff. 1888. VI en 55 blz. gr. 8°. Prijs f 1.25.

Zij, die geen vreemdelingen zijn op het gebied der middeleeuwsche kerkgeschiedenis, zullen weten, gelijk ten overvloede kan blijken uit de werken van Moll en Römer en uit de studiën van wijlen onzen mederedacteur Wybrands, dat er ten aanzien der Nederlandsche kloosters en abdijen nog veel te onderzoeken is. Wij mogen den heer De Fremery dankbaar zijn voor hetgeen hij gedaan heeft, om over eene enkele bladzijde van die geschiedenis weder meer licht te verspreiden. De abten van de beroemde Premonstratenser abdij van Mariënweerd in Gelderland kenden wij tot nog toe alleen uit de onnauwkeurige lijst, door Van Heussen in zijne „*Historia Episcopatum Foederati Belgii*” gegeven. De heer De Fremery had het geluk, in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel en in die van de Oud-Bisschoppelijke Klerezy te Utrecht twee afschriften te vinden van de oorspronkelijke lijst der abten, die ons in staat stellen de opgaven van Van Heussen te verbeteren en aan te vullen. Het Brusselsche handschrift, getiteld „*Nomina abbatum regalis monasterii nostri Insularis illibatae Virginis Mariae, vulgo Marienweerd dicti, cum annis Domini et eorum obitus diebus*”, wordt hier in zijn geheel uitgegeven, met de varianten uit de beide andere teksten. Met behulp van deze documenten stelde de heer De Fremery eene Lijst van abten samen in den vorm van eene tabel, met opgave van de data van verkiezing, van aftreding en van overlijden, benevens de vroegste en laatste tijdsbepalingen van de oorkonden, door elken abt gegeven, of waarin hij handelend optreedt of wel als op dien tijd levend wordt genoemd. Ten slotte zijn vijftien nog onbekende abtelijke brieven aan deze uitgave toegevoegd, welker inhoud in aantekeningen wordt toegelicht.

G. H. van Borssum Waalkes. *De Tien Geboden, naar een handschrift uit de Provinciale Bibliotheek van Friesland*. Leeuwarden, A. Meijer. 88 blz. 8°. Uit *De vrije Fries*; niet afzonderlijk in den handel.

Bij de uitgave van dit handschrift heeft de heer van Borssum Waalkes nog een viertal andere handschriften van „De Tien Geboden” gebruikt, namelijk twee die zich in de Amsterdamsche Universiteits-Bibliotheek bevinden, en één dat aan de Maatschappij der Nederlansche Letterkunde te Leiden behoort. Van alle handschriften wordt eene nauwkeurige beschrijving gegeven, terwijl de varianten bij den tekst van het Friesche hs. worden medegedeeld. De tekst van een der Amsterdamsche handschriften, dat vroeger in het bezit was van den hoogleeraar Moll, wordt in zijn geheel als Bijlage gegeven. Voorts wordt in de uitvoerige Inleiding gewezen op andere handschriften, alsmede op gedrukte uitgaven van hetzelfde tractaat, die door Geffken in zijn „Bildercatechismus des 15ten Jahrhunderts” worden vermeld. Het thans uitgegeven handschrift is, naar het oordeel van den S., van alle tot hiertoe bekende recensies de oudste en staat het naast aan het oorspronkelijke, dat afkomstig is van Marcus vander Lyndouwe, een Nederlander, vermoedelijk van Friesche afkomst. Deze monographie, waaraan facsimile's van de vier handschriften zijn toegevoegd, levert eene belangrijke bijdrage tot de godsdienstige letterkunde in de Nederlanden in de 14de eeuw.

W. Bäumker, *Niederländische geistliche Lieder nebst ihren Singweisen aus Handschriften des XV. Jahrhunderts*. Prijs f 3.90.

Hoewel deze bijdrage voorkomt in het „Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft”, Jahrg. IV, 1888, S. 153—254, 287—350, is zij toch ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld en meenen wij er in ons Overzicht over te moeten spreken. De 87 Nederlandsche liederen, die ons met de zangwijzen worden medegedeeld, waren bijna

alle onbekend, en zijn voor verreweg het grootste gedeelte ontleend aan een handschrift uit de 15de eeuw, hetwelk door den bekenden hymnoloog Dreves in de Keizerlijke Fideicommissbibliotheek te Weenen werd ontdekt. Bäumker voegde hieraan nog eenige liederen toe, die voorkomen in een handschrift uit denzelfden tijd, hetwelk vroeger aan Hoffmann von Fallersleben behoorde en reeds bij diens leven in het bezit kwam van de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn. De teksten van enkele dezer liederen waren reeds bekend geworden uit den bundel, door Hoffmann von Fallersleben in 1854 onder den titel „Niederländische geistliche Lieder des XV. Jahrhunderts” uitgegeven. Hier vinden wij ze thans met de zangwijzen afgedrukt, terwijl uit hetzelfde hs. nog andere werden afgeschreven, die H. v. F. niet heeft opgenomen. Bäumker handelt in eene breede Inleiding over de bovengenoemde handschriften, de verschillende soorten der daarin voorkomende liederen, hunne dichters, voor zooverre deze genoemd worden, den aard der melodieën, enz. Achteraan geeft hij, behalve de inleidingen, die in het Weener handschrift bij sommige liederen voorkomen, en eenige aanmerkingen, een uitvoerig glossarium, een register der Nederlandsche, Hoogduitsche en Latijnsche liederen, alsmede een klein register van namen en zaken. Eindelijk zijn nog een vijftal facsimile's aan dit alles toegevoegd.

Dit weinige moge volstaan ten bewijze, dat deze uitgave eene belangrijke aanwinst is voor de kennis van het geestelijk lied in de Middeleeuwen, inzonderheid in Nederland.

Dr. J. G. R. Acquoy, *Middeleeuwsche Geestelijke Liederen en Leisen, met eene klavier-begeleiding naar den aard hunner tonen.* 's-Gravenhage, M. Nijhoff. XII en 57 blz. 4°. Prijs f 3.50.

Deze uitgave mag hier niet onvermeld blijven. Zij sluit zich onmiddellijk aan bij des Schrijvers welbekende vroegere studiën over „Het Geestelijk Lied in de Nederlanden

vóór de Hervorming" (Archief, dl. II, blz. 1 vv.) en over de „Kerstliederen en Leisen" (Verslagen en Mededeel. der Kon. Akademie van Wetensch., Afd. Letterkunde, 3de reeks, dl. IV, blz. 352 vv.). De twintig geestelijke liederen en vier leisen, die hier in hun geheel met de oorspronkelijke zangwijzen worden uitgegeven, behooren, ook wat de melodieën betreft, tot de schoonste voortbrengselen op dit gebied, en zijn ontleend aan zeer zeldzame liedboekjes en handschriften. In de Voorrede wordt uitvoerig gehandeld over de zangwijzen en de muzikale begeleiding, terwijl in de Aanteekeningen over ieder lied afzonderlijk het voornaamste wordt medegedeeld.

L. Schauenburg, *Die Täuferbewegung in der Grafschaft Oldenburg-Delmenhorst und der Herrschaft Jever zur Zeit der Reformation. Eine kirchengeschichtliche Studie.* Oldenburg, 1888. 60 S. 8°. Prijs f 0.65.

Dit kleine geschrift bevat belangrijke bijdragen tot de geschiedenis der Wederdoopers. De S. heeft met veel zorg uit gedrukte en ongedrukte bronnen alles verzameld, wat strekken kon om deze godsdienstige beweging in haar geschiedkundig verloop en haar karakter te kenschetsen, doch zich bepaald gehouden binnen de door hem getrokken grenzen. Met het optreden der Wederdoopers in de Nederlanden laat hij zich niet in, en van hetgeen hier te lande over dit onderwerp is geschreven haalt hij enkel het artikel van De Hoop Scheffer in Herzog's „Real-Encyclopädie" aan. Bij studiën over de Nederlandsche kerkgeschiedenis, meer bijzonder in het eerste tijdperk der Hervorming, zal het boekje niet zonder vrucht geraadpleegd worden voor analoge verschijnselen in het noordwestelijk gedeelte van Duitschland.

Dr. Ludwig Keller, *Johann von Staupitz und die Anfänge der Reformation. Nach den Quellen dargestellt.* Leipzig, 1888. XIII en 434 S. Prijs f 4.55.

De staatsarchivaris van München is bij ons geen onbekende. Zijne grootere en kleinere studiën over de Her-

vorming hebben hem reeds lang doen kennen als een grondig beoefenaar van de godsdienstige beweging der 16de eeuw. Dit boek sluit zich waardig aan bij „Die Gegenreformation in Westfalen und am Niederrhein” in de „Publicationen aus den K. Preuss. Staatsarchiven” (Bd. 9 en 33) uitgegeven, en „Die Reformation und die älteren Reformparteien”. Hoewel het terrein van Staupitz’ werkzaamheid buiten ons vaderland ligt, bij den breedten grondslag van deze studie, waarvan hij het middelpunt uitmaakt, kon het niet anders, of Keller moest gedurig ook Nederland in den kring zijner beschouwingen opnemen. En al noemt hij geen namen van landgenooten of al wijst hij niet bepaald op gebeurtenissen, die hier plaats vonden, telkens worden wij bij de lezing onwillekeurig herinnerd aan bladzijden uit onze kerkgeschiedenis. Inzonderheid is dit het geval, waar hij over de Anabaptisten handelt. Een uitvoerig register bewijst bij het naslaan van den inhoud goede diensten.

Dr. A. J. van 't Hooft, *De theologie van Heinrich Bullinger in betrekking tot de Nederlandsche Reformatie*. Amsterdam, Is. de Hoogh, 1888. IV en 250 blz. 8°. Academisch proefschrift.

Dissertaties op het gebied der Nederlandsche kerkgeschiedenis zijn te zeldzaam, om ze niet met blijdschap te begroeten. En wij doen dit te eer, wanneer zij onderwerpen behandelen, waardoor inderdaad leemten in onze kennis van die geschiedenis worden aangevuld. De schrijver van dit proefschrift zegt te recht, dat er ten aanzien van het tijdvak, loopende van 1566 tot aan het begin der Remonstrantsche twisten, nog veel te onderzoeken is, en zijne studie over den invloed van Bullinger’s geschriften, inzonderheid van diens „Huysboeck”, mag eene belangrijke bijdrage heeten tot beter verstand van de inwendige geschiedenis der Hervormde kerk in Nederland in de eerste jaren van de vestiging der Republiek. Aan „de verspreiding van Bullinger’s werken in Nederland” is een

omvangrijk hoofdstuk gewijd, waarin met veel zorg alles is saamgebracht, wat ons een oordeel kon doen vellen over den invloed, dien de Zwitsersche hervormer heeft uitgeoefend. Nog duidelijker blijkt dit uit een volgend hoofdstuk, waarin meer opzettelijk over Bullinger's geestverwanten hier te lande wordt gehandeld. In een laatste hoofdstuk betoogt de S. hoe, tot schade der Gereformeerde theologie, Bullinger in den dogmatischen strijd van later jaren hoe langer zoo meer in het vergeetboek is geraakt. Dat aan deze dissertatie een register van persoonsnamen is toegevoegd, verdient bijzondere vermelding.

Abrahami Ortelii (Geographi Antwerpiensis) et eruditurum ad eundem et ad Jacobum Colium Ortelianum (Abrahami Ortelii sororis filium) Epistulae. Cum aliquot aliis epistulis et tractatibus quibusdam ab utroque collectis (1524—1626). Ex autographis mandante Ecclesia Londino-Batava edidit Johannes Henricus Hessels. Cantrabrigiae typis academiae, sumptibus Ecclesiae Londino-Batavae, 1887. LXXV et 966 p. gr. 4°. Prijs f 45.50.

Dit werk — een prachtwerk zouden wij het kunnen noemen, omdat aan de uitgave geen kosten zijn gespaard — dat wordt opgeluisterd door een fraai portret van Ortelius en een viertal facsimile's, vormt het eerste deel van hetgeen de Hollandsche kerk te Londen besloot, met niet genoeg te waardeeren vrijgevigheid, uit haar rijk archief wereldkundig te maken. Wij wilden het hier ter sprake brengen, omdat er onder de brieven enkele voorkomen, zooals van Erasmus, Mart. Lydius, Willem Teellinck e. a., die voor ons van belang zijn, terwijl in andere meermalen van personen en zaken gewag wordt gemaakt, die tot het gebied der kerkgeschiedenis behooren. Doch bij de samenstelling van dit Overzicht vernamen wij, dat het tweede deel, reeds voor het grootste gedeelte afgedrukt, nog veel meer brieven bevatten zal, die onze aandacht verdienen. Wij meenen dus voor het oogenblik met dit weinige te

kunnen volstaan, en hopen in het vierde deel van ons „Archief” op de „Epistulae Ortelianae” terug te komen.

William F. Warren, *In the footsteps of Arminius. A delightful pilgrimage.* New York, 1888. 52 blz. kl. 8°. Met portret van Arminius.

Jacobus Arminius, wiens optreden als hoogleeraar aan de Leidsche Hoogeschool, zonder zijn wil aanleiding heeft gegeven tot de godsdienstige geschillen, die zulk een droevig einde namen, moge bij ons zoo goed als vergeten zijn, in Amerika vindt hij nog een groot aantal vereerders, onder welke de auteur van dit boekje in de eerste plaats verdient genoemd te worden. Sedert hij, meer dan dertig jaren geleden, voor het eerst ons land bezocht, om de plaatsen te zien, waar Arminius heeft geleefd en gewerkt, en zich volledig op de hoogte te stellen van diens levensgeschiedenis en geschriften, heeft de Hoogleeraar aan de Universiteit te Boston niet opgehouden, telkens in Amerikaansche bladen en tijdschriften over zijn grooten voorganger te spreken. Dit kleine geschrift maakt geen aanspraak op wetenschappelijke waarde. Waar de S. ons uitnoodigt, hem te volgen op zijn pelgrimstocht naar de plaatsen, die door een korter of langer verblijf van Arminius voor hem bijzondere aantrekkelijkheid bezaten, leert hij ons niets nieuws. Maar het getuigt van zijne warme sympathie voor den man, die zeker niet minder aanspraak heeft op onze belangstelling, en daarom moesten wij het hier vermelden.

Bibliotheca Reformata.

Vol. I. *Francisci Junii opuscula theologica selecta. Recognovit et praefatus est* Abr. Kuypereus. Amstelodami, 1881. XX et 496 pag. in 4°. Prijs f 7.50.

Vol. II, III. *Gisberti Voetii tractatus selecti de politica ecclesiastica. Series 1ma et 2da. Ediderunt* F. L. Rutgers et Ph. J. Hoedemaker. Amstel., 1885, '86. XXIV et 372, VIII et 392 pag. in 4°. Prijs f 6.50.

Vol. IV. *Gijsberti Voetii selectarum disputationum fasciculus. Recognovit et praefatus est* Abr. Kuyper. Amstel., 1887. XXIV et 378 pag. in 4°. Prijs f 6.50.

Wij verzuimden tot hiertoe, op deze belangrijke uitgave de aandacht te vestigen. Hoezeer daardoor een dienst wordt bewezen aan alle beoefenaars van de geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk, zoowel wat hare groote mannen als wat hare leerstellingen en hare organisatie betreft, behoeft geen betoog. Bovengenoemde werken zijn zeer zeldzaam geworden; inzonderheid geldt dit van Voetius' „Politica ecclesiastica”. Mochten de hoogleeraren aan de Vrije Universiteit te Amsterdam er al over gedacht hebben, dit standaardwerk in zijn geheel te herdrukken, de groote omvang van dezen arbeid en de kosten, aan zulk eene volledige uitgave verbonden, waarvoor niet minder dan acht deelen zouden worden vereischt van gelijken omvang als de thans uitgegevene, deed besluiten tot eene bloemlezing van de tractaten, die nog van blijvende waarde geacht konden worden. Zoo ontvingen wij, behalve den „*Conspectus totius operis Voetiani*”, de „*Praefatio*” en de „*Prolegomena*”, in het eerste, door den hoogl. Rutgers bezorgde deel: „*Tractatus de ecclesia instituta*” (Pars I, Lib. I, Tract. I van de oorspronkelijke uitgave), „*Tractatus de potestate, politia et canonibus ecclesiarum*” (P. I, L. I, Tr. II) en „*Tractatus de antecessorum ecclesiasticorum conventibus, collegiis, correspondentiis*” (P. III, L. I, Tr. III). In een tweede deel gaf de hoogl. Hoedemaker ons uit Liber II: „*Tractatus II, De agendis ordinariis publicis*”, en „*Tract. III, De agendis ordinariis privato publicis*”. Noode missen wij registers bij deze deelen.

Uit de „*Disputationes theologiae selectae*” van Voetius, die van 1648 tot 1669 in vijf lijvige deelen in 4°. het licht zagen, leverde de hoogleeraar Kuyper eene bloemlezing van de twaalf, die hem het belangrijkste voorkwamen, terwijl in eene uitvoerige voorrede over den aard en den inhoud van het geheele werk in het breede wordt gehandeld.

Aan dezelfde bekwame hand hebben wij het eerste deel dezer Bibliotheca Reformata te danken. De rijke inleiding bevat o. a. een met bijzonders zorg gesteld systematisch overzicht van alles, wat Junius heeft geschreven. Aan de werken van den Leidschen hoogleeraar gaat zijne autobiographie vooraf, die door Paulus Merula werd uitgegeven. Van de werken vinden wij hier: „Tractatus de vera theologia”, de „Theses theologicae Heidelbergenses et Leydensenses”, zijn tractaat „De politiae Moysis observatione” en zijn gulden boekske, getiteld „Eirenicum”.

Dr. J. A. Cramer, *Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme*. Utrecht, J. van Druten, 1889. 208 blz. gr. 8°. Academisch Proefschrift.

Deze degelijke monographie, vrucht eener grondige, op breede schaal aangelegde studie, verdient zóózeer de aandacht, dat wij de aankondiging er van niet tot een volgend deel willen uitstellen. Sinds Van der Flier, Van Gorkum en Duker meer dan vijf-en-twintig jaren geleden hunne dissertatiën schreven, gevoelde niemand zich opgewekt, om de kerkelijke beweging, waarvan Voetius en Coccejus de brandpunten uitmaken, tot onderwerp te kiezen van een vernieuwd onderzoek. Toch is die beweging, waarin de leer van Cartesius zulk eene merkwaardige plaats bekleedt, van niet minder omvang en beteekenis geweest dan de Remonstrantsche, die er aan voorafging. Abraham Heidanus, eerst predikant, vervolgens hoogleeraar te Leiden, treedt daarin op den voorgrond als een der voornaamste woordvoerders van het kerkelijke Cartesianisme. Door zijn „Corpus Theologiae Christianae” heeft hij op de beoefening der godgeleerdheid als wetenschap, door het vormen van predikanten op de Nederlandsche Hervormde kerk een beslissenden invloed geoefend. Zoo iemand, dan verdiende hij eene opzettelijke beschouwing. Dr. Cramer heeft zich op loffelijke wijze van die taak gekweten. Ook de geschiedenis van het Cartesianisme aan de Leidsche Hoogeschool gedurende de jaren 1647 tot 1676, die in het

tweede hoofdstuk behandeld wordt, is hier geheel op hare plaats. Van de vele gedrukte en ongedrukte bronnen, die de stof leverden voor dit boek, wordt in de aantekeningen aan den voet der bladzijden rekenschap gegeven. Een aantal gedichten ter eere van Heidanus vinden eene plaats in de Bijlagen. Waar zóóveel personen, als op de bladzijden van dit boek, aan de oogen voorbijgaan, is een Register hunner namen waarlijk geene overbodige weelde. De waarde van dit belangrijk proefschrift wordt ten slotte nog verhoogd door een portret, dat het kunstwerk van Blooteling's graveernaald volkomen weergeeft.

Dr. J. Hartog, *Geschiedenis van de predikking in de Protestantsche kerk in Nederland. 2de verbeterde en vermeerderde druk.* Utrecht, 1887. (VIII) en 422 blz. gr. 8°. Prijs f 4.50.

Het is een verblijdend verschijnsel, dat van dit werk, zij het ook eerst na vijf en twintig jaren, eene tweede uitgave het licht mocht zien. In dien tijd is het niet enkel door velen met belangstelling gelezen, maar ook bij studiën op het gebied der Nederlandsche kerkgeschiedenis een vraagbaak geweest. Liet de eerste uitgave hier en daar iets te wenschen over, de tweede is stellig vollediger en van vele gebreken gezuiverd. Over den vorm en de wijze van behandeling behoeven wij niet meer in bijzonderheden te treden; wij meenden alleen bij deze nieuwe uitgave op dit belangrijk werk de aandacht te moeten vestigen.

Oostergo, *Register van Geestelijke Opkomsten van Oostergo, volgens de opgave daarvan in de dorpen van dit kwartier gedaan aan de Commissarissen der Staten van Friesland in 1580—1581. Bewerkt door Dr. J. Reitsma. Uitgegeven door het Friesch Genootschap voor geschied-, oudheid- en taalkunde te Leeuwarden.* Leeuwarden, A. Meijer, firma H. Kuipers en J. G. Wester, 1888. VIII en 272 blz. 8°. Prijs f 1.80.

Onder den titel „Aenbreng van Oostergoe” bezit het Rijksarchief te Leeuwarden een handschrift, dat vóór een

paar jaren de aandacht trok der Bestuurders van het Friesch Genootschap. Men achtte den inhoud van zóóveel belang, inzonderheid voor den kerkelijken toestand van vele Friesche dorpen in dien tijd, dat, met toestemming van de Regeering, tot de uitgave besloten werd, terwijl de Provinciale Staten van Friesland de helft van de kosten voor hunne rekening namen. De uitgave werd aan den Groningschen hoogleeraar Dr. Reitsma toevertrouwd, met vergunning om den tekst in aanteekeningen en op andere wijze toe te lichten. Van die vergunning heeft de bewerker ruimschoots gebruik gemaakt, en wij zijn hem hiervoor te meer dankbaar. Behalve verklaringen en mededeelingen van allerlei aard aan den voet der bladzijden, geeft hij aan het einde eene zeer uitvoerige historische toelichting tot de kerkelijke omwenteling in Friesland van 1580, die de waarde van het Register nog duidelijker doet uitkomen. „Dit Register van de geestelijke opkomsten van Oostergo”, zegt Dr. Reitsma in de Voorrede, „uit het veelbewogen jaar 1581 dagteekenende, getuigt van den omvangrijken arbeid, die er toen te doorworstelen was. Het vermeldt feiten en toestanden op dat punt van ommekeer; het gewaagt van maatregelen, die noodig waren geworden, toen Spanje uitgedreven was, en de oude kerk krakend ineenstortte. Het brengt ons de Hervormde kerk voor den geest, terwijl zij nog stond aan den ingang van haar veelbeteekenende loopbaan, doet haar derhalve aanschouwen in haar oorsprong, in haar meest primitieven toestand, omringd door de nog van den laatsten schok waggelende bouwvallen, die zij weldra met een nieuw en opgewekt leven zou vervullen. Ik acht dit Register daarom belangwekkend, omdat het een overzicht geeft over de kerkelijke toestanden in elf aangrenzende grietenijen en honderd acht daarin gelegen dorpen. Bovendien geeft het meer dan een inventaris der goederen en inkomsten, zelfs meer dan bloot eene beschrijving van de uiterlijke omstandigheden van kerken en kerkelijke personen: met korte maar scherpe trekken worden de huiselijke omgeving en bijzondere gewoonten van de meeste dorpsgeestelijken

geschetst en menigmaal worden wij ook nog ingeleid in hun innerlijk leven”.

Aan het einde vindt men een Bladwijzer der grietenijen en dorpen, waarbij de data van de rekeningen worden vermeld.

Naamlijst der predikanten, sedert de Hervorming tot nu toe, in de Hervormde Gemeenten van Friesland. Handschrift nagelaten door Ds. T. A. Romein, in leven Predikant te Scharmer. Uitgegeven door het Friesch Genootschap voor geschied-, oudheid- en taalkunde. Leeuwarden, 1886 en '88. 720 en 5 blz. 8°. Prijs f 2.50.

Zij, die zich met kerkgeschiedkundige studiën ná de Hervorming bezighielden, weten de waarde te schatten van de Naamlijsten der predikanten, die als wegwijzers moeten dienen voor de biographieën van kerkelijke personen en tot het opsporen van soms zeer gewichtige bijzonderheden. De naamlijsten, die in vroeger eeuwen werden uitgegeven, verdienen, behalve dat zij onvolledig zijn, niet altijd onbepaald vertrouwen. Zij, die in den jongsten tijd zich bezighielden met de herziening dier oude lijsten en met de samenstelling van eene algemeene naamlijst, waarin alle Nederlandsche predikanten, ook die der kleinere kerkgenootschappen, werden opgenomen, Dr. P. A. Borger en J. C. de Waldkirch Ziepprecht, hadden òf dit werk op zulk eene breede schaal aangelegd, dat zij het onmogelijk konden voltooien, òf het niet in zoodanigen vorm gebracht, dat aan eene uitgave gedacht kon worden. Al bleven die handschriften, door schenking aan de Amsterdamsche en Leidsche Universiteitsbibliotheken, bewaard, en al werden zij reeds meermalen met vrucht geraadpleegd, de uitgave van grootere of kleinere naamlijsten, gegrond op nauwkeurig plaatselijk onderzoek, is daardoor niet overbodig geworden. Wij waardeeren het dus zeer, dat het Friesch Genootschap de uitgave op zich nam van zulk eene lijst, die door Dr. Romein met veel zorg voor geheel Friesland was saamgesteld. De predikanten worden hier op de

gewone wijze opgegeven volgens de classen en ringen en afzonderlijke gemeenten, waarbij natuurlijk melding wordt gemaakt van de veranderingen, die er ten aanzien der kerkelijke indeeling in den loop der tijden hebben plaats gehad. Achter de namen worden alleen de data van geboorte en overlijden, van intrede, beroep en afscheid vermeld. Door den heer C. H. F. H. Corbelijn Battaerd werd een alphabetisch naamregister aan deze Naamlijst toegevoegd.

Dr. S. D. van Veen, *De Gereformeerde Kerk van Friesland in de jaren 1795—1804*. Groningen, J. B. Wolters, 1888. VI en 298 blz. 8°. Academisch Proefschrift. Prijs f 2.90.

Ypey en Dermout hebben een zeer verdienstelijk werk verricht, toen zij, zeventig jaren geleden, eene Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk in het licht gaven. Met de bronnen, die hun ten dienste stonden, hebben zij getracht ons een zoo volledig mogelijk overzicht te geven van de lotgevallen dier kerk en van haar innerlijk leven, gedurende meer dan twee eeuwen van haar bestaan. De reeks van geschriften, die sedert dien tijd over grootere en kleinere onderdeelen dier geschiedenis en over bijzondere gebeurtenissen en kerkelijke personen werden uitgegeven, bewijst, dat zij hun onderwerp niet hebben uitgeput, veeleer den weg hebben gebaad tot nader wetenschappelijk onderzoek, daar het in het oog moest vallen, dat zij dáárom alleen op menige bladzijde waren te kort geschoten, omdat zij telkens een terrein betraden, dat door afzonderlijke studiën nog niet geëffend was. Dit mag ook gelden van den kerkelijken toestand gedurende de jaren der Bataafsche Republiek, nadat de Revolutie van 1795 zulk een belangrijken ommekeer had gebracht in staat en kerk. Dr. Van Veen heeft zich juist met dit overgangstijdperk beziggehouden, en bepaalde zich daarbij tot Friesland. Die beperking lag voor de hand. Gedurende de Republiek had elke provincie hare eigene kerk, welke kerken, bij veel overeenstemming, in sommige opzichten van elkander verschilden. De Dord-

sche Synode had slechts voor een oogenblik het denkbeeld van eene algemeene Gereformeerde kerk weten te verwezenlijken; eerst in 1816 werden die op zich zelve staande kerken in ééne kerk opgelost. Welke moeilijke tijden aan de stichting dier Nederlandsche Hervormde kerk zijn voorafgegaan, kan ons dit proefschrift leeren.

De S. leidt de behandeling van zijn onderwerp in, door een vluchtigen blik te werpen op de Gereformeerde kerk in het algemeen, na de Synode van 1618 en 1619. Uitvoeriger staat hij stil bij den uit- en inwendigen toestand der kerk in Friesland, zooals die zich vertoonde weinige jaren vóór 1795. Dan volgt het verhaal van hetgeen eerst het Collegie van Deputaten der Synode en daarna de Commissie van zes predikanten, tot op hare vrijwillige ontbinding den 12^{den} Sept. 1797, in het belang der kerk gedaan hebben. Deze laatste ontwierp een plan tot aanstelling eener Kerkelijke Commissie, aan welke verder de organisatie der kerk en de behartiging harer belangen zouden worden opgedragen. Dit plan werd in alle Classen door de meeste gemeenten goedgekeurd, en het derde hoofdstuk van dit proefschrift doet ons zien, wat deze Commissie ten aanzien van de kerkelijke goederen, de tractementen der predikanten, de samenstelling van een wetboek en andere zaken heeft uitgericht. Aan de synode van Heerenveen in 1804 is het laatste hoofdstuk gewijd.

Voegen wij hierbij, dat deze monographie aan het einde eene reeks belangrijke bijlagen bevat, alsmede een naamregister, dan gelooven wij genoeg gezegd te hebben om te bewijzen, dat dit werk waardeering verdient, en mogen wij den wensch uitspreken, dat de S. weldra gevolg zal geven aan zijn voornemen tot voortzetting dezer geschiedenis van de kerk in Friesland van 1804 tot 1816.

M. E. van der Meulen, *Bolsward's kunst en kunstgeschiedenis. Met 31 platen, naar photographiën van Jacob de Vries Gz. Sneek, H. Pyttersen Fz., 1888. VIII en 124 blz. gr. 8°. Prijs f 8.50.*

Bolsward behoort tot eene der oudste steden van ons

vaderland. In de middeleeuwen bekleedde het eene voorname plaats onder onze handelssteden. Van zijn voormaligen bloei getuigt alles, wat er uit dien tijd bewaard is gebleven. De kerkelijke kunst der 14de en 15de eeuw heeft hier proeven geleverd van haar schoonsten arbeid. „Bolsward”, is niet ten onrechte gezegd, „was eertijds het centrum van Friesland's artistiek leven”. De klokken der Martini-toren, de oud-Gothische Broere-kerk, maar vooral de groote Martini-kerk, waar Bogerman in 1580 zijne intree-rede hield, verdienen ten volle de aandacht, die men er aan geschonken heeft. Het gebouw zelf, dat in 1446 de vervallen Romaansche kerk verving, de zich daarin bevindende overblijfselen van muurschilderingen, de koorheerbanken met hun prachtig snijwerk, de gerestaureerde koorheerbank uit de Broere-kerk, het keurig geschreven missaal en graduaal uit het begin der 15de eeuw, „de Codex” genoemd, spreken van een schoon en merkwaardig verleden.

Dit alles en nog meer, wat wij hier niet vermelden kunnen, vindt men nauwkeurig beschreven en in fraaie afbeeldingen weergegeven in het werk van den heer Van der Meulen.

Nog vele steden van ons vaderland zijn in het bezit van belangrijke kerkelijke oudheden. Het ware te wenschen, dat meerdere beoefenaars der kerkelijke kunst zich opgewekt gevoelden, om met evenveel zorg en zaakkennis ons daarvan beschrijvingen te geven, als hier van Bolsward is geschied. Zulke bijdragen zouden niet enkel voor de kunst-, maar ook voor de kerkgeschiedenis eene aanwinst zijn.

J. C. van der Meulen, *De registers der graven in de Kloosterkerk te 's Gravenhage*. Genealogisch-Heraldisch Archief, 1887. Prijs f 3.

De S. gaf deze Registers oorspronkelijk uit in het Genealogisch-Heraldisch Archief (zie hierachter, Afd. III). Aan deze afzonderlijke uitgave heeft hij, behalve eene af-

beelding van de kerk en een plattegrond, nog toegevoegd een kort overzicht van de geschiedenis dezer kerk, die in den godsdienststrijd gedurende de jaren 1617 en 1618 zulk eene belangrijke rol heeft gespeeld. Wij vinden hier tevens eene opgave van hetgeen er nog van de doop-, trouw- en begraafboeken dier kerk bewaard is gebleven.

Jhr. Mr. Th. H. F. van Riemsdijk, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht. Uitgegeven met ondersteuning van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen.* Leiden, E. J. Brill, 1888. X en 74 blz. gr. 4°. Prijs f 6.50.

In 1882 verrijkte de heer Van Riemsdijk onze kennis van de oude kerken in den zetel van het voormalige bisdom Utrecht met eene „Geschiedenis van de Kerspelkerk van St. Jacob”, waarbij hij gebruik maakte van alle bronnen, die hem toen ten dienste stonden. Vruuchteloos had hij echter gezocht naar kerkmeestersrekeningen en andere documenten, die als verloren werden beschouwd. Bij de inwendige vernieuwing van het gebouw kwamen daarna, van achter een beschot in de voormalige sacristie, eene massa oude papieren voor den dag, die in deerniswaardigen staat verkeerden. Onder toezicht van den Archivaris gelukte het op het Rijksarchief, deze documenten weder bruikbaar en leesbaar te maken. Het waren rekeningen en andere bescheiden van kerkmeesters vóór de Hervorming, en het onderzoek dezer papieren leverde zulke belangrijke uitkomsten, dat de heer Van Riemsdijk besloot ze openbaar te maken, als vervolg op en aanvulling van zijne vroegere monographieën. Allen, die belangstellen in dit onderwerp, zullen er hem met ons dankbaar voor zijn, en evenzeer het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, dat hem tot de uitgave in staat stelde. Omtrent den inhoud willen wij hier het volgende aanstippen. Het eerste hoofdstuk handelt over het kerkgebouw, zijne verbouwingen, uitbreidingen en verfraaiingen in verschillende tijdperken. Het

tweede hoofdstuk is getiteld: „De Inrichting en Uitrusting van het Kerkgebouw”; achtereenvolgens worden daarin besproken het Hoogkoor, de Middelkerk, de Achterkerk, de Zijpenden van het schip en het kruiswerk, het O. L. Vrouwekoor, het H. Kruiskoor, de Kapellen, de Toren en de toestand na de Hervorming. Het derde hoofdstuk is gewijd aan het Kerspel en zijne inrichting, waarin allerlei bijzonderheden worden medegedeeld van de Cureiten, de Kerkmeesters, de Kerkdienaars, de Potmeesters en de Memoriën. Eenige bijlagen bevatten Kerkmeestersrekeningen en andere oorkonden.

Bijdragen voor de geschiedenis van de Roomsch-Katholieke kerk in Nederland. Rotterdam, R. Reisberman, 1888. VIII en 232 blz. 8°. Prijs f 2.

Sedert twee jaren werd aan verschillende nummers van het tijdschrift „De Oud-Katholiek” een vel druks toegevoegd, behelzende mededeelingen uit de geschiedenis van de Roomsch-Katholieke kerk in Nederland. De bewerkers ontleenden de stof voor hunne schetsen aan het rijke archief van de Oud-Katholieke kerk te Utrecht, terwijl de redactie van het tijdschrift hen in staat stelde, de vruchten hunner studiën onder de oogen van een aantal lezers te brengen. De eerste reeks dezer bijdragen, op enkele bladzijden waarvan wij in ons vorig Overzicht reeds de aandacht vestigden, is thans afgesloten, en vormt een boekdeel onder bovenstaanden titel. Al hechten de bescheiden bewerkers, zooals zij aan het einde verklaren, geene „letterkundige waarde” aan hetgeen zij leverden, geschiedkundige waarde heeft het zeker. Men heeft slechts de inhoudsopgave in te zien, en aan de hand van het Register, op de namen van bekende en merkwaardige personen, de bladzijden op te slaan, om overtuigd te worden, dat dit boek eene aanwinst is voor onze Nederlandsche kerkgeschiedenis, vooral om anderen op te wekken tot het verder nasporen van de geschiedenis der Roomsch-Katholieke kerk na de Hervorming uit nog ongebruikte bron-

nen. Wij hopen, dat de schrijvers niet al te lang zullen wachten met de voortzetting dezer Bijdragen.

Epistolae Missionariorum Ordinis S. Francisci ex Frisia et Hollandia. Ex codice manuscripto Regiae Bibliothecae Monachi in Bavaria ediderunt Fr. Marcellinus a Civetia et Fr. Theophilus Domenichelli Ord. Min. Ad Claras Aquas (Quaracchi prope Florentiam) ex typographia Collegii S. Bonaventurae, 1888. VII et 404 pag. 8°. maj. Prijs f 5.50.

Tot vóór weinige jaren was de geschiedenis van de Roomsch-Katholieken in de Nederlanden sedert het einde der 16de eeuw zoo goed als onbekend. Wel wisten wij dat ontelbaren, ondanks de zegepraal der Hervorming in de Vereenigde Gewesten, aan de moederkerk getrouw waren gebleven, al ware het enkel uit de telkens vernieuwde plakaten tegen de „paapsche stoutigheden”, maar over de wijze waarop de oude kerk zich staande hield, over hare indeeling en bestuur, over hare plaatsen van samenkost en de geestelijken, die er de godsdienstoefeningen leidden, over hare verdrukkingen en lotwisselingen stonden nergens bijzonderheden geboekt. Sedert de uitgave van het „Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht” en van de „Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem”, is over deze bladzijden der Nederlandsche kerkgeschiedenis meer en meer licht opgegaan, en wij verblijden ons in de volharding, waarmede onze Roomsch-Katholieke landgenooten zich beijveren openbaar te maken, wat tot hiertoe in bibliotheken en archieven verborgen was. Eerst wanneer een genoegzame voorraad van bouwstoffen is bijeengebracht, zal het mogelijk zijn, eene geschiedenis van de Katholieke kerk in Nederland na de Hervorming te schrijven.

Eene zeer gewichtige bijdrage tot die geschiedenis, althans in de 17de eeuw, levert ons weder het lijvig boekdeel, waarvan wij hierboven den titel afschreven. Behalve een aantal stukken, die betrekking hebben op de Congre-

gatie „de propaganda fide” en andere bescheiden, die tot toelichting dienen van de werkzaamheid der Franciscaner zendelingen, ontvangen wij hier een groot aantal brieven van een twintigtal missionarissen, die in en nabij Haarlem, in Friesland en Overijsel gewerkt hebben. Zij zijn overrijk aan merkwaardige mededeelingen, en doen ons een geheel nieuwen blik slaan op den kerkelijken toestand hier te lande. Van de werkzaamheid en de beweging in den boezem der zich schuil houdende Katholieke kerk, bemerkt men niets onder het rumoer der Remonstrantsche en Contra-Remonstrantsche, der Voetiaansche en Cartesiaansche twisten, en toch verdienen zij ten volle onze aandacht.

Mogen wij de paters Franciscanen dankbaar zijn voor hetgeen zij ons gegeven hebben, wij koesteren de hoop, dat er uit de bron, waaraan zij deze stukken ontleenden, nog meer zal worden aan het licht gebracht. Zij toch hebben slechts een gedeelte openbaar gemaakt van den Munchener codex, die uitsluitend aan de werkzaamheid der Franciscanen in onze Republiek is gewijd. Ook doet het ons leed, dat hun de tijd ontbroken heeft om den tekst met toelichtende aantekeningen te verrijken. Nu eenmaal het handschrift uit het stof te voorschijn is gehaald, mogen wij verwachten, dat ook anderen zich opgewekt zullen gevoelen om het opnieuw te onderzoeken.

T. C. M. H. van Rijkevorsel, *Geschiedenis van het R. C. Maagdenhuis te Amsterdam, 1570—1887. Versierd door twee etsen en zeven en zeventig wapenschilden.* Amsterdam, I. I. de Haas, 1887. VIII en 226 blz. 4°. Prijs f 4.50.

Wie, die geen vreemdeling is in Amsterdam, kent niet het Weeshuis voor Roomsch-Katholieke meisjes, gelegen op het thans gedempte Spui? Dat gebouw, zoo breed van afmeting, zoo hecht van constructie, met zijne talrijke hooge, ruime vertrekken, algemeen bekend onder den naam van het Maagdenhuis, staat daar reeds meer dan een eeuw. Op 29 September 1887 was het honderd jaar geleden, dat het door de eerste weezen werd betrokken. Het Maagden-

huis is echter veel ouder dan dit gebouw. Reeds in 1570, toen Amsterdam nog de Spaansche zijde hield, besloten Maria Laurens Spiegel en Aeltie Pipers Foppens, voor weesmeisjes, die in het Burgerweeshuis en bij particulieren niet voldoende gehuisvest konden worden, eene eigene woning in te richten. Toen Amsterdam in 1579 was overgegaan, vonden de weesmeisjes tijdelijk een onderkomen in het St. Margaretha-klooster in de Nes, hetwelk zij echter verlaten moesten, zoodra de magistraat deze en andere geestelijke stichtingen voor openbare inrichtingen in gebruik nam. Jan Deyman ruimde toen een huis voor hen in op den Nieuwezijds Voorburgwal. Meer en meer deed zich echter de behoefte gevoelen aan een eigen gesticht, dat in 1628 verrees aan het Beneden Spui op het Schapenveld, dat tusschen de Ossenmarkt, thans Kalverstraat, en de Stadsvest, thans het Singel, gelegen was. Van dat eenvoudig gebouw, hetwelk in Mei 1629 betrokken en in 1684 vergroot werd, geeft de ets tegenover den titel van het werk ons eene fraaie afbeelding. Dit eerste Maagdenhuis werd vóór honderd jaren door het tegenwoordige vervangen.

Wat wij hier slechts aanstippen, vindt men uitvoerig beschreven in het werk van den heer Van Rijkevorsel, dat een model mag heeten van eene monographie over eene liefdadige instelling. Van hoevele andere instellingen van dien aard zouden wij niet wenschen, zulk eene tot in de kleinste bijzonderheden uitgewerkte geschiedenis te bezitten, toegelicht door tal van historische bescheiden, die uit oude archieven zijn saamgebracht! Dit boek is meer dan het schijnt te zijn. Het stelt ons in staat, een blik te slaan in het leven van de Katholieke bevolking der groote koopstad, die de ziel was der Republiek, in de eeuwen toen aan hen, die der moederkerk waren trouw gebleven, het recht van openbaren eeredienst was ontzegd. Het behelst bovendien een aantal bijzonderheden betreffende familiën en personen, terwijl eene alphabetische naamlijst aan het einde het naslaan gemakkelijk maakt.

Dr. G. J. Vos, *Groen van Prinsterer en zijn tijd*. 1830—1857. *Studiën en schetsen op het gebied der vaderlandsche kerkgeschiedenis*. Dordrecht, J. P. Revers, 1886. VIII en 459 blz. Prijs f 6.

Hebben wij in ons vorig Overzicht over dit boek gezwezen, wij gevoelden ons te meer gedrongen dit onwillekeurig verzuim te herstellen, nu het Dagboek van W. de Clercq ter sprake moest worden gebracht. Immers in beide werken worden de belangrijke bladzijden van de geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk voor ons opgeslagen, die men gewoon is met den titel „het Reveil” aan te duiden. De persoon van Groen van Prinsterer treedt daarbij op den voorgrond, en Dr. Vos heeft een goed werk gedaan, door deze merkwaardige figuur tot onderwerp eener grondige studie te maken, in verband met de godsdienstige beweging van zijnen tijd. In eene Inleiding beschouwt hij den persoon op zich zelve, alsmede zijne echtgenoot, die in dit verband niet over het hoofd gezien mag worden. Dan teekent hij den achtergrond, waartegen hij „het Reveil” duidelijk wil doen uitkomen: het rationeel-supranaturalisme en de Socratische en de Groninger school. Aan de behandeling van dat Reveil in zijne verschillende beginselen, zijn karakter en zijn invloed, zijne werkzaamheid op allerlei gebied, zijne voorstanders en woordvoerders, is het belangrijkste deel van dit werk gewijd. De schrijver behandelt het verschijnsel in zijne oorzaken, zijne beteekenis, zijne gevolgen, met eene uitvoerigheid en eene waardeering, die aan zijne „studiën en schetsen” eene blijvende waarde geven. In drie tijdperken heeft hij zijn overzicht verdeeld, dat der opkomst van deze beweging van 1830 tot 1842, dat van haar bloei en hare krachtige werkzaamheid van 1842 tot 1852, en dat harer nawerking van 1853 tot 1857. Het laatste, waaraan hij den titel gaf van „De ontwaakte natie”, vangt aan met de Aprilbeweging en wordt besloten met de Schoolwet van 1857. Een zeker niet overbodig register van personen en zaken verhoogt de waarde van dit werk.

Willem de Clercq naar zijn dagboek. Door Dr. A. Pierson en de Clercq's jongste kleindochter. 2 dln. Met een portret naar de teekening van Couwenberg. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink. 1888. XII en 315, VIII en 306 blz. 8°. Prijs f 6.50.

Zij, die het Gids-artikel van Dr. Pierson (1888, dl. III, blz. 369—400) gelezen hebben, waarbij men zich ongetwijfeld de artikelen heeft herinnerd, door dezelfde hand in 1882, 1883 en 1886 in hetzelfde tijdschrift geleverd, zullen licht begrijpen, waarom wij dit Dagboek hier aankondigen. De schrijver moge geen kerkelijk ambt bekleed hebben, hij heeft met zóveel kerkelijke personen in betrekking gestaan — een Van der Palm en Borger bijvoorbeeld uit vroeger jaren, een Beets en Hasebroek uit lateren tijd — hij heeft zó van harte gedeeld in de beweging op kerkelijk en godsdienstig gebied, die het tijdperk van 1825 tot 1850 heeft gekenmerkt, dat zijne met zooveel nauwkeurigheid en trouw geschreven memoriën van onschatbare waarde zijn voor de kennis van personen en toestanden. Een zeer belangrijk deel van het Dagboek verplaatst ons in de dagen van het „Reveil”, dat tegen het intellectualisme en de conservatieve partij in de kerk was gericht. De Clercq sloot zich bij deze richting aan; hij behoorde tot de zoogenaamde „fijnen”. Hij werd een vriend van Da Costa, Groen van Prinsterer en Cappadose, die telkens sprekend en handelend in deze bladzijden optreden. Voor de kennis van dit Reveil in zijn aard en zijn streven, van zijne edele voorstanders, van den bitteren tegenstand, dien het ontmoette, en den strijd, dien het heeft gevoerd, kunnen wij geen beter bron verlangen, dan ons hier in deze autobiographie gegeven wordt.

J. van 't Lindenhout, *Na vijf-en-twintig jaren. Levensherinneringen.* Nijmegen, P. J. Milborn. 1888. VI en 380 blz. 8°. Prijs f 2.30.

Wie kent de Weezeninrichting van Neerbosch niet, zool niet door persoonlijk bezoek, dan toch uit de berichten, die omtrent haren bloei en hare werkzaamheden

telkens tot ons komen? De naam van haren stichter Van 't Lindenhout, een man des geloofs en des gebeds, is onafscheidelijk aan haar verbonden, en wij verblijden ons, dat hij bij haar vijf-en-twintigjarig bestaan een Gedenkboek heeft geschreven omtrent hare wording en haar wasdom. Van 't Lindenhout's onvermoeid streven en het Weeshuis te Neerbosch vormen eene der merkwaardigste bladzijden uit de geschiedenis der inwendige zending van onzen tijd. Voor een belangrijk deel — en hoe kon het anders — bevat dit boek zijne eigene uit- en inwendige levensgeschiedenis. Hij deelt ons mede, hoe hij er toe kwam, zich het lot van arme weezen aan te trekken; hoe de eerste collecte, voor dat doel gehouden, niet meer dan f 4.30 bedroeg; hoe hij in 1863 met een tweetal weezen het groote werk der zelfopofferende liefde begon in een huis in de Brouwerstraat, dat men het Spookhuis noemde, omdat het er van ratten wemelde; hoe na twee jaren, toen het weezental reeds tot 80 was aangegroeid, tot het bouwen van een eigen huis moest worden overgegaan, waartoe onverwacht een belangrijk stuk grond te Neerbosch werd geschonken. Doch genoeg, men leze het merkwaardig geschrift en volge den schrijver van stap tot stap, om zich een denkbeeld te vormen, hoe deze werkelijk grootsche inrichting, waaraan reeds tonnen gouds zijn ten koste gelegd, van de kleinste beginselen is geworden tot hetgeen zij thans is. Eene plaat met de portretten van den Stichter, van zijne gade en van de vrienden, die het Bestuur der Vereeniging vormen, alsmede eene afbeelding van het Weeshuis op den omslag, versieren dit boek. Van de belangstelling, waarmede het ontvangen is, getuigt reeds een tweede druk.

Dr. G. J. Vos, *Het keerpunt in de jongste geschiedenis van kerk en staat, de eerste bladzijde der tweede afscheiding beschreven*. Dordrecht, J. P. Revers. 1887. XVI en 417 blz. Prijs f 4.50.

De ernstige verwickelingen van de laatste jaren in den boezem der Nederlandsche Hervormde kerk, die geleid

hebben tot de oprichting eener Doleerende kerk, en inzonderheid de gebeurtenissen in de gemeente te Amsterdam liggen nog te versch in het geheugen, dan dat wij er in bijzonderheden op zouden moeten wijzen. Het tijdstip is nog verre, waarop men dezen strijd in hare oorzaken en gevolgen volledig zal kunnen overzien en beoordeelen. Het boek, waarvan wij hierboven den titel afschreven, en waarin een aantal origineele bescheiden zijn afgedrukt, zal dan zeker eene belangrijke bron zijn. Voor het tegenwoordige meenen wij met de vermelding te kunnen volstaan.

Dr. H. G. Kleyn, *Algemeene Kerk en Plaatselijke Gemeente. Proeve van historisch onderzoek naar de verhouding van beiden ten opzichte van de inwendige en van de stoffelijke belangen, naar aanleiding van de Rechtsbevoegdheid onser Plaatselijke Kerken van Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman en Dr. F. L. Rutgers (Tweede uitgave)*. Dordrecht, C. Morks Jzn. 16, 324 en 4 blz. gr. 8°. Prijs f 3.25.

Mr. D. P. D. Fabius, *Het Reglement van '52. Historisch-juridische studie over het Hervormd Kerkbestuur*. St. I en II. Amsterdam, J. A. Wormser. X en 1—224 blz. 8°. Prijs van het geheele werk f 3.90.

Beide geschriften hebben hun ontstaan te danken aan den strijd, die tegenwoordig op kerkrechterlijk gebied in de Nederlandsche Hervormde kerk wordt gevoerd. Beide schrijvers behandelen, elk van hun standpunt — Dr. Kleyn, thans hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Utrecht, Mr. Fabius als hoogleeraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam — de vraag, die sedert den jongsten tijd in genoemde kerk aan de orde is. Dit vraagstuk en de daarmee samenhangende gebeurtenissen behooren nog niet tot de geschiedenis; waar echter door de strijdvoerende partijen het geschiedboek der kerk wordt opgeslagen, om na te gaan, hoe zij in den loop der tijden zich heeft ontwikkeld, en op welke gronden zij al of niet aanspraken

kan doen gelden, betreden zij het gebied, waaraan meer bijzonder ons tijdschrift is gewijd. Zoo ergens, dan valt ons hier het belang in het oog van de studie van het verleden, en de terugblik van beide schrijvers op het tijdperk van 1815 tot heden, of ook van den toestand in vroeger eeuwen, overtuigt ons opnieuw, dat het historisch onderzoek nog op verre na niet is afgesloten.

Over den inhoud van beide werken kunnen wij hier uit den aard der zaak niet in bijzonderheden treden; het zal voldoende zijn, even den gang van het onderzoek aan te stippen. Dr. Kleyn splitst zijn werk in twee afdeelingen: in de eerste beschouwt hij Kerk en Gemeenten ten opzichte van de inwendige, in de tweede ten aanzien der stoffelijke belangen. In Afd. I ontwikkelt hij eerst de verhouding van de Algemeene Kerk en de Bijzondere Gemeenten, zooals die in kerkordeningen werd geregeld; vervolgens doorloopt hij in vier tijdperken de ontwikkelingsgeschiedenis der Gereformeerde kerk, 1°. als zuiver kerkelijk lichaam, 2°. als een door de overheid erkend lichaam. Onder Afd. II wordt uitvoerig gehandeld over den oorsprong en de geschiedenis der kerkelijke goederen.

Mr. Fabius, wiens studie niet op zulk een breeden grondslag is aangelegd, en die maar op één punt het oog heeft gericht, gaat niet zoover terug. Na eene inleiding bespreekt hij eerst de kerkelijke organisatie van 1816. Het daarop volgend hoofdstuk, „De Vrijmaking” getiteld, beschouwt de verordeningen, die sedert 1840 in de verhouding van de Kerk tot den Staat hebben plaats gegrepen. Het 2de stuk brengt ons tot het jaar 1850. Meer is nog niet in het licht verschenen.

Mr. W. H. de Savornin Lohman, *De kerkgebouwen van de Gereformeerde (Hervormde) Kerk in Nederland*. Amsterdam, J. A. Wormser. 1882. VIII en 246 blz. 8°. Academisch Proefschrift.

Mr. L. Offerhaus Jzn., *De rechtstoestand van kerkelijke goederen bij de Hervormden*. Leiden, A. H. Adriani. 1888. VIII en 288 blz. 8°. Academisch Proefschrift.

Nu, bij de scheuring die er ontstond in den boezem der Nederlandsche Hervormde kerk, de vraag aan de orde is, in hoeverre de Doleerenden aanspraken kunnen doen gelden op de kerkelijke goederen in het algemeen en de kerkgebouwen in het bijzonder, mag het een verblijvend verschijnsel heeten, die zij aan twee onzer Universiteiten tot onderwerp van een nauwgezet onderzoek is gemaakt. De schrijvers van beide proefschriften hebben ongeveer denzelfden weg gevolgd, en ofschoon de eerste zich in hoofdzaak bepaalt tot de kerkgebouwen, behandelen zij toch inderdaad dezelfde stof. Beiden beginnen met de stichtingen en corporaties in het algemeen te bespreken, en zetten daarna den rechtstoestand der kerkelijke goederen uiteen, zooals die was vóór de Hervorming, ná de invoering van de Hervorming tot aan de Staatsomwenteling op het einde der 18de eeuw, en eindelijk van 1795 of 1798 tot op onzen tijd. In het eerste tijdperk gaat de heer Lohman de verschillende eigendomstheorieën na van geestelijke en kerkelijke goederen, terwijl de heer Offerhaus meer in het bijzonder stilstaat bij den rechtstoestand, zooals die gedurende de middeleeuwen hier in ons vaderland was. De laatste behandelt het tweede tijdperk, de eerste het laatste met meerdere uitvoerigheid, maar beiden begrepen te recht, in hunne beschouwing van den toestand gedurende de Republiek bij elke provincie afzonderlijk te moeten stilstaan.

Hebben wij in beide proefschriften grootendeels met dezelfde feiten te doen, toch vullen zij elkander aan, en verdienen zij te zamen geraadpleegd en met elkander vergeleken te worden, ook ten opzichte van de waardeering dier feiten. Wanneer men in aanmerking neemt, dat Mr. Offerhaus zijn proefschrift verdedigde aan de Leidsche Universiteit, en Mr. Lohman het zijne, behalve aan de Amsterdamsche, ook onder het rectoraat van Dr. A. Kuyper aan de Vrije Universiteit, dan begrijpt men gemakkelijk, dat het oordeel van beiden over dezelfde zaken verschillend kan zijn. Eindelijk verdient nog vermelding, dat Mr. Offerhaus het werk van Dr. H. G. Kleyn over de „Algemeene

Kerk en Plaatselijke Gemeente" kende bij de bewerking van zijn proefschrift, ten gevolge waarvan hij zijn oorspronkelijk plan geheel wijzigde, Mr. Lohman daarentegen er bij zijn schrijven geen kennis van droeg. De dissertatie van den laatste was gereed, toen het boek van Dr. Kleyn het licht zag, en alleen in een „Naschrift" kon hij er zijn oordeel over uitspreken.

Mr. W. F. van Meurs, *Het recht omtrent oprichting van stichtingen hier te lande historisch beschouwd.* Groningen, Scheltens en Zn. 1888. VIII en 87 blz. 8°. Academisch Proefschrift.

Deze dissertatie moge niet rechtstreeks behooren tot de geschriften, die door ons besproken moeten worden, doch als men bedenkt, dat hier sprake is van stichtingen, die hoofdzakelijk plaats hadden tot liefdadige en kerkelijke doeleinden, zal het duidelijk zijn, waarom wij haar niet onopgemerkt willen voorbijgaan. Over die stichtingen zelve handelt de S. niet, maar hij licht ons in omtrent de rechtsbepalingen, die hieromtrent in den loop der tijden zijn gemaakt. Karel V, het einde der Republiek, de inlijving bij Frankrijk, het huidige privaatrecht, ziedaar de eindpunten van zijn historisch overzicht. Bij de beantwoording der vraag, in hoeverre de wetgeving hier te lande, vroeger en in onze dagen, de vrijheid van privaatspersonen tot oprichting van stichtingen aan banden heeft gelegd, komt hij tot de volgende resultaten. Karel V, die het eerst in plakkaten deze zaak regelde, verbood de oprichting van stichtingen. Gedeeltelijk geraakten deze plakkaten onder de Republiek in onbruik en verloren zij hunne kracht. Gedurende onze inlijving bij Frankrijk gold het Fransche régime: geen stichting zonder wet. Hierin werd na het herstel onzer onafhankelijkheid geen wijziging gebracht. Ons Burgerlijk Wetboek schafte den Franschen toestand af, maar zwijgt verder over de vraag, die echter in vroegere ontwerpen en in latere wetten ter sprake was gebracht.

Dr. G. W. Uhlenbeek, *Bijdrage tot de geschiedenis van de verhouding tusschen den Staat en de Christelijke Kerkgemeenschappen in Nederlandsch Oost-Indië*. Leiden. 1887. (IV) en 144 blz. 8°. Academisch Proefschrift.

De Inleiding behelst eenige algemeene opmerkingen over de verhouding van kerk en staat, waarna de schrijver in de volgende bladzijden antwoord geeft op de vraag, hoe sinds de vestiging der Nederlanders in Ned. Oost-Indië de houding is geweest, die de staat tegenover de kerk aldaar heeft aangenomen, en in hoeverre de tegenwoordige toestand voldoet aan de eischen, die men in billijkheid kan stellen. In het eerste hoofdstuk ontvangen wij eene uitvoerige schets van de Hervormde kerk in Indië in de 17de en 18de eeuw, onder het bewind der O.-I. Compagnie, van den werkring der predikanten, en de verhouding tot kerk en staat in de Republiek. Het bekende werk van Troostenburg de Bruyn, de geschriften van Brumund en Buddingh, benevens andere werken, werden met vrucht geraadpleegd. Het blijkt niet, dat in het Classicaal Archief, berustende bij de kerk van Amsterdam, die weleer de correspondentie voerde met de Indische kerken, onderzoekingen zijn ingesteld, die wellicht nog belangrijke bijdragen hadden kunnen leveren. In het tweede hoofdstuk houdt de S. zich bezig met de geschiedenis van de kerk in Indië sedert 1800, terwijl het laatste de geschiedenis der Zending in breede trekken behandelt.

Nederlandsch-Indisch Plakaatboek 1602—1811, door J. A. van der Chys. *Uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, met medewerking van de Nederl.-Indische Regeering*. Dl. I—V. Batavia, 's Hage, M. Nijhoff. 1885—1888. 8°. Prijs f 25.

Deze voor de geschiedenis van Nederlandsch-Indië zoo belangrijke uitgave bevat een schat van gegevens voor de geschiedenis der Hervormde kerk in Indië. Men behoeft slechts de nauwkeurige registers, die aan elk deel zijn toegevoegd, na te slaan op de woorden: Kerk, Kerkeraad,

Kerkordening, Predikanten, enz., alsmede op namen van bekende personen, om zich te overtuigen, dat ons hier voor de kennis van de Indische kerk in de dagen van de Oost-Indische Compagnie eene bron geopend wordt, die tot hiertoe gesloten was. De thans uitgegeven deelen loopen over de jaren 1602 tot 1750; de voltooiing van het geheele werk kan zeker spoedig worden te gemoet gezien.

Mr. J. de Wet, *Beknopte geschiedenis van de Nederduitsche Hervormde kerk aan de Kaap de Goede Hoop, sedert de stichting der volksplanting in 1652 tot 1804, volgens nagelaten manuscript voor de pers in gereedheid gebracht door J. J. Kotzé. Kaapstad, J. C. Juta & Co. 1888. XIII en 138 blz. 8°. Prijs f 3.*

Mr. De Wet, afstammeling van eene der oudste Hollandse familiën, die zich onder den gouverneur Van der Stell aan de Kaap hebben nedergezet, was jaren lang ouderling van de Nederduitsche Gereformeerde gemeente te Kaapstad, en liet bij zijn dood in 1875 een handschrift na, dat thans door Dr. Kotzé, eersten vasten predikant van de Kaapstad, in het licht is gegeven. Voor de kennis van de Nederlandsche Protestantische kerken in den vreemde onder de Republiek, van welke wij betrekkelijk nog zoo weinig weten, is deze Geschiedenis, hoe beknopt ook, van groot gewicht. De S. heeft uit de bronnen, zoo geschrevene als gedrukte, die hem ten dienste stonden, al het merkwaardige bijeengebracht, en geeft ons een geleidelijk en duidelijk overzicht van de lotgevallen der Kaapsche kerk en hare inwendige inrichting. Om over het belang en den rijkdom van dit zeker nog weinig bekend boekje (hier te lande verkrijgbaar gesteld bij de firma Sulpke te Amsterdam) beter te doen oordeelen, laten wij hier de titels der hoofdstukken volgen.

De stichting der Kerk. De oprichting der gemeente van de Kaapstad. De opleiding van de predikanten. Kerkgebruiken en instellingen. De oprichting der gemeenten

van Stellenbosch en Drakenstein (de Paarl), benevens de komst der Hugenoten. De opbouw en voltooiing der eerste kerk van de Kaapstad. Het gedrag der predikanten Kalden en Le Boucq. Schriftelijke bepalingen aangaande kerkelijke zaken. Verdere toestand der gemeenten, benevens de oprichting van die van Zwartland en Tulbagh. De classicale of gecombineerde kerkvergaderingen, benevens de zaak van Ds. Kloppenburgh. De invoering der nieuwe psalmberijming, de vergrooting der hoofdkerk, enz. De kerkeraad van de Kaapstad en de Commissarissen Generaal Neederberg en Frijkenius. Stichting der gemeenten van Graaff-Reinet en Swellendam. De komst van den Commissaris-Generaal J. A. de Mist.

Dr. Kotzé heeft aan het handschrift nog een en ander toegevoegd, wat hij door eigen nasporing had gevonden. Aan hem hebben wij ook het Aangangselsel te danken, dat de Kerke-orde van den Commissaris Generaal de Mist van 1804, de Huwelijks-Ordonnantie van denzelfden en een Naamlijst der predikanten, „die vóór een gevestigden predikant in de Nederd. Gereform. Kerk van Zuid-Afrika de godsdienst hebben waargenomen”, bevat.

Aan het werkje is eene afbeelding toegevoegd van de Gereformeerde kerk te Kaapstad, zooals deze zich vertoonde in 1704.

In zijne Voorrede verdeelt Ds. Kotzé de geschiedenis van de Nederduitsche kerk in Zuid-Afrika in drie tijdvakken, van 1652 tot 1804, van 1804 tot 1843 en van 1843 tot heden. Wij hopen, dat hij zelf ons de geschiedenis der beide laatste zal geven.

N. H. Dosker, *De Hollandsche Gereformeerde kerk in Amerika. Met portret.* Nijmegen, P. J. Milborn. XV en 280 blz. 8°. Prijs f 1.25.

Onder de buitenlandsche kerken, waarmede de Gereformeerde kerk hier te lande in de dagen der Republiek, door middel van de Classis van Amsterdam, eene levendige briefwisseling onderhield, behoorde vooral de kerk van de

Nederlandsche kolonisten in Amerika. Het valt zeer te bejammeren, dat een belangrijk dossier van brieven, hetwelk in het Classicaal Archief van Noord-Holland bewaard werd, na den dood van Prof. Millies, die er gebruik van wilde maken voor zijne onvoltooid gebleven geschiedenis der buitenlandsche kerken, onder den hamer gebracht en voor altijd van hier verdwenen is. Wij missen daardoor de voornaamste bron voor de kennis van de Hollandsche kerk in Amerika in de 17de en 18de eeuw. Mochten die papieren, gelijk men vermoedt, naar Amerika verhuisd zijn, dan mogen wij hopen, dat de inhoud te eeniger tijd door een der afstammelingen van de Nederlandsche kolonisten bekend zal worden gemaakt. Voor de monographie, waarvan wij den titel afschreven, schijnt van die stukken echter nog geen gebruik gemaakt te zijn.

Nikolaas H. Dosker, die in 1887 als predikant van Kalamazoo, een stadje in den staat Michigan, stierf, na tien jaren de gemeente van Grand-Rapids gediend te hebben, schreef in 1883 eene reeks van artikelen over de Hollandsche Gereformeerde kerk in Amerika, in het blad „De Hope”, in navolging van hetgeen de predikanten De Bey en Zwemer in 1871, doch oppervlakkiger, naar het schijnt, in de „Stemmen” hadden gedaan. Zijn zoon Henry E. Dosker heeft die artikelen, herzien en aangevuld, afzonderlijk in het licht gezonden. Men moet hem hiervoor dankbaar zijn, want hoe onvolledig deze schets ook zijn moge voor de kennis van de geschiedenis der Gereformeerde kerk in Amerika, wij ontvangen hier toch een eerste ontwerp van zulk eene geschiedenis. Vangt hij aan met de grondvesting der kerk: de beide eerste eeuwen worden slechts vluchtig doorloopen, om meer bijzonder onze aandacht te bepalen bij de gebeurtenissen van de latere jaren. Wij hopen, dat dit boekje de voorlooper moge zijn van een grooter werk, dat ons een volledig verhaal zal geven van de wording en den wasdom der Hollandsche kerk in Amerika, althans tot aan de stichting van de Republiek der Vereenigde Staten.

II.

Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht. Bijdragen, versameld en uitgegeven op last en onder toezicht van den Aartsbisschop. Dl. XVI. Utrecht. 1888. Prijs per Afl. f 1.

B. P. Velthuijsen, Aanteekeningen op Lindeboom's Historia Episcopatus Daventriensis (vervolg). — W. Hoevenaars, De abdij van Orval, als kweekschool van Jansenisten en als de oorsprong van de Jansenistische priorij te Rijnwijk (vervolg). — J. H. Hofman, Amersfoort. Uit de Annalen van Franc. v. Dusseldorp, II, 174 verso. — A. van Lommel, S. J., Privati e ristrettissimi ragguagli die al l'Eme e Rme Sigr Card. di Pietro prefetto della Sac. Congne di Prop. Fide umilia relativamenta alle Missioni di Olanda Luigi Ciamberlani Vice-Super delle medesime. — J. H. Hofman, Sprokkels uit het oude kerspel van Benschop. — Dez., Brief van Joan. Henr. Berentsen. — Dez., Capelle. — Dez., Lijst der goederen en tienden, die in 1296 behoorden aan de kerk van Oud-Munster te Utrecht. — A. J. J. Hoogland, Conscriptio exulum Frisiae. De Friesche vlugtelingen in 1580. — G. Brom, De schatting, op het Bisdom Utrecht gelegd ten behoeve van Walraven van Meurs.

Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem. Deel XV. Haarlem. 1888. Prijs per Afl. f 1.

J. H. Hofman, Uit de Annales Belgici van Franciscus van Dusseldorp (vervolg van dl. XIV). — B. H. Klönne, De toelating der Roomsche priesters in Amsterdam tuschen 1730 en 1794. — L. Scholte, Iets over de kerkelijke bezittingen vóór de tijden der Reformatie. — J. H. Hofman, Het Seminarie te Kersten. — Dez., Ter Gouw. — Dez., Vervolging te Amsterdam. — Chr. Philippona, Christophorus van Schagen. — A. J. J. Hoogland, De Dominicanen te Haarlem. — B. J. M. de Bont, De naemen der priesters dewelcke door de genadighe gunst van onse

edele ende grootaechtbaere heere sullen dienen van 1 en 2 Augusti int Boomtie (te Amsterdam). — Fr. G. van den Elsen, Bijdragen voor de geschiedenis van de Abdij te Middelburg. — B. J. M. de Bont, Naemen van de paepsche vergaderplaatsen (te Amsterdam) soo als deselve syn opgegeven door predicanten in den jaere 1683. — Dez., Het Doopboek der Jansenisten op de Brouwersgracht, tusschen de Korte Prinsegracht en de Brouwerstraat te Amsterdam, van 1664 tot 1841. — Dez., Belofte gedaan aan Heeren Burgemeesters door „C. E. de Glabbais, Priester op de Jode-Breestraat te Amsterdam”, bij de toegestane vergunning tot het bouwen eener nieuwe „vergaderplaats”, 23 Maart 1691. — Dez., Naemen van de priesters die den eersten en tweeden dagh Augusti 1704 sullen wesen tot hulp van P. Glabbais, op de Jode-Breestraet in Moyses en Aron (te Amsterdam). — Dez., Naemen en 't getal van de Roomse priesters dewelcke in de stadt (Amsterdam) in jurisdictie bekend en geadmitteerd zyn den XVII July 1687. — Dez., Sprokkels. Mededeelingen. — Dez., Bijdrage voor de geschiedenis van het Jansenisme hier te lande. — W. F. W. van Rootselaer, De H. Theodorus van der Eem en diens bloedverwanten. Met bijlagen en naschrift. — J. J. Graaf, Uit de Akten van het Haarlemsche kapittel. — L. Scholte, Cornelis Hendrickszoon, pastoor van Kuinre tot 1580, en van dit jaar tot 1610 de priesterlijke bediening, onder duizende gevaren, uitoefenende te Alkmaar en in verschillende plaatsen van ons Bisdom. Een levensschets, voor zoover mogelijk, opgemaakt uit een handschrift, berustende op de Parochiale Bibliotheek te Limmen.

Bulletin de la Commission pour l'histoire des Églises Wallonnes. Tome III, 2e livr. La Haye, 1888. Prijs per afl. f 1.50.

F. H. Gagnebin, Liste des églises wallonnes des Pays-Bas et des pasteurs qui les ont desservies I. Eglises encore existentes en 1887, Maëstricht, Middelbourg, Nimègue,

Rotterdam, Utrecht, Zwolle, Voorburg. — Ch. Rahlenbeck, Les chanteries de Valenciennes, épisode de l'histoire du XVIe siècle. Pièces justificatives. — A. J. Enschedé, Généalogie de la famille des Pommares, de la famille Guépin. Conférence évangél. wallonne. Bibliographie. Correspondance.

Illustrations: Armes de la famille des Pommares, de la famille Guépin.

Hetselfde, 3me livr.

F. H. Gagnebin, Liste des églises wallonnes des Pays-Bas, etc. II. Eglises éteintes: Aardenbourg, Amersfoort, Arnemuiden, Axel et Philippine, Balk, Berg-op-Zoom, Bleigny, Bolswaerd, Bommel, La Brille, Cadzand, Campen, Dalhem, Deventer, Doesbourg, Dwingelo, l'Ecluse, Enkhui-zen, Eijdsen, Flessingue, Franequer, Goes, Gorcum, Gouda, Grave, Groede, Harderwijk, Harlingen, Hattem. — P. E. H. Bodel Bienfait, L'église wallonne d'Utrecht II (1671—1757).

Bibliographie: Rapport sur les travaux de la Commission dans l'année 1887—1888. — Requête du consistoire de Groede.

Hetselfde, 4me livr.

F. H. Gagnebin, Liste des Eglises wallonnes des Pays-Bas etc. II. Eglises éteintes: Heusden, Hodimont, Hoorn, Leerdam, Limbourg, Menin, Montfoort, Naarden, Namur, Noordwijk, L'olive, Olne, Oostbourg, Sas de Gend, Schiedam, Sneek, Tholen, Tiel, Tournai, Vaals, Veere, Viane, Weesp, Ypres, Ysendijke, Ziericzee, Zutphen, Ministres du camp et des troupes. Liste alphabétique des noms des pasteurs. — C. Landré, Les réfugiés huguenots dans la Guiane hollandaise. — D. H. Delprat, Généalogie de la famille Delprat. — Mémoire du refuge de Marie de Comte, veuve du pasteur Antoine de Gau et de sa fille Louise de Gau.

Nécrologie: A. B. van der Vies, W. E. J. Berg van Dussen Muilkerk, C. A. Chais van Buren. — Questionnaire.

Planches: Portret de Daniel Delprat. Armes de la famille Delprat.

De Navorscher. Onder bestuur van Jac. Anspach. Amsterdam, 1887.

Phil. Rovenius. — Doopsgezinde gemeente te Vlissingen. — Abdij Bern bij Heusden. — Kerkbrand te Muiden, Ao. 1834. — Refugiés. — De sermoenen van Broeder Cornelis. — Opschriften op kerkklokken. — De eerste predikanten der Hervormde gemeenten te Dirksland en Sommelsdijk. — De eerste predikanten der Hervormde gemeenten te Korendijk (Goudswaard), Piershil en Hekelingen. — Eerste predikant te Kolijnsplaat. — Casper Streso. — Psalmberijming 1773. — De eerste predikanten in Zuidland. — Scheurmakerij te Brielle in 1683. — Classis van 's Hertogenbosch. — Balth. Bekker. — St. Walfridus. — Amsterdamsche kersgezangen.

Hetzelfde, Amst. 1888.

De eerste predikanten der Hervormde gemeente te Oude-Tonge. — Synode van Dordrecht. — Jacobus Koelman. — Broer Cornelisz. — De eerste predikanten te Rokkanje. — Oproeping van kerkgangers. — Bijbelerij. — Eerste predikanten van Middelharnis. — Kerkklokken. Opschriften.

III.

S. Muller Fz., Het archief der Oude Bisschoppelijke klerezij te Utrecht (*Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde*, 3de R., Dl. IV, blz. 209—220).

Catalogus Codicum hagiographicorum latinorum bibliothecae regiae hagiensis (*Analecta Bollandiana*, T. VI, p. 161—208).

Johan Winkler, Opmerkingen bij het doorbladeren van de Beneficiaal-boeken van Friesland (*Friesche Volks-Almanak*, 1889, blz. 68—103).

Vita S. Radbodi, Ultrajectensis episcopi (*Analecta Bollandiana*, T. VI, p. 1—15).

M. O. Gratama, Keizer Hendrik II schenkt Drenthe

met instemming der bevolking aan Adelbold, bisschop van Utrecht, 1024. Met plaat (*Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1888, blz. 35—38).

Van den Bussche, Une complainte ecclésiastique au duc de Brabant et au comte de Hainaut. Document inédit du XIVe siècle (*Acad. royale de Bruxelles, Compte rendu des séances de la Commission d'histoire*, T. XIII [1886], p. 109—125).

P. Doppler, De groote processie met supplicatie te Maastricht gehouden in 1488 (*De Maasgouw*, Dl. VI, blz. 81—83).

M. E. v. d. Meulen, 2 October 1523. De solemnele misse de Spiritu Sancto, in de St. Martini-kerk te Bolsward (*Friesche Volks-Almanak*, 1887, blz. 85—95).

G. van den Bergh, Opheffing der Jesuiten-orde te Maastricht in 1773 (*De Maasgouw*, Dl. VI, blz. 189—193).

S. Muller Fz., Eene middeleeuwsche dorps-pastorie [Naar aanleiding van: C. J. Gonnet, vier parochiën (Heemskerk, Beverwijk, Zoeterwoude en Hazerswoude) in de middeleeuwen, verschenen in de: Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem, Dl. IV—VII en IX] (*De Gids*, 1888, Dl. III, blz. 76—115).

L. Korth, Die ältesten Gutachten über die Brüderschaft des gemeinsamen Lebens. — H. Keussen, Der Dominikaner Matthäus Grabow und die Brüder vom gemeinsamen Leben (*Mittheilungen aus dem Stadarchiv von Köln, herausgeg. von K. Höhlbaum*, H. 1—13 [Köln, 1887], S. 1—48).

F. Becker, Eene onbekende kronyk van het klooster te Windesheim (*Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, Dl. X [Utrecht, 1887], blz. 376—445).

J. Kappeijne van de Cappello, Hecmundensia (*Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis en oudheidkunde*, 3de R., Dl. V, blz. 1—103).

A. J. Flament, De catalogus der boeken van de abdij te Egmond (*De Katholiek*, N. R., Dl. V [Leiden, 1888], blz. 164—172, 346—353, Dl. VI, blz. 110—123).

A. Sassen, Eenige aanvullingen op de Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch van L. H. C. Schutjes (*Noordbrabantsche Volks-Almanak*, 1889, blz. 35—44).

J. H. Gallée, Levensbeschrijvingen der zusters van Diepenveen (*De Tijdspiegel*, 1887. Dl. I, blz. 489—501).

P. van Meurs, Het klooster te Doornspijk (*Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde*, 3de R., Dl. IV, blz. 120—125).

G. van den Elsen, De geschiedenis der Latijnsche school van Gemert [Vgl. „Archief”, Dl. II, blz. 419 v.] (*De Katholiek*, N. R., Dl. V [Leiden, 1888], blz. 248—254).

J. G. R. Acquoy, Hs. N°. 1042 van Meerman (eene verzameling van meereendeels geestelijke liederen tot ± 1525) (*Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde* over 1888, blz. 56—64).

V. Becker, Eenige oude Dietsche versjes [geestelijke liederen uit de 15de eeuw] (*De Katholiek*, N. R., Dl. VI [Leiden, 1888], blz. 385—394).

E. Fromm, Zur Streitfrage über den Verfasser der „Imitatio Christi” (*Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Bd. X [Gotha, 1888], S. 54—91).

L. Schulze, Zur Thomas a Kempis-Frage (*Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Bd. IX [Gotha, 1881], S. 119—129).

J. G. R. Acquoy, Een mystiek boekje [„Den grondsteen der volmaecktheid”, Antw. 1638], op naam van Gerrit de Groote (*Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde* over 1888, blz. 68—74).

J. Gielen, Twee handschriften uit de XV^{de} eeuw [een leven van Jezus en een Vlaamsch gebedenboek], (*De Maasgouw*, Dl. VI, blz. 1 v.).

St. Beissel, Kunst en wetenschap in de Friesche kloosters Roozendaal en Bloemhof, te Wittewierum, in de 13de eeuw (*Dietsche warande*, N. S., Jaarg. I, 1888, blz. 13—27).

W. F. N. van Rootselaar, Het Onze-Lieve-Vrouwe-Beeldje te Amersfoort. Met plaat (*Volks-Almanak voor Nederlandsche Katholieken*, 1888, blz. 240—279; 1889, blz. 103—144).

W. Pleyte, Nieuw ontdekte muurschildering in de St. Pieterskerk te Leiden (*Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde* over 1888, blz. 81—83).

A. de Roever Nz., Het geslacht Buyck [Tot dit geslacht behoorde Mr. Jacob of Joost Buyck, pastoor van de Oude kerk te Amsterdam, toen deze aan de Hervormden overging, en wiens belangrijke boekerij later in de Stadsbibliotheek aldaar werd opgenomen] (*Amsterdamsch Jaarboekje*, 1888, blz. 182—191).

A. Sassen, Kapelaan te Helmond [in 1574] (*Noordbrabantsche Volks-Almanak*, 1889, blz. 91).

J. J. van Doorninck, Pastoor van Heemse [1611] (*Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, Dl. IX, blz. 176).

Th. Ign. Welwaarts, Levenschets van den prelaat N. G. Sichmans [geb. te St. Oedenrode 1623] (*De Katholiek*, N. R., Dl. VI [Leiden, 1888], blz. 22—33).

H. J. Allard, Pater Dirk van de Poll S. J. 1652—1691 (*Volks-Almanak voor Nederl. Katholieken*, 1887, blz. 241—280).

Th. Ign. Welvaarts, Isfridus van den Broek, abt te Postel [gest. 1744] (*Noordbrabantsche Volks-Almanak*, 1889, blz. 152—160).

J. C. A. Hezenmans, De Oorschotsche non [Maria Margaretha ab Angelis] (*De Katholiek*, N. R., Dl. V [Leiden, 1888], blz. 223—240, 264—298).

J. A. Alberdingk Thijm, Johannes de Witt [Kanunnik van St. Pieter te Utrecht, † 1622] (*Volks-Almanak voor Nederl. Katholieken*, 1889, blz. 99—102).

J. H. Hofman, Een verloren werkje [„'t Heyligh Sacrificie der Misse"] van Christiaan Vermeulen (*De Katholiek*, N. R., Dl. VI [Leiden, 1888], blz. 194—196).

De grafzerk van wijlen den bisschop van Roermond, François Louis Sanguesa (*De Maasgouw*, Dl. VI, blz. 199).

J. H. Hofman, Joannes Wendelman en zijn gedenkpenning (*De Katholiek*, N. R., Dl. VI [Leiden, 1888], blz. 322—333).

H. J. Allard, De kanunnik Jan Willem Habets en

zijne stichting (1801—1876). Met portret (*Volks-Almanak voor Nederl. Katholieken*, 1889, blz. 236—299).

J. H. Hofman, De Eerwaarde heer Bernard Wilbrink [R. K. priester en pastoor te Weesp, † 1840]. Met portret (*Volks-Almanak voor Nederl. Katholieken*, 1889, blz. 3—32).

Th. Ign. Welvaarts, De aloude abdijkerk van Postel. Met 7 plaatjes (*Dietsche Warande*, N. S., Jaarg. I, 1888, blz. 281—292).

W. F. N. van Rootselaer, De Onze-Lieve-Vrouwe toren te Amersfoort. Met een prent (*Oud-Holland*, 1887, blz. 127—142).

P. Doppler, De uurwerken en klokkenspelen van de St. Servaaskerk (*De Maasgouw*, Dl. VI, blz. 129 v., 133—135).

N. Willemsen, De kerk te St. Odiliënberg (*De Maasgouw*, Dl. VI, blz. 2 v., 6 v.).

Klokkenopschriften te Loon op Zand, te Best, te Geldrop. Medegedeeld door J. C. von Gherten H. Lamers (*Noordbrabantsche Volks-Almanak*, 1889, blz. 44. 85, 96).

W. Franken Az., Iets over en uit Erasmus' samenspraken (*Rotterdamsch Jaarboekje*, 1889, blz. 125—145).

J. J. Doedes, Een tot heden onbekend Nieuw Testament in het Nederlandsch. 1530. — Over de „Duytsche Theology” in het Nederlandsch (*Bibliographische Adversaria*, 2de reeks, Dl. I, blz. 22—25).

R. Jan van Geelen's [Anabaptist] mislukte inval in Friesland in 1535 (*Friesche Volks-Almanak*, 1887, blz. 182—187).

F. Philippi, Der sogenannte Artikelbrief des Münsterschen Wiedertäufer Königs Johann von Leiden (*Zeitschr. für Kirchengeschichte*, Bd. X [Gotha 1888], S. 146—155).

F. Kielstra, Het Munstersche oproer (*Doopsgezinde Bijdragen*, Leiden, 1888, blz. 1—47).

B. ten Bruggen Cate, Wat er van de Tibben [oude scheldnaam der Doopsgezinden] geworden is (*Doopsgezinde Bijdragen*, Leiden, 1888, blz. 48—61).

H. C. Rogge, Een band met tractaten van David Joris (*Bibliographische Adversaria*, 2de reeks, Dl. I, blz. 1—14, 86—93).

Zuivere tekst van den Heidelbergschen Catechismus (*Rotterdamsch Jaarboekje*, 1889, blz. 146).

J. Winkelmeijer, De beeldstormerij in het Minderbroeders-klooster te Amsterdam (*Volks-Almanak voor Nederl. Katholieken*, 1889, blz. 145—217).

J. Nanninga Uitterdijk, Een geuzenlied [van omstreeks 1569] (*Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, Dl. IX, blz. 94—96).

J. v. d. Baan, Kerk-historisch overzicht van de Herv. gemeente te Putte, aanvankelijk gecombineerd met Huybergen (*Noordbrabantsche Volks-Almanak*, 1889, blz. 65—84).

R. E. Hattink, Rutgerus Bramcampius, pastor te Rijssen, en de predikanten aldaar (*Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, Dl. IX, blz. 322—348).

J. I. van Doorninck, Georgius Sellingius, predikant te Delden [† 1617] (*Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, Dl. IX, blz. 278 v.).

R. Fruin, Over geschriften aan Franciscus Junius en aan Franciscus Balduinus toegeschreven (*Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde*, 3de R., Dl. IV, blz. 243—251).

M. A. Gooszen, Bijdrage tot de kennis van het Gereformeerd Protestantisme [over het eigenaardig karakter van Bullinger's leer en den invloed daarvan in Nederland] (*Geloof en Vrijheid*, Jaarg. XXI, 1887, blz. 505—555).

W. P. C. Knuttel, Dr. Nuyens [„Geschiedenis der kerkel. en politieke geschillen in de Republiek gedurende het twaalfjarig bestand”, Amst. 1886] over Calvinisten en Remonstranten (*De Nederlandsche Spectator*, 1887, blz. 101 v.).

J. van den Bergh, Doleerende kerken [naar aanleiding van: W. Geesink, „Calvinisten in Holland”. Zie *Archief*, Dl. II, blz. 427 v.] (*De Tijdspiegel*, 1887, Dl. III, blz. 19—44).

W. P. C. Knuttel, Dr. Geesink [„Calvinisten in Holland”, Rott. 1887] als geschiedschrijver (*De Nederlandsche Spectator*, 1887, blz. 213 v.).

S. Baart de la Faille, Eene bekeering in de 17de eeuw [De bekeering van Petrus de la Faille, predikant te Koudekerk, tot de R. C. kerk, in 1627] (*De Tijdspiegel*, 1887, Dl. III, blz. 398—412).

S. Muller Fz., A. Buchelius, *Observationes ecclesiasticae sub presbyteratu meo 1622—1626* (*Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, Dl. X, Utrecht, 1887, blz. 29—63).

J. A. Worp, Caspar van Baerle. V. Zijn verder verblijf te Amsterdam (1635—1644) (*Oud-Holland*, Jaarg. VI, blz. 87—102, 241—276).

Vermaning van de Zuid-Hollandsche Synode betreffende het standbeeld van Erasmus, 1622 (*Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, Dl. X, Utrecht, 1887, blz. 452 v.).

J. Nanninga Uitterdijk, Brieven van Franciscus Martinus [Predikant te Epe 1637—1653] (*Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, Dl. IX, blz. 159—169).

W. Geesink, De zaak van (Will.) Brakel in 1688 (*Rotterdamsch Jaarboekje*, 1889, blz. 153—167).

J. A. Grothe, Brief van Johan Maurits van Nassau aan den predikant Plate, 16 Febr. 1678 (*Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, Dl. X [Utrecht, 1887], blz. 446—448).

Willem Moubachius, Predikant te Stevensweert (*De Maasgouw*, Dl. VI, blz. 197 v.).

H. Italie, Joan Luykens jongelingsjaren en zijne Duytse lier. Eene biographisch-litterarische studie (*Oud-Holland*, 1888, blz. 1—20, 161—174).

H. N. Ouwerling, Daniel Sauvé, koster, voorlezer en schoolmeester te Hoogeloon [gest. 1724] (*Noordbrabantsche Volks-Almanak*, 1889, blz. 45—60).

A. J. Enschedé, *Requêtes adressées aux États Généraux des Pays-Bas, par des réfugiés ou persécutés français ou vaudois entre 1690 et 1695* (*Bulletin histor. et littér. de la Société de l'histoire du protestantisme franç.*, 3me Ser., T. VII, p. 466—477).

D. H. H. Tijssen, Gerardus Kuypers en de Nijkerksche

beroering. Eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederl. Hervormde kerk (*Geloof en Vrijheid*, Jaarg. XXII, 1888, blz. 549—568).

N. Beets, Palmiana (*Rotterdamsch Jaarboekje*, 1889, blz. 97—106).

A. Pierson, Bij een onuitgegeven werk [Dagboek van Willem de Clercq, zie boven blz. 431] (*De Gids*, 1888, Dl. III, blz. 369—400).

W. Wilde, De afgescheidenen, de kruisgemeente, het laatste conflict. Eene bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche hervorming (*Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied*, N. R., Dl. XXXI, blz. 1—60).

P. H. Roessingh, De Edelmogenden in de kerk (*Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1889, blz. 127—158).

P. A. Tiele, Visitatie en repurgatie van boeken te Utrecht (1568—1570) (*Bibliographische adversaria*, 2de R., Dl. I, blz. 67—85).

Joh. Dyserinck, Naar aanleiding van het gebed vóór de zitting van den Amsterdamschen gemeenteraad (*De Tijdspiegel*, 1887, Dl. I, blz. 443—473).

J. G. R. Acquoy, „Ga-doop” [nooddoop] en „ga-gedoopte” (*Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde* over 1888, blz. 64—68).

J. I. van Doorninck, Doop door vroedvrouwen (*Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, Dl. IX, blz. 277).

Ch. C. V. Verreyt, Bijdragen tot de kerkgeschiedenis in Zeeland (*Algem. Nederl. Familieblad*, 1887, blz. 197).

De predikanten bij de Nederduitsche, Hervormde, Waalsche en Engelsch hervormde gemeenten op Walcheren en Noord-Beveland in 1753 (*Algem. Nederl. Familieblad*, 1887, blz. 107 v.).

J. I. van Doorninck, De oudste predikanten van Vollenhove (*Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, Dl. IX, blz. 362 v.).

R. E. Hattink, Geslachtkundige aantekeningen. Ledeboer [Verschillende leden van dit geslacht zijn predikanten geweest, o. a. Christoforus Ledeboer, eerste predikant van

Almelo] (*Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, Dl. IX, blz. 315—361).

F. H. Gagnebin, La famille Saurin, du Dauphiné, et la première tentative missionnaire des protestants de langue française [Belangrijk ook voor de kennis van de Waalsche predikanten van dien naam in Nederland] (*Bulletin histor. et littér. de la Société du protestantisme française*, 1888, p. 657—663).

J. C. van der Meulen, De registers der graven in de Kloosterkerk te 's Gravenhage (*Algem. Nederl. Familieblad*, 1887, blz. 3—8, 29—36, 57—64, 85—87).

C. A. van Sypesteyn, De voormalige Engelsche kerk te 's Gravenhage (*Haagsch Jaarboekje*, 1889, blz. 58—68).

Maurin Nahuys, Eenige graven in de kerk te Burg [eiland Texel] (*Algem. Nederl. Familieblad*, 1887, blz. 250).

Opschriften van grafzerken, voorkomende op het kerkhof der Hervormde gemeente te Oisterwijk en Oirschot (*Algem. Nederl. Familieblad*, 1887, blz. 139 v. 237).

Th. H. F. van Riemsdijk, De preekstoel in de Grootte Kerk te Zwolle (*Versameling van stukken betreff. Overijsselsch regt en geschiedenis*, 2de afd., *Verslagen en Meded.*, St. 16, blz. 118—127).

W. L. van den Biesheuvel Schiffer, De kerk te Vries. De kerk te Emmen. Met platen (*Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1888, blz. 65—72, 214—220).

W. L. van den Biesheuvel Schiffer, De kerk te Diever. De kerk te Roden. Met platen (*Nieuwe Drentsche Volks-Almanak*, 1889, blz. 105—112, 176—181).

I. Wilmsonn Kijmmel, Opschriften in de kerk te Roden (*Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1888, blz. 33 v.).

I. M. van Kuyk, Grafschriften, wapens, enz., voorkomende in eenige kerken van Drenthe (*Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1889, blz. 238—254).

Jan. 1889.

H. C. R.

VERBETERINGEN.

Blz. 95, reg. 6 v. o., *staat*: aan het slot van de Confessio Bohemica;

lees: in Art. XII der Confessio Bohemica.

Blz. 108, reg. 9 v. o., *staat*: 14 Nov. 1599;

lees: 14 Nov. 1592.
